FERDO ČULINOVIĆ

JUGOSLAVIJA IZMEĐU DVA RATA

II

ZAGREB

1961

ŠESTOJANUARSKA DIKTATURA

Do raskida s »vidovdanskim« parlamentarizmom nije došlo neočekivano. Već mjesecima prije 6. januara govorilo se u »dobro upućenim krugovima« o mogućnosti obrazovanja generalske vlade. Međutim, ono što su o tome neki u redovima opozicije samo naslućivali (kao na pr. Stjepan Radić i dr.), to je dvorska kamarila očito dugo i brižljivo pripremala. Odavno su se već događaji u staroj Jugoslaviji kretali u tome smjeru. »Tajne sile« (kako je te političke faktore prvi nazvao poslanik iz redova HSS-a Đuro Basariček) počele su se (naročito od smrti Nikole Pašića) sve to jače osjećati. Početkom 1929. godine i svjetsko-političko stanje i unutrašnje političke prilike upućivale su na mogućnost takvog prijelaza k otvorenom apsolutizmu u Kraljevini SHS.

Vanjskopolitički je potkraj 1928. izgledalo, kao da je položaj Kraljevine SHS u međudržavnim odnosima nešto popravljen. S Italijom, istina, ni tada još nisu bili konačno uređeni svi problemi (a fašistička vlada Benita Mussolinija za to nije ni pokazivala volje), ali situacija ipak nije izgledala posvema zaoštrenom. Rapallskim ugovorom bilo je uređeno pitanje državnih granica s Italijom, a Rimskim paktom (od 27. januara 1924.) odnosi su navodno »prijateljski utvrđeni«. Činjenice su toliko puta pokazivale protivno, ali diplomacija je ovdje imala svoje stavove. Petogodišnji rok Rimskog ugovora upravo je (1929) isticao, ali mogućnost održavanja snošljivih odnosa nije prestala utoliko više, što je Kraljevina SHS bez velikih trzavica prešla preko Tiranskog pakta, koji je otvoreno ukazivao na talijansko zaposjedanje Albanije. Osjećaj sigurnosti davao je državnim vrhovima Kraljevine SHS naročito Briand-Kellogov pakt (od 27. augusta 1928.), kao i jači njihov oslonac na vladu Francuske, dok je Liga naroda usprkos svojim sve očitijim suprotnostima ipak davala tadašnjim jugoslavenskim vrhovima izgled neke stabilizacije.

Unutrašnjepolitički bilo je izvjesnih okolnosti, koje su centralističkim vrhovima Kraljevine SHS pridavale osjećaj premoći nad njihovim političkim protivnicima. Pošto im je pošlo za rukom, da na spomenuti

(iako politički nezgodan, krajnje nedemokratski) način izglasaju za sebe povoljan Vidovdanski ustav, oni su se dalje osiguravali na vlasti provođenjem represivnih mjera, kojima su potiskivali svoje protivnike. Komuniste su ti državni vrhovi suzbijali sa spomenutim režimom »Obznane«, a federaliste sa sve to oštrijim policijskim pritiskom, čak do primjene Zak. o zašt. države protiv Hrv. rep. selj. stranke, a kasnije i nizom političkih mjera, koje su imale dovesti do sve većeg oslabljenja i tog protivnika režima.

Narodna skupština, koja je djelovala prema normama Vidovdanskog ustava, pokazala se, međutim, nesposobnom da se u njenom okviru riješe akutni politički problemi u Kraljevini SHS. Nakon što su kroz policijski režim vlade opozicioni poslanici, a napose poslanici iz Komunističke partije Jugoslavije, bili prisiljeni da je napuste kao Konstituantu, od čijega su rada već prije toga apstinirali izabrani poslanici Hrvatske republikanske seljačke stranke, ova je »krnja« Skupština vidno razotkrila svoje osnovne slabosti, pokazala je punu nemoć u njoj preostalih – i vladinih i opozicionih elemenata, da nađu izlaz iz tadašnje političke krize.

Ali kakva god bila ova Skupština, ona je za dvor Kraljevine SHS predstavljala uvijek nepoželjnu i nezgodnu prepreku za političke planove ovih državnih vrhova. Sa skupštinske tribine često su se i u takvoj Skupštini mogli čuti čak i dosta oštri prigovori protiv samovoljnog i korupcionističkog režima, a to državnim vrhovima Kraljevine SHS nije bilo po ćudi. Proklamovana načela Vidovdanskog ustava bila su ipak izvjesna kočnica za punu samovolju tih vrhova, koji su zbog interesa svojih pripadnika priželjkivali odstranjenje svake prepreke za njihovo nekontrolirano i neograničeno vladanje. Opozicija je tu i tamo ipak uspijevala da sa te tribine pred javnost iznese porazne činjenice o korupcionističkom djelovanju tih krugova. Zato je na strani tih državnih vrhova sve to više rasla težnja da se ukloni i takva Skupština, a s njom i tadašnje, makar i znatno ograničene – parlamentarne mogućnosti za kritiku vladinoga rada.

Pred korupcionističkim vlastodršcima u Kraljevini SHS javljale su se perspektive slobodnije i mnogo šire eksploatacije države bez kontrole javnosti. I sâm je dvor bio upleten u neke korupcionističke poslove. Zato je i njemu postajao sve nelagodniji parlamentarni rad, pri čemu je opozicija mogla uvijek iznijeti u javnost ovu ili onu nezgodnu činjenicu, kako i sâm dvor često zloupotrebljava svoj položaj u državi. Istina, s poništenjem komunističkih poslaničkih mandata (1921. god.) prestala je najveća opasnost sasvim otvorenog raskrinkavanja dvora kao pročelnika korupcionističkih državnih vrhova, ali je i dalje postojala mogućnost i u onakvoj Narodnoj skupštini, da opozicija iznese, kako se dvor bogatio na štetu i na račun naroda. Konačno, bilo je poznato, kako je kralj Aleksandar sklon apsolutističkim metodama, te je i ta strana bila uz ostalo – jedan od faktora, koji su dvorsku kamarilu naveli, da 6. januara 1929. objavi apsolutističku vladavinu.

PROKLAMACIJA APSOLUTIZMA

Očigledno, nakon brižljivo pripremljenih prethodnih mjera, kralj Aleksandar je 6. januara 1929. objavio (u »Službenim novinama« i plakatima) slijedeću *proklamaciju:*

»Najviši narodni i državni interesi i njihova budućnost zapovedaju mi, da se i kao vladalac i kao sin ove zemlje obratim neposredno narodu i da mu otvoreno i iskreno kažem ono, što mi u sadanjem trenutku nalažu moja savest i moja ljubav prema otadžbini.

Nastupio je čas, kad između naroda i kralja ne može i ne sme biti više posrednika.

U toku minulih prošlih napora i tolikog strpljenja, koje sam pokazao u vršenju svojih visokih dužnosti, moju je dušu razdirao vapaj naših narodnih masa, radnih i rodoljubivih, ali i namučenih, koje su rukovođene svojim prirodnim i zdravim rasuđivanjem već odavno nazirale, da se *više ne može ići putem, kojim se do sad išlo.*

Moja očekivanja, kao i očekivanja naroda, da će evolucija našeg unutarnjeg političkog života doneti sređenje i konsolidovanje prilika u zemlji, nisu se ostvarila.

Parlamentarni red i sav naš politički život dobijaju sve više negativno obeležje, od čega narod i država imaju za sada samo štete. Sve korisne ustanove u našoj državi, njihov napredak i razvitak celokupnog našeg državnog života, dovedeni su time u opasnost.

Od takvog nezdravog političkog stanja u zemlji strada ne samo unutarnji život i napredak, nego i sređivanje i razvijanje spoljnih odnosa naše države, kao i jačanje našeg ugleda i kredita u inostranstvu.

Parlamentarizam, koji je kao političko sredstvo po tradicijama od moga nezaboravljenoga oca ostao i moj ideal, počele su zaslepljene političke strasti zloupotrebljavati u toj meri, da je postao smetnja za svaki plodni rad u državi.

Žalosni razdori i događaji u Narodnoj skupštini pokolebali su kod naroda veru u korisnost te ustanove. Sporazumi, pa i najobičniji odnosi između stranaka i ljudi, postali su apsolutno nemogući.

Umesto da parlamentarizam razvija i jača duh narodnog i državnog jedinstva, on ovakav kakav je, počinje da dovodi do duhovnog rasula i narodnog razjedinjavanja. Moja je sveta dužnost, da svim sredstvima čuvam *državno i narodno jedinstvo.* I ja sam rešen, da ovu dužnost bez kolebanja ispunim do kraja.

Čuvati jedinstvo narodno i celinu državnu, to je najviši cilj moje vladavine, a to mora biti i najveći zakon za mene i svakoga. To mi nalaže moja odgovornost prema narodu i pred istorijom. To

mi nalaže ljubav prema otadžbini i pijetet prema bezbrojnim dragocenim žrtvama, koje padoše za taj ideal.

Tražiti leka tome zlu u dosadanjim parlamentarnim promenama vlade ili u novim zakonodavnim izborima, značilo bi *gubiti dragoceno vreme u uzaludnim pokušajima*, koji su nam odneli nekoliko poslednjih godina. Mi moramo tražiti *nove metode rada* i krčiti nove puteve.

Ja sam uveren, da će u ovom ozbiljnom trenutku, svi Srbi, Hrvati i Slovenci razumeti ovu iskrenu reč svoga kralja i da će oni biti moji najverniji pomagači u toku mojih budućih napora, kojima je jedini cilj: *da se u što kraćem vremenu, postigne ostvarenje onih ustanova, one državne uprave, koja će najbolje odgovarati opštim narodnim potrebama i državnim interesima.*

Radi toga rešio sam i rešavam, da Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 28. juna 1921. godine prestane važiti. Svi zemaljski zakoni ostaju u važnosti, dok se prema potrebi *mojim ukazom ne ukinu.* Na isti način donosiće se ubuduće novi zakoni.

Narodna skupština, izabrana 11. septembra 1927. godine, raspušta se.

Saopštavajući ovu moju odluku mome narodu, naređujem svima vlastima u državi, da po njoj postupaju, a svima i svakome zapovedam, da je poštuju i da joj se pokoravaju ...« (»Službene novine« od 6. januara 1929. godine, »Zbornik zak. ur. i naredbi«, sv. III. za 1929. br. 4–35).

Tom proklamacijom kralj Aleksandar stavio se iznad naroda. On je, istina, istaknuo kako »između kralja i naroda« navodno »ne treba više posrednika«. Postojala bi prema tome samo dva politička faktora u državi: kralj i narod. Ali ovoj figurativnoj postavci kralj Aleksandar oduzeo je sadržinu završnom formulacijom, prema kojoj on »zapoveda svima i svakome«, da ovu njegovu odluku »poštuju« i »da joj se pokoravaju«. Kralj je dakle najviši i svima nadređeni faktor, kojemu imaju biti podređeni svi stanovnici u državi. On dakle ne treba »posrednika«, jer je on ona strana, koja svima naređuje, a koja nikome nije odgovorna. To je dakle proklamacija otvorenog, neprikrivenog vladarskog apsolutizma, jer je kraljeva volja sada otvoreno postala »najviši zakon u državi«.

S moralno-političke strane zanimljive su nadalje riječi kralja Aleksandra u toj proklamaciji, prema kojima je do objave tog apsolutizma došlo navodno zbog nemogućnosti produžavanja parlamentarnog režima. Kralj je prema tome onaj faktor, koji treba da spasava državu iz bezizlaznog stanja, u koje je nju doveo dotadašnji parlamentarizam. Kralj bi dakle bio ona strana, koja treba da suvereno rješava sva osnovna državna pitanja i da u općem interesu utvrđuje novi red, kojemu se svi imaju bespogovorno podčinjavati.

PRVA GENERALSKA VLADA

Istog je dana objavljeno i obrazovanje prve vlade novog, apsolutističkog režima. Na njezino čelo postavio je kralj Aleksandar generala Petra Živkovića, koji je bio poznat kao osoba naročitog kraljevog povjerenja i poslušni izvršitelj kraljevih političkih direktiva, a uza to i kao čovjek, koji se već otprije istakao kao privrženik dinastije Karađorđevića: u tzv. »Majskom prevratu« od 1903. Živković je kao mlad oficir bio među zavjereničkim oficirima tajne »Crne ruke«, odnosno udruženja »Ujedinjenje ili smrt«, koje je srušilo tada dinastiju Obrenovića, a kralja Petra I. Karađorđevića dovelo na prijesto Srbije; Živković se istakao i za Prvog svjetskog rata, ali ne kao vojni komandant, nego kao pripadnik nove oficirske lige, odane tadašnjem regentu Aleksandru, a prozvane »Belom rukom«, te je pritom on imao vidnog učešća i u famoznom Solunskom procesu pomažući regentu Aleksandru, da se ovaj završi smrtnom presudom nad pukovnikom Dragutinom Dimitrijevićem-Apisom i drugim prvacima spomenute »Crne ruke«. General Živković je u toj prvoj svojoj vladi sakupio one političare, koji su pristali uz apsolutistički režim.

Ta je vlada imala biti koncentraciona. Međutim, kralj Aleksandar nije uspio da na ulazak u vladu privoli političke prvake svih tadašnjih, naročito ne opozicionih stranaka. U vladu nisu ušli niti neki istaknutiji radikalni prvaci, te iako su radikali pretežnim dijelom kasnije pristajali uz tu vladu (napose radi lične koristi), ona je u prvom času više naličila na skupinu disidenata političara, ako se izuzme Antuna Korošca, ministra saobraćaja, uz kojega su čvrsto stajali klerikalci, okupljeni oko Slovenske ljudske stranke. U toj su vladi naime bili radikali i demokrate, uglavnom oni oko Davidovićeva takmaca – Voje Marinkovića, dvorskog čovjeka, zatim jedan predstavnik Jugoslavenske muslimanske organizacije i više disidenata iz redova Hrvatske seljačke stranke. Po sastavu vlade vidjelo se, kako je dvoru bilo stalo do toga, da u njoj bude što više »prečanskih« političara, da se na taj način oslabi prigovor federalističkih »prečanskih« krugova o srbijanskoj hegemoniji. Time se, međutim, ipak nije mogla sakriti slabost te vlade već i stoga, što su u njoj bili uglavnom samo – dvorski pouzdanici.

Program te vlade bio je u osnovnim linijama istaknut već u spomenutoj kraljevoj proklamaciji od 6. januara. Ali osim toga predsjednik vlade general Petar Živković objavio je 13. januara 1929. ovu *izjavu:*

> »Dužnosti kraljevske vlade, kojoj imam čast pretsedavati, određene su jasno u reči Nj. V. kralja gg. ministrima.
>
> Kraljevska vlada ima za glavni cilj, da zavede potpuni red i punu disciplinu u državnoj administraciji, da izvrši u što kraćem vremenu potpuno izjednačenje zakododavstva u celoj državi i time obezbedi uslove punoj pravnoj sigurnosti i poretku.

U naročitom programu rada, koji će kraljevska vlada podneti Nj. V. kralju na odobrenje, izložiće se osnovi za pun razvoj svih duhovnih, kulturnih i ekonomskih snaga našega naroda. U tom pogledu jedna od glavnih briga kraljevske vlade je, da se što većom štednjom i racionalnom upravom srede što pre i ojačaju državne finansije i shodnim merama reše opšte nevolje naroda u privrednom i socijalnom pogledu ...

Potrebno je takođe osobito naglasiti, da će kraljevska vlada u spoljnoj politici samo nastaviti svom snagom dosadašnje napore na iskrenom držanju i razvijanju što boljih odnosa sa svim, a naročito sa susednim zemljama, smatrajući kao osnovu svoje politike postojeće međunarodne obaveze i ugovore ...« (»Službene novine« od 13. januara 1929.).

Taj program sadržavao je dakle osnovne linije tzv. *»kraljeve politike«*. Prema nacionalnom pitanju ovdje je naglašen princip nacionalnog unitarizma, koji je ideološko-politički i sad imao opravdavati održanje centralizma. U ekonomsko-društvenom pogledu vlada je, razumljivo, ostala na dotadašnjim linijama buržoaskog poretka, iako to ovdje nije izričito i posebno istaknuto. Kao posebni programatski radni cilj istakla je vlada kako želi da osigura »uslove punoj pravnoj sigurnosti i poretku«, a to je ona imala da učini – razvitkom zakonodavstva i time što će da »zavede potpun red i punu disciplinu u državnoj administraciji«. O socijalnom pitanju blijedo je rečeno tek o potrebi da se »shodnim merama reše opšte nevolje naroda u privrednom i socijalnom pogledu.« Vlada, međutim, nije rekla – kako ona to misli provesti, ali kasniji njen rad pokazao je, da se faktično nije ni mislilo na ozbiljno rješavanje tog osnovnog državnog pitanja. Uostalom, klasni interesi tih državnih vrhova isključivali su takvu mogućnost.

ZAKONODAVNI RAD U »ŠESTOJANUARSKOM« PERIODU

Karakteristično je, da se u staroj Jugoslaviji srazmjerno najviše unificiralo pravo u periodu »Šestojanuarske diktature«. Pravni partikularizam Kraljevine SHS uvelike je smetao pravnom prometu i uopće pravnom reguliranju odnosa građana u državi.

Jugoslavenske zemlje ujedinivši se državno u Kraljevinu SHS, unijele su u tu zajedničku državu i dotadašnje svoje pravne različnosti. *Šest pravnih područja* u Kraljevini SHS (hrvatsko-slavonsko, dalmatinsko-slovensko, srbijansko, vojvođansko, crnogorsko i bosansko-hercegovačko) nerijetko se sukobljavalo naročito na području imovinskoga prava, a zatim i bračnoga prava. Već od početka državnog života Kraljevine SHS vlade su pokazivale želju, da se ta pravna rascjepkanost

i šarenilo pravnih normi što prije dokrajči. Zato je bilo već u prvoj vladi Kraljevine SHS (vladi na čelu sa Stojanom Protićem) obrazovano i ministarstvo »pripreme za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona«. Međutim je rad na izjednačenju zakona za »vidovdanskog« parlamentarnog režima tekao veoma sporo; kočile su ga vrlo česte političke trzavice. Sa »šestojanuarskim« apsolutističkim režimom vladi je dana veća mogućnost, da bez učešća predstavničkoga tela sama oktroira zakone. Sada je dakle, u tim novim prilikama besparlamentarnog režima zakonodavstvo krenulo bržim tempom.

Prvi zakonodavni akti, koje je donio ovaj apsolutistički režim, odnosili su se na pravno reguliranje onih strana državnog uređenja i društvenog života u Kraljevini SHS, koje su najviše trebale novom režimu. Među prvim takvim zakonodavnim mjerama nalazio se *Zakon »o kraljevskoj vlasti i vrhovnoj državnoj upravi«* (od 6. januara 1929.). Njime se namjeravalo nadomjestiti one osnovne pravne norme, koje je o vrhovnoj državnoj upravi sadržavao sad već ukinuti Vidovdanski ustav. Taj zakon sadrži između ostalog:

»Član 1. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca je nasljedna monarhija.

Član 2. Kralj je nosilac sve vlasti u zemlji. Kralj izdaje i proglašuje zakone, postavlja državne činovnike i daje vojne činove. Kralj je zapovednik vojne sile. On daje ordene i druga odlikovanja.

Član 3. Kralj vrši amnestiju za sve krivice. Amnestija se može dati pre početka krivičnog postupka, u samom postupku i posle izrečene presude. Amnestija je opća i pojedinačna. Kralj vrši pomilovanja. On može dosuđenu kaznu oprostiti, smanjiti i ublažiti.

Član 4. Kralj predstavlja državu u svim njenim odnosima sa tuđim državama. Kralj proglašuje rat i zaključuje mir.

Član 5. Kralj i prestolonasljednik su punoljetni, kad navrše 18 godina.

Član 6. Kraljeva je ličnost neprikosnovena. Kralju se ne može ništa u odgovornost staviti, niti kralj može biti tužen.

... Član 16. Ministri su odgovorni kralju. Kralj može optužiti ministre.

Član 17. Ministrima sudi Državni sud. Državni sud čine tri državna savjetnika i tri kasacione sudije, koje imenuje kralj. Predsednik Kasacionog suda je predsednik Državnog suda. Bliže odredbe o ministarskoj odgovornosti doneće se posebnim zakonom ...« (»Službene novine« od 11. januara 1929.).

Ovaj Zakon normirao je očitu apsolutnu vlast kralja kao vrhovnog organa državne vlasti, koji je svima nadređen, a nikome podređen. On u svojim rukama usredotočuje sve funkcije vlasti i oličava kruto centralističko ustrojstvo države. Tim zakonom bio je pravno izražen apsolutistički režim države.

Zakonom o zaštiti države od 2. augusta 1921. pooštren je režim »Obznane«. Apsolutistički režim kralja Aleksandra je među prvim svojim zakonodavnim aktima donio *novi Zakon o zaštiti države*, izmijenivši ga i dopunivši prema novom državnom uređenju. Tim Zakonom od 6. januara 1929. ponavljaju se odredbe osnovnog istoimenog Zakona (od 2. augusta 1921. – »Služb. novine« br. 170 A od 3. augusta 1921.), napose kaznene odredbe protiv komunista i drugih, koji rade ili organiziraju »protudržavne« akcije, ali su ranijim normama prvotnog Zakona dodane i nove, kojima se predviđaju stroge kazne za sve one, koji rade ili pokušavaju raditi protiv apsolutističkog poretka, uvedenog Šestojanuarskom proklamacijom. Ovamo napose dolaze radnje u vezi sa *zabranjenim političkim strankama*, pa se u tom pogledu određuje i ovo:

»... Član 3. Kako ona udruženja i političke partije sa ciljem predviđenim u čl. 1. ovoga Zakona, tako isto *zabranjuju se i rasturaju se sva udruženja i političke stranke*, koje vrše propagandu ili ubedjivanje drugih, da treba promeniti postojeći poredak u državi. Isto tako *zabranjuju se i rasturaju sve političke stranke*, koje nose obeležje versko ili plemensko. Organizovanje, pomaganje ili postajanje članom ovakve organizacije, ukoliko ne potpada pod udar člana 2. ovog Zakona, kaznit će se zatvorom do jedne godine i globom do 10.000 dinara.

Član 4. Osnivanje novih i opstojanje postojećih političkih društava, koja imaju drugi cilj, nego ona iz čl. 1. i 3. ovoga Zakona, vezano je za naročitu dozvolu upravne vlasti (velikog župana) one oblasti, gde društvo ima glavno sedište. Ako u roku od mesec dana ova dozvola ne bude isposlovana, smatra se da osnivanje društva nije dozvoljeno. Tko postane ili ostane članom ovoga društva ili ga bude pomagao, kazniće se zatvorom do tri meseca. Da li je društvo političko, ocenjuje veliki župan one oblasti, u kojoj društvo ima sedište ...« (»Služb. novine« od 11. januara 1929.).

Istoga dana (11. januara) objavljen je i novi *Zakon o izmjenama Zakona o općinama*, koji sadrži ove naredbe:

»Član 1. Sve općinske uprave u celoj državi današnjim danom se razrešuju.

Član 2. U opštinama grada Beograda, Zagreba i Ljubljane postavljaju se opštinske uprave kraljevskim ukazom na predlog ministra unutrašnjih dela.

Član 3. U ostalim opštinama postavit će veliki župan nove opštinske uprave.

Član 4. Sastav i nadležnost opštinskih uprava ostaje i dalje ista, kako je to predviđeno dosadašnjim zakonima (uredbama i statutima) o opštinama.

Član 5. Isto tako će veliki župan razriješiti dužnosti dosadašnje opštinske bilježnike i postaviti nove.

Član 6. Veliki župani postaviće po svojim oblastima komesare, koji će nadalje voditi sve poslove dosadanjih oblasnih skupština i oblasnih odbora, koji se ovim Zakonom raspuštaju. Bliže odredbe o radu ovih komesara izdaće ministar unutrašnjih dela.

Član 7. Sve odredbe zakona, uredaba, statuta, naređenja i pravilnika, koje su u protivnosti s ovim Zakonom, prestaju važiti ...« (»Službene novine« od 11. januara 1929. Zbornik zak. ur. i nar.« sv. III. za 1929, br. 4–35).

Naročito mjesto u vladinom zakonodavnom radu za ovo razdoblje zauzimao je *Zakon »o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja«* (od 3. oktobra 1929.), koji između ostalog sadrži:

»... Službeni naziv države Srba, Hrvata i Slovenaca je: *Kraljevina Jugoslavija.*

... Opšta uprava u Kraljevini Jugoslaviji vrši se po banovinama, srezovima i opštinama.

Banovina ima devet, i to: 1. Dravska sa sedištem u Ljubljani, 2. Savska sa sedištem u Zagrebu, 3. Vrbaska sa sedištem u Banja Luci, 4. Primorska sa sedištem u Splitu, 5. Drinska sa sedištem u Sarajevu, 6. Zetska sa sedištem na Cetinju, 7. Dunavska sa sedištem u Novom Sadu, 8. Moravska sa sedištem u Nišu i 9. Vardarska sa sedištem u Skoplju ...« (»Službene novine« od 5. oktobra 1929.).

Povodom objave toga Zakona dao je predsjednik vlade general Petar Živković na vladinoj sjednici istoga dana (3 oktobra) slijedeće saopćenje:

»Gospodo ministri, danas posle devet meseci od historijskog januarskog manifesta, koji je proklamovao da je država preča od svega, moglo se pristupiti podeli zemlje na oblasti, isključivo na bazi najobjektivnijeg kriterija i onako, kako će upravo biti narodu najkorisnije, pa da što manje tereti državne finansije i budget, a to će reći narodnu privredu.

Naša država, koja je bila podeljena na 33 oblasti, deliće se ubuduće na devet, koje će se zvati banovine. Ovakvom podelom centralna država se rasterećuje, a administracija se pojednostavljuje i svrsishodnije organizuje. Prenošenjem mnogih važnih nadleštava sa centrale omogućuje se brže svršavanje mnogih poslova, koji su i zbog dosadašnjeg uređenja bili u zastoju.

Pri određivanju granica novih oblasti vodilo se prvenstveno računa, da ove granice budu prirodne. Dalje se, što je moguće više, imalo u vidu komunikacije i prirodne veze pojedinih krajeva sa svojim centrima. Najzad se nastojalo, da se nova podela po mogućnosti što više uskladi i s potrebama ostale državne administracije.

Da bi se ova podela brže i lakše uvela u život, zadržane su za sada dosadanje granice pojedinih srezova, jer su one ustaljene i

poznate, te su zbog toga celi srezovi dodeljeni pojedinim banovinama. Od toga se odstupilo samo tamo, gde je to bilo neophodno potrebno, a naročito zato, da bi se dobilo prirodne granice.

Nazivi ovih oblasti uzeti su poglavito prema imenima većih reka, koje kroz njih protiču, pošto su ovi nazivi kod nas udomaćeni, a najizrazitije obeležavaju pojedine banovine.

Gospodo ministri, ovom se prilikom neminovno nametnula potreba, da se i u službenom nazivu Kraljevine manifestuje puno državno i narodno jedinstvo. S toga će razloga naša kraljevina ubuduće nositi naziv *»Kraljevina Jugoslavija«*. Ovaj naziv ne samo da obeležava puno državno i narodno jedinstvo, nego i simbolički izražava ideju pune jednakosti, ravnopravnosti i bratstva nas Slavena na jugu: Srba, Hrvata i Slovenaca ...« (Inst. za hist. drž. i prava, Zgb).

U vezi sa Zakonom » o praznicima« (od 2. oktobra 1929.), kojim je kao državni blagdan proglašen 1. decembra kao dan državnog ujedinjenja i 17. decembra kao rođendan kraljev, izdana je i Naredba o zastavama (od 3. oktobra), po kojoj je dopušteno isticanje »samo državne zastave«, te je ujedno ministar unutrašnjih poslova dobio ovlaštenje, da odluči »o ukidanju onih društava i ustanova, čije je plemensko obeležje ili ime, cilj ili rad u suprotnosti s državnim i narodnim jedinstvom«. Jugoslavenski integralni nacionalni unitarizam dobio je dakle tih dana svoje ozakonjenje, ali i svoje veoma problematičke oficijelne pristalice i pobornike.

Posebnim Zakonom od 31. januara 1929. osnovan je *Vrhovni zakonodavni savjet* i Komisija stručnjaka pri Ministarstvu pravde sa zadatkom pripreme zakonodavstva. Tim putem razrađeno je veliko mnoštvo zakonskih nacrta, uredaba i sl., i to ne samo s područja državnog organizacionog prava. *Zakonom »o Državnom sudu za zaštitu države«* (od 8. januara 1929.) obrazovan je ovaj posebni sudski organ, koji je od svog osnutka sve do sloma stare Jugoslavije bio za državne vrhove Kraljevine Jugoslavije naročito sredstvo za sudske progone prvenstveno komunista, zatim i federalista. *Krivični zakonik* od 27. januara 1929. ne samo da je unificirao dotle partikularističko materijalno krivično pravo u državi, nego je istovremeno pravno regulirao i oštru krivičnopravnu zaštitu režima nasuprot svima »antidržavnima«. S područja imovinskog prava isticali su se naročito zakoni o pravnom reguliranju zemljišnih odnosa: Zakon »o zemljišnjim knjigama« (od 18. maja 1930.) zatim »o unutrašnjem uređenju, osnivanju i ispravljanju zemljišnih knjiga« (od istoga dana) i Zakon »o zemljišnoknjižnim diobama, otpisima i pripisima« od 31 decembra 1930., kao i Zakon »o tapijama«, te dr. S područja tzv. procesualnog prava objavljen je niz zakonodavnih akata, kao Zakon »o sudskom postupku u građanskim stvarima« (od 13. jula 1929.), Krivični postupnik (od 16. februara 1929.) i dr.

POLITIČKE STRANKE PREMA ŠESTOJANUARSKOJ DIKTATURI

Činjenice pokazuju, da je s malim izuzecima buržoazija Šestojanuarsku proklamaciju uglavnom dočekala bez nekog vidnog negodovanja Poneki buržoasko-demokratski parlamentarci, kao što je bio na pr. Ljuba Davidović i neki drugi pozitivniji građanski političari, nisu mogli biti zadovoljni s tom proklamacijom. Ali oni je nisu u prvi mah ni vidno osuđivali kao državni udar – što je u stvari Šestojanuarska proklamacija zaista i bila. Pretežni dio građanskih političara nalazio je, da je ta proklamacija bila kao neka – »logička posljedica razvitka dotadašnjih političkih događaja«, kako se to govorilo u radikalskim redovima, za koje se držalo da su bliži dvoru. I drugi građanski političari bili su skloniji mišljenju, da je ta kraljeva proklamacija zaista neko – »traženje izlaza iz situacije«, a dvorskoj kamarili najbliži političari nastojali su već prvih dana iza te proklamacije da se istaknu kao pobornici novog režima. Proklamacija je zatekla buržoaziju dezorijentiranu, te su građanski političari, i oni oko ranije vlade, kao i oni u opoziciji, priželjkivali »rasplet krize« prema vlastitim političkim interesima.

Zanimljivo je na pr. na koji je način dočekao tu kraljevu proklamaciju Vladimir Maček, koji je poslije ubijstva Stjepana Radića od strane poslaničkog kluba HSS bio izabran za predsjednika te stranke i ujedno za predsjednika Seljačko-demokratske koalicije (ovdje uz Svetozara Pribićevića). Na glas o kraljevoj proklamaciji diktature Vlad. Maček je za štampu dao ovu izjavu:

> »Kak vidite, *lajbek je raskopčan*. Vidovdanski Ustav, koji je preko sedam godina tištio hrvatski narod, srušen je. Srušen je ne samo u svijesti naroda rješenjem nj. vel. kralja, nego i faktično.
>
> Posve sam siguran za slogu, zrelost, a prema tomu i jakost hrvatskog naroda, te obzirom na veliku mudrost nj. vel. kralja nadam se, da će nam uspjeti ostvariti ideal hrvatskog naroda: da Hrvat bude gospodar u svojoj slobodnoj Hrvatskoj«. (J. Horvat, cit. str. 452).

Nezavisno od toga, što taj prvak jedne velike političke stranke, kao što je tada bila HSS, govori o Ustavu kao »lajbeku«, koji je »raskopčan«, ovdje je bila upadljiva naivnost toga političara, kako on predviđa dalji rasplet situacije nakon te proklamacije. Po njegovu mišljenju izlazilo bi, da će se »lajbek« sada drukčije »zakopčati«. Maček je dotle već sigurno imao prilike, da u vlastitim stranačkim krugovima čuje o apsolutističkim pretenzijama kralja Aleksandra (s obzirom na ranije glasove o tzv. »tajnim silama« i slično), te je mogao da uoči pravu sadržinu kraljeve upornosti oko podržavanja centralističkog političkog kursa. Međutim, prema nekim znakovima i po njegovoj prednjoj izjavi izgledalo je, kao da bi kralj Aleksandar ukinuo centralistički Vidovdanski ustav valjda samo zato, da hrvatskim federalistima oko vodstva HSS-a pruži mogućnosti, da se domognu ključnih ekonomskih i političkih pozicija u Hrvatskoj, gdje bi oni tada bili gospodari. No ubrzo se i na ovoj

strani uvidjela ta zabluda, te se sve jače stalo ispoljavati ogorčenje i tog dijela opozicije.

Razočaranje kapitalističkih elemenata oko vodstva HSS išlo je uporedo sa sve jačom akcijom jedne malobrojne, ali već tada vrlo aktivne grupice hrvatskih separatista, koji su ubrzo poslije Šestojanuarske proklamacije počeli da se sve jače grupišu. Vlada je (10. marta 1929.) raspustila velikohrvatsku političku organizaciju »Hanao« (a istovremeno i »Orjunu« i »Srnao«), ali su njezini pripadnici produžili svoje djelovanje protiv Jugoslavije, a produžili agitovati za uspostavu »nezavisne države Hrvatske«. S tim malim brojem velikohrvatskih separatističkih elemenata rukovodio je iz inostranstva (iz Mađarske i Austrije, a kasnije i Italije) bivši zastupnik s liste frankovačke »Čiste stranke prava« Ante Pavelić, kasniji ustaški »poglavnik«; izašavši legalnim putem iz zemlje u inostranstvo, on je uz podršku nekih austrijskih, te mađarskih i talijanskih reakcionarnih krugova počeo organizirati svoje »ustaštvo«. Iz te je sredine uslijedio niz različitih ispada protiv režima, a mjestimično je dolazilo i do napadaja na neke istaknutije režimske ljude; tako je na pr. (22. marta 1929.) ubijen u Zagrebu kraljev pouzdanik Toni Schlegel, direktor »Jugoštampe«, a potkraj te godine otkrivena je i jedna grupa velikohrvatskih separatista, koji su pripremali atentate na saobraćajna sredstva i ubojstvo režimskih ljudi. Tim povodom je 4 januara 1930. uhapšen s većim brojem okrivljenih i Vladimir Maček, te je istom 14. juna 1930. pušten na slobodu i to po presudi Državnog suda za zaštitu države, dok je više optuženika (kasnije neki ustaše) tada osuđeno na višegodišnju robiju. Mačekov povratak u Zagreb dao je povoda novim protivrežimskim demonstracijama (u Zagrebu i drugim nekim mjestima po Hrvatskoj, Dalmaciji i t. d.), na koje je vlast međutim oštro reagirala.

Vlada generala Živkovića istupala je bez mnogo obzira i protiv drugih opozicionara. Za nju su svi oni više ili manje bili – »antidržavni«. Oštrinu generalske vlade uz ostale iskusio je i predsjednik Samostalne demokratske stranke, Svetozar Pribićević. Valjda je jedan od najtežih udaraca centralističko-monarhijskom režimu kralja Aleksandra bio svojedobno (od jeseni 1927) u tome da mu je njegov najoštriji branitelj prešao u protivnički tabor i počeo odlučno da razobličuje «vidovdansku demokraciju«. Zato je diktatura među prvima udarila baš na njega. Prema jednom saopćenju službene agencije »Avala« od 20. maja 1929. Svetozar Pribićević je bio »otpremljen« 18. maja te godine u selo Brus kod Kruševca. Javljeno je kasnije, da je on tamo interniran. Prema njegovim kasnijim zapisima (u djelu »Diktatura kralja Aleksandra«, koje je 1933. na francuskom objavio u emigraciji, u Parizu) nad njim je tom prilikom vršeno očito šikaniranje, a kada se teže razbolio, jedva ga je vlada (na molbu predsjednika vlade Čehoslovačke republike, Eduarda Beneša) pustila da radi liječenja otputuje u inostranstvo. Malo kasnije Pribićević je u emigraciji i umro ostavivši svojim političkim pristalicama kao baštinu – duboku mržnju prema despotskom režimu kralja Aleksandra.

PROGONI KOMUNISTA ZA ŠESTOJANUARSKE DIKTATURE

Ali svi ti i drugi progoni građanskih opozicionara zaostajali su i po svom opsegu i po svojoj surovosti iza onih, koje je generalska vlada sad razvila protiv komunista. Oni su i sada bili i ostali »neprijatelji broj jedan« režima u Kraljevini SHS. Stoga je Živkovićeva vlada od prvih dana ove diktature poduzela protiv komunista veoma oštre mjere sa ciljem, da konačno uništi tog svog opasnog protivnika. Za te diktature bile su zabranjene sve političke stranke, i vlada je budno pazila da se ne obnovi njihova djelatnost, koja bi ma koliko ometala politiku kamarile na čelu s generalom Živkovićem. Ali sve protivmjere, koje je ta vlada provodila protiv građanskih političkih stranaka, pa i onih iz ranije opozicije, izgledale su blage prema onima, koje je ta vlast poduzimala »da iskorijeni komunizam« – kako se tada u tim državnim vrhovima govorilo. Takva gorljivost u progonu komunista nije, međutim, bila nikakva novost. Ali u uvjetima otvorene diktature prišla je Živkovićeva vlada neobuzdanom i neograničenom gušenju svega onoga, što ju je ma koliko podsjećalo na zabranjenu KPJ. U periodu otvorene monarho-diktature prema nepotpunim podacima u Jugoslaviji po zatvorima (s hapšenjem komunista u vezi) poubijano je oko 400 ljudi, a Sud za zaštitu države osudio je preko 1500 optuženih po Zakonu o zaštiti države, dok je u beogradskoj »Glavnjači« i po drugim zatvorima u državi bilo zatvoreno i na razne načine zlostavljano više hiljada »sumnjivih«. U razdoblju od 1929. do 1931. poubijano je mnogo članova CK KPJ i drugih komunističkih prvaka, a napose – Đuro Đaković, Paja Marganović, Josip Debeljak, Risto Samardžić, Bracan Bracanović, Pero Popović-Aga, Mijo Oreški i dr. Policijski organi su odmah po objavi Šestojanuarske diktature otpočeli pravu hajku na komuniste i na sve one, koji su ma koliko bili sumnjivi, da s komunistima održavaju bilo kakve veze.

Vidjelo se, da nosioci Šestojanuarske diktature gledaju u komunistima svoje najopasnije protivnike. Vlast nije sakrivala težnju, koliko joj je bilo stalo do toga, da se oslobodi ovog neprijatelja. Već od prvih dana tog otvorenog diktatorskog režima naređivali su vrhovi Kraljevine Jugoslavije svojim podređenim organima, neka protiv komunista primjenjuju najoštrije mjere i pravu bezobzirnost. Preporučujući policiji naročitu budnost prema »komunističkoj opasnosti« tako je na pr. Odjeljenje za državnu bezbjednost u Beogradu jednim svojim aktom iz tih dana (akt pov. br. 1601 od 21. januara 1929.) upozoravalo:

> »... Imamo obavještenje da komunisti i drugi partiski ljudi, kojima je u novom stanju onemogućeno javno partisko delovanje i agitovanje, šalju u narod svoje ljude da tajno rade protiv režima kao agenti osiguravajućih društava, trgovački putnici, prodavci šivaćih mašina ...« (Inst. za hist. drž. i prava, Zgb).

Vlast je posvuda tragala za komunistima i na svima je stranama ona vidjela njih, napose u stranim posjetiocima naročito manjih mjesta, u slobodoumnijim kritičarima novog političkog stanja, u studentskim istupima protiv policijskog pritiska, u neodobravanju monarhodiktatorskih mjera i slično.

Sama KPJ počela se međutim poslije svog IV. kongresa (održanog oktobra 1928. u Drezdenu) tek oporavljati od svojih slabosti, koje su izazvale dotadašnje frakcionaške borbe unutar partije. Prema podacima, koji su izneseni na V. kongresu KPJ bilo je u to vrijeme u partiji tek oko 3500 članova, a približno isto toliko i u SKOJ-u, te oko 20.000 članova u tzv. »nezavisnim sindikatima«, koji su bili pod kontrolom i utjecajem partije. (Materijal sa V. kongresa KPJ, cit. izd., str. 41.) Brojno, dakle, nije KPJ predstavljala tako veliku snagu prema tadanjem državnom aparatu, kojim su raspolagali državni vrhovi Šestojanuarske diktature. Ali ovdje je potrebno ukazati i na činjenicu, da je KPJ i u takvim prilikama vršila jaki utjecaj na sve veći broj naprednih, slobodoumnih ljudi po gradu i na selu, te da to vladi nije ostajalo nepoznato. Zato je Živkovićeva vlada poduzimala sve, što je po njezinom očekivanju imalo razbiti i konačno likvidirati partiju. O tome se u uvodnom, političkom referatu na spomenutom V. kongresu KPJ iznosi među ostalim:

> »... Monarhofašistička diktatura, proglašena 6. januara 1929. godine, našla je KPJ u početku njene konsolidacije, koja je išla vrlo sporo. Frakcijske borbe omogućile su režimu, da u to vrijeme ima u partiji čitav niz svojih provokatora i špijuna ... pomoću kojih je on znao sve što se u partiji događalo, a pomoću kojih je već prije, to jest još 1928. godine, počeo hapsiti uglavnom one drugove, koji su pripremali likvidaciju obiju frakcija u vrhovima partije. Ti su provokatori omogućili 1929.–1930. i 1931. godine generalu Petru Živkoviću, da pobije preko stotinu najvjernijih članova partije i članova komunističke omladine, a da oko hiljadu baci u zatvore i na dugogodišnju robiju ...« (cit. zbornik, str. 39).

Najteži udar zadesio je u to vrijeme Komunističku partiju Jugoslavije umorstvom njenog organizacionog sekretara Đure Đakovića i sekretara »Crvene pomoći« Nikole Hećimovića (25. aprila 1929.). U hajci, koju je policija organizirala protiv komunista pohapšeno je aprila 1929. više ljudi, a među njima Đuro Đaković i Nikola Hećimović. Očigledno, prema već utvrđenom planu policija je iz Zagreba 24. aprila 1929. stražarno otpremila Đakovića i Hećimovića prema austrijskoj granici. Sutradan (25. aprila) Đaković i Hećimović su ubijeni kraj jugoslavensko-austrijske granice, kod slovenskog sela Sveti Duh blizu Oštrog Vrha. Zagrebačka policija je tek 29. aprila 1929. objavila, da su »Đuro Đaković i Nikola Hećimović ubijeni prilikom pokušaja bjegstva«. Međutim, već tada je bilo poznato, da su Đakovića i Hećimovića ubili sami njihovi policijski sprovodnici. Komunisti su još tih godina Šestojanuarske diktature žigosali ovo policijsko umorstvo, o kojemu su

se tek ovih godina saznale sve pojedinosti. Znalo se otprije, da su Đakovića i Hećimovića ubila dva žandarma, Milan Brkić i Nikola Aralica. Slučajno je, međutim, 1950. otkriven u Vršcu bivši žandarm Nikola Aralica, koji je po uhapšenju priznao to djelo, a na suđenju 13. maja 1950. uz ostalo kazao i slijedeće:

»... Aprila 1929. godine, kada se dogodilo pomenuto ubijstvo, bio sam na službi u zagrebačkom žandarmeriskom puku u činu kaplara. Jedno veče došao je kod mene kaplar Milan Brkić i saopštio mi da sam određen da sutra izjutra idem s njim u patrolu. Objasnio mi je, da su pohvatani neki komunisti, koji su ostavili neki materijal na austrijskoj granici i da treba s njima da pođemo da pronađemo taj materijal.

Sutra ujutro pošao sam sa Brkićem kod komandira pukovske straže, koji nam je predao dva zatvorenika vezana jednog za drugog, sa kojima smo imali poći na granicu. Odatle smo odmah otišli na mariborski voz. U Mariboru kod neke carinarnice sačekao nas je jedan civil, čije ime ne znam, od oko 25 godina starosti, koga je Brkić mislim od ranije poznavao, pa je i mene s njim upoznao. Njih dvojica su se odvojili i nešto razgovarali, a ja sam ostao sa zatvorenicima.

Još za vrijeme putovanja u vozu razgovarao sam sa zatvorenicima ko su i šta su, i odakle su rodom, što su mi i rekli. Brkić mi nije uopšte govorio ko su oni i šta su, sem da su komunisti.

Čitavog toga dana do uveče bili smo na terenu. Ne bih mogao znati kuda smo sve prošli, pošto mi taj teren nije bio poznat. Brkić je išao na čelu, za njim uhapšenici, a pozadi sam bio ja. Vođu puta nismo imali, samo se Brkić vrlo često interesovao kod seljaka, gde se nalazi granica, pa su mu oni i pokazivali.

Uveče, pošto se već smračilo, Brkić je rekao da se vraćamo u Maribor, u kom pravcu smo i pošli, no usput smo svratili u jednu kafanu na putu između Maribora i Svetog Duha, gde smo se zadržali da prenoćimo.

Tada mi je Brkić saopštio pred tom kafanom, da ovi uhapšenici ne smeju da se vrate u Zagreb i da ih imamo nas dvojica pobiti, naime da je komandir naredio da će ako se oni vrate, nama otići glava. Do tog momenta uopšte nisam znao cilj našeg putovanja, odnosno mislio sam da se zaista radi o pronalaženju pomenutog materijala. Brkić mi je izložio plan za sutra, to jest da ćemo opet poći prema granici, navodno da tražimo materijal i kad dođemo na zgodno mesto do same granice, pobićemo ih pod motivacijom pokušaja begstva preko granice.

Sutradan smo otišli u žandarmerisku stanicu Sveti Duh, gde smo se zadržali izvesno vreme, pa nam je komandir stanice dao jednog kaplara, koji nas je odveo prema granici i pokazao nam kuda prolazi granica, pa se vratio u stanicu, a mi smo nastavili prema gra-

nici, gde smo oko tri sata posle podne izvršili ubistvo Đakovića i Hećimovića.

Samo ubistvo odigralo se ovako: kada smo došli u jednu šumicu na samoj granici, Brkić koji je do tada išao napred, izostao je iza hapšenika, a ja sam išao iza njega na nekoliko koraka i promatrao granicu, koja je bila sasvim blizu na oko 20 metara.

U jednom momentu Brkić je viknuo na uhapšenike »beži!«, ali je jedan od njih odgovorio »neću da bežim« ili nešto tome slično, na što je Brkić opalio u Đakovića i viknuo meni da pucam, te sam ja opalio jedan metak u Hećimovića .. Brkić je opalio još 2–3 metka, pa smo se sklonili 20–30 metara niže odatle. Brkić se zatim vratio i skinuo ubijenima lance s ruku, pa smo odmah otišli za Maribor i odatle prvim vozom za Zagreb.

Po dolasku u puk raportirali smo dežurnom podoficiru, da smo se vratili iz patrole i otišli na spavanje ...« (Dragan Marković i Ljubiša Ristović, »Pred nepriznatim sudom«, izd. »Kulture«, Beograd–Zagreb, 1959., str. 263–265).

Poslije tog umorstva još su se više zaoštrili progoni komunista. Učestale su drastične mjere protiv njih, te je uz druge 17. augusta 1929. ubijen u beogradskom zatvoru i Paja Marganović član CK KPJ i sekretar SKOJ-a. O tadašnjim policijskim progonima komunista pisala je na svoj način i građanska štampa. Tako je na pr. beogradski dnevnik »Politika« 31. jula 1929. br. 7629, str. 1, 2 ovako opisao policijsku akciju protivu komunista u Samoboru:

»... Sada se mogu objaviti i pojedinosti o pogibiji komunista u Samoboru, o čemu se ispočetka u interesu istrage moralo ćutati.

Nedavno zagrebačka policija ušla je u trag nekim istaknutim komunistima i izvršila veći broj hapšenja. Među ostalim uhapšen je i izvesni dr. Levi, o kome je već u štampi javljeno. Na osnovu raznih hartija i spisa islednici su mogli zaključiti da se centralni komitet koji drži sve ove konce nalazi negde u neposrednoj blizini Zagreba. Za to je u tom smislu i povedeno traganje ...

... Zagrebačka policija poslala je nekoliko svojih najboljih ljudi da povedu istragu i otkriju, ako je moguće, ovo tajanstveno gnezdo. Izgledalo je, da će posao biti teško okončan uspehom, jer su komunisti umeli dobro da zametnu svoje tragove ...

U 2 i po časa po ponoći pošao je iz Zagreba veliki policijski automobil sa četrnaest redara i dva automobila sa više činovnika i detektiva. Ova povorka stigla je tamo (t. j. u Samobor, primjedba autora) oko 4 sata izjutra ...

U osvit dana policajci su već bili opkolili ovu kuću (t. j. za koju su saznali da u njoj stanuju komunisti, primj. autora). Razmestili su se po šumici i voćnjaku. Usred tišine koja je vladala oko kuće, čuo se tada jedan glas. To je jedan od policajaca pozivao ukućane na predaju. U isto vreme odjeknuo je i hitac iz revolvera ...

Komunisti, zbog kojih je i pravljena cela ova uzbuna, imali su pune revolvere. Svakako da ih je važan razlog primoravao da se ne odazovu pozivu na predaju, nego da prime borbu na život i smrt. Otvorili su vatru svojih revolvera na policajce, psovali i dovikivali da se neće predati do zadnje kapi krvi ...

Najzad pucanje iz sobe je prestalo i policiski organi mogli su da se popnu gore. Nisu bili još načisto da li je komunistima nestalo municije, ili su poginuli, ili je samo neka prevara.

Obazrivo su ušli u sobu. Međutim videli su na podu sva tri komunista mrtva, od kojih jedan sa obema rukama probijenim od metka i sa grudima koje su imale mnogo rana. U sobi je bilo sve razbacano. Kreveti prevrnuti, stolice, stolovi i drugi nameštaj na gomili, na sve strane lokve krvi ...«

Ovaj prikaz toga događaja razotkriva tek djelomičnu istinu. U tome opisu nema govora o načinu kako je zagrebačka policija doznala, gdje stanuju ilegalci, sekretar CK SKOJ-a Janko Mišić i njegovi drugovi. Ništa nije rečeno o policijskoj torturi, koja je prethodno slomila neke uhapšene ljude i nagnala ih da policiji otkriju to sklonište. Nije ovdje ništa rečeno, kako je policija postupila prije nego što je otvorila vatru na kuću i kako se kasnije ponijela prema onima, koje je nakon okršaja našla u toj kući. Ali i takav izvještaj pokazuje, kako je policija u tim danima postupala protiv komunista, da su naime organi vlasti na komuniste gledali kao na divljač, protiv koje su bila dozvoljena sva raspoloživa sredstva.

Bezobzirno proganjanje komunista od strane vlasti, primjena svakovrsnih drastičnih mjera protiv njih, uporno i surovo zlostavljanje svih, koji su vlasti ma koliko bili sumnjivi zbog komunizma, osjetilo se unutar KPJ. Policija je uspjela da razbije mnoge partijske grupe i da prvih mjeseci Šestojanuarske diktature priguši organiziranu i sistematsku političku akciju komunista u većem opsegu. Slabljenju partije u takvim prilikama pridonosile su i unutrašnje prilike u samoj KPJ. Novo rukovodstvo KPJ na čelu sa sekretarom Đurom Martinovićem prešlo je u inostranstvo – »gdje su se nastavile frakcijske borbe i izgubila svaka veza sa zemljom« (»V. kongres Komunističke partije Jugoslavije«, cit. izd., str. 39).

Otada se iznova razvija grupaštvo i KPJ sve to više slabi. No usprkos tom vidnom opadanju partije novo rukovodstvo uzima kurs na oružani ustanak protiv diktature, što dovodi do novih brojnih žrtava iz redova KPJ. Diktatura je uspjela da razbije mnoge partijske organizacije. O tim prilikama istaknuto je na IV. zemaljskoj konferenciji KPJ (održanoj decembra 1934. u Ljubljani) uz ostalo i ovo:

»... Komunistička partija je jedina partija, koja je od prvog dana velikosrpske vojno-fašističke diktature vodila protiv nje herojsku borbu. Sve ostale stranke: građanske, sitnoburžoaske, seljačke i na-

cionalnosporazumaške, a također i socijal-demokratska, uzmakle su i sramno kapitulirale.

Kompartija vodila je u 1929.–1931. revolucionarnu borbu protiv vojno-fašističke diktature po cijenu najvećih i najtežih žrtava. Tu borbu iznio je partijski kadar u zemlji na svojim plećima. Redovi partije bili su desetkovani, a veliki dio njenih funkcionera mučki ubijen ili poslat na dugogodišnju robiju. U toku te herojske borbe, uslijed pogrešaka partije a naročito njenih vođstava u to vrijeme, teroru vojno-fašističke diktature uspjelo je da privremeno organizaciono razbije većinu najvažnijih partorganizacija. Utjecaj i autoritet partije među masama silno je porastao, ali njena akciona sposobnost uslijed razbijanja većine najvažnijih partorganizacija, bila je znatno oslabljena ...« (»Odluka o izvještaju CK i zadaćama partije« sa IV. zemaljske konferencije KPJ, objavlj. u »Istorijskom arhivu KPJ«, tom II., cit. izd., str. 232).

Govoreći o iskustvu iz tih dana borbe s apsolutističkim režimom kaže se u istoj Odluci (»Ostale pouke iz 1929.–1931.«) slijedeće:

»Bilo bi iz osnova pogrešno izjednačavati razbijanje najvažnijih partorganizacija 1929.–1931. godine sa razbijanjem K P J 1920.–1921. i to iz ovih razloga: 1. proces boljševizacije KPJ je u tom međuvremenu otišao relativno vrlo daleko. Partija je već imala u osnovi pravilnu političku liniju po svim najvažnijim pitanjima klasne borbe u Jugoslaviji; 2. partorganizacije su 1929.–1931. razbijene u *žestokoj borbi* (podvučeno u originalu, primj. autora) pod udarcima zvjerskog terora vojno-fašističke diktature, dok je 1920. partija dezorganizirana prvim udarcima »Obznane« *bez borbe* (podvučeno u originalu, primj. autora) i poziva masa na borbu; 3. u 1929.–1931. u partiji je postojao znatan kadar proleterskih elemenata, koji su sami počeli voditi glavnu riječ u životu partorganizacija i na svojim leđima iznijeli žestoku borbu protiv vojno-fašističke diktature; 4. upravo blagodareći svim ovim momentima utjecaj KPJ je u masama poslije 1929.–1931. u ogromnoj mjeri porastao, dok je poslije 1920.–1921. opao ...« (isto, str. 237).

Potkraj tog otvorenog apsolutističkog režima zamro je gotovo u cijeloj zemlji partijski život, jer je sav viši kadar KPJ bio ili pobijen ili na robiji ili je emigrirao (Politički referat na V. kongresu KPJ, materijali sa V. kongresa KPJ, cit. izdanje, str. 43). No usprkos čitavom razgranatom teroru vlasti, i pored unutrašnjih frakcionaških trvenja, ipak se KPJ i u tadanjim prilikama održala. Ona je u tadanjim uvjetima pretrpjela veoma teške gubitke, podnijela je mnoge osjetne udarce, ali generalska vlada sa čitavim svojim policijskim aparatom nije uspjela likvidirati ovog najodlučnijeg protivnika toga režima.

KARAKTER ŠESTOJANUARSKOG REŽIMA

Razumljivo je, da je o tome bilo podvojeno mišljenje u javnosti stare Jugoslavije. Pobornici Šestojanuarske diktature poklonici monarhove neodgovorne svemoći, kao i službena propaganda toga režima, davala je o njemu neukusne hvalospjeve. Vlast je pokušavala da u narodnim masama razvije uvjerenje ne samo o neophodnosti, nego i o spasonosnosti te monarho-diktature. S tim u vezi vlast je organizirala mnoge »poklonstvene deputacije«, pripremala manifestacione zborove i različite skupove režimu odanih elemenata, te odatle (kao i u mnogim drugim, različitim prilikama) slala pozdravne telegrame, u kojima se kralju Aleksandru s providnom devotnošću »zahvaljivalo na njegovom spasonosnom radu«, toga vladara, koji je insistirao na provedenju »amputacije« nazivalo se – »viteškim kraljem ujediniteljem« i tome slično. Na drugoj međutim strani, u redovima građanske opozicije, a naročito u federalističkim krugovima »prečanskih« krajeva pronosilo se drugo mišljenje i isticao se drukčiji sud o toj vladavini kralja Aleksandra. Mačekova zabuna o spomenutom »raskopčanom lajbeku« ubrzo se razbila pred stvarnošću policijskog režima na čelu s jednim generalom, iza kojeg je stajao autokratski raspoloženi, krajnje bezobziran kralj Aleksandar. Federalistički »prečanski« elementi ubrzo su osjetili svu surovost režima, u kojoj su državni vrhovi policiji ostavili »otvorene ruke« kod progona političkih protivnika. Na toj strani o karakteru ovog režima nije bilo sumnje – njima su činjenice razotkrivale pravi karakter tog režima i razobličavali ga kao *policijsku državu*. Velikohrvatski separatistički elementi gledali su u tom režimu osim toga i argument za njihovu tezu o neophodnosti odcjepljenja Hrvatske od ostalih jugoslavenskih zemalja. Već od 1929. počele su talijanske fašističke vlasti prihvatati razne opskurne emigrante iz Hrvatske, da bi ih na čelu s Antom Pavelićem pripremali za kasniju njihovu protujugoslavensku, a proosovinsku akciju.

Komunisti su bili otpočetka na čistu o karakteru Šestojanuarskog režima. Za njih je to *monarhijska samovlada* i to sa naročitim obilježjima. Pobliže o tome rečeno je na V. kongresu KPJ (1948.), kada je u tada iznesenom Političkom referatu rečeno slijedeće:

> »... Ne zna se iz kojih je razloga tadašnje partijsko rukovodstvo prozvalo Šestojanuarsku diktaturu »vojno-fašističkom«. Možda zbog toga, što je kralj Aleksandar postavio generala Petra Živkovića za predsjednika vlade. Ali svi ostali ministri bili su predstavnici buržoazije; to je bila obična diktatura najreakcionarnijeg dijela buržoazije, oličena u kralju kao predstavniku te buržoazije. Prema tome, to je bila *monarho-fašistička diktatura*«. (Materijali sa V. kongresa KPJ, cit. izdanje, str. 43).

U takvoj ocjeni karaktera Šestojanuarskog režima ima stvarnog osnova. Radi analize karaktera vladavine u tome periodu potrebno je da se u narednom izlaganju osvrnemo na dvije strane: a) na ekonomsko-društvenu osnovu Šestojanuarskog režima i b) na neke specifične crte toga režima. Obje strane zajedno daju jasan odgovor na pitanje o karakteru toga režima.

a) Ekonomsko-društvena osnova Šestojanuarske diktature

Ona je, razumljivo, bila kapitalistička, ali je pokazivala izvjesne osobitosti, koje su i tadanjoj ekonomici, kao i tom političkom režimu davale posebno obilježje. U tome periodu se naime neposrednije ispoljava povezanost između tadanje ekonomike i politike.

Svjetska ekonomska kriza, koja je naročito od 1929. sve dublje zahvatala najprije Sjedinjene Američke Države, a zatim stala sve to jače prožimati i ostali zapadni kapitalistički svijet, živo se odražavala i u ekonomici stare Jugoslavije. I ovdje se ta kriza sve to osjetnije razvijala naročito s obzirom na pogoršanje ekonomskih prilika u onim zemljama, s kojima je Kraljevina Jugoslavija imala bliže i neposrednije privredne veze. To je dakle uvjetovalo, da je u vezi s tom ekonomskom krizom i u staroj Jugoslaviji došlo do teških privrednih poremećaja na svima njezinim područjima, kako u industriji, tako i u poljoprivredi, te drugim granama privrede. Na području industrije došlo je uslijed toga do zatvaranja nekoliko industrijskih poduzeća, što je za početni industrijski razvoj stare Jugoslavije značilo težak udar njenoj privredi, a napose što je uslijed toga došlo i do povećanja broja nezaposlenih radnika i namještenika. U poljoprivredi odražavala se ekonomska kriza sve to vidnijim pogoršanjem položaja seljaštva, koje su »škare cijena« postepeno upropaštavale, te je na selu sve to jače rasla pauperizacija i proletarizacija.

U takvim su prilikama kapitalistički elementi u tadašnjoj Jugoslaviji nastojali da se sami oslobode teških posljedica te krize i to tako da sve nezgodne terete odatle prevale na radni narod. U tom nastojanju nije bilo nikakve razlike između kapitalističkih elemenata, kako onih oko vlade, tako i onih oko opozicije. Svi su oni uglavnom bili složni i jedinstveni u obrani svojih klasnih interesa, koja se očitovala u nastojanju da se tereti krize svale na široke mase. Zato su i poslodavci, okupljeni oko opozicije, pa i one najogorčenije, odobravali one mjere vlade, koje su donošene u tome cilju da se od privrednih tegoba koliko je moguće više oslobode poslodavci i drugi privatnovlasnički slični elementi, a da se tereti ekonomske krize pod raznim izgovorima prevale na proizvađače, odnosno na široke mase potrošača. Radilo se dakle, o tome kako da se prebace mnogi takvi tereti na radništvo, seljaštvo i na namještenike.

Uporedo s takvim akcijama oko rješavanja pitanja u vezi s privrednom krizom, baš u godinama Šestojanuarske diktature sve je jače izbijalo *korupcionaštvo* kao posebno obilježje tadanjega režima. Vlastodršci

su baš u tom neprikrivenom apsolutističkom periodu pregnuli da se bogate zloupotrebljavajući državnu vlast. Mito i korupcija išli su tu uporedo. Državna vlast u rukama beskrupuloznih elemenata, koji su preoteli ne samo monopol vlasti, nego i monopol privrednih jačih pozicija u zemlji, ta je vlast u uvjetima Šestojanuarske diktature pružala široke mogućnosti, da se »čaršija« bezobzirno bogati na račun države. Ne polažući za svoje političke i poslovne transakcije računa nikome u državi ta je klika oko kamarile i tadanjih vlada zgrtala kapitale, te se pod uvjetima Šestojanuarske diktature još jače razvila kao novi sloj u državi, koja je dotle tek postepeno izbijala kao grupa krupnih kapitalista okupljenih oko vlasti i koristeći se državnom vlašću. Ta »čaršijska« klika držeći u rukama ključne pozicije i državne vlasti i privrede krenula je dalje: ona se u cilju jačanja svog tako stečenog bogatstva povezivala i sa stranim kapitalom; ona je tako povećavala svoj kapital sudjelujući zajedno sa strancima u kapitalističkoj eksploataciji, koju su pri tome zajednički provodili koristeći se nekontroliranim akcijama apsolutističke državne vlasti. U uvjetima takve razularenosti već tada se pripremalo elemente, koji će kasnije dovesti do punoga sloma. Mijo Mirković analizirajući to stanje s pravom konstatira:

»... Gospodarsko rasulo 1930. i 1931. bilo je slika i predznak političkog i vojnog rasula, koje je nastupilo deset godina kasnije, 1941 ...« (»Ekonomska struktura Jugoslavije, 1918.–1941.«, II. izdanje, 1952., str. 31).

b) Specifičnosti toga režima

Takva djelatnost ovih privilegiranih elemenata oko kamarile i s njom povezanih vlada za Šestojanuarske diktature obilježavala je pored ostaloga *ekonomsku osnovu* toga diktatorskog režima. I to je uza svu specifičnost vezanu za tu diktaturu, ovdje predstavljalo jednu od karakterističnosti postepene fašizacije stare Jugoslavije, jer je u tom periodu do ekonomskog i političkog monopola u staroj Jugoslaviji došao sloj *imalaca krupnog kapitala povezanih s apsolutističkom vlasti u državi.* No s tim u vezi razvijale su se još tri karakteristične strane ove postepene fašizacije za Šestojanuarske diktature: autoritativnost državne vlasti, antiparlamentarizam i totalitarnost države.

Autoritativnost Šestojanuarskog režima bila je izvan spora. Već sa proklamacijom od 6. januara kralj Aleksandar se stavio iznad svih, kao najviši i isključivi nosilac sve državne vlasti. Daljnji zakonodavni rad a napose sama praksa Šestojanuarske diktature razotkrivali su još više tu stranu državnog života Kraljevine Jugoslavije. Kralj, istina, nije sebe proglasio za vođu, kao Mussolini i Hitler. Ali se on u stvari kao takav isticao po svojim djelima, po svoj svojoj tadanjoj vladavini. On je tada bio najviši zakonodavac: njegova volja bila je uzdignuta na stepen neprikosnovenosti. On je u svojim rukama usredotočavao sve

funkcije državne vlasti, on je bio iznad svake vlade i najviši faktor tadanjega sudstva. Sve je njemu bilo bezuvjetno podređeno, a on ni kome. On je za sve u državi imao važiti kao najviši autoritet i po tome se vrlo malo razlikovao od »vođa« u fašističkoj Italiji i Njemačkoj. Dovede li se to u vezu sa spomenutom ekonomskom osnovom Šestojanuarske diktature, tada se s pravom moglo u tome vidjeti elemente fašizacije u staroj Jugoslaviji.

Antiparlamentarizam, svojstven svima fašističkim državama, bio je očigledan za staru Jugoslaviju u tom periodu. Kralj Aleksandar nije trpio nikakve kontrole nad svojom samovladom. Parlamenat mu je smetao i zato ga je 6. januara 1929. dao po svojim žandarmima razjuriti. I ta je strana (u vezi s gornjim) jedan od znakova spomenute fašizacije.

Totalitarnost je u fašističkim sistemima logična osobitost spomenutih elemenata takvog sistema. »Država je sve!« Fašizam ne pozna buržoasko-demokratskih garancija građanskih prava. I kralj Aleksandar je ukinuo Vidovdanski ustav, a s njim i spomenuta jamstva za ta prava, jer su mu ona smetala, makar i u onako ograničenom opsegu. Neposredni izraz totalitarnosti države, koja uzima pod svoj nadzor sve, predstavljao je naročito novelirani Zakon o zaštiti države od 6. januara 1929. Moglo se dakle reći, da se i ta strana fašizacije u izvjesnoj mjeri ispoljavala u Šestojanuarskoj diktaturi.

Iz svega, što je navedeno, može se zaključiti osnovanost nazora, da je u Šestojanuarskoj diktaturi bilo elemenata fašizacije. U tom pogledu ona se osjetno razlikovala od režima u fašističkoj Italiji i nacističkoj Njemačkoj, a napose treba dodati, da se ti elementi fašizacije nisu ovdje razvili u onakvoj mjeri, kao što je do toga došlo u ovim susjednim zemljama. Ali se kod analize Šestojanuarske diktature ipak nameće zaključak, da je to bila apsolutistička vladavina imalaca krupnog kapitala i da su se unutar nje razvijale spomenute osobine fašizma. Ovdje je taj proces fašizacije bio u svom specifičnom razvitku, u okviru prilika svojstvenih tadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji.

TRAŽENJE IZLAZA IZ TADAŠNJE SITUACIJE

Jedva je proteklo tri godine otkako je s državnim udarom bilo proglašeno, kako »ne treba više posrednika između kralja i naroda«, a državni vrhovi Kraljevine Jugoslavije bili su već primorani da traže izlaz iz sve to teže situacije u zemlji. Osjećalo se i kod nosilaca diktature, da se ne može produžiti po starom, kako se to proklamovalo 6. januara 1929. Nametala se ipak potreba za – »posrednicima«. Pod jesen 1931. osjećalo se, kako nijedno od osnovnih državnih pitanja ipak nije moglo biti riješeno u okvirima tog otvorenog apsolutizma. Koliko god je dvorska kamarila dotle isticala, a službena propaganda raznosila, da su mnoga državna pitanja »već konačno riješena«, ona su se

ipak i dalje nametala, tražeći svoje neophodno i neodgodivo rješenje. Stanje u zemlji postajalo je sve gore, kako u ekonomskom, tako i u nacionalno-političkom pogledu.

U ekonomskom pogledu jačala je već spomenuta kriza. Ona je duboko zahvatila čitavu zemlju i veoma snažno osjećala se na svima područjima. Dok su državni vrhovi zajedno sa svojim saradnicima produžavali nagomilavanje kapitala u svojim rukama i nastojali, da eksploatacijom zemlje izvuku što više profita za sebe, dotle je kriza pritiskivala čitavu zemlju, te je i ona tražila nove puteve, za koje se otvorena diktatura pokazala neprikladnom. Pad cijena poljoprivrednih proizvoda na svjetskom tržištu živo se odrazio i u agrarnoj ekonomskoj strukturi tadašnje Jugoslavije, a sve to veće osiromašenje seljaštva osjećalo se sve više i na drugim područjima gospodarstva u čitavoj zemlji. Nametala se stoga sve neophodnija potreba, da se potraži izlaz iz toga stanja, jer otvorena diktatura za to nije pružala nikakvih mogućnosti.

U političkom životu izbijalo je na sve to vidniji način duboko nezadovoljstvo naroda s diktaturom. Vlasti su organizirale brojne poklonstvene deputacije, slanje mnogih pozdravnih telegrama državnim vrhovima, izjave buržoaskih disidentskih političara s pohvalama apsolutističkom kraljevom režimu, ali sve te namještene manifestacije ipak nisu mogle prekriti pravo stanje u zemlji. Pogoršanje životnih prilika i bezobzirnost policijskog režima pojačavali su dan za danom ogorčenje u masama zbog produžavanja režima, u kojemu su građani bili bespomoćni objekti potpuno neodgovorne vlasti. A ta je i dalje bila u rukama elemenata, koji su je bezdušno iskorišćivali za svoje interese a na štetu naroda. Državni vrhovi govorili su toliko mnogo o svojoj brizi za narodno dobro, no praksa im je bila sasvim drukčija. Činjenice su pokazivale, kolika je tu bila suprotnost između njihovih riječi i djela. Zato je u narodu vrilo. Ogorčenje protiv kraljevog apsolutizma postajalo je sve to osjetnijim. Nikakve policijske mjere, nikakve inscenacije vlasti nisu to više mogle sakriti. Pokazivala se neminovna potreba, da se baš zbog toga krene novim putovima, jer starim se više nije moglo.

Nametala se sve to jače *potreba ozakonjenja diktature* i to na način, kojim će se parlamentarno odobriti dotadašnja »šestojanuarska« kraljeva politika. Ukazivala se nužda za prijelazom iz otvorene diktature na novi njen oblik. Po želji tadanjih državnih vrhova taj novi oblik vladavine ipak ne bi izmijenio suštinu apsolutizma, već bi se pristupilo formiranju takvog organa ove vlasti, koji bi makar formalno preuzeo na sebe odgovornost za tu diktaturu i sankcionirao njene dotadašnje akte, te bi predstavljao neko formalno pokriće i za njezin dalji razvitak.

Iziskivao je to pored ostaloga i *strani kapital*, koji se u vezi s domaćim plasirao u zemlji; on je s obzirom na nepovoljni razvitak ekonomskog i političkog stanja u državi tražio *jače garancije* od onih, koje mu je dotle formalno pružala otvorena kraljeva diktatura. Bankokrate i drugi kapitalistički elementi iz inostranstva iščekivali su – kako mnogi znaci pokazuju – da im jedno vrhovno predstavničko tijelo Kraljevine

Jugoslavije pruži novu, jaču garanciju i veću sigurnost za ulaganje njihovih kapitala u ovu zemlju. Sve je to pod jesen 1931. stavljalo pred dvorsku kamarilu na čelu s kraljem Aleksandrom zahtjev, da se pristupi reorganizaciji državne vlasti, kako bi se makar donekle našao izlaz iz sve to mučnije situacije u zemlji. Kralj Aleksandar je pristupio novoj mjeri državne reorganizacije, a ona je, međutim, imala više formalni, nego li sadržajno neki prekretnički karakter.

PERIOD PRIKRIVENOG APSOLUTIZMA

Razdoblje od 1931. do 1941. u staroj Jugoslaviji ispunjeno je nizom karakterističnih događaja, koji razotkrivaju pravu suštinu tadašnjega stanja u zemlji. Taj period započeo je objavom drugog Ustava u staroj Jugoslaviji, koji je opozicija već tada (s obzirom na njegovo jednostrano porijeklo) nazvala »Oktroiranim Ustavom« i koji je imao obilježiti početak navodno jedne nove etape u državnom razvitku stare Jugoslavije. Dalji politički događaji nakon toga pokazali su koliko je neosnovana takva ocjena stanja u Kraljevini Jugoslaviji o tobožnjoj vrijednosti tog »Oktroiranog Ustava«. On je, međutim, bio samo formalna prekretnica, jer se od njegove objavé raskinulo s dotadašnjim otvorenim, a prešlo u prikriveni apsolutizam. U tome su periodu ostala otvorena sva neriješena osnovna pitanja zemlje, i dalje su se zaoštravale stare suprotnosti u tome sistemu, produžavale su se i dalje oštre političke borbe, kako oko socijalnog, tako i oko nacionalnog pitanja u državi. Te borbe razjedale su čitav taj sistem, čiji su vlastodršci uporno čuvali svoje pozicije na državnim vrhovima, a nisu pokazivali spremnosti da ozbiljno pristupe temeljitom rješavanju tih krupnih pitanja države. Političke borbe su se od objave »Oktroiranog Ustava« sve to više zaoštravale do krajnjih granica, a napose one s obzirom na nacionalno pitanje; one su dovele do takvog oslabljenja države, da je vanjski neprijatelj svojom agresijom aprila 1941. imao najboljeg svog saveznika baš u tadašnjem rastrojstvu, koje je razjedalo Kraljevinu Jugoslaviju i učinilo je lakim plijenom napadačkih sila Osovine 1941. godine. Kapitulacija, koju su potpisali delegati Vrhovne komande Kraljevine Jugoslavije 17. aprila 1941. godine, predstavljala je u svojoj suštini tek završnu liniju onog političkog kursa, koji je započeo s Prvodecembarskim aktom, u komu se su već tada mogle nazrijeti klice kasnijih sve to jačih osnovnih suprotnosti jugoslavenskoga društva, kojemu se je za vlastodršca nametnula tjesnogrudna sredina prožeta nezasitnošću i samovoljom bez obzira na vlastiti narod.

Septembarske promjene u Kraljevini Jugoslaviji 1931. nisu došle neočekivano. U krugovima bliskim dvoru govorilo se o namjerama za

prijelaz na predstavnički režim. Novine su 3. septembra 1931. objavile *obrazovanje druge vlade generala Petra Živkovića.* Izuzimajući neke osobne izmjene, ta je vlada uglavnom bila istog sastava kao i pređašnja Živkovićeva vlada. I ona je trebala imati karakter koncentracione vlade, ali se i ona uglavnom sastojala od dvorskih pouzdanika, koji su pripadali raznim ranijim političkim strankama. Do te druge generalske vlade došlo je, međutim, iz težnje dvorskih krugova, da se time jače ispolji promjena režima, koju je izrazila kraljeva *Proklamacija* od istoga dana, a u kojoj se uz ostalo istaknulo ovo:

»Čuvanje jedinstva narodnog i državne celine moja je sveta dužnost i najviši cilj moje vladavine, to je bila pobuda i glavni zadatak režima, koji sam zaveo 6. januara 1929. godine.

U svojoj reči, koju mi je nalagala ljubav prema otadžbini, ja sam mome dragom narodu otvoreno izneo sve teškoće i opasnosti, u koje je bio doveden naš nacionalni život i državna celina. Te su teškoće bile toliko velike, opasnosti tako ozbiljne, da su duboko zabrinjavale sve rodoljube i razdirale dušu narodnu.

Svi, ceo narod video je šta je uzrok zlu i bio svestan veličine zla, te je razumeo i sa punim poverenjem prihvatio moje odluke. Visoka nacionalna svest i zdravo rasuđivanje je odlika, koju je naš narod uvek pokazivao u odlučnim momentima svoje istorije. Moje pouzdanje u ljubav naroda i njegovu moralnu snagu pružilo mi je siguran oslonac za sve podhvate u sređivanju prilika u zemlji.

Srećan sam i ponosan što je sav moj dragi narod od prvog trenutka shvatio moje pobude i jednodušnim javnim odobravanjem snažno pripomogao izvođenju mojih odluka. Uz tu veliku i široku moralnu pomoć naroda, na kojoj odajem hvalu i priznanje, uspelo se za srazmerno kratko vreme, da se posvršavaju krupni nacionalni i državni zadaci, i postave trajne osnove zdravog državnog života. Kraljevini Jugoslaviji, prihvaćenoj svom toplinom nacionalne duše svega jugoslavenskog naroda, obezbeđeni su potrebni uslovi za snažan polet i veliku nacionalnu budućnost.

Pun uverenja da do sada postignuti rezultati rada, zdrava politička i nacionalna svest i iskustvo naroda dopuštaju, da se pristupi ostvarenju i definitivnoj organizaciji onih ustanova i onog državnog uređenja, koje će najbolje odgovarati narodnim potrebama i državnim interesima, odlučio sam, da dosadašnji rad i izvođenje nacionalne i državne politike postavim na širu osnovu neposredne narodne saradnje.

S verom u boga i srećnu budućnost Kraljevine Jugoslavije *dajem Ustav Kraljevine Jugoslavije.*

3. septembra 1931. u Beogradu — Aleksandar, s. r.«

(»Službene novine« od 3. septembra 1931.).

Nakon samohvalisavih riječi o »spasonosnom« pothvatu, kojeg je izveo državnim udarom od 6. januara 1929. i providnih netačnosti o tobožnjem narodnom odobrenju otvorenog apsolutističkog kursa, kralj Aleksandar dolazi nadalje u suprotnost i s notornošću, kada u toj proklamaciji govori o posvršavanju »krupnih nacionalnih i državnih zadataka«. Bilo je poznato, da je dotadašnji apsolutizam samo još više zaoštrio dotle neriješena državna pitanja, a osobito nacionalno. No tom proklamacijom i prijelazom na predstavnički režim trebalo je, međutim, prikriti dotadašnji neuspjeh te kraljeve politike i zato se drukčijim predstavilo razvitak političkog stanja u državi nakon Šestojanuarskog proglasa. Politika otvorenog apsolutizma doživjela je, međutim, potpuni slom i sada se eto tražio novi put, koji će izvesti iz čorsokaka, u koji je ta politika zapala. Zato su dakle dvoru i bile potrebne fraze, da bi se od javnosti sakrila istina.

Međutim je i ova proklamacija pokazivala, da se njen autor (kralj Aleksandar uz kamarilu) nije odrekao svog dotadašnjeg političkog kursa. I ovdje se kralj prikazivao kao onaj faktor, koji će suvereno odlučivati, ponovno je on ukazivao kojim pravcem treba da krene novi politički život u državi. Ovom se proklamacijom kralj predstavljao kao onaj faktor, koji narodu »daje« Ustav. Apsolutizam, dakle, time nije bio presječen, već je on sada samo dobio novu formu. Prema analizi i te proklamacije, narod se u očima kralja Aleksandra ispoljavao kao da je to neki politički maloljetnik, kojemu istom on – kralj Aleksandar – treba da pokaže, što je za njega najbolje, kojim putovima narod ima ubuduće krenuti. Apsolutizam se, međutim, ni time nije sakrio toliko, da ga objektivni promatrač i u tadašnjim okolnostima ne bi odmah mogao uočiti.

DRUGI USTAV STARE JUGOSLAVIJE

Ovaj Ustav kralj je objavio naveče 2. septembra 1931. na krunskom savjetu, kojega je za to sazvao u dvoru (o tome na pr. Ivan Ribar, »Politički zapisi«, cit. izd., II. knjiga i dr.) Tom prilikom je kralj iznio i osnovne misli, koje su ga pritom rukovodile. Sutradan je obaviještena i javnost putem štampe. Službena propaganda odmah je preduzela dužnost, da objavu tog Ustava prikaže kao »krupnu, historijsku prekretnicu u političkom životu Jugoslavije«. No u stvari, vidjelo se već na prvi mah, da je bila promijenjena tek forma vladavine, ali ne i njezin sadržaj. Suština sistema je ostala ista kao i dotle. Na vlasti je i dalje ostala dotadašnja hegemonistička klika na čelu s kraljem Aleksandrom, čiji je Ustav (»darovan narodu«) i sâm razotkrivao nastavljanje njegova apsolutističkog režima.

Izgledalo bi po redakciji člana 1 tog Ustava, kao da je njime zaista uvedena ustavnost u Kraljevini Jugoslaviji. U njemu je naime istak-

nuto, da je Kraljevina Jugoslavija »nasljedna i ustavna monarhija«. Gdje je, međutim, ta ustavnost? Formalno, ona se nedvojbeno nalazila u činjenici, što je zaista donesen Ustav. Ali to je tek ustavnost s formalne strane, kojom se o samom režimu pobliže još ništa nije reklo. O ustavnosti u stvarnom smislu te riječi govorilo bi se u čl. 4 ovog Ustava, gdje se uz ostalo kaže:

> »... Svi su građani pred zakonom jednaki. Svi uživaju jednaku zaštitu vlasti ...«

Značilo bi dakle, da je tim Ustavom pored pravnog utvrđenja osnovnih linija društvenog i državnog uređenja u Kraljevini Jugoslaviji bila dana i stvarna garancija za osnovna građanska prava. O tim »garancijama« govorilo je više odredaba toga Ustava. Tako je na pr. u čl. 5 Ustava rečeno: »Ujemčava se lična sloboda«. Ali je istodobno istaknuto da ostaju na snazi stare tome protivne norme. Slično je na pr. normirano i u čl. 10, gdje je rečeno: »Stan je nepovredan«. Ali je ostala na snazi tome protivna »Obznana«. U čl. 11 nadalje rečeno je: »Ujemčava se sloboda vere i savesti«. Ali je malo dalje dodano: »Vere mogu biti priznate samo zakonom ...« U čl. 13 na pr. istaknuto je: »Građani imaju pravo udruživanja, zbora i dogovora – u granicama zakona ...«. To ograničavanje ličnih sloboda građana upućivanjem na odredbe odnosnih zakona bilo bi sasvim na svome mjestu i ne bi predstavljalo kršenje tih »građanskih prava«, kada bi u Kraljevini Jugoslaviji bilo drukčije pravno i političko stanje. Treba stoga ukazati na odredbu čl. 118 istog Ustava, koji glasi:

> »Svi postojeći zakoni, sem Zakona o kraljevskoj vlasti i vrhovnoj državnoj upravi od 6. januara 1929. godine, ostaju na snazi dok se redovnim putem ne ukinu«.

To je značilo faktičnu negaciju onoga, što je u prednjim normama tog Ustava proklamirano kao jamstvo građanskih sloboda. O njima na pr. ne može biti govora, ako se zadrže na snazi tome protivni apsolutistički zakoni, a naročito na pr. Zakon o zaštiti države, onako kako je noveliran posebnim Zakonom od 6. januara 1929. i dr. Ustav je proklamirao ustavnost, ali ju je on sâm vidno srušio priznavanjem važenja starih zakonskih propisa, koji su tu materiju pravnih odnosa (ustavnu garanciju građanskih prava i dr.) regulirali suprotno od načina, kako je to proklamirao ovaj Ustav. Cjelokupna ustavna garancija na pr. osiguranja nepovredivosti stana padala je time, što je policijska vlast mogla i pored propisa sadržanog u čl. 10. ovog Ustava pozivajući se na pr. na Zakon o zaštiti države u svako doba dana i noći prodrijeti u stambene prostorije kakvog bilo »antidržavnog elementa«, a napose ako je on bio osumnjičen da je komunist. Nikakva ustavna garancija slobode štampe (prema čl. 12 Ustava) nije imala vrijednosti, kada je vlast

po odredbama starih zakona mógla provoditi cenzuru nad štampanim stvarima – jednostavno onemogućiti, kako izlaženje, tako i rasturanje štampanih stvari, koje joj nisu odgovarale. Što je značila odredba čl. 15 ovog Ustava, naime da su »nauka i umjetnost slobodne«, kada je policija mogla spriječiti da se objavi i naučni ili umjetnički rad, za koji je ona nalazila da je u suprotnosti s osnovnim interesima sistema (napose ako je u pitanju bilo djelo komuniste i sl.). Iz svega slijedi kao zaključak, da je tim Ustavom uvedena tek formalna, ali ne i stvarna, istinska ustavnost, te da je prema tome i dalje režim ostao ugnjavitelj isti.

Predstavnički režim po ovom Ustavu

Iz odredaba tog Ustava jasno se vidi, da nema govora o parlamentarizmu. Ali iako u čl. 1 tog Ustava nema oznake o parlamentarnosti ipak je taj Ustav uspostavio *predstavnički režim* u Jugoslaviji. Kakav je međutim bio taj režim prema tom Ustavu?

Ustav je ovdje predvidio čak i *dvodomnost*, jer govori o dva vrhovna predstavnička tijela: a) Senatu i b) Narodnoj skupštini. Oba su ta tijela dijelovi jedinstvene cjeline, vrhovnog predstavničkog tijela, koje Ustav naziva »Narodnim predstavništvom«. Odnos među njima nije izričito obilježen kao gornji i donji dom, ali je Senatu ipak dana funkcija, koja omogućuje, da se tako ocijeni takav sastav tog vrhovnog predstavništva. Senat je imao biti sastavljen (a tako je u kasnijoj praksi i bilo!) od elemenata, koji su državnim vrhovima Kraljevine Jugoslavije sigurniji. Prema tomu je to tijelo imalo predstavljati neku kočnicu nasuprot Narodnoj skupštini, koja bi se – prema strahovanju kamarile – mogla eventualno pretvoriti i u organ opozicione većine, jer je to drugo tijelo predviđeno kao čisto izborno, dok je Senat imao u tom pogledu mješovit karakter – bio je polovinom izborni, a polovinom imenovani organ.

Senat je po odredbama tog Ustava (čl. 50) imao dvije vrste svojih članova: jednu polovinu birali su po banovinama (čl. 4 Zakona o izboru senatora, od 30. septembra 1931.) na svakih 300.000 stanovnika po jednog senatora (čl. 5 istog Zakona), i to: »1. narodni poslanici svih srezova odnosno svih mesta ... dotične banovine, 2. svi banski većnici dotične banovine i 3. svi predsednici (načelnici) opština te banovine« (čl. 8 spomenutog Zakona); drugu polovinu Senata (»toliki isti broj senatora, koliko ih je biranih« – st. 3 čl. 50 Ustava) imenovao je kralj. Sastav Senata pokazivao je dakle brigu vlade, da u vrhovnom zakonodavnom tijelu dobije ovdje potpunu sigurnost. U Senat su dakle ulazili samo ljudi iz vladina kruga, odnosno pristalice državnih vrhova, napose dvorske kamarile (što vrijedi osobito za imenovane senatore).

Drugi dio vrhovnog predstavničkog tijela bila je *»Narodna skupština«*. Bio je to organ vlasti, koji se sastojao od poslanika, za koje ovaj

Ustav kaže (u čl. 54) da ih »narod slobodno bira općim, jednakim i neposrednim glasanjem«. U kasnijoj analizi izbornog režima u ovom periodu razabrat ćemo, da nije postojalo ni opće, ni jednako izborno pravo glasa. Ovdje nas zanima prvenstveno funkcionalna strana tog organa vlasti. Narodna skupština imala je zadatak, da zajedno sa Senatom vrši zakonodavnu funkciju vlasti.

Ali i ta zakonodavna funkcija tog vrhovnog predstavništva bila je jednim dijelom ograničena. Pravo zakonodavne inicijative (odnosno pravo podnošenja prijedloga za donošenje zakona) imala je vlada, a u drugom tek redu »svaki član Narodnog predstavništva, čiji predlog pismeno pomogne najmanje jedna petina članova Senata odnosno Narodne skupštine« (st. 2 čl. 63 Ustava). No to »Narodno predstavništvo« po svojim funkcijama nije imalo nijedan od osnovnih elemenata parlamenta.

Autonomiju je to predstavništvo imalo, istina, u pogledu formiranja svoga predsjedništva i reguliranja unutarnjeg reda (čl. 76 Ustava), ali ne i u pogledu svog saziva i raspuštanja; to je pravo pripadalo kralju (čl. 78 Ustava). *Vlada* je odgovarala kralju, a ne predstavništvu, jer »kralj imenuje i razrešava predsednika ministarskog saveta i ministre, predsednik ministarskog saveta i ministri čine Ministarski savet, koji stoji neposredno pod kraljem« (st. 1 čl. 77 Ustava). Narodna skupština je, istina, mogla »optužiti ministre za povredu Ustava i zemaljskih zakona« uporedo s kraljem (čl. 78. Ustava), ali se tu radilo o sudskoj, a ne isključivo političkoj odgovornosti vlade, a ta je postojala samo prema kralju. Po tom Ustavu nije dakle bilo tzv. *vlade parlamentarne većine*. Ustav je, istina, govorio o pravu Narodnog predstavništva na donošenje *godišnjeg budžeta* (st. 3 čl. 60), ali ne i o isključivom *budžetskom pravu* tog predstavništva. Vlada je mogla tzv. uredbodavnim putem donositi »budgetske dvanaestine« i ako je Skupština bila raspuštena (čl. 103.) nije bila dužna ni da polaže račun vrhovnom predstavništvu. Odatle se s osnovom zaključuje, da to predstavništvo nije bilo – parlamenat i da je za trajanje tog Ustava u Jugoslaviji postojao sistem vanparlamentarne vlade.

USTAVOM PRIKRIVENI APSOLUTIZAM

U tom Ustavu kralj je istaknut kao najviši organ državne vlasti, kojemu je sve podređeno. On je po riječima tog Ustava »zatočnik narodnog jedinstva i državne celine, on je čuvar njihovih svagdašnjih interesa« (st. 1 čl. 29 Ustava). U njegovim rukama stječu se sve funkcije državne vlasti, i zakonodavna, i upravna, i sudska funkcija (odjeljak IV. Ustava). U krajnjoj liniji on je faktor državne vlasti za sva ta tri područja. No pored svega toga, on je bio politički neodgovoran. O tome je rečeno u st. 2 čl. 35 ovo:

»Kraljeva ličnost je neprikosnovena. Kralju se ne može ništa u odgovornost staviti, niti kralj može biti tužen ...«

U vezi s tom njegovom neodgovornošću istaknuto je u čl. 34 Ustava, da vlada odgovara za kraljeve čine. Propisujući, da »svaki čin kraljevske vlasti premapotpisuje nadležni ministar, odnosno ministarski savet« ovdje je (u st. 2 istog člana Ustava) rečeno:

»Za sve čine kraljevske vlasti odgovara ministar, odnosno ministarski savet, koji je premapotpisao«.

Ali ovdje treba podsjetiti na već spomenutu odredbu čl. 77 Ustava, prema kojoj vlada – »stoji neposredno pod kraljem«. Na taj način je tim Ustavom u pogledu kraljeve odgovornosti normiran pravi »circulus vitiosus«: za kraljeve akte treba da politički odgovara vlada, ali ona je po Ustavu odgovarala samo kralju, dakle – odgovara onome, za koga bi imala odgovarati. Iz navedenoga slijedi, da je tim Ustavom sankcionirana puna kraljeva neodgovornost za njegove akte vlasti, što prema svemu znači, da je taj Ustav sankcionirao *apsolutizam* prikriven formalnom ustavnošću.

STAV PREMA NACIONALNOM PITANJU I USTROJSTVO DRŽAVE

U Oktroiranom ustavu nigdje se izričito ne govori o nacionalnom pitanju. To je sasvim razumljivo, pored ostaloga i odatle, što su centralistički državni vrhovi u staroj Jugoslaviji uopće, a napose od Šestojanuarske proklamacije isticali, da je nacionalno pitanje već konačno riješeno. Centralističke vlade su još za Kraljevine SHS isticale da je to rješenje »neprikosnoveno«, te da je ono već ranije bilo istaknuto u »superustavnoj« Prvodecembarskoj proklamaciji. A ona kao i Vidovdanski ustav ozakonili su već spomenuti »kompromisni« nacionalni unitarizam, prvenstveno i zato, da bi tako opravdali vlastodršcima neophodno potrebni centralizam. To je pokazivao i prvi naziv stare Jugoslavije – »Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca«.

Oktroirani ustav izričito ne govori ni o jugoslavenstvu, ali se iz niza njegovih odredaba vidi takav nacionalno-unitaristički stav prema nacionalnom pitanju. Oktroirani ustav je i inače donesen uglavnom zato, da bude ustavna sankcija principima, koje je istakla i provodila »Šestojanuarska diktatura«. Ona je dakle uz ostalo prema nacionalnom pita-

nju zauzela stav *jugoslavenskog nacionalnog unitarizma.* Vidjelo se to, koliko iz izmjene Zakona o zaštiti države (od 6. januara 1929.), toliko i više iz Zakona o nazivu i podjeli kraljevine na upravna područja od 3. oktobra 1929. Oktroirani ustav naime u prvom redu sankcionira novi naziv države – *»Kraljevina Jugoslavija«* (čl. 1 Ustava). U nizu drugih svojih normi Ustav ističe svoj nedvojbeni unitaristički stav. Tako je na pr. po st. 1 čl. 29 kralj »zatočnik narodnog jedinstva«, on se po čl. 39 zaklinje, da će »čuvati iznad svega jedinstvo naroda« itd. Iako se o jugoslavenstvu u Ustavu inače nigdje izrično ne govori, ipak se prednji zaključak nameće, kako iz Ustavom sankcioniranog naziva države, tako i iz zakonskih zabrana »plemenskih oznaka« itd.

Ustrojstvo države po Oktroiranom ustavu bilo je centralističko, ali s nekim stepenom decentralizacije: pored centralnih vrhovnih državnih organa vlasti Ustav je zadržao devet *banovina,* koje su već otprije bile reguliranе Zakonom od 3. oktobra 1929. godine. Polazeći od gledišta o jugoslavenskoj jednonacionalnosti, Ustav je isticao neophodnost centralizma. U nekoliko ustavnih odredaba istaknuto je pored narodnog i državno jedinstvo. Sav teritorij Kraljevine Jugoslavije predstavljao je jedinstveni državni teritorij. Banovine su njegovi dijelovi, iako su one »upravne i samoupravne jedinice« (st. 1 čl. 84 Ustava). Banovinski organi (»banovinska vijeća« i »banovinski odbori« s banom na čelu) bili su administrativne transmisije centralnih vrhovnih državnih organa vlasti. Njihova samouprava bila je ograničena na otpravljanje poslova banovinskog djelokruga, ali i o njima u krajnjoj liniji odlučuju nadređeni im centralni vrhovni državni organi. Ustrojstvo države je po Ustavu bilo dakle uređeno prema ustavnom načelu o jugoslavenskoj istonacionalnosti, i s obzirom na princip: »jedan narod, jedna država, jedan kralj«.

Državni aparat bio je uređen po načelima formalne *trodiobe vlasti* i organiziran po principu *birokratskog centralizma.* Odredbama IV. odjeljka Ustava predviđena je formalna podjela vlasti: 1. zakonodavnu vlast vršili su »kralj i narodno predstavništvo« (čl. 26), 2. upravnu je vršio »kralj preko odgovornih ministara« (čl. 27), a »sudsku vlast vrše sudovi« (čl. 28). Međutim, sve te »tri vlasti« usredotočene su bile ne samo na strani vladajuće skupine u državi, nego u krajnjoj liniji u rukama vladara. Očito je dakle i ovdje faktično provedeno *jedinstvo vlasti,* dok je trodioba bila samo formalna i prividna. *Birokratski centralizam* ispoljavao se u organizaciji državnog aparata povezanošću svih organa vlasti po načelu podređenosti prema vrhovnim organima i nezavisnošću tih organa vlasti prema građanima. Kako je na vrhovima te organizacije kao najviši faktor stajao kralj, a on je bio politički neodgovoran, to je sva organizacija te vlasti odavala ovom formalnom ustavnošću *prikriveni apsolutizam.*

Proklamacijom od 3. septembra objavljena je uspostava predstavničkog režima, kojim se imalo utvrditi »ostvarenje i *definitivna* organizacija onih ustanova i onog državnog uređenja«, koje – po riječima te Proklamacije – »najbolje odgovara interesima naroda«. Odatle slijedi, da je kralj uvođenjem tog predstavničkog režima namjeravao svom kursu pridati karakter nekog »definitivnog« državnog uređenja, dok bi prema tome period otvorene Šestojanuarske diktature predstavljao samo neki privremeni i prethodni režim, a sada bi se od Septembarske proklamacije prešlo na ovo – »konačno« državno uređenje.

Radi prijelaza na predstavnički režim pristupilo se odmah (po Septembarskoj proklamaciji) donošenju niza zakonskih mjera, koje su to s pravne strane imale omogućiti. U tu je svrhu već 6. septembra 1931. donesen Zakon »o biračkim spiskovima«, zatim 10. septembra Zakon o »izboru narodnih poslanika za Narodnu skupštinu«, 18. septembra Zakon »o udruženjima, zborovima i dogovorima«, a 30. septembra iste godine i Zakon »o izboru senatora«. Tim i drugim sličnim zakonskim propisima imala se provesti politička organizacija »kraljeve politike«, da bi se prešlo na uspostavu predstavničkog režima u državi.

Formiranje dvorske stranke

Već je i sam letimičan pogled na ove zakone pokazivao, kojim se smjerom imao razvijati politički život u predstavničkim organima, koji su bili tim odredbama predviđeni. Iz njihovih propisa moglo se jasno razabrati, da dvor kao nosilac državne politike i u novim prilikama dozvoljava samo takvu političku organizaciju i samo takav politički rad u budućem predstavništvu, koji će odgovarati osnovnim interesima dvora, odnosno koji će biti potpuno u skladu sa sistemom vlasti u Kraljevini Jugoslaviji. Vidjelo se to uz ostalo naročito u *»Zakonu o udruženjima, zborovima i dogovorima«*, koji je regulirao uvjete, pod kojima je bila dopuštena uspostava političkih stranaka i njihovog djelovanja nakon Septembarske proklamacije. O tome na pr. govori i odredba § 4 ovog Zakona, koja glasi:

> »Opšta upravna vlast drugoga stepena zabraniće osnivanje udruženja, ako je ono po svom imenu, zadatku ili uređenju protivno državnom ili društvenom poretku ili javnom moralu ili kao udruženje za fizičko vaspitanje postavljeno na versku, plemensku ili regionalnu osnovu.«

Za osnutak i rad svakog udruženja, ma koje vrste ono bilo, bila je dakle potrebna dozvola nadležnih organa državne vlasti. No ona se – po tom Zakonu – ne će dati, ili ako je data, poništit će ju viši organi

vlasti, ako se to udruženje zasniva na vjerskoj ili plemenskoj ili regionalnoj bazi. Time je dakle naročito istaknuta zabrana svih udruženja, koja bi se protivila osnovnoj ideološko-političkoj liniji unitarističkog programa »kraljeve politike« u smislu Šestojanuarske proklamacije, odnosno Septembarske proklamacije i Oktroiranog ustava. Ova je zabrana za političke stranke posebno izražena u odredbi § 12 pomenutog Zakona, u kojoj se istaklo slijedeće:

> »Osnivanje političkih udruženja (političkih društava, političkih stranaka), koja ne mogu imati verski, plemenski ili regionalni karakter, niti zadatak koji bi bio protivan narodnom jedinstvu, celini države ili državnom ili društvenom poretku, vezano je za naročitu dozvolu ministra unutrašnjih poslova, koji rešava i o tome, da li se neko udruženje ima smatrati političkim«.

Načelno se dakle dopuštalo osnivanje političkih stranaka, ali samo pod uvjetom da njihov program i rad ne bude u suprotnosti sa spomenutim službenim političkim tezama, koje su izražene Oktroiranim ustavom ili kako je to normirano u prednjoj odredbi Zakona »o udruženjima, zborovima i dogovorima«. Režim se kroz to dakle osiguravao od uspostave starih političkih stranaka, koje bi prema novim postojećim propisima za svoju obnovu morale izmijeniti svoj programatski stav i uskladiti ga s navedenim službenim osnovnim linijama državnog uređenja. A takvu promjenu u stavu opozicije vlada generala Petra Živkovića podjesen 1931. nije pretpostavljala.

Zato je ona i prišla daljem koraku na uspostavi predstavničkog režima, naime raspisivanju *izbora* za buduću Skupštinu. Bio je to povod za okupljanje i organiziranje pristalica »kraljeve politike«. Izborni proglasi vlade sadržavali su nacionalno-unitarističke i centralističke linije »kraljeve politike«, čiji su prvaci i tom prilikom ustali na obranu postojećeg društvenog i državnog uređenja obarajući se pritom napose na komuniste i na federaliste.

Dvorska kamarila uspjela je da uoči novembarskih izbora okupi oko »kraljeva programa« nemali broj buržoaskih i sitnoburžoaskih profiterskih i šićardžijskih elemenata, kao i pretežni dio činovništva, koje je stajalo pod pritiskom državnih vrhova. Usred akcije generala Petra Živkovića na okupljanju »svih državotvornih elemenata« otpočeo je iznova dalji proces rasipavanja starih građanskih političkih redova, iz kojih su se brojni istaknutiji prvaci javljali među pristalice »kraljeve politike«. Na mnogim mjestima dolazilo je među njima pred ove izbore čak i do prave jagme oko kandidiranja na vladinoj listi. Građanski političari su se naime u znatnom broju borili oko kandidature na vladinoj listi, takmičeći se u servilnosti prema dvoru i vladi.

Poslije provedenih izbora formirao se početkom decembra 1931. Poslanički klub na čelu s generalom Živkovićem kao nosiocem »zemaljske kandidacione liste«. Malo zatim (na sjednici ovog poslaničkog kluba, 15. decembra 1931.) usvojen je *Statut* nove političke formacije, koja je

tom prilikom dobila naziv – *»Jugoslavenska radikalno-seljačka demokracija«*. Iz ovog naziva te političke formacije vidjelo se, kako je dvor težio za okupljanjem političkih ljudi iz sviju ranijih građanskih političkih stranaka, a napose iz Radikalne, Demokratske i Hrvatske seljačke stranke.

Program ove političke formacije bio je izražen u spomenutoj Septembarskoj proklamaciji kralja Aleksandra, zatim u osnovnim odredbama Oktroiranog ustava i u Deklaraciji vlade generala Petra Živkovića. Ona je dakle stajala na osnovima kapitalističkog društveno-ekonomskog poretka, nacionalnog unitarizma i centralizma, te obrane Karađorđevićeve nasljedne monarhije. Međutim, ta politička formacija još dugo nije dobivala i karakteristike organizacije političke stranke. Do toga je došlo tek kasnije.

»Jugoslavenska radikalno-seljačka demokracija« održala je u tu svrhu *kongres* 20. jula 1933. u Beogradu; tom prilikom je zaključeno, da se izmijeni naziv ove političke formacije i ona se sad nazvala – *»Jugoslavenska nacionalna stranka«* (skraćeno: JNS). Sad je istom nastupila kao politička stranka, te ju je 17. augusta 1933. odobrilo ministarstvo unutrašnjih poslova i otada počinje njezina stranačka organizacija na terenu.

U daljem razvitku političkog života (od 1931. kasnije) nasuprot toj *vladinoj stranci* razvijala se i izvjesna opozicija. Međutim, te nove opozicione grupe ne ustaju protiv samog režima, nego protiv nekih njegovih nebitnih strana, te zato one više predstavljaju pokušaje neke »dojalne opozicije«. Tako se već 7. aprila 1932. iz »Jugoslavenske radikalno-seljačke demokracije« izdvojila grupica poslanika, pripadnika bivše Hrvatske seljačke stranke (šest poslanika s Nikolom Nikićem) i obrazovala tzv. *»Narodni seljački klub«*. Na sličan način formirala se novembra 1932. i posebna grupa poslanika Nikole Krešeljevića, čiji su se pripadnici, međutim najvećim dijelom ubrzo vratili matičnoj grupi (JRSD). Nadalje je, 28. marta 1933. formiran i *»Narodni klub Nikole Preke«* (šest poslanika disidenata iz bivše HSS), a početkom 1934. i tzv. *»Jugoslavenska narodna stranka«*.

Ova »Jugoslavenska narodna stranka« predstavljala je prividnu, »lojalnu opoziciju« prema režimu, koju je vlada ne samo tolerirala, nego mjestimično čak i pomagala. Njezin osnivač bio je spomenuti već – Svetislav Hođera, svojevremeno šef kabineta predsjednika vlade generala Petra Živkovića, a ta okolnost jasno pokazuje na Hođerine veze sa dvorskom kamarilom. Ta je stranka u svojim redovima okupljala profašistički orijentirane buržoaske i sitnoburžoaske elemente, koji su kao svoj ideološki-politički osnov uzeli nacionalni i državni unitarizam, ali su sve otvorenije naglašavali i fašistički program okupljanja buržoazije protiv komunizma. Bio je to očito izrazitiji pokušaj, da se profašistički elementi stare Jugoslavije organiziraju u jednu političku stranku.

Ukazom od 23. septembra 1931. određeni su izbori za 8. novembra iste godine. Bilo je predviđeno ujedno, da će se novoizabrana Narodna skupština sastati u Beogradu 7. decembra. Izbori su se imali provesti po odredbama spomenutog Zakona »o izboru narodnih poslanika za Narodnu skupštinu« (od 10. septembra 1931.). Taj Zakon bio je kudikamo reakcionarniji od svih svojih prethodnika. Govorilo se da on ima jugoslavenski karakter, ali samo i uglavnom po tome, što je njim bila predviđena tek jedinstvena kandidatura u čitavoj državi i to posredstvom tzv. »zemaljske kandidatske liste«, a nije bilo dopušteno, da se ističu okružne i kotarske liste, odnosno da se posebno kandidiraju poslanici i po manjim izbornim jedinicama (okruzima, odnosno kotarevima).

Po tom Izbornom zakonu je tzv. »Zemaljska kandidatska lista« trebala da ima u svakom izbornom kotaru države barem po jednu sresku kandidatsku listu, a za svaku tu listu tražilo se da su kandidati dobili i odobrenje od nosioca »zemaljske kandidatske liste«, da se naime mogu »povezati« uz njegovu »zemaljsku kandidatsku listu« (§ 18 cit. Zak.). Tom zakonskom odredbom željelo se očigledno onemogućiti postavljanje kandidatskih lista ranijim političkim strankama, koje su zbog svoje regionalnosti (kao na pr. Hrvatska seljačka stranka i dr.) ili inače bile tada u nemogućnosti, da udovolje spomenutom zakonskom naređenju, da u svakom srezu u državi postave i svoju sresku kandidatsku listu. Da to bude starim opozicionim strankama još više otežano, ovim je Zakonom bilo propisano, da je za potvrdu svake kotarske kandidatske liste (pored dozvole nosioca »zemaljske kandidatske liste«, da ta lista bude s njegovom »povezana«) potrebno još i to, da je predloži »najmanje po 200 predlagača« (punopravnih birača) iz svakog izbornog kotara, dok je za nosioca »zemaljske kandidacione liste« bilo potrebno i to da njegovoj listi budu priloženi po nadležnim sudovima potvrđeni potpisi od 60 predlagača (punopravnih birača) iz svakog administrativnog kotara iz cijele države. Kako je Kraljevina Jugoslavija tada imala 368 administrativnih srezova, to je za »zemaljsku kandidacionu listu« trebalo 95.680 potpisa, koje su morali potvrditi kotarski sudovi iz spomenutih srezova za svoje potpisnike. Kasnijom izmjenom tog Zakona (od 24. marta 1933) taj broj predlagača bio je nešto smanjen, ali je i za kasnije izbore (1935. i 1938.) to predstavljalo ne manje ograničavanje za opoziciju.

Vladina stranka mogla je lako pomoću svog državnog aparata prikupiti predlagače u svim administrativnim srezovima u državi (kako je i činila), ali je to bilo veoma otežano opoziciji, pa i nemoguće, sve dok se kasnije nije udružila protiv vlade (istupivši prvi put na izborima 1935. godine).

Karakteristično je za taj režim da su svi sreski kandidati morali priložiti kandidatskoj listi i izjavu, kojom usvajaju načela vladine politike. »Potpisani« – stajalo je u tadanjem propisanom formularu – »... izjavljujem, da pristajem na ovu kandidaciju i obavezujem se, da ću u

svome političkom radu čuvati državnu cjelinu i raditi za narodno jedinstvo i da neću pristupati vjerskim, plemenskim i regionalnim partijsko-političkim udruženjima ...«

Raspodjela mandata po tom Zakonu predstavljala je novo osiguranje vlade od eventualnih iznenađenja i pokazivala njezinu težnju, da na svaki način dobije po sebe sigurnu Skupštinu. Zakonom (od 10. septembra 1931.) bilo je predviđeno, da će se birati poslanički mandati i to: za Beograd, Zemun i Pančevo pet, zatim za Banovinu Dravsku 25, Savsku 58, Vrbasku 25, Primorsku 20, Drinsku 37, Zetsku 20, Dunavsku 51, Moravsku 32 i Vardarsku 37. No kako je uoči izbora od 8. novembra 1931. izvršeno spajanje nekih administrativnih kotareva u jedan izborni srez, to je bilo predviđeno, da se na tim izborima ima birati svega 306 poslanika (za Banovinu Dravsku 25, Savsku 60, Vrbasku 20, Primorsku 20, Drinsku 37, Zetsku 20, Dunavsku 51, Moravsku 32 i Vardarsku 27, Beograd 3 – sa nosiocem »zemaljske kandidatske liste«.

Podjela ovih mandata imala se po Izbornom zakonu izvršiti na način predviđen u § 61, koji kaže:

»... Kandidatskoj zemaljskoj listi, koja je dobila najveći broj glasova u celoj zemlji, dodeliće se *dve trećine* ukupnog broja narodnih poslanika od onog broja, koji dolazi na sve banovine.

Razlomci pri obračunu ove dve trećine ne uzimaju se u obzir.

Dve trećine mandata, koji pripadaju kandidatskoj zemaljskoj listi sa najvećim brojem glasova, raspodeliće se banovinama srazmerno broju, koji ih pripada ...«

Za raspodelu dolaze u obzir samo one »zemaljske kand. liste«, koje su dobili barem 50.000 glasova u cijeloj državi. Ako na gornji način nisu iscrpljeni svi mandati, podijelit će se ostatak među sve kandidatske zemaljske liste srazmjerno broju glasova, koji su u kom izbornom okrugu pali na sve sreske kandidate vezane za zemaljsku listu i to na ovaj način:

»... Broj glasova, koji je ukupno svaka kandidatska zemaljska lista dobila u pojedinoj banovini, deli se sa 1, 2, 3 itd. i najzad sa cifrom, koja odgovara tom broju mandata, koji još pripada banovini. Od brojeva dobivenih ovakvim delenjem uzima se najvećih onoliko, koliko još mandata pripada toj banovini i prema tim brojevima dodeljuje se broj mandata svakoj listi. Koliko se tih brojeva uzelo iz reda onih količnika dobivenih, kad se broj glasova jedne liste delio sa brojem 1, 2, 3 itd., toliko mandata pripada toj listi ...« (§ 61. Izbornog zakona od 10. septembra 1931.).

Kod raspodjele mandata kombinirao se dakle princip majoriteta s načelom srazmjernosti, ali tako da je privilegirana ona »zemaljska kandidatska lista«, koja dobije većinu glasova u cijeloj državi. Ona ne samo što dobiva odmah dvije trećine sviju mandata, već sudjeluje i u proporcionalnoj raspodjeli ostatka mandata, koji joj prvim načinom (većinskim) nisu dodijeljeni. Ali vlada se pritom osiguravala i na druge

načine. Glasanje je na tim izborima bilo javno, a time je vladi pružena mogućnost kontrole nad nepouzdanim činovništvom i drugim biračima, koji za nju nisu bili sigurni, a zavisni su bili od režima u raznim pogledima. Osim toga vlada se osiguravala za uspjeh na izborima i time, što je čitav niz važnih predizbornih poslova predan u djelokrug Državnog odbora, koji je bio sastavljen od vladinih pouzdanika. Na taj način vlada je mogla posrednim putem utjecati na utvrđenje i raspored izbornih mjesta, a napose na imenovanje izbornih komisija (predsjednika biračkih odbora) i dr. Konačno, vlada je imala posebno osiguranje za svoj uspjeh pri izborima i s obzirom na to, da je raspodjelu poslaničkih mandata i druge odluke u vezi s izborom imao donositi Glavni birački odbor, a on se sastojao od predsjednika i potpredsjednika Državnog savjeta, te predsjednika sviju vrhovnih sudova u zemlji. Oni su naime svi bili državni činovnici, te prema tome (iako članovi najviših sudova) ipak zavisni od vlade. Konačno izbornim zakonima bilo je opoziciji onemogućeno, da postavi svoju »zemaljsku kandidacionu listu«. Tako je dakle vlada za te izbore bila u svakom pogledu već unaprijed potpuno osigurana.

KAKO SU PROVEDENI IZBORI GODINE 1931

Nosilac vladine »zemaljske kandidatske liste« na tim izborima bio je general Petar Živković, tadašnji predsjednik vlade i ministar unutrašnjih poslova. Tu je listu odobrio beogradski Kasacioni sud 29. oktobra 1931. Opozicija je apstinirala. KPJ bila je u ilegalnosti, te još uvijek oslabljena zbog svoje unutrašnje tadašnje nesređenosti. Građanska opozicija nije se još organizirala da istupi zajednički protivu vlade, kako je to istom kasnije (1935) bilo učinjeno. Na ovim izborima (1931) generalska vlada izašla je sama.

Uz »zemaljsku kandidacionu listu« generala Živkovića bilo je istaknuto i 601 kandidatska lista po srezovima: u Dunavskoj banovini – 108, Dravskoj – 56, Savskoj – 121, Vrbaskoj – 41, Primorskoj – 38, Drinskoj – 84, Moravskoj – 65, Vardarskoj – 85, Zetskoj – 50 i u Beogradu – 3 kandidatske liste. Broj tih kandidatskih lista bio je skoro dvaput veći negoli za posljednjih izbora u 1927. godini. I ta je okolnost bila rječit prikaz političke »principijelnosti« građanskih političara, koji su nagrnuli da i ovim putem dođu do poslaničkog mandata.

Kraljevina Jugoslavija imala je – prema popisu stanovništva od 1931. godine – ukupno 13,930.918 stanovnika. Od toga je pred ove izbore bilo upisano 3,560.278. Prema službenim statističkim podacima na izbore je 8. novembra 1931. izašlo 2,324.395 glasača, a apstiniralo je 1,235.883 birača. Prema podacima, koje je objavio Miloje Sokić (u »Statistici izbora narodnih poslanika za Prvu jugoslavensku Narodnu skupštinu«, Beograd, 1935., str. 5) glasalo je za »zemaljsku kandidacionu listu« generala Živkovića – 2,342.520 birača. Taj broj nije sasvim pouzdan.

On se naime ne slaže posvema ni sa samim službenim podacima (po kojima je za vladinu listu 8. novembra glasalo 2,324.395). No opozicija je pronosila, da su vladini ljudi prilikom ovih izbora na mnogo mjesta izvršili niz nedopuštenih makinacija sa ciljem, da predstave što povoljniji ishod tih izbora za vladu, naime da su na više mjesta samovoljno povisivali broj glasača za vladinu listu, te upisivali kao glasače za vladu mnoge, koji uopće nisu ni glasali. (O rezultatu ovih izbora vidjeti naredne tabele).

Statistički godišnjak 1934/35 (str. 436–7).

IZBORI ZA NARODNU SKUPŠTINU IZVRŠENI 8. NOVEMBRA 1931. GODINE

Red. broj	Banovina	Broj upisanih glasača	Broj glasalih	% učešća glasača	Broj kandidata	Broj izabranih poslanika	Od izabranih bili su ranije narodni poslanici
1.	Dravska	289.392	150.778	52,11	56	25	4
2.	Drinska	368.654	289 912	78,64	88	37	7
3.	Dunavska	645.563	460.460	71,33	111	51	22
4.	Moravska	364.280	290.129	79,64	65	32	14
5.	Primorska	239.539	82.417	34,41	38	20	8
6.	Savska	719.551	392.499	54,55	127	60	18
7.	Vardarska	387.245	279.327	72,13	85	37	13
8.	Vrbaska	258.081	165.935	64,30	53	20	4
9.	Zetska	221.495	174.614	78,83	52	20	5
10.	Beograd	66.541	38.324	57,59	3	3	3
	Ukupno	3,560.278	2,324.395	65,29	678	305	98

Da je na tim izborima bilo falsifikata, vidjelo se to i iz diskusije u kasnijoj Narodnoj skupštini. O tome je na pr. bilo govora i u Verifikacionom odboru Skupštine (kako se to vidi iz »Stenografskih bilježaka Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije«, Vanredan saziv, knjiga I., Beograd, 1932., str. 14. i d.). Povodom proizvoljnog unošenja glasova birača u izborne zapisnike došlo je na pr. u Velikoj Kladuši u Bosni i do krvoprolića, kada su se birači usprotivili takvom postupku izborne komisije. O načinu provođenja tih izbora piše Ivan Ribar u svom memoarskom djelu »Politički zapisi« ovo:

»... Glasanje je bilo javno, i to usmeno. Policija je učinila svoje. Terorom, nasiljem, obećanjima i novcem veliki dio birača bio je natjeran i prisiljen da glasa za Petra Živkovića. Nijesu glasali po-

Red. broj	Izabrani narodni poslanici bili su ranije po zanimanju	Dravska	Savska	Vrbaska
1.	Zemljoradnici	1	3	3
2.	Posjednici	9	1	—
3.	Veleposjednici i rentijeri	—	—	—
4.	Trgovci	—	3	4
5.	Industrijalci i bankari	1	1	1
6.	Zanatlije	1	—	—
7.	Hoteljeri i gostioničari	2	1	—
8.	Inženjeri	—	1	1
9.	Apotekari	—	1	—
10.	Liječnici	1	1	3
11.	Privatni činovnici	—	—	—
12.	Novinari i publicisti	2	2	—
13.	Advokati i javni bilježnici	—	22	2
14.	Ministri i bivši ministri	4	6	1
15.	Općinski i gradski načelnici	2	7	—
16.	Suci	—	1	—
17.	Članovi Državnog savjeta i Gl. kontr.	—	—	—
18.	Profesori viših škola	—	1	—
19.	Profesori srednjih škola	1	3	1
20.	Učitelji	—	—	—
21.	Svećenici	1	5	4
22.	Diplomatski činovnici	—	—	—
23.	Upravni činovnici	—	1	—
24.	Samoupravni činovnici	—	—	—
25.	Penzioneri	—	—	—
26.	Ostala zanimanja	—	—	—
	Ukupno	25	60	20

1931. GODINE PO ZANIMANJIMA

BANOVINE							Nosioci lista	Svega	Od 100 zanimanja
Primorska	Drinska	Zetska	Dunavska	Moravska	Vardarska	U.G. Beograda			
—	5	—	3	8	—	—	—	23	7,5
2	4	—	2	—	—	—	—	18	5,8
1	—	—	—	1	2	—	—	4	1,3
—	8	3	5	5	4	1	—	33	10,5
1	—	1	5	3	1	—	—	14	4,5
—	—	—	—	—	—	—	—	1	0,32
—	—	—	—	—	1	—	—	4	1,3
—	—	—	1	1	1	—	—	5	1,6
1	—	—	—	—	—	—	—	2	0,65
—	1	2	2	2	3	—	—	15	4,8
1	—	—	1	—	—	—	—	2	0,65
—	1	1	1	—	1	—	—	8	2,6
7	4	4	15	1	5	—	—	60	19,6
3	1	—	4	4	—	2	—	25	8,1
1	3	1	1	1	3	—	—	19	6,5
—	—	—	—	—	—	—	—	1	0,32
1	1	—	1	—	1	—	—	4	1,3
—	—	—	1	—	—	—	—	2	0,65
—	—	1	—	1	1	—	—	8	2,6
—	1	2	—	1	3	—	—	7	2,2
1	4	—	5	3	—	—	—	23	7,5
—	—	—	—	—	3	—	—	3	0,98
—	—	2	1	1	1	—	—	6	1,9
1	1	—	2	—	2	—	—	6	1,9
—	1	2	—	—	4	—	—	7	2,2
—	2	1	1	—	1	—	—	5	1,6
20	37	20	51	32	37	3	1	305	100,00

litički svijesni, nezavisni od svakog utjecaja odozgo birači, koji su već tada znali da se bez aktivnog sudjelovanja u izbornoj borbi vladajućoj reakciji ne mogu nanijeti udarci. Servilnost, poniženja, gramzljivost za položajima i bogatstvom, korupcija, protekcionizam i sinekure, kojima su bili zaraženi činovnici i oficiri, najvećim dijelom oni najviši, anacionalni bonvivanski društveni redovi u gradovima, kao i bogati seljaci, a da i ne govorimo o pokvarenoj čaršiji – izdizani su kao naročite krijeposti i stavljani u pogon punog kapaciteta, kako bi prvi izbori pod diktatunom zaista bili i pun dokaz kraljeva autoriteta i popularitela u cijeloj zemlji. Za sve razne opskurne i deklasirane tipove i profitere predizborna atmosfera zaista je bila pogodna, i njima je omogućen svaki posao upravo tih dana, kada su s jedne strane bili potrebni diktaturi za ostvarivanje njenih protunarodnih ciljeva, i kada su s druge strane bili ugušeni svaka slobodna riječ, javna kritika i parlamentarni život...« (Ivan Ribar, cit., II. knjiga, Beograd, 1949., str. 100).

Tako su dakle protekli izbori za prvi dio ovog »narodnog predstavništva« diktature, za »Narodnu skupštinu«. Na takav je način »zemaljska kandidaciona lista« generala Živkovića mogla »dobiti« spomenuti broj glasova, jer se za izbora u tome cilju stavio u pogon cjelokupan državni aparat i sva organizirana prinuda diktature. Ti su izbori bili ne samo »trka s jednim konjem« (kako ih je već tada nazvala opozicija), nego grubo nasilje nad narodom s ciljem, da se poštopoto na taj način potvrdi autoritet kralja Aleksandra, iako je sve već govorilo protiv njega. Nasilja, izborne makinacije, falsifikati i slična djela bila su put, kojim se došlo do izbora ove »Narodne skupštine«.

Senat (kao drugi dio spomenutog »Narodnog predstavništva«) bio je kasnije izabran (3. januara 1932). I njegov je izbor bio sličan vladinim akcijama oko sastava »Narodne skupštine«, samo je razlika bila u metodi. Senatori su birani po banovinama i to na svakih 300.000 stanovnika po jedan. Razumljivo je da su kandidati bili pouzdanici režima i da se strogo vodilo računa, kojeg će se senatora »izabrati«. Tom prilikom izabrano je 46 senatora, dok je kralj tada imenovao samo 26 svojih pouzdanika u Senat, s tim da će ostatak (do polovine broja svih senatora) imenovati kasnije. Na prvom svom sastanku Senat je imao 72 člana. Kasnije je taj broj povećan kraljevim imenovanjem.

»PRVO JUGOSLAVENSKO NARODNO PREDSTAVNIŠTVO« U ZNAKU REŽIMSKE LOJALNOSTI

Službena propaganda i vladina štampa nazivali su ova dva tijela prednjim zvučnim nazivom. Ali javnosti je bilo jasno, da ta dva tijela nisu nikakvo »narodno predstavništvo« ni po svome sastavu, a niti po svom funkcionalnom zadatku. Činjenice su jasno razotkrivale i karakter i osnovni zadatak toga predstavništva.

Po sastavu vidjelo se očigledno, da su ta dva tijela stvarno samo izraz režimskih makinacija. *»Narodna skupština«* bila je pretežnim dijelom sastavljena od vladinih agenata i policijskih delegata. Od 305 poslaničkih mjesta u toj Skupštini pripadalo je naime: 33,6% činovnicima, 19,6% advokatima, 10,5% trgovcima, 7,5% popovima, 6,5% gradskim i općinskim načelnicima, posjednicima 5,8% itd. U toj Skupštini nije bio ni jedan radnik. Taj klasni sastav razotkrivao je pravi karakter te »Narodne skupštine«, a način njezinog izbora opravdavao je opozicioni naziv tog tijela, da je to naime bila *»Policijska skupština«*. Jednakog je karaktera bio i *Senat*. Polovinu njegovih članova birali su ljudi, koji su ili sami bili imenovani (predsjednici gradova i općina, zatim banski vijećnici) ili su i sami na sličan način došli do svojih funkcija (narodni poslanici). Drugu polovinu imenovao je kralj, naravno iz redova dvorskih pouzdanika. Vlada je o svim tim senatonima imala točna obavještenja i oni su ovamo poslani sa sigurnošću, da će tu djelovati kao režimski agenti.

Funkcionalno pokazalo se ovo »Prvo jugoslavensko narodno predstavništvo« ubrzo kao organ dvora. Okvir njegovog djelovanja bio je točno određen: principi Šestojanuarske diktature, a napose kako su sankcionirani Oktroiranim ustavom. U oba tijela pokazala se odmah puzavost prema kralju, poslušnost prema vladi, a zapostavljanje osnovnih narodnih interesa. Tim putevima krenulo je ovo predstavništvo već od svog prvog dana.

Početak rada ovog »Narodnog predstavništva«

»Narodna skupština« sastala se prvi put 7. decembra 1931., a Senat tek polovinom januara 1932. Na zajedničko zasjedanje okupila su se oba doma 18. januara 1932. Ovo »Narodno predstavništvo« otvorio je kralj (nakon verifikacionih rasprava u obadva doma). Predsjednik Senata dr. Ante Pavelić (zvani »Stariji« ili »Zubar«, za razliku od kasnijeg ustaškog istoimenog poglavnika) predložio je tog dana članovima Predstavništva – »da bi predsjedništvo Narodnog predstavništva moglo poći u susret Njegovom Veličanstvu kralju, da ga dočeka i doprati«, a kada je to učinjeno, kralj je pred obadva doma pročitao svoju *»besjedu«*; u njoj je on izložio osnovne linije politike svog režima, te je između ostalog tom prilikom rekao:

> »... Najzad je etnička istina jugoslavenske misli prolomila sve prepreke, vekovima veštački stvarane, i u završnom periodu naše mučeničke i krvave nacionalne revolucije i svetskog rata dospela do stvaranja jedne i nedeljive Jugoslavenske kraljevine, sa jednim narodom u jednoj državi.
>
> ... Ujedinjeni i slobodni, imali smo da organizujemo sa savremenim institucijama snažnu nacionalnu državu, da u njoj pripremimo najbolje uslove budućnosti.

Ustavom od 28. juna 1921. godine nastojali smo rešiti i taj državni i nacionalni zadatak. Ali se sve jasnije pokazivalo, da nacionalna misao nije dobila u Ustavu troimene države svoj pravi izraz ni snagu jedne organizovane nacionalne celine. Sa svima onim tragovima prošlosti, koji su nas plemenski razdvajali, nismo mogli u punoj meri, sintetično, razvijati sve naše nacionalne odlike u neophodnom unutrašnjem jedinstvu i harmoniji.

U takvom državnom uređenju naš javni i organizovani politički život jedva je i pokušavao da sa pouzdanjem i iskreno izađe iz uskih plemenskih okvira. Mogli smo pobediti sve spoljne neprijatelje, ali sebe, svoja isključiva posebna shvatanja, bilo nam je najteže pobediti. Kao da ono što je plemensko ne dobija baš u jedinstvu, u celini svoju najvišu vrednost, svoj krajnji cilj!

... Ni jednog trenutka nije se smelo zaboraviti, da narodno ujedinjenje nije delo jedne generacije, ni posledica istorijskog slučaja. To je delo neprekidnih napora, vekovnih nacionalnih živih sila i rezultat moralnih i istorijskih tekovina. Narodno jedinstvo i državna celina ne mogu biti nikad predmet nikakvih pogađanja; oni moraju biti uvek iznad našeg dnevnog života i iznad svih posebnih interesa.

Ja sam odlukom od 6. januara 1929. godine presekao ono zlo stanje. To je bila Moja dužnost pred nacijom i istorijom. Mojoj Vladi, kojoj sam tada poverio upravu zemlje, stavio sam u zadatak da dobrom upravom što pre stiša strasti i ojača u narodu veru u budućnost. U tom pogledu kraljevska vlada ulagala je sa uspehom najveće napore.

Zakonom od 3. oktobra 1929. godine naša kraljevina dobila je svoje pravo ime ... i raskinula sa vidnim tragovima prošlosti, onim veštačkim granicama upravne podele, koje su postale istorijske u tragičnom delenju i razdvajanju naših plemena.

Oduševljeno prihvatanje ovih odluka od celog naroda, sa nepodeljenim poverenjem u svima krajevima naše Otadžbine, što sam i lično mogao utvrditi u neposrednom dodiru sa narodom, učvrstilo je Moje uverenje, da je Jugoslavija jednako mila domovina svima Srbima, Hrvatima i Slovencima, i da se nalazimo na pravom putu za trajno izgrađivanje naše nacionalne države.

Veran svojoj reči i tradicijama Moga Doma, Ustavom od 3. septembra prošle godine dao sam osnove za stvaranje onih ustanova, one državne uprave i državnih uređenja, koje će najbolje odgovarati opštim narodnim potrebama i državnim interesima.

Načela novog Ustava daju sve mogućnosti zdravom nacionalnom i socijalnom poretku i normalnom razvoju političkog života. Sva ta načela imaju biti lojalno primenjivana u njihovoj pravoj zamisli: nacionalno jedinstvo i državna celina van svake diskusije; u decentralizovanoj unitarnoj državi jedan slobodan, ravnopravan, nacionalno nedeljiv narod, pun poštovanja i ljubavi za veru, nadahnut svim što je lepo i uzvišeno i svestan svoje velike dužnosti u

ljudskoj zajednici ...« (»Stenografske beleške Narodnog predstavništva Kraljevine Jugoslavije. Vanredan saziv, Beograd, 1932, str. 2–3).

Na tu »prijestolnu besjedu«, koja je u stvari ponavljala političke principe »Šestojanuarske diktature«, odgovorilo je ovo »Narodno predstavništvo« (27. januara 1932.) svojom *adresom.* U njoj je bio istaknut politički stav, koji je prožimao cjelokupno djelovanje toga tijela; kako se odatle može dobiti jasan uvid u suštinu toga režima, iznosimo iz ove Adrese neke dijelove:

»Prvo jugoslavensko narodno predstavništvo saslušalo je Prestonu Besedu Vašeg Veličanstva sa osećanjima nepokolebive vernosti i odanosti i primilo je sa najvećom radošću Kraljevski pozdrav, upućen celom Jugoslavenskom narodu i Narodnom Predstavništvu ...« (Isto, str. 8.)

Nakon ovog udvorničkog uvoda Predstavništvo je u toj »Adresi« prešlo na pobliže razlaganje svog programatskog stava. O tome je rečeno:

»... Misao narodnog jedinstva i državnog ujedinjenja postala je nepresušnim izvorom narodne snage i njome je naš narod uspeo da se održi u borbi i da protiv tuđinske sile odbrani svoju rasnu narodnu odliku i svoju etničku celinu ...

... Skoro čitavu deceniju partiska zaslepljenost i pogrešno upućivanje našeg političkog života sve je više odvraćalo narod od pravih puteva njegova napretka. Grčevita vezanost za političke formacije i poglede, izrađene na plemenskim, verskim i pokrajinskim ideologijama, izazvala je težak sudar. Velika je zabluda bila da se u sva tri plemena mislilo da se može i posle ujedinjenja nastaviti onakav politički život, kakav je bio pod tuđinskim ili u nezavisnim nacionalnim državama. Umesto da se politička delatnost naših partija trošila na unutrašnje sređivanje naše države u jugoslavenskom duhu, na izjednačenju svega zakonodavstva, i na privrednom i socijalnom radu, ona je najozbiljnije zapretila i samom državnom i narodnom jedinstvu ...

... U tim sudbonosnim časovima, kada je unutrašnja razjedinjenost bila na vrhuncu i kad se usled političke i idejne poremećenosti nije moglo naći nikakvo drugo rešenje, objavljen je Manifest od 6. januara 1929., nadahnut mudrošću državnika, hrabrošću junaka i toplinom iskrenog rodoljuba ...« (Isto, str. 9).

Lakejsko dodvoravanje Predstavništva kralju nije, međutim, završilo ovim frazama, koje je i dotle službena propaganda nerijetko isticala. To je Predstavništvo bilo sastavljeno pretežnim dijelom od istih onih političara, koji su za trajanja Vidovdanskog ustava i sami bili (zajedno s kraljem) nosioci »vidovdanskog režima«. A sad su se oni već ovom

Adresom svom žestinom bacali na taj prethodni režim, a time i na svoj raniji rad, dakle i sami sebe i druge okrivljavali za sve nedaće, koje su dovele do Šestojanuarske proklamacije. Dodvoravajući se kralju to je Predstavništvo produžilo s laskavim frazama odobravanja aktuelne kraljeve politike i njegove – »nepogrješivosti«. U adresi se u tom smislu dalje reklo:

»... Po urođenom osećaju, da u najtežim časovima nađe pravi put, shvatio je Jugoslavenski narod, da je *genij istorije* progovorio kroz usta Vašeg Veličanstva kad je trebalo sačuvati teritorijalno, kulturno i duhovno jedinstvo naše domovine ...

... Narodno predstavništvo odaje puno priznanje kraljevskoj vladi i *odobrava njezin rad od 6. januara 1929. na ovamo* (kurziv naš!), u kom su značajnom periodu naše istorije, na korist i sreću zemlje, udareni temelji, koji se više neće razgraditi.

... Ustav od 3. septembra 1931. koristeći se stečenim iskustvom odgovorio je najbolje i najpotpunije potrebama našeg političkog i nacionalnog života. I pojedinci i skupovi nalaze u njemu, dok stoje na zakonu, obezbeđenje svojih moralnih i materijalnih interesa, u najvećoj meri, te nam on predstavlja okvir u kome se napredan narod može slobodno i uspešno razvijati u demokratskom duhu. Narodno predstavništvo pozdravlja s radošću dalje uređenje naše države i izgrađivanje samouprave i prihvatiće inicijativu kraljevske vlade da se samoupravni život u opštini i banovini usavrši i utvrdi definitivnom organizacijom ...« (»Stenografske beleške Narodnog predstavništva Kraljevine Jugoslavije«, Vanredan saziv, cit. izd., str. 9–10).

Na ovaj način je to »Narodno predstavništvo« ozakonilo dotadašnji apsolutistički režim, te odobrilo vladinu politiku u smislu Proklamacije od 3. septembra, kao i Ustava od istog dana. Tom prilikom ispoljilo se u punoj mjeri pravo udvorništvo mnogih članova ovog »Narodnog predstavništva«, koji su i prilikom rasprave ove Adrese, kao i kasnije, pokazali, s koliko servilnosti prilaze tadanjoj politici dvora i vlade. Tako je na pr. u tom smislu između ostalih kazao poslanik Milenko Marković (na sjednici tog Predstavništva od 25. januara 1932.) slijedeće:

»... Gospodo senatori i narodni poslanici, sa osjećajem najdublje blagodarnosti u nepokolebivoj i nepodeljenoj odanosti, vernosti i sinovskoj ljubavi, čulo je i slušalo, pomno i predano Prvo jugoslavensko narodno predstavništvo kraljevski pozdrav svog uzvišenog vladara, upućen iz junačkog srca njegovog veličanstva jugoslavenskom narodu i njegovim predstavnicima u prestonoj besedi, kojom je njegovo veličanstvo ...« (»Stenografske beleške ...«, cit. izd., str. 13).

U duhu »podaničke odanosti« govorio je istom prilikom i izvjestilac u toj adresnoj debati, poslanik Vlado Miletić, koji je istog dana uz ostalo izjavio:

»... Reči iskazane od Nj. V. Kralja u Prestonoj Besedi sve su nas bez izuzetka, *ganule do dna srca* i kod mnogih izazvale *suze radosnice* ...« (isto, str. 12).

Dok je poslanik Miloš Dragović kralja Aleksandra u svom govoru uporedio s komandantom vojnog odreda, na čiji se nalog svrstava taj odred i poslušno radi (»Stenografske beleške«, cit., str. 34), drugi je poslanik, Đura Ostojić (na sjednici tog Predstavništva od 26. januara) govorio o kralju kao o »vođi nacije i *gospodaru zemlje* ...« (Stenograf. bel. cit., str. 44); poslanik Milan Radonjić izrazio je »veliku hvalu našem dičnom Kralju« što je »uredio državu« (isto, str. 51), a neki Metodije Cipušević (26. januara 1932.) kazao je u tom Predstavništvu, kako je »Kraljevska Prestona Beseda prošla kroz narod *kao reč Gospodnja, reč našeg Oslobodioca i Spasioca* ...« (isto, str. 67) i dr. (kurziv naš!) U takvoj lakejštini dakle odvijao se rad ovog »Narodnog predstavništva« i to ga je već razobličavalo kao poslušnog organa dvorske kamarile.

*

U takvoj atmosferi nije ni čudo, da su neki članovi ovog predstavničkog tijela davali i takve izjave, kao na pr. poslanik Filip Lazarević (na sjednici Skupštine od 18. februara 1932), kako u tome domu »nema nikakvog nadglasavanja, nema ničega, nego se samo razgovara i dogovara kao u jednoj dobroj porodici sa dobrim domaćinom« (Stenografske beleške Nar. skupštine Kraljevine Jugoslavije, vanredan saziv, knjiga I., Beograd, 1932., str. 196). No razvitak prilika u zemlji i u svijetu pomalo je pridonio i tome, da su se i u takvoj »podaničkoj« sredini ipak tu i tamo počeli pojavljivati znaci kritičkog razmatranja stanovitih pitanja. Međutim, ta kritika još nije bila uperena sasvim direktno protiv režima, već se kretala u okvirima njegovih osnovnih političkih teza, uvijek u krugu izvjesnog oportunizma, no ipak se već i tu javljala neka nota, koja je počela odudarati od dotadanjih uobičajenih hvalospjeva.

Tako je na pr. povodom pretresa prijedloga budgeta za 1931./32. poslanik Milovan Lazarević izjavio, kako je taj budget (od 11 milijardi i 300 milijuna dinara) koji se »u ovo vreme od našeg napaćenog i namučenog naroda traži – preveliki ...« (Sten. bel., cit. izdanje, knjiga II., str. 131). Poslanik Ivan Lončarević ukazao je na ponovno javljanje »hrvatskog pitanja«:

»Kad smo jedan narod – a to jesmo – i kad smo jedna velika jugoslavenska parlamentarna većina, neoprostivo je i strašno za buduć-

nost ove zemlje, i u takvoj prilici praviti razlike između Hrvata i Srba ...« (Stenografske beleške, knj. II, cit. izd., str. 193).

Na isto »hrvatsko pitanje« podsjetio je i poslanik Bud. Grga Anđelinović, koji je u svom skupštinskom govoru o tome kazao:

»... Ako ja kažem da postoji hrvatsko pitanje, onda se ne može o tome govoriti ni sa gledišta međusobnih odnosa Srba, Hrvata i Slovenaca, niti sa gledišta međunarodnog, nego se kaže – na postojeće stanje i postojeće prilike, i političke i administrativne ... To su, gospodo, činjenice, i zato sam ja doviknuo: „Nemojmo kao nojevi zabijati glavu u pijesak ...“« (Stenografske beleške Nar. skupštine Kraljevine Jugoslavije, vanredan saziv, knjiga III., Beograd, 1932., str. 24, zapisnik sa sjednice od 6 marta 1932.).

Povodom studentskih demonstracija i žandarmerijskih represalija nad studentima (marta 1932.) bilo je ogorčenje javnosti tako veliko, da su zbog toga čak i neki članovi te »Narodne skupštine« bili prinuđeni da o tome govore, predbacujući vladi, što je ona dopustila »takvu razularenost« policije protiv omladine. Tom prilikom su se i iz redova tih poslanika čuli već oštriji glasovi, koji su čak i osudili režim zbog postupka prema studentima. Tako je na pr. tadanji poslanik dr Ivo Elegović govoreći o policijskom režimu uopće, (2. marta 1932) na sjednici Skupštine uz ostalo kazao:

»... Mi narodni poslanici, naročito iz hrvatskih krajeva, znamo iz neposrednog opažanja, da tamo u narodnom kotlu na žalost vrije i ključa. Ne dajmo, gospodo, da taj kotao eksplodira ...

... Ali dižem odlučan protest protiv nečuvenih veksacija, koje se vrše nad onima, protiv kojih se može izreći i protiv kojih se zaista i izriče tek kazna radi policijskog prekršaja, ili koje se konačno mora pustiti iz policijskog pritvora kao nedužne. Primjer takovih stradanja pružaju nam između drugih žrtava poimence studenti zagrebačkih visokih škola. Ono što se je zbilo sa studentima, koji su poput svojih beogradskih drugova demonstrirali, sramota je, koja se u jednoj pravnoj državi, kao što je naša, mora odmah izbrisati suspendovanjem i pritvorom glavnog krivca, upravnika zagrebačke policije Janka Bedekovića i krivičnom istragom protiv njega radi zloupotrebe uredovne vlasti, i onih nedjela koja je tom zloupotrebom u bezbroj slučajeva vršio, a koja naš Krivični zakon obilježuje kao zločine.

Ja, gospodo, neću ovdje iznositi sav onaj materijal, koji mi je pri ruci u pogledu zloupotreba uredovne vlasti sa strane zagrebačkih policijskih organa i nekih sreskih načelnika u Hrvatskoj; ali za ilustraciju strahota, koje se tamo zbivaju, dozvolite mi da vam dam sliku tih muka, koje se mogu sravniti i nazvati mukama španske inkvizicije.

Tu se ljudi vezuju za ruke i noge i tako vezani vješaju o čavao, pa se zatim prilazi njima sa gorećim šibicama i čikovima i pale se na vratu, po tabanima i rukama, onda ih se skida gole i ne samo muškarce, nego i žene, i tako ih se batina do nesvjesti i do iznemoglosti ...« (»Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije« vanredan saziv, knj. III., 1932., str. 9 i 10).

To nije govorio neki komunista, nego predstavnik hrvatskih buržoaskih elemenata, zgranut nad strahotama policijskog terora, koji se i tada vršio po cijeloj državi. Ali ti oportunisti nisu pružili potpunu sliku terora, kojeg je vlada generala Živkovića vršila nad radnim narodom uopće, a napose nad radnicima i zatvorenim komunistima. Policija uópće, a napose ona u većim jugoslavenskim gradovima, odnosila se prema zatvorenicima kao prema bespravnim objektima svoje samovolje i ti su ljudi – prepušteni policijskom teroru – bili izlagani najsurovijim sadističkim mučenjima. Takav postupak vlasti išao je u okvir tadašnjeg režima, pa je i sam interpelant Elegović, premda je ocrtao policijska nasilja režima, na kraju završio neukusnim hvalospjevima kralju, koji je u krajnjoj liniji bio nosilac tog režima. Taj interpelant je ovako završio svoj govor:

»... Što sam ja, koji sam po svom političkom odgoju i predratnoj orijentaciji Starčevićanac, pravaš – vulgo Frankovac – došao amo, to je zato, što me je iz moje višegodišnje rezerve trgla čarobna moć našeg *Bogom nam poslanog Kralja* i moje živo vjerovanje da je nama Hrvatima sada i u budućnosti obrana, jakost, nada, ideal i spas u dalekovidnom, širokogrudnom, dobronamjernom i plemenitom kralju ...« (Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, vanredan saziv, knj. III., 1932., str. 11).

Ti i slični navodi jasno razotkrivaju pravi karakter ovog »Narodnog predstavništva«. Vidi se, kakve je sve ljude privukla tzv. »kraljeva politika« i tko se sve okupio oko generalske vlade Petra Živkovića. Oko tih državnih vrhova prikupili su se svakovrsni elementi, pa čak i bivši »Frankovci«, a svi su ti ljudi, zbijeni oko »državnih jasala«, hvalisavim ditirambima podržavali dvorsku kamarilu u produžavanju njenog stvarno apsolutističkog režima.

U POTRAZI ZA POGODNIJIM VLADAMA

Teško privredno stanje i sve nepovoljnije političke prilike ipak se nisu mogle sakriti. I unutrašnje stanje i vanjskopolitički položaj zemlje nametali su već spomenutih dana potrebu ponovnog traženja izlaza iz situacije. Prilike u zemlji početkom 1932. godine pokazivale su sve jasnije, da se više ne može produžavati sa metodama generalske vlade.

General Živković kao nosilac otvorenog diktatorskog režima nije više odgovarao ni političkim interesima dvorske kamarile. U redovima vodstva »Jugoslavenske radikalno-seljačke demokracije« govorkalo se o potrebi obrazovanja – »civilne vlade« i o daljoj političkoj nepodesnosti vlade na čelu s generalom. »Plebiscitarni« izbori od 8. novembra 1931. nisu ipak dali očekivane rezultate, koji bi dvor u potpunosti zadovoljili, a javnosti pokazali da su biračke mase listom za »kraljevu politiku«. Govorilo se osim toga o potrebi promjene vlade i s obzirom na »prijateljske zemlje«, čija buržoasko-demokratska javnost nije rado gledala, da u Jugoslaviji ostaje i dalje na čelu vlade general, koji je toliko istaknut pobornik kraljevog apsolutizma. U takvim prilikama dvor se na proljeće 1932. odlučio na promjenu vlade uz održanje dotadašnjeg političkog kursa.

Ali, nije se radilo samo o promjeni ličnosti na čelu vlade. Izgledalo je mnogo lakše srušiti Živkovićevu generalsku vladu, nego naći za nju takvu nasljednicu, koja će se stabilizirati i kontinuiranim radom produžiti provođenje »kraljeve politike«. Radilo se o dubljoj i ekonomskoj i političkoj krizi, za čije rješenje (ni parcijalno samo) nisu bile dorasle mnoge vlade, koje su slijedile generalsku Živkovićevu vladu. General Živković dao je ostavku svoje treće vlade 4. aprila 1932., a za njom je došao niz kratkotrajnih vlada, koje su se smjenjivale bez ikakve osobite međusobne političke razlike. Pokazalo se, da ni formiranjem tzv. »civilnih vlada« nije riješeno i da se ne može riješiti nijedno osnovno pitanje zemlje.

Vlada Vojislava Marinkovića

Kratkotrajna vlada (od 4. aprila do 2. jula 1932), na čelu s Vojislavom Marinkovićem, ministrom vanjskih poslova u Živkovićevim vladama pokazala je punu svoju nesposobnost i za unutrašnjepolitičke probleme i za delikatna vanjskopolitička pitanja. Inače se ta vlada ni po svome sastavu (uglavnom) ni po svom programu nije razlikovala od svojih prethodnica, triju vlada na čelu s generalom Petrom Živkovićem.

Unutrašnjepolitički pokazalo se ubrzo, da je vlada u nemogućnosti zaustaviti sve jače zaoštravanje suprotnosti u zemlji. Nezadovoljstvo radnih masa izbijalo je sve vidnije. Policijskim represalijama nije se to dalo izbrisati. Štrajkovi su opet zaredali na raznim stranama države i uzalud je vlada razašiljala područnim organima stroge opomene, da ne progone dovoljno oštro komuniste. Partijske organizacije su na mnogim stranama pod policijskim terorom od Šestojanuarske proklamacije bile, istina, uvelike razbijene (te se istom potkraj 1932. počinju opet uspostavljati u većim centrima države), ali su zato ostali komunisti, koji su i dalje predvodili radni svijet; ostalo je duboko nezadovoljstvo radnika sa sve težim životnim prilikama i izrabljivačkim mjerama poslodavaca, kao i bezobzirnošću od strane vlasti. Na selu se stanje toliko

pogoršalo, da je i sama vlada bila prinuđena da traži načina, kako da barem donekle suzbije sve to opasnije propadanje seljaštva u svima dijelovima države.

Zakon »o zaštiti zemljoradnika«, koji je donesen 19. aprila 1932., bio je prva vladina mjera u mnoštvu kasnijih propisa, kojima se reguliralo u staroj Jugoslaviji pitanje seljačkog razduženja. Taj Zakon, donesen za Marinkovićeve vlade, tek je donekle ublažio privredno veoma teško stanje na selu utoliko, što je na prvi mah zaustavio pustošenje prisilnih naplata potraživanja prema seljacima, no sve je to bilo daleko od radikalnog i potpunog rješenja tog problema. Seljaštvo je i dalje ostalo nezadovoljno, i dalje pritisnuto sve težim posljedicama privredne krize, za koje se nije nalazilo rješenje. Na drugim privrednim sektorima produbljavale su se ekonomske posljedice krize, što se odražavalo napose u slomu organizacije izvozne trgovine poljoprivrednih produkata, daljem padu kupovne moći seljaštva, kao i padu nadnica, a u vezi sa »zemljoradničkim zaštitnim zakonodavstvom« i u slomu kreditne organizacije (vidjeti: M. Mirković, Ekonomska historija Jugoslavije, 1958., zatim Ekonomska struktura Jugoslavije, 1918.–1941., Zagreb, 1952., str. 44. i d.). Naravno, sve to se ne može pripisati samo političkoj nesposobnosti Marinkovićeve (ionako veoma kratkotrajne) vlade; ona je u stvari produžila takvu baštinu od svojih prethodnica, ali je za nju karakterističan stav prema bankokratiji, koja je u okviru »zemljoradničkog zaštitnog zakonodavstva« i u ekonomskom propadanju siromašnog seljaštva tom prilikom našla zadovoljenje svog profiterstva (spomenutom već mogućnošću obustava isplata štednih uloga u bankama).

U političkom pogledu Marinkovićeva vlada imala je predstavljati prijelaz od generalske vlade k »normalnom političkom životu«, koji se napose imao odražavati u radu »Narodnog predstavništva« i u obnovi političkih stranaka (preformiranje »Jugoslavenske radikalno-seljačke demokracije« u »Jugoslavensku nacionalnu stranku« i t. d.). No Marinkovićeva vlada nije ni u tom pogledu unijela nikakve vidne izmjene. I dalje je ostao stari politički kurs sa svima njegovim reakcionarnim stranama. Marinković je uostalom bio samo predstavnik »kraljeve politike«, koja se nije prekidala, već je s novom (»civilnom«) vladom dobila tek novog predstavnika.

U unutrašnjepolitičkom pogledu za vlade Voje Marinkovića ponovo se oštrije pojavljuje staro – »hrvatsko pitanje«. Pored govora u Skupštini o tome došlo je 21. aprila 1932. do ostavke dvaju ministara disidenata iz bivše HSS (Nikole Preke i Stanka Šibenika), i to iz razloga u vezi sa – »hrvatskim pitanjem«. Oni su prigovorili vladi, da produžuje »protivhrvatski režim«, te su istakli, kako je potrebno »udovoljiti zahtjevima hrvatskoga naroda«. Bio je to prvi izraziti napad na nacionalno-unitarističku liniju »kraljeve politike« i u tome je bilo političko značenje te ostavke. No dvor je taj incident riješio tako, da je na mjesto te dvojice postavio za ministre dva nova »predstavnika Hrvata« (prof.

Viktora Pogačnika i prof. Stjepana Srkulja). Politički kurs je i u tom pogledu ostao neizmijenjen.

U vanjskopolitičkom pogledu vlada Voje Marinkovića jednako je produžila starim putovima oslanjajući se na zapadne »prijateljske sile«, naročito na Francusku, s kojom je Kraljevinu Jugoslaviju vezao ugovor o nenapadanju i uzajamnoj pomoći (od 11. novembra 1927.), kao i na Malu Antantu (ugovorom od 15. augusta 1920. sa Čehoslovačkom i 7. juna 1921. sa Rumunjskom). Privezana naročito uz vanjskopolitičku liniju Francuske, vanjska politika Kraljevine Jugoslavije, i za Marinkovićeve vlade, obilježavala se nepomirljivim stavom prema Sovjetskoj uniji. Ta je nepomirljivost išla tako daleko, da je Vojislav Marinković povodom obavještenja, kako je Čehoslovačka (1932) spremna uspostaviti diplomatske veze sa Sovjetskom Rusijom, protiv toga oštro ustao i na prvoj konferenciji Male Antante, koja je 1932. nakon toga bila održana, prigovorio taj korak vladi Čehoslovačke republike. Marinković se dakle i tom prilikom ispoljavao kao dosljedni dvorski pouzdanik (pobliže o tome: Ivan Ribar, »Politički zapisi«, knj. II, Beograd, 1949, str. 124).

Međutim, zbog općih prilika u zemlji, a vjerojatno i s obzirom na prigovore svojih dojučerašnjih saradnika iz Demokratske stranke, V. Marinković je ljeti 1932. navodno predložio dvoru izvjesno ublažavanje političkog kursa, ali ne i prema komunistima. No dvor nije bio za ublažavanje toga kursa, nego za produženje dotadašnjih mjera i za stari, nepomirljivi odnos prema još uvijek zabranjenim političkim strankama. Bio je to povod za Marinkovićevu ostavku, do koje je malo zatim i došlo. Vidjelo se, da autokrata kralj nije raspoložen da se vraća na stari »parlamentarizam«.

DVIJE VLADE MILANA SRŠKIĆA

Pojava prve Srškićeve vlade (od 2. jula do 5. novembra 1932.) značila je pooštrenje dotadašnjeg političkog kursa protivu svih neprijatelja »kraljeve politike«. I prva i druga Srškićeva vlada (od 5. novembra 1932. do 27. januara 1934.) prožete su uporним nastojanjem, da se pod svaku cijenu i bez obzira na sredstva učvrsti politika, kojoj je njen glavni autor kralj Aleksandar utvrdio osnovne linije Proklamacijom od 3. septembra 1931., a Oktroirani ustav tome pridao svoju sankciju.

Obje Srškićeve vlade istupaju bezobzirno i oštro protiv svilju »antidržavnih«, a napose protiv komunista, koje policija i u tome periodu surovo progoni. Za godinu i pol vlade na čelu s Milanom Srškićem policijski režim neumorno vrši nova nasilja nad komunistima, ali svi progoni ipak nisu mogli spriječiti, da se upravo u tome razdoblju dotle veoma oslabljena KPJ (krajem 1933. oko 2000 članova) počinje obnavljati, te se tečajem 1933. formiraju na mnogim mjestima ilegalne partijske ćelije s mjesnim komitetima, a do 1934. bili su obnovljeni i po-

krajinski komiteti kao vrhovna rukovodstva u pojedinim krajevima zemlje (vidjeti: materijal sa V. kongresa KPJ, cit. izd., str. 43).

Protiv hrvatskih federalista razvile su Srškićeve vlade oštre represivne mjere sa ciljem, da se suzbiju i, ako je moguće, sasvim uguše pojave opozicionarstva protiv oficijelnog stava o nješenju nacionalnog pitanja. Milan Srškić bio je već otprije dobro poznat kao pripadnik velikosrpskog radikalizma i kao protivnik jugoslavenske nacionalne ideje. No uza sve to on se od Šestojanuarske proklamacije uopće, a naročito sad kao predsjednik vlade ističe kao odlučni pobornik ideje integralno-jugoslavenskog nacionalnog unitarizma, a s njime i centralizma. Vlade Milana Srškića upinju se, da pomoću državnog aparata učvrste što je moguće više tu službenu ideologiju, a kada su propagandistička sredstva neuvjerljiva i bezuspješna, onda se prilazilo policijskom pritisku i stavljanju nepoćudnih protivnika pred Sud za zaštitu države u Beogradu i pred druge (za takve delikte posebno delegirane) sudove u zemlji.

Ali na drugoj strani, opozicioni elementi su jačali. Progoni od strane policije nisu likvidirali ni komuniste, ni federalističke elemente. Naprotiv, bilo je mnogo znakova, po kojima se vidjelo, da vlada nije u mogućnosti da likvidira te svoje protivnike.

Tzv. »Punktacije« Seljačko-demokratske koalicije

Iako su već izmijenjenim Zakonom o zaštiti države (od 6. januara 1929.) bile zabranjene stare političke stranke (ukoliko su zasnovane na vjerskom, plemenskom ili pokrajinskom načelu), *Seljačko-demokratska koalicija* je i dalje djelovala. Njezin se utjecaj živo osjećao upravo pod uvjetima policijskih progona federalističkih »antidržavnih elemenata«. Organizacija tih koaliranih stanih stranaka nije u to vrijeme bila formalno obnovljena, ali se vodstvo SDK koristilo mnogim putovima i načinima za širenje svoje političke akcije protiv režima. U cilju obnavljanja svog opozicionog rada sastalo se vodstvo SDK u Zagrebu 7. novembra 1932. na dogovor o političkom stanju u zemlji i o taktičkim sredstvima borbe protiv režima. Tom je prilikom usvojena rezolucija, koju je (u nacrtu) pripremio Ante Trumbić, a koja je indiskrecijom nekih novinara objavljena sutradan u štampi i postala poznata pod nazivom *»Punktacije Seljačko-demokratske koalicije«.*

Ove su »punktacije« navodno bile namijenjene pristalicama Seljačko-demokratske koalicije, da budu direktiva za njihov dalji politički rad među biračima, ali su s objavom u dnevnoj štampi postale dio političkog programa tog dijela građanske opozicije protivu vlade. U tim se »Punktacijama« pored ostaloga istaklo slijedeće:

> »... 1. Stojeći na principu demokracije, smatramo narodni suverenitet stožerom svake državne organizacije, a sam narod jedinim i isključivim izvorom svakog političkog autoriteta i svake javne vlasti;

2. Budući da je seljaštvo – kao kolektivni pojam – nosilac svake narodne kulture, ekonomskog života, društvene konstrukcije i moralne vrijednosti, a sačinjava i ogromnu većinu naroda, ima seljaštvo biti temelj organizacije našeg sveukupnog života;

3. Konstatiramo činjenice, da srbijanska hegemonija, koja se već od početka nametnula Hrvatskoj i svim našim zemljama s ove strane Save, Drave i Dunava, svojom nesposobnošću, pomoću nasilja i nemoralnih metoda, držeći u svojoj ruci svu državnu vlast, djeluje destruktivno, uništavajući moralne vrijednosti, sve naše napredne ustanove i tekovine, materijalnu imovinu naroda, pa i njegov duhovni mir. To je stanje postiglo vrhunac pod apsolutističkim režimom od 6. siječnja 1929., koji je pojačavši tu hegemoniju sa svim njenim kobnim posljedicama još dokinuo građanske i političke slobode;

4. Na temelju ovako teškog iskustva dolazimo do neizbježivog zaključka, da je *vraćajući se na godinu 1918. kao ishodišnu tačku* prijeka potreba povesti odlučnu i što bolje organiziranu borbu protiv te hegemonije s ciljem, da se ona odstrani iz svih naših krajeva tako, da se iz ovih ukloni svaka vlast i uticaj ove hegemonije sa svima njezinim predstavnicima;

5. Samo na toj pretpostavci može se pristupiti k *novom uređenju državne zajednice,* koja će ne upuštajući se u ovom času u detaljno razrađivanje ove osnove imati u načelu za podlogu misao, da ta zajednica isključivši prevlast jednog ili više njezinih članova nad ostalima ima biti jedna asocijacija interesa, osnovana na slobodnoj volji njezinih članova tako, da *svaki član u svojoj zemlji, kao i svi udruženi u zajedničkom saradivanju* na poslovima općeg interesa zajednice, koji će se sporazumno utvrditi – budu mogli i posebne i skupne interese osigurati, te zajamčiti napredak i procvat moralnog i materijalnog života naroda srpskog, naroda hrvatskog i naroda slovenskog. Posebni interesi inojezičnih manjina potpuno će se zajamčiti« (»Novosti«, zagrebački dnevnik od 8. novembra 1932.).

Karakteristično je u ovom političkom manifestu Seljačko-demokratske koalicije napose: 1. što se njim osuđuje centralistička politika apsolutizma i nazovi-ustavnog režima od 3. septembra, te žigoše hegemonistička klika na vrhovima državne vlasti, 2. što se tim aktom ističe potreba napuštanja oficijelnog nacionalno-unitarističkog načela i neophodnost usvajanja principa jugoslavenske višenacionalnosti, ali istovremeno ukazuje i na zajednicu životnih interesa naroda Jugoslavije, te 3. što se s tim u vezi traži federalistička reorganizacija Kraljevine Jugoslavije u tom smislu, da ona bude složena država sastavljena od ravnopravnih, na bazi pune jednakosti i slobode udruženih jugoslavenskih država članica.

»Punktacije« Seljačko-demokratske koalicije nisu, međutim, bile prvi politički akt, kojim se u tim godinama Oktroiranog ustava predlagala reorganizacija države. Nešto prije tih zagrebačkih »Punktacija« formu-

lirala je i Slovenska ljudska stranka (na prijedlog svog tadašnjeg vođe Antuna Korošca) tzv. *»Slovenske Punktacije«*. I tim političkim manifestom predlagala se federalistička reorganizacija Kraljevine Jugoslavije, i to tako, da u njezinom okviru bude uređena posebna državnopravna oblast *»dežela Slovenija«*. Prema navodima Ivana Ribara (vidj. njegove »Političke zapise«, druga knjiga, cit. izd., str. 115) ova politička akcija slovenskih klerikalaca nije nastala bez znanja dvora, koji je time – navodno – pomagao, da se slovenskim klerikalcima podigne politički ugled među opozicijom, te Korošcu na taj način pomogne, da on preuzme vodstvo opozicije ili da barem u opozicionim krugovima dobije značajnu ulogu, da bi se suzbilo opozicionо kretanje nepoćudno interesima kamarile. Koliko je na tome istine, prilično je teško reći.

*

Zagrebačke »Punktacije« imale su snažan politički odjek u cijeloj zemlji. U ostalim opozicionim krugovima taj politički manifest ukazivao je na konstruktivnu stranu politike »prečanske« Seljačko-demokratske koalicije, te izbijao vladi iz ruku njezin dotadašnji politički adut, da je »prečanska« opozicija navodno – »listom separatistička« i »antidržavna«. Objavljivanje toga akta imalo je za rezultat, da su se ponovo u redovima drugih opozicionih krugova počeli javljati glasovi o potrebi razmatranja osnovanosti tih »Punktacija«. Vlada je, međutim nalazila, da se ovim »Punktacijama« udara na osnove njene državne politike i da je takav istup Seljačko-demokratske koalicije u suprotnosti s postojećim državnim poretkom, te da nameće potrebu krivičnog progona protiv autora tih »Punktacija«. Još jedna okolnost potakla je vladu na oštar istup protiv opozicije, a to je bila sve to jača djelatnost iz inostranstva potaknutih separatističkih velikohrvatskih elemenata.

Ustaštvo se u Hrvatskoj počinje ispoljavati upravo tih godina. Šestojanuarski režim dao je prilike velikohrvatskim separatističkim elementima, da se pod zaštitom i uz pomoć inostranstva počnu okupljati i da, iako veoma malobrojni, ali osobito agilni, istupe s terorističkom akcijom, koja je imala skrenuti pažnju svjetske javnosti na »hrvatsko pitanje« u Kraljevini Jugoslaviji. Mussolinijeva fašistička vlada davala je podršku toj akciji, koju je jugoslavenski politički emigrant Ante Pavelić (kasniji »poglavnik« u tzv. »Nezavisnoj državi Hrvatskoj«) bio tih godina razvio prikupljajući raznovrsne jugoslavenske emigrante po talijanskim (Bovigno, Brescia, Borgo Val di Taro, Lipari i dr.) i mađarskim logorima (Janka Puszta, Nagy Kanizsa). Tako su na pr. iz tadanjeg još talijanskog Zadra ubačeni ustaški agenti, opskrbljeni talijanskim oružjem noću između 6. i 7. septembra 1932. podmetanjem paklenog stroja do žandarmerijske stanice u selu Brušanima kod Gospića u Lici izvršili političku demonstraciju, koja je usprkos svojoj stvarnoj beznačajnosti (i veoma maloj materijalnoj šteti) dala povoda policijskim

organima Kraljevine Jugoslavije da zbog toga razviju pravu terorističku hajku protiv mnogih ljudi po Lici i drugim krajevima Hrvatske, okrivljujući ih zbog veze s tom ustaškom grupicom. Tadanja talijanska fašistička vlada upućujući u Jugoslaviju tu nekolicinu ustaša nije očito ni priželjkivala drugo, nego da se povodom te demonstracije u Jugoslaviji rasplamsa policijski teror, koji će pogoditi što širi krug ljudi i tako pojačati revolt protiv režima. Srškićeva vlada u potpunosti je zadovoljila takva iščekivanja onih, koji su organizirali prebacivanje tih ustaša u Liku. Policijski teror, koji je vlada nakon toga ovdje razvila, umjesto da suzbije, zapravo je pojačao revolt protiv režima. Time je u stvari uveliko potpomognut velikohrvatski separatistički pokret. Nije bilo slučajno, što je usprkos takvih policijskih progona opet na više mjesta u Hrvatskoj ponovno došlo do više frankovačkih ispada protiv režima, a napose povodom proslave godišnjice Prvog decembra (1932.). Tom prilikom podmetnuto je u Zagrebu na više mjesta nekoliko bombi (pred srpsko-pravoslavnom crkvom, pred jednom kasarnom, na jednom raskrižju zagrebačkih ulica). Srškićeva vlada opet je na to odgovorila nesuzdržanim ogorčenjem razvivši široki progon protiv mnogobrojnih »sumnjivaca«. Organizatori tih »bombaških« ispada opet su time postigli svoju svrhu.

U nizu mjera, koje je Srškićeva vlada provodila protivu svojih političkih protivnika (a oni su se javljali sve to češće) naročitu pažnju javnosti u zemlji privukao je *proces protivu Vladimira Mačeka* pred beogradskim sudom za zaštitu države. Povodom zagrebačkih »Punktacija« vlada je naime 31. januara 1933. (dakle gotovo tri mjeseca nakon saznanja o tom političkom opozicionom aktu) zatvorila Vladimira Mačeka i deportirala ga u Čajniče. Pritom je ova vlada počinila političku grješku i po tome, što je zbog ovih »Punktacija« lišila slobode i pokrenula postupak samo protiv Mačeka. To je naime dalo povoda opoziciji, napose velikohrvatskim separatističkim elementima, da pronose glasove kako vlada progoni Hrvate svakom prigodom. Pripisujući Mačekovom hapšenju isključivo i izraziito protuhrvatski značaj ti su krugovi uspjeli uvelike uzbuditi javnost po Hrvatskoj. Kad je Maček povodom optužnice državnog tužioca (od 13. aprila 1933.) zatvoren u Beogradu, opozicija je organizirala pravu antirežimsku demonstraciju ne samo kroz to što je za Mačekovu obranu angažiran veliki broj istaknutijih pravnika, nego je Mačeku bio upućen i veliki broj pozdravnih telegrama, koji su ustvari bili protest protiv režima. Mačeka je taj sud osudio (29. aprila 1933.) po čl. 3. Zakona o zaštiti države na tri godine strogog zatvora, ali ta je presuda postala instrument široke političke akcije protiv režima (pobliže o tome: brošura »Suđenje dra Vladimira Mačeka«, Zagreb, 1933., str. 1–52). Tako je na taj način vlada protiv sebe izazvala novi val protesta. Umjesto da je tim mjerama dobivala, ona je zapravo sve to više gubila.

Stanje u zemlji pokazivalo je stoga, da je Srškićeva »politika jake ruke« dotrajala. Policijska bezobzirnost, surovost, razularenost organa vlasti protiv opozicije podrivavala je pozicije te vlade. Takve metode

nisu više učvršćivale režim. Zato se dvor početkom 1934. našao opet prinuđenim da traži novi izlaz iz sve teže političke krize, koju vlada Milana Srškića nije mogla riješiti.

TRI VLADE NIKOLE UZUNOVIĆA

Srškićev neuspjeh nije slomio odlučnost dvora, da produži stari režim. Ali prilike su pokazivale, da ipak treba mijenjati vladu. U potrazi za novom, prikladnijom ličnošću na vrhu državne uprave, dvor je mandat za sastav vlade povjerio Nikoli Uzunoviću, tadanjem predsjedniku režimske »Jugoslavenske nacionalne stranke«, koji je već sa četiri svoje prethodne vlade i ranije već uzaludno pokušavao da nađe rješenje krize u državi. Usprkos toga, dvor mu je opet povjerio predsjedništvo vlade, a neuspjeh tog pokušaja nije izostao. Za taj neuspjeh ne treba kriviti samo Uzunovića, jer on je bio tek oruđe kamarile, a okvir njegove djelatnosti bio je utvrđen starom »kraljevom politikom«. U pogledu socijalnog pitanja Uzunovićeva vlada imala je produžiti dotadanjim putem – trebalo je očuvati postojeći društveno-ekonomski poredak zasnovan na privatnom vlasništvu, ali uz preimućstvo hegemonističkim elementima oko vrhova državne vlasti. S obzirom na nacionalno pitanje Uzunovićeva vlada imala je ići linijama, koje je već utvrdio kraljev akt od 6. januara 1929. i Oktroirani ustav. Nikola Uzunović, premda je kao stari radikal bio velikosrpski orijentiran, prihvatio je stanovište jugoslavenskog nacionalnog unitarizma, koji je dvor istakao kao osnov svoje politike. Starim putem išla je i djelatnost svih triju vlada Nikole Uzunovića. A odatle i osnovni uzroci neuspjeha njegovih vlada: ni socijalno, ni nacionalno pitanje nisu tada dobili, a niti su u tadašnjim prilikama i sistemu mogli postići svoje rješenje.

U tome razdoblju (peta Uzunovićeva vlada: od 27. januara do 18. aprila 1934., šesta: od 18. aprila do 22. oktobra 1934., a sedma: od 22. oktobra do 20. decembra 1934.) politička kriza dalje se sve to jače zaoštravala. Vidjelo se to i po kratkotrajnosti tih triju vlada. Uzunović je počeo obećanjima i na prvi mah se činilo kao da će se politički kurs donekle barem ublažiti, te kao da se u državnim vrhovima pokazuje neka sklonost ka popuštanju – u nacionalno-političkom pogledu. Međutim, sve je to bilo trenutačno taktiziranje, koje je vladi u ovom ili onom trenutku dobro dolazilo. Čim bi se prilike ma koliko popravile po interese dvora, stari politički kurs nasilnoga gušenja svakog opozicionog stava opet se uspostavljao. Politika nasilja nije prestajala.

U vanjskopolitičkom pogledu za to se vrijeme produžava nastojanje državnih vrhova Kraljevine Jugoslavije, da okupi balkanske države u jedan blok, koji bi se po načelu »Balkan balkanskim narodima« suprostavio imperijalističkim opasnostima od strane fašističke Italije. Konačno je 4. februara 1934. u Beogradu bio parafiran tzv. *Balkanski pakt* – između Jugoslavije, Turske, Rumunjske i Grčke. No brojne suprot-

nosti između sila potpisnica tog ugovora bile su još uvijek neraščišćene, dok je odnos Jugoslavije i Bugarske i dalje ostao veoma složeni problem. Sporna pitanja nije raščistio ni potpis tog pakta (u Ateni, 9. februara 1934.). Bugarska i Albanija ostale su izvan toga pakta, a time nije bila uklonjena mogućnost kasnijih komplikacija s tih strana. Dok je fašistička Italija produžila putovima imperijalističkog zaokruženja Jugoslavije, vlada Kraljevine Jugoslavije radila je na predobijanju Bugarske za politiku Balkanskog pakta. U tome je na prvi mah bilo i nekog uspjeha. No on se u igri imperijalističkih interesa velesila pokazao samo kao trenutan.

KRAJ VLADAVINE KRALJA ALEKSANDRA

Aleksandrovski nasilnički režim, u vezi sa sve oštrijim suprotnostima među imperijalističkim silama, dobio je naročiti izraz u atentatu, koji je na kralja Aleksandra izvršen 9. oktobra 1934. u Marseilju. Kralj Aleksandar ubijen je u času, kada je došao u Francusku, da tamo u njenim državnim vrhovima utvrdi neke linije svoje vanjske politike s obzirom na ugovor o prijateljstvu i savezu s Francuskom, te očigledno da riješi i neka druga vanjskopolitička pitanja s tim u vezi. Smrt kralja Aleksandra predstavljala je težak udarac za cjelokupnu politiku dvorske kamarile, koja je vladala tada Jugoslavijom, ali taj je događaj imao živog odjeka i na vanjskopolitički razvitak odnosa tadašnje Jugoslavije prema Francuskoj i susjednim zemljama. U unutrašnjepolitičkom pogledu nije se otada u svojoj suštini izmijenio politički kurs, koji je, kamarila i dotle i nakon ovog atentata provodila protiv svojih protivnika u zemlji, naročito protiv komunista; kasnije je ipak izvršena neka korektura toga stava prema hrvatskim federalistima. U vanjsko-političkom pogledu atentat na kralja Aleksandra obilježavao je prestajanje jednog vanjskopolitičkog odnosa Kraljevine Jugoslavije i početak preorijentacije kraljevsko-jugoslavenske politike u jednom novom pravcu, koji se ustom kasnije u godinama pred sam Drugi svjetski rat u potpunosti razotkrio: smrt kralja Aleksandra bila je završni događaj jugoslavensko-francuskoga saveza i prekretnica, od koje je malo pomalo, stjecanjem svjetskopolitičkog zbivanja i razvitka unutrašnje-političkih događaja kamarila u Beogradu prešla na drugu stranu, ka susjednim silama Osovine, naročito otkako je na vladu došao otvoreni profašista i pouzdanik kneza-namjesnika Pavla Karađorđevića, kasniji predsjednik vlade Milan Stojadinović. Naočigled takvog razvitka događaja za Jugoslaviju bilo je glasova u jugoslavenskoj javnosti, da možda do svega toga ne bi došlo, da je kralj Aleksandar ostao na životu. Takvo gledanje nije u skladu s historijskim činjenicama, jer život države ne zavisi od volje pojedinaca, a razvitak događaja u Jugoslaviji uslijedio je po sili zakonomjernosti kretanja tadašnjeg jugoslavenskog društva prezasićenog svojim osnovnim neriješenim suprotnostima u vezi s tadašnjim prilikama u svijetu. Nema nikakvog smisla da se danas na-

gada o tome, što bi sve moglo uslijediti u vezi sa takvom vanjskom politikom Kraljevine Jugoslavije, da nije ova bila presječena. Zaboravljalo se konačno pritom, da je kralj Aleksandar bio u Jugoslaviji začetnik i glavni nosilac politike, koja je imala elemente fašizacije, dok se vanjskopolitički povezao s imperijalizmom drugih sila (Francuskom).

*

Tražeći uzroke marseljskog atentata svojevremeno su mnogi zapadali u izvjesne proizvoljne kombinacije. Jedni su naime isticali kako je glavni razlog što je kralj Aleksandar bio ubijen uglavnom u tome, što je njegov »politički lik« smetao političkim pretenzijama onih, koji su organizirali taj atentat. Drugi su, povezano s time, spominjali kako je do tog ubijstva došlo voljom talijanskog ministra predsjednika Benita Mussolinija. Kada se ispituje što je sve dovelo do Marseljskog atentata, onda se očigledno nipošto ne može preći ni preko jednog ni drugog spomenutog faktora. Svakako da su do ovog događaja doveli kako spomenuta vanjska politika kralja Aleksandra tako i navodna odluka Benita Mussolinija. I tzv. »politički lik« kralja Aleksandra, kao i eventualna odluka Benita Mussolinija, nisu ustvari ništa drugo, nego karike u lancu zbivanja, koje je u krajnjoj liniji izraženo u Marseliskom atentatu. Ali je krivo bilo isticati te uzročne faktore *kao neke isključive elemente*, i to toliko da se pritom zanemarivalo ono, što je kao glavno tome prethodilo, što je sa svoje strane uvjetovalo i Aleksandrovu politiku i navodnu odluku talijanske fašističke vlade, da se on usmrti. Ovdje je naime potrebno razmotriti cjelokupno tadanje stanje, koje je i s obzirom na prilike u Kraljevini Jugoslaviji i s obzirom na imperijalizam Mussolinijeve fašističke Italije konačno dovelo do toga događaja.

U ocjeni političkog kursa kralja Aleksandra krivo su imali, koliko mnogobrojni njegovi lakejski laskavci, kada su se natjecali u pohvalama njegovih »izvanrednih političkih sposobnosti«, toliko i oni koji su jednako zastranjivali tražeći uzroke kraljeve negativne politike samo u njegovim ličnim, nastranim karakterističnim osobinama. Politika kralja Aleksandra nije bila ni slučajna, ni proizvoljna. Ona je u stvari bila rezultanta mnogih, i objektivnih i subjektivnih razloga, i unutrašnjih i vanjskih uzročnih faktora. Bezobzirni apsolutista, za koga je narod bio samo objekt vlasti, on je ipak bio izraz svoje sredine, predstavnik svoga vremena, izvršilac objektivno nastalih uvjeta onog političkog sistema, za koji su govorili krupni interesi onih elemenata, koji su se u svom profiterstvu i nezasitnosti okupljali oko njega, i samog sklonog gomilanju kapitala zloupotrebom državne vlasti. Pa ipak se ne može kazati, da je kralj Aleksandar tu svoju politiku vršio mehanički, da je on bio prosti sprovodnik onoga, što su prilike i ljudi njemu nametnuli. On je toj politici davao i pečat svoje ličnosti, a to se uz ostalo vidjelo kako s obzirom na njegove apsolutističke naklonosti, tako i s obzirom na njegovu

žeđu za gomilanjem bogatstva (pri čemu je sâm nerijetko pokazivao znakove neke čudne škrtosti). Poznat je bio njegov nepomirljivi stav prema komunistima, kao i prema federalistima. Ne može se osporiti, da je u okviru općih, i unutrašnjih i vanjskopolitičkih prilika, kralj Aleksandar znatnim dijelom usmjeravao politički život stare Jugoslavije, naročito od Šestojanuarske proklamacije.

U unutrašnjepolitičkom pogledu kralj Aleksandar razotkrio se kao apsolutista. Činjenice pokazuju, da je on stalno težio, da ne ostane u sjeni naročito istaknutih političara (kao što su bili Pašić, Davidović i dr.), on je želio da predvodi i lično daje ton političkom kretanju stranaka i grupa, koje su bile pobornice programa njegove, kraljeve politike. U težnji da sâm monopolistički ovlada unutrašnjepolitičkim životom, kralj Aleksandar je i lično u osjetnoj mjeri pridonosio zaoštravanju osnovnih suprotnosti tadanjeg jugoslavenskog društva. Kako mnogi znaci pokazuju, kralj je bio jedan od glavnih začetnika režima proganjanja svih »antidržavnih«, naročito komunista, kao i federalista. Mnoge okolnosti pokazuju, da je on već vrlo rano, u prvim godinama državnog života stare Jugoslavije, stajao iza kulisa politike onih kraljevskih vlada, koje su se isticale svojim oštrim »policijskim kursom«. Nema neposrednog, sasvim sigurnog dokaza o njegovom autorstvu »Obznane«, ali je već 1920. bilo poznato da je dvor bio iza tog vladinog akta; da li je vlada Milenka Vesnića uopće mogla sama donijeti tako dalekosežni akt (u času zasjedanja Ustavotvorne skupštine!), a da to kralj nije prethodno odobrio?!

Činjenice pokazuju kakve je sve pogubne posljedice imala takva politika, a kralj Aleksandar bio je onaj faktor, koji je njoj davao svoj lični pečat. Režimom »Obznane« težio je da uništi Komunističku partiju Jugoslavije i zato je razvio policijsku samovolju. Proširen kasnije na hrvatske federaliste taj je režim polučio upravo obrnuti efekt. U najmanju ruku kazati se može, da je takva kraljeva politika (iako je kralj Aleksandar formalno stajao »izvan nje«!) jačala revolt masa protiv režima; ta je politika uz ostalo uvjetovala donekle i porast federalističkog pokreta u Hrvatskoj, a uporedo s time i pothranjivala (šovinističke) separatizme.

Dok je za »Vidovdanskog režima« nominalno još stajao iza kulisa državne politike, on se sa Šestojanuarskom proklamacijom posvema razotkrio kao nosilac čitavog tadanjeg režima. Protiv njega su sada bili upravljeni svi protesti (prikriveni ili javni) i to zbog političkog kursa vladine bezobzirnosti, samovolje, te surovosti u proganjanju političkih protivnika sviju vrsta. Od 6. januara 1929. kralj Aleksandar je nominalni i stvarni nosilac odiozne politike apsolutizma, krutog i omraženog centralizma, za koji se u širokoj javnosti znalo da to državno ustrojstvo treba državnim vrhovima oko kralja, jer se centralizmom omogućuje korupcija ljudi u kamarili i oko nje. Zato je protiv kralja kao nosioca tog režima sve to vidnije raslo ogorčenje masa. Fašistički ustaški agenti u emigraciji, okupljeni oko Ante Pavelića, a podržavani naročito od fa-

šističke vlade Italije, označavali su kralja Aleksandra za glavnog uzročnika tadašnjeg sistema u Kraljevini Jugoslaviji. Očito se u tim redovima smatralo, da će se njegovim uklanjanjem istovremeno likvidirati i sam sistem vlasti, protiv kojega su se oni spremali u emigraciji. U toj plaćeničkoj skupini lako se našlo pojedinaca, koji su bili spremni da izvrše taj atentat.

Vanjskopolitički uzroci marseljskog atentata stajali su u uskoj povezanosti sa spomenutim unutrašnjepolitičkim prilikama u Jugoslaviji. Imperijalizam je i nju upleo svoje interese, te djelovao prema njima. Upravo tih godina fašizam se sve to otvorenije ispoljavao svojom ekspanzijom. No dok se njemački nacional-socijalizam od svog zahvata vlasti (1933) tek pripremao za svoju kasniju agresiju, talijanski fašizam je od »pohoda na Rim« (1922.) sve to vidnije isticao svoju težnju, da se dokopa svog »životnog prostora«. Šef talijanske fašističke vlade Benito Mussolini nije ni krio, a njegovi najbliži suradnici pronosili su težnje fašističkog Rima, da »obnovi imperij«. Naravno, pritom se u prvom redu mislilo na Balkan, a napose na jugoslavensko »jadransko područje«. Iredentisti su za fašizma postali osobito glasni, a vlast je stajala iza njih. Fašističkom Rimu trebao je Jadran i Balkan, a na tome putu ispriječavala mu se Jugoslavija. Razumljivo je, da je fašistička politika bila upravljena protiv te zapreke. Politiku fašističkog Rima otvoreno je pokazivalo zaokruživanje Jugoslavije neprijateljskim savezničkim elementima. A kada su se državni vrhovi Kraljevine Jugoslavije (na čelu s kraljem Aleksandrom) pokrenuli, da na to odgovore uspostavljanjem saveznićkih odnosa s jugoslavenskim susjedima, fašistički Rim je na to bio spreman da odgovori i atentatom.

Mala Antanta, bila je osnovana ne samo kao barijera protiv mogućnosti uspostave habsburške podunavske monarhije i bastion protiv »boljševičke opasnosti«, nego od 30-tih godina i kao obrana vlastite države. Povezivanje članica Male Antante sa susjednim zemljama vršilo se u znaku priprema obrane prema mogućoj agresiji s druge strane. Vanjskopolitički kurs Kraljevine Jugoslavije razvijao se od 1930. u znaku težnje za sklapanjem saveza balkanskih zemalja nasuprot imperijalizmu fašističkoga Rima. Kralj Aleksandar povezao se međutim s imperijalizmom, na suprotnoj strani (savez s Francuskom). A to je upravo bilo ono što je ovdje najviše smetalo imperijalizmu fašističkoga Rima. Zato je fašistička vlada imala osnovanog razloga, da na svaki način onemogući formiranje Balkanskog saveza, makar i uklanjanjem njegovoga glavnog pobornika.

Kralj Aleksandar pokazao se kao nosilac ideje, da Kraljevina Jugoslavija – oslanjajući se na svoj savez sa Francuskom – osigura svoj vanjskopolitički položaj obrazovanjem saveza balkanskih država. U tu svrhu on je tečajem 1933. poduzeo niz političkih putovanja. Činilo se, da je njegov put u Bugarsku (3. oktobra 1933.) bio u tom pogledu dosta uspješan. Dan nakon posjete Sofiji potpisao je on (4. oktobra 1933.) u

Carigradu jugoslavensko-turski ugovor o prijateljstvu. A u Bugarskoj se zapažalo, da i tamošnji državni vrhovi navodno podržavaju i prihvataju takve vanjskopolitičke težnje. Podjesen 1933. došla je na vlast u Bugarskoj Zemljoradnička stranka, čiji su prvaci isticali neophodnost jugoslavensko-bugarskog saveza. Kad je 10. decembra iste godine bugarski kralj Boris uzvratio posjet Jugoslaviji, tada su se prvi put poslije toliko tuđinskog rovarenja i razdvajanja čule u Bugarskoj riječi o jugoslavensko-bugarskom bratstvu i o potrebi »bratskoga saveza« Balkanski savez bližio se dakle svome ostvarenju. Na sastanku Male Antante u Zagrebu (22. januara 1934.) i u Beogradu (23. januara iste godine) govorilo se već konkretnije o tom budućem savezničkom bloku. Konačno je 9. februara 1934. bio potpisan ugovor o Balkanskom savezu: između Jugoslavije, Rumunjske, Turske i Grčke. Iščekivalo se da će i Bugarska pristupiti tom savezu, ali je, međutim, državni udar od 19. maja 1934. srušio projugoslavensku vladu. Time je bio presječen dotadašnji vanjskopolitički razvitak odnosa, očigledno ne bez odobrenja bugarske kamarile; srodničke veze bugarskog kralja Borisa s talijanskim kraljem vjerojatno nisu uz ostalo bile bez političkog utjecaja, i na ove događaje. Fašistički Rim je time zaustavio po sebe vrlo nepovoljni razvitak događaja, ali opasnost po njega još uvijek nije bila sasvim otklonjena.

Jačanje solidarnosti balkanskih država i povezivanje Balkanskog saveza s Malom Antantom odgovaralo je interesima Francuske, a sukobljavalo se s imperijalističkim planovima fašističke Italije. Prilikom svoje posjete Beogradu (24. juna 1934.) francuski ministar vanjskih poslova L. Barthou pozvao je kralja Aleksandra da posjeti Pariz radi pobližeg razmatranja zajedničkih budućih diplomatskih akcija. Prethodno je kralj Aleksandar otputovao u Sofiju, gdje je (27. septembra) bio veoma svečano dočekan. Teško je ustanoviti, kakvu je diplomatsku misiju tom prilikom u Sofiji izvršio Aleksandar, ali jedno je kod toga izvjesno – radilo se o jačem povezivanju država Balkanskog saveza s Bugarskom. U svakom slučaju, i ta je posjeta kralja Aleksandra bila novi izazov fašističkim vrhovima oko Benita Mussolinija.

*

Kralj Aleksandar otputovao je 7. oktobra 1934. ratnim brodom »Dubrovnik« za Francusku. Dva dana kasnije (9. oktobra), tek što se s broda iskrcao na marseljsko pristanište i krenuo (zajedno sa francuskim ministrom vanjskih poslova Louisom Barthouom) automobilom prema gradu, skočio je na pristupnu dasku automobila neki čovjek iz publike, te s više revolverskih metaka usmrtio kralja Aleksandra i francuskog ministra Barthoua. Kralj Aleksandar bio je na mjestu ubijen, ali su kasnije elementi iz beogradske dvorske kamarile pronijeli, kao da je kralj na samrti svom tadašnjem pratiocu, ministru vanjskih poslova Bogoljubu

Jevtiću rekao: »Čuvajte mi Jugoslaviju!« Bila je to zaista dobro smišljena, ali i lažna propagandna krilatica.

Francuska istražna služba ubrzo je ustanovila počinitelje. Atentator, kojega je publika na mjestu nedjela (a vjerojatno i njegovi prisutni saučesnici-zavjerenici) odmah usmrtila, navodno je nosio tetoviranc oznake Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije (VMRO) i po tome se zaključilo, da je pripadao ovoj organizaciji. Prema pronađenim papirima, kao i nekim drugim podacima, atentator je navodno bio neki Vlada Georgijev »Černozemski«, te je kao lični šofer Vanče Mihajlova, jednog od profašističkih prvaka tada u VMRO bio posrednik i veza između Vanče Mihajlova i Ante Pavelića, ustaškog »poglavnika«. Konačno je istraga utvrdila, da je atentator prije dolaska u Francusku boravio neko vrijeme i u Mađarskoj, gdje je (u emigrantskom logoru »Janka Puszta«) poučavao ustaše u izvršenju atentata. S tim u vezi istraga je nadalje ustanovila i to, da atentator nije bio sâm, već da je bio pri izvršenju djela u vezi s jednom grupom saučesnika, te da nije uspio atentat u Marselju, imala je druga grupa zavjerenika (ustaše?) izvršiti atentat na kralja u Parizu.

Kasnija istraga povodom tog atentata ustanovila je povezanost atentatora s fašističkom Italijom. Neposrednog dokaza za tu povezanost, istina, nije bilo, ali su mnoge okolnosti ukazivale na to, da je atentator zapravo bio tek izvršitelj prethodno brižljivo utvrđenoga plana o tome. I bez sasvim nepobitnih i neposrednih dokazala bilo je već tada očito, da je fašistički Rim bio onaj faktor, koji je – ako ne potaknuo, a ono nesumnjivo obilno pomogao – izvršenje toga djela. Tečajem Drugog svjetskog rata hvalile su se ustaše oko Ante Pavelića »poglavnika«, da su oni bili sudionici u tom atentatu. A na to su već u jesen 1934. ukazivale mnoge nepobitne okolnosti. Kako su ustaše tada stajale pod pokroviteljstvom fašističke Italije, čiji su vrhovi imali razloga za uklanjanje kralja Aleksandra, to nije bez osnova da se zaključi, da je ovaj atentat zapravo bio djelo fašističkog Rima.

*

Atentat se živo odrazio i u samoj zemlji i u inostranim političkim krugovima zapadne Evrope. U samoj zemlji atentat je kod pristalica dvora i vlade izazvao zaprepaštenje, a pritajenu radost kod mnogih protivnika režima, koji su odobravali takve metode u političkoj borbi. Naročito su proustaški elementi potajno likovali i iščekivali, da će uskoro uslijediti ostvarenje onih obećanja, koja im je iz fašističke Italije nerijetko upućivao Ante Pavelić, očito u dosluhu s talijanskim fašističkim državnim vrhovima. Komunisti su osuđivali kraljevu nasilničku politiku, ali se nisu saglašavali s ekstremističkim velikohrvatskim separatističkim elementima, napose u pogledu atentata. Veliki dio naroda u tadašnjoj Jugoslaviji pribojavao se mogućnosti rata, jer su državni vrhovi oko beogradske kamarile pokazivali znakove ratoborности.

U težnji da izazovu što jači politički efekat i da iskoriste kraljevu smrt u svoje ciljeve, dvorska kamarila i vlada organizirali su s kraljevim mrtvim tijelom neukusnu »šetnju« kroz državu. Od Splita do Beograda vlasti su priredile žalobne dočeke »mrtvom kralju«, kojom prilikom su govornici nastojali izazvati žalost za ubijenim kraljem, pojačanje pozicija dvora u političkoj borbi za održanje režima i provođenje »kraljeve politike«, ali i osvetničke težnje protiv počinitelja i začetnika tog atentata. Inscenirane prodinastičke manifestacije redale su se iz mjesta u mjesto s providnim političkim ciljem. Istovremeno bio je to i podsticaj za sve »državotvorne«, da »čuvaju Jugoslaviju« i da istupaju bezobzirno protiv svih »antidržavnih«. U »prečanskim« krajevima ponovo je otpočela hajka protivu opozicionih elemenata, napose protivu komunista i hrvatskih federalista. Policijski aparat je sad još više u svakom federalisti gledao seperatistu i protiv njega postupao kao da je svaki od njih u neposrednoj povezanosti s ustaškim emigrantima. Međutim, takve mjere policijskih organa i sad su režimu više štetile, negoli koristile. Progoni »antidržavnih« izazivali su u javnosti i dalje jaki revolt protiv režima; federalizam je jačao, a centralizam je postepeno gubio i stare svoje pozicije.

Vanjskopolitički – atentat je izazvao izvjesno uznemirenje u redovima diplomacije onih država, koje su s Kraljevinom Jugoslavijom stajale u savezničkim odnosima. Postavljalo se naime pitanje – kako će se postupiti s glavnim krivcima, koji su stajali sakriveni iza neposrednog počinitelja, atentatora i njegovih pohapšenih saučesnika. Nije se pritom radilo o načinu provođenja krivičnog progona protiv okrivljenih pojedinaca u vezi s tim atentatom, nego – kakve će se diplomatske mjere morati poduzeti protiv začetnika atentata, a da se kroz to ne dovede u opasnost i sâm mir u Evropi?! Nije se, istina, otvoreno prijetilo ratom zbog ovog atentata, ali je situacija u Evropi i dotle bila već prepuna suprotnosti između sila, te je i to djelo vrlo lako moglo postati povodom za veoma ozbiljne komplikacije.

Atentat je međutim dao povoda za novu političku igru oko privlačenja Jugoslavije na stranu »novih velesila«, kao što se nazivala tadanja Njemačka, tek što se počela nacional-socijalistički reorganizirati pod vodstvom Adolfa Hitlera. U cilju da ubuduće onemogući svaki jači utjecaj Francuske na vanjskopolitički stav Kraljevine Jugoslavije uputili su nacistički vrhovi na pogreb kralja Aleksandra feldmaršala Hermanna Göringa, koji nije propustio da već tom prilikom nabaci sjeme sumnje i na službene faktore same Francuske. U jugoslavenskoj javnosti djelimično se ionako tih dana već prepričavalo, kako Francuska nije »uopće poduzela nikakve mjere sigurnosti« povodom dolaska kralja u Marselj, a Hermann Göring je na pogrebu izvršio jednu teatralnu namještenu gestu (demonstrativnog pozdrava mrtvom kralju Aleksandru istupivši iz povorke i dajući mu izvučenom sabljom počasni »salut«); nešto kasnije on je tendenciozno izjavio, kako se – »tako nešto ne bi moglo dogoditi u Njemačkoj«.

Na dan pogreba (19. oktobra 1934.) sastala se u Beogradu konferencija predstavnika država potpisnica Balkanskog saveza, da zauzme svoj stav povodom atentata. Atmosfera bila je ozbiljna, ali ne i opasna. Konferencija je pokazala da državnici Balkanskog saveza namjeravaju čitavo to opasno pitanje (o odgovornosti »nekih država« za atentat) predati u nadležnost tadašnjemu Društvu naroda. Zaključujući tu konferenciju njezini su učesnici istakli, da je neophodno potrebno ustanoviti sve one faktore, koji su za taj atentat odgovorni. te se u rezoluciji o tome istaklo:

> »Konferencija traži garancije, koje treba pružiti sa nesumnjivom lojalnošću i dobrom voljom, jer bi inače mogli nastupiti najoštriji konflikti ...«

Čim se ova stvar predala na diplomatsko rješavanje Društvu naroda, već se moglo pretpostaviti, kakav može biti ishod toga procesa. I dotle se »Liga naroda« u mnogo već navrata pokazala neodlučnom i neprikladnom za rješavanje krupnih državnih pitanja. Društvo naroda se dotle toliko puta razotkrilo kao forum za diskusiju, ali ne i za radikalno odlučivanje o problemima, naročito ako su oni prijetili svjetskopolitičkoj – »ravnoteži«. Društvo naroda se i ovom prilikom veoma čuvalo, da ne zadre u suštinu samoga problema. A slično tome zapažalo se i kod državnih vrhova tadanje Francuske.

*

U Francuskoj, međutim, nije istraga kretala onim putevima i onom brzinom, koju je tada iščekivala jugoslavenska vlada. Francuska diplomacija je zaista u prvi mah pokazivala volju, da politički dobro iskoristi to djelo. No kada su se u istrazi stale nizati činjenice, koje su mogle ugroziti mir, onda se francuska vlada stala povlačiti. Što se jače razotkrivala veza atentatora s vrhovima talijanske fašističke vlade, to se više u Francuskoj kočilo ovu istragu. Bilo je naime utvrđeno, da je ubijeni atentator bio u vezi s jugoslavenskim emigrantima, t. zv. ustašama, nadalje da su se ustaše tada okupljali u Mađarskoj (u logoru zvanom Janka Puszta) i u Italiji (u logorima Visgneto i Borgotaro); isto tako nije javnosti moglo ostati sakriveno ni to, da je učesnike u tom atentatu na izvršenje tog djela uputio (25. septembra 1934.) jedan posrednik ustaškog predvodnika (»poglavnika«) Ante Pavelića, a za njega se govorilo da je pod zaštitom fašističke Italije. Istraga u Francuskoj je međutim zastala kod tih konstatacija, koje su prodrle u javnost, a stav francuskih istražnih vlasti razotkrivao je novu političku igru francuske vlade s ovim događajem.

Istraga je krenula sporednim putem – istražna akcija obratila se na mađarsku vlast traženjem »razjašnjenja«. Mađarska vlada je međutim izvijestila da je (12. novembra 1934.) završila istragu na svome području, ali da između više stotina saslušanih osoba, ona nije mogla pronaći

niti jedno lice, koje bi dokazano dolazilo u vezu s atentatom. Tako je dakle bilo s Mađarskom, a fašističku Italiju nije javno nitko okrivljavao, ma da su svi konci ove istrage vodili do fašističkih vrhova.

I Mala Antanta počela je mijenjati svoj prvotni stav. Ona je još početkom novembra tražila postupak »protiv svih odgovornih«, ali ni ona nije spominjala fašistički Rim, iako je već i široka javnost bila obaviještena, da tamo treba tražiti primarne i glavne faktore za marseljski atentat. U daljnjem svom istupanju povodom ovog događaja pokazuje i Mala Antanta sve to vidnije drugi kurs. Jugoslavenska vlada je 22. novembra uputila notu Društvu naroda sa traženjem, da se odlučnije produži s istragom. Tome su se pridružile i članice Male Antante, odnosno i države potpisnice Balkanskog pakta, ali se već zapažalo da njihov stav pri tome vidno slabi.

Velesile, koje su dirigirale radom Lige naroda, reagirale su na tu notu prilično mlako. Britanska vlada je među prvima obavijestila jugoslavensku vladu, da bi trebalo raditi na popuštanju zategnutosti zbog marseljskog atentata, te da ne bi bilo zgodno insistirati na zaoštravanju međunarodnih odnosa u vezi s istragom. Društvo naroda – poručila je engleska vlada tom prilikom Beogradu – ima sada i suviše mnogo drugih neprilika sa mnoštvom delikatnih međunarodnih problema, te ne bi bilo preporučljivo, da se ono u takvim prilikama i dalje preopterećuje s pitanjem o odgovornosti za marseljski atentat.

U takvim prilikama ispoljava se u krugovima oko beogradske vlade jedna karakteristična okolnost. Odatle je, naime, poteklo obavještenje jugoslavenskoj javnosti, kako se navodno i tadanja vlada Sovjetske Rusije izjasnila za odlučnu akciju protiv fašističkih inicijatora marseljskog atentata. Prema nekim izjavama i Moskva je navodno podržavala tezu Jevtićeve vlade, da se prema čl. 2 Istočnog pakta (od 4. jula 1933.) ima proglasiti »napadačem svaki onaj, koji na svom teritoriju pomaže bande ...« Tvrdilo se čak što više kako – »petnaest milijuna ruskih vojnika stoji iza Jugoslavije« (Gilbert in der Maur, Die Jugoslawen einst und jetzt«, II. svezak, Leipzig i Wien, str. 575–576).

Nije bilo slučajno, da je gotovo sva građanska štampa u Kraljevini Jugoslaviji tih jesenjih dana 1934. pisala o tom navodnom stavu sovjetskih drž. vrhova. Očigledno se iz redova Jevtićeve vlade širilo vijesti o spremnosti Sovjetske Rusije, da najodlučnije podupre energične zahtjeve jugoslavenske vlade protiv fašističkog Rima. Tadanja jugoslavenska agencija »Avala« javljala je kako je navodno u Moskvi bila održana komemoracija za kralja Aleksandra i da je Litvinov tom prilikom veličao ubijenoga kralja »kao velikog državnika, vođu naroda i vojnika«. Takve su glasine bile paradoksalne: dok su tadanji državni vrhovi stare Jugoslavije ne samo s punom bezobzirnošću i svima sredstvima progonili komuniste, nego se čak zanosili i mogućnošću nasilnog obaranja sovjetskog sistema, dotle evo – nakon Marselja ti isti krugovi omogućuju glasine o sovjetskoj pomoći.

Sovjetska vlada nije međutim zauzela takav stav, kakvim su ga željeli prikazati elementi oko Jevtićeve vlade. Njezin stav objašnjen je

napose jednim člankom lista »Izvjestija« (pod naslovom »Poslije marseljskih ubojstava«, od 22. oktobra 1934.), u kojem je, istina, bila istaknuta osuda nad marseljskim događajem, ali je istovremeno tamo rečeno, kako taj atentat treba posmatrati u sklopu niza suprotnosti tadanjeg imperijalizma. »Marseljsko ubijstvo je samo jedna karika u lancu zločinačkih zamisli ljudi, koji su si postavili zadatak, da potkapaju mirne odnose među narodima i da provociraju rat« – istaknuto je u tome listu. Niz nepobitnih činjenica – rečeno je tu dalje – koje je objavila evropska štampa, govore o tome da su hrvatski urotnici (ma kakvim se ciljevima oni rukovodili) igrali ulogu agenture onog istog centra, koji je podsticao i organizaciono podržavao s njemačkim fašizmom povezane ubice ministra predsjednika Duke, austrijskog kancelara Dolfussa i (sjetimo se veza Gorgulova) organizacije ubijstva francuskog predsjednika Doumergue. Međutim, iako su sovjeti – istaknuto je na tome mjestu – odlučni pristalice narodnog samoopredjeljena, »mi smo uvijek potčinjavali rješenje nacionalnog pitanja općim interesima radničke klase, a ti interesi proletarijata diktiraju odlučnu borbu protiv ratne opasnosti i zato je prirodno, da SSSR kategorički otklanja pokušaje, da se bolna pitanja Evrope riješe ratom«. Sovjetska vlada nije ni najmanje bila raspoložena, da podržava ratnohuškačke elemente niti na strani jugoslavenskih državnih vrhova, niti gdje drugdje. Glasine o tobožnjem »energičnom zauzimanju SSSR-a za Kraljevinu Jugoslaviju« odlučno je pobio i list »Proleter« u članku »Istina o stavu sovjetske javnosti povodom atentata u Marselju« (br. 1. za 1935., str. 6. i 7.). Takve su glasine osvjetljavale namjere onih, koji su ih puštali i podsticali. Jevtićevoj vladi, čini se, trebalo je da i na taj način za svoje planove postepeno stvara povoljnu atmosferu u širokim slojevima jugoslavenskih radnih masa. Vidjelo se i odatle, da se Jevtićeva vlada bavila i s dalekosežnim planovima o mogućnosti oružanog sukoba s fašističkom Italijom i tadanjom Mađarskom.

No do »osvetničkog rata« nije došlo. Društvo naroda je sve to vidnije napuštalo svoj prvotni stav protiv prikrivenih uzročnika marseljskog atentata. Što je vrijeme više odmicalo, to se jasnije vidjelo kako nema ni govora o kakvim »sankcijama protiv odgovornih sila«. Ipak je Društvo naroda moralo nešto učiniti. Ono je 10. decembra 1934. preporučilo Mađarskoj neka prihvati jugoslavensko traženje, da – »svi odgovorni imaju biti kažnjeni«. A mađarska vlada je pronašla »odgovorne«. Ona je 12. januara 1935. obavijestila Društvo naroda kako je zaista ustanovila, da su neki njeni niži organi vlasti »propustili dužnu budnost prema jugoslavenskim emigrantima«, te će ih ona pozvati na odgovornost i kazniti, a ujedno je naređeno da se ubuduće strožije pripazi na te emigrantske elemente. Time je za Društvo naroda, čini se, imala biti stvar svršenom. Na zasjedanju od 25. maja 1935. plenum je mađarsku izjavu »uzeo do znanja«, te je na prijedlog britanskog delegata zaključio – »prelaz na dnevni red«. Time je dakle pitanje odgovornosti za marseljski atentat bilo »riješeno«.

KRALJEVSKO NAMJESNIŠTVO U STAROJ JUGOSLAVIJI

Smrću kralja Aleksandra nestalo je istaknutog nosioca dotadanje politike centralizma i takvog monarhijskog oblika vladavine, u kojemu je privilegiranim elementima oko tih vrhova bila omogućena nekažnjena široka eksploatacija zemlje. Omraženi protagonista autokratske ugnjetavačke politike u Jugoslaviji bio je uklonjen, ali je u zemlji ostala njegova klika, koja je produžila dotadašnji kurs kralja Aleksandra. Fašistički vrhovi su vjerojatno iščekivali, da će na glas o smrti kralja Aleksandra doći u Jugoslaviji do rasula. No državni vrhovi oko dvora ubrzo su se pribrali i hitno pristupili reorganizaciji vrhovne državne uprave u novim prilikama.

Oporuka kralja Aleksandra

Uveče 9. oktobra 1934. pozvao je knez Pavle Karađorđević (sin kneza Arsena, brata kralja Petra I., dakle bratić poginulog kralja Aleksandra) u dvor na Dedinje predsjednika vlade Nikolu Uzunovića, generala Petra Živkovića, komandanta kraljeve garde, generala Milana I. Ječmenića, prvog ađutanta kralja Aleksandra, te Manojla Lazarevića, upravnika grada Beograda. On je izvijestio da je od Bogoljuba Jevtića, ministra spoljnih poslova i generala Aleksandra Dimitrijevića, maršala dvora (koji su pratili kralja Aleksandra u Francusku) primio obavijest o kraljevoj smrti. Istom prilikom on je predsjedniku vlade, Nikoli Uzunoviću uručio jedan kuverat, na kome je bilo kraljevim rukopisom napisano: »Ovo je svojeručni akt, koji sam napisao na osnovu člana 42. Ustava Kraljevine Jugoslavije od 3. septembra 1931. god. Aleksandar – gospodinu ministru predsedniku – A.« Taj akt Uzunović je odmah pročitao prisutnima, a on je glasio:

»Rađeno 5. januara 1934.
na Bledu

Po slobodnoj volji i svome najboljem uverenju da ovim služim najbolje interesima moje mile Otadžbine, Kraljevine Jugoslavije, moga dragog naroda kao i moga kraljevskog doma –

Ja, na osnovu člana 42. Ustava Kraljevine Jugoslavije određujem da za slučaj da naslednik prestola iz uzroka nabrojanih u čl. 41. Ustava ne može da vrši kraljevsku vlast – Namesničku vlast vrše:

1) Nj. K. V. Knez Pavle Karađorđević,
2) Dr. Radenko Stanković, senator i min. prosvete,
3) Dr. Iv. I. Perović, ban Savske banovine.

Kao zamenika za kneza Pavla određujem arm. denerala Vojislava Tomića, komandanta Beograda.

Kao zamenika za Dra Radenka Stankovića određujem:
Jovu Banjanina, senatora.

Kao zamenika Dra Perovića određujem:
Dr. Zeca, senatora.

Ovaj akt napisao sam i potpisao svojeručno u dva originalna primerka od kojih će jedan čuvati Nj. V. kraljica, a drugi Pretsednik Min. Saveta.

Ova dva primerka ovoga akta kuventirana su i zapečaćena su mojim pečatom.

Aleksandar
Aleksandar Karađorđević
Kralj Jugoslavije«

(Fotokopija ovog dokumenta nalazi se u arhivu Instituta za historiju države i prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu)

Nakon toga vlada je objavila posebnom proklamacijom vijest o kraljevoj pogibiji, te istakla, da je maloljetni sin poginuloga kralja, Petar stupio na prijestolje »u smislu čl. 36 Ustava«, da je vlada položila zakletvu novom kralju i da je »na osnovu čl. 45 Ustava sazvala ... Narodno predstavništvo u zajedničko zasedanje za 11. oktobar radi polaganja zakletve u smislu čl. 59 i 42 Ustava«. Nije, međutim, još ništa bilo rečeno o namjesništvu.

U javnosti se povodom toga pročulo, kako je predsjednik vlade, Nikola Uzunović, navodno pokušao da sebe proturi u Kraljevsko namjesništvo, ali da je to spriječio general Živković, zaprijetivši se Uzunoviću oštrim mjerama. Teško je provjeriti istinitost ove glasine, ali ona u svakom slučaju pokazuje, kako je i tadanja jugoslavenska javnost gledala na to društvo koje je u tim danima stajalo na vrhovima državne uprave.

Kraljevsko namjesništvo i njegov djelokrug

Namjesništvo je odmah preuzelo vršenje vlasti i o tome posebnim manifestom izvijestilo javnost s tim, da produžuje »kraljevu politiku«, te »ostaje na braniku narodnog i državnog jedinstva«. Prema tome značilo je, da se nastavlja politički kurs obrane dotadašnjeg režima, a prema tome i borbe protiv sviju »antidržavnih«.

Djelokrug Namjesništva bio je određen Ustavom od 3. septembra 1931. Kraljevsko namjesništvo imalo je, dakle, da vrši sve funkcije kralja kao vrhovnog organa vlasti na područjima zakonodavstva, uprave i sudstva, kako je to navedeno u odjeljku IV. spom. Ustava. Namjesništvo je kao kolektivni organ vlasti imalo u svemu zamjenjivati kralja

do njegove punoljetnosti. Međutim ubrzo se pokazalo, da je knez Pavle ostala dva namjesnika faktično stavio posvema u pozadinu i da se on konstantno sve to više ističe kao prvi namjesnik, koji je jedini pozvan da reprezentira državu naročito pred inostranstvom, ali i u važnijim unutrašnjim državnim poslovima. Namjesništvo se kao kolektiv pojavljivalo veoma rijetko, iako su budući zakonodavni akti nosili potpis sve trojice. Knez Pavle se svakim danom sve jače osamostaljivao, dok su Stanković i Perović imali pritom pretežnim dijelom sasvim podređenu i drugorazrednu ulogu. Zbog toga počelo se o njima u javnosti govoriti, da su oni zapravo – »prisutni građani«, jer su ih uspoređivali sa dva građanska svjedoka, koje je policija pozivala kod svojih akcija (pretresa stanova i sl.) da samo prisustvuju tome činu, ali bez ikakvog prava da ma kako utječu na te poslove. Tako je po prilici bilo i sa tim Namjesništvom. Njega je u stvari kroz sve trajanje tog Namjesništva redovno predstavljao samo knez Pavle.

Funkcije namjesnika imale su trajati (prema odredbi st. 1. čl. 35. Ustava od 3. septembra 1931) do kraljevog punoljetstva, a ono je imalo nastupiti s njegovom navršenom 18. godinom života. Tada je to Namjesništvo imalo automatski prestati, a kralj bi onda preuzeo otpravljanje Ustavom predviđenih funkcija. No i u tom pogledu pokazalo se, kako knez Pavle nastoji da svoju privremenu namjesničku funkciju pretvori u trajnu. U javnosti se jedva prikriveno govorilo o Pavlovom nastojanju, da se domogne krune, a naročito se raznosilo glasove o tome s obzirom na njegovu suprugu, kneginju Olgu. U beogradskoj »čaršiji« spominjalo se potkraj 1934., da je između kneza Pavla i kraljice – udove došlo do sukoba, čak da je knez Pavle jednom prilikom navodno bio i ranjen (revolverom u ruku). Teško je bilo provjeriti te glasine i ustanoviti istinu o tome, ali kombinacije o Pavlovoj pretenziji za krunom dale su povoda i nekim stranim političkim ljudima, da o tome govore. Tako je na pr. tadašnji talijanski ministar vanjskih poslova, grof Galleazzo Ciano tu okolnost zapisao u svome memoarskom djelu »Dnevnik« (izdanje Zagreb, 1948., str. 219., zabilješka od 20. novembra 1940.). U jugoslavenskoj javnosti je namjesništvo, a napose knez-namjesnik bio vrlo omražen, naročito u radnim masama. Politički kurs namjesništva izazivao je sve jaču ogorčenost kod radnog naroda.

PRVA VLADA ZA NAMJESNIŠTVA

Do ostavke vlade Nikole Uzunovića nije došlo toliko radi promjene na državnim vrhovima Kraljevine Jugoslavije u vezi s marseljskim atentatom, naime uslijed nastupa Kraljevskog namjesništva, koliko zbog drugih unutrašnjepolitičkih razloga. Politička kriza u državi nije prestajala i ona je dobila još teži izgled u vezi s marseljskim atentatom i njegovim posljedicama. Ogorčenje širokih masa postajalo je sve osjetnije, kao i nemogućnost vlade da uguši opozicione akcije protiv režima. S

obzirom na sukob s radništvom kamarila je bila svijesna, da komuniste nije likvidirala. S obzirom na nacionalno pitanje vidjelo se jasno, da dosadašnje mjere Uzunovićeve vlade nisu donijele uspjeha. Vidjelo se, da se »hrvatsko pitanje« ne dâ riješiti dotle uobičajenim vladinim represivnim mjerama. S druge strane opet nametala se potreba i s obzirom na vanjskopolitički položaj države (poslije marseljskog atentata), da se potraže novi putovi za konsolidaciju države i sređenje odnosa u zemlji i prema susjednim državama. Uzunovićeva vlada pokazala se dotle za to nesposobnom. U potrazi za njegovim nasljednikom izbor je pao na Bogoljuba Jevtića. Bio je to dvorski čovjek, osoba povjerenja i kralja Aleksandra i kneza namjesnika Pavla; Bogoljub Jevtić se uostalom pročuo u vezi s marseljskim atentatom po lažnoj krilatici »Čuvajte mi Jugoslaviju«, za koju je već tada javnost bila dobrim dijelom uvjerena da je izmišljena (jer se iz liječničkog nalaza vidjelo da je kralj Aleksandar trenutačno poginuo i da nije mogao ni izgovoriti ove riječi), ali koju je parolu kamarila iskorišćavala u svoje svrhe.

*

Jevtićeva vlada (od 20. decembra 1934. do 24. juna 1935.) nastupila je s programom, koji su nametale tadašnje političke prilike. Jevtić se ističe prvih dana kao »faktor izmirenja«; on najavljuje »stišavanje političkih strasti« itd. Ali on istovremeno ističe, da produžuje – »kraljevu politiku«. Jevtić se prikazuje kao primiritelj, ali istodobno i kao izvršitelj »amaneta kralja-mučenika«. U vladinoj Deklaraciji ističe se, da vlada ostaje »na braniku narodnog i državnog jedinstva« itd. (»Stenografske beleške Nar. Skupštine Kraljevine Jugoslavije«, II. i III. red. saziv, 1935., str. 91.). Bitnih izmjena nije dakle odavao ni taj vladin program, a jednako ni sastav vlade. Već na prvi mah vidjelo se da će ta vlada biti nepodesna da riješi osnovne probleme u državi.

U vanjskopolitičkom pogledu Jevtićeva vlada doživjela je neugodno iznenađenje time, što je početkom 1935. došlo do otvorenog zbližavanja Francuske s fašističkom Italijom. Imperijalistička računica dovela je naime do posjete francuskog ministra vanjskih poslova Lavala fašističkom Rimu, gdje je 7. januara 1935. sklopljen francusko-talijanski »pakt o konzultaciji«. I bez toga mnoge činjenice već su pokazivale jugoslavenskoj javnosti, da se imperijalistički vrhovi Francuske i Italije pogađaju na račun malih naroda, a posebno u pogledu Jugoslavije da sve bezvredniji postaje ugovor »o vječnom prijateljstvu« između Francuske i Kraljevine Jugoslavije od 11. novembra 1927. godine. U Bugarskoj je 22. januara 1935. došlo do pada vlade Kimona Georgijeva. Vojni udar, koji je predvodio general Zlatev, završio je dotadašnji politički kurs približavanja Bugarske Jugoslaviji, koji je (kako mnogi znaci pokazuju) zabrinjavao sofijsku dvorsku kamarilu. Fašistički Rim je i tu iznio novu pobjedu nad svojim tadašnjim jugoslavenskim protivnikom. I u Mađarskoj je malo kasnije došlo do promjene političkog kursa, pro-

tivno jugoslavenskim tadašnjim interesima. Na pitanju revizije mirovnog ugovora i novog utvrđenja državnih granica došlo je u Budimpešti 4. marta 1935. do iznenadne promjene vlade, pri čemu je rekonstruirani kabinet Jul. Gömbösa bio očigledni znak užeg povezivanja velikomađarskog revizionizma sa fašističkim Rimom, a protivu Kraljevine Jugoslavije. I u Grčkoj je 2. marta iste godine došlo do vojnog udara na čelu sa starim grčkim prvakom Venizelosom, koji je bio otvoreni protivnik grčke vanjske politike na osnovu Balkanskog pakta, koji je 9. februara 1934. s Jugoslavijom i drugim balkanskim zemljama potpisala vlada Caldaris-Maksimos-Kondylis. Balkanski pakt, čiji je autor dobrim dijelom bio ubijeni kralj Aleksandar, bio je dakle tim događajima u stvari pokopan. Opet su se za Jugoslaviju javljale stare opasnosti revizionizma i vanjskopolitičkih akcija protiv stanja, koje su svojevremeno utvrdili mirovni ugovori. Ovo nije moglo pobiti ni obrazovanje nove bugarske vlade na čelu s jugoslavenskim prijateljem starim političarom Toševom, niti eufemistička diplomatska izjava talijanskog poslanika u Beogradu, grofa Viola (u beogradskoj »Pravdi« od 7. aprila 1935), koji je istaknuo, kako – »Mussolini goji prema Jugoslaviji najbolje namjere...« Bukareštanska konferencija država potpisnica Balkanskog pakta (održana od 10. do 13. maja 1935.) donijela je, istina, »umirujuću deklaraciju«, ali ipak nije mogla izmijeniti spomenute činjenice. A one su pokazivale, da je svršeno sa stabilnošću politike održanja Balkanskog pakta. Zaokruženje Jugoslavije po nenprijateljskim snagama opet se vidno ispoljavalo.

U unutrašnjepolitičkom pogledu Jevtićeva vlada naslijedila je dotadašnju zaoštrenost i nepomirljivost starih suprotnosti s obzirom na osnovna pitanja zemlje. Istovremeno ona je i poslije prvih umirujućih izjava produžila s ranijim političkim kursom bezobzirnosti protiv sviju »antidržavnih«, kako protiv komunista, tako i protiv hrvatskih federalista. Politička praksa te vlade ubrzo je pokazala, koliko su bila vrijedna obećanja ove vlade, koja je ona dala u času nastupa. Uostalom, taj politički kurs razabirao se već i iz vladine Deklaracije, koju je ona 3. januara 1935. dala pred Narodnom skupštinom. Tu je naime uz ostalo o zadacima vlade bilo rečeno i ovo:

> »... Čuvati Jugoslaviju, čuvati jedinstvo jugoslovenske nacije i državnu celinu, to je najveći zakon za sve i svakoga, to je neodstupni zahtev za celo naše pokoljenje i za budućnost. Kraljevina Jugoslavija je teritorijalna, politička i moralna tekovina mnogobrojnih generacija; to je sveti amanet kralja mučenika, koji se ima čuvati i samo ojačan predati budućem pokoljenju ...
>
> Ustav Kraljevine Jugoslavije daje potrebne mogućnosti za snažan razvoj nacionalnog i socijalnog života našeg naroda. Lojalna primjena i poštovanje Ustava omogućavaju normalan razvoj u zemlji ...«
>
> (»Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije«, vanredan saziv za 1935., zapisnik sa sjednice od 3. januara 1935.).

Razumljivo je, da se na takvim osnovima nije mogao »naći zajednički jezik« s opozicionim elementima ni u pogledu socijalnog, a ni u pogledu nacionalnog pitanja. Jevtićeva vlada utvrdila je dakle, da u cijelosti ostaje na starim temeljima »kraljeve politike«, a to je značilo produžavanje oštrog nacionalno-unitarističkog i centralističkog političkog kursa, i to uglavnom na osnovima, koje je istakla još Šestojanuarska proklamacija i Oktroirani ustav. O reviziji Ustava ni ta vlada nije dopuštala govora. Jevtićeva vlada je to i u svojoj praksi pokazala. Ona je ubrzo razvila oštar progon ne samo protiv komunista, nego i krajnju nepomirljivost prema svima onima, koji nisu priznavali politički režim Oktroiranog ustava.

ČETVRTA ZEMALJSKA KONFERENCIJA KPJ

U decembru 1934. održana je IV. zemaljska konferencija KPJ, na kojoj su sudjelovali delegati izabrani na pokrajinskim konferencijama iz Hrvatske, Srbije, Dalmacije i Crne Gore. Konferencija je donijela zaključke o revolucionarnom radu u sindikatima, o radu na selu i među nacionalno ugnjetenim masama, o borbi protiv opasnosti imperijalističkog rata, o radu Saveza komunističke omladine i o ilegalnoj štampi. Konferencija je održana u punoj konspiraciji, te policija nije uspjela da u nju prodre ni da je kako bilo ometa.

O prilikama u zemlji dan je ovaj prikaz na toj Konferenciji:

> »... Pošto u toku šest godina vojnofašistička diktatura nije mogla niti da stvori vladajućoj buržoaziji bazu u obliku jedinstvene masovne fašističke partije, niti da ublaži, a kamo li da riješi osnovne suprotnosti, koje razjedaju kapitalističku Jugoslaviju (nacionalno pitanje, agrarno pitanje, privredna kriza, borba radničke klase), velikosrpski finansijski kapital, naročito poslije atentata u Marseju, u savezu sa finansijskim kapitalom ugnjetenih naroda i veleposjednicima, traži izlaza i spasa u daljem fašiziranju. On pokušava: a) da stvori nove fašističke masovne stranke i organizacije i da ih ujedini u jedinstveni savez nacionalnih organizacija (»četnici«, »Jugoslavenska akcija«, »Boj«, »Zov Jadrana« itd), koje u daleko većoj mjeri nego JNS upotrebljavaju socijalnu demagogiju; b) da iskoristi demokratske iluzije širokih masa (općinski izbori itd.); v) da stvori fašističke pokrete, koji imaju za cilj da potlačene narode odvrate sa revolucionarnog puta (»Katolička akcija«, »križari«, toleriranje aktivnosti klerofašističkih slojeva Slovenske ljudske stranke itd.).
>
> Unutrašnja borba između pojedinih fašističkih organizacija i grupa i naročito »borba« novostvorenih »jugo«-fašističkih pokreta protiv režimske fašističke stranke, izraz su kako nesuglasica i borbi raznih klika fašističkih ugnjetača oko podjele pljačke i oko oblika i metoda dalje fašizacije, tako i procesa raspadanja u taboru faši-

zma. Ta fašizacija ima za cilj da, daljim zaoštravanjem terora protiv radničke klase, seljaštva i ugnjetenih naroda, vladajućoj buržoaziji osigura izlaz i spas iz krize na račun radnika, seljaka i ugnjetenih naroda. Obrazovanje vlade Jevtića jeste novi dokaz neuspjeha čitavog režima ... poslije 1929. godine mimoilazeći zvaničnu režimsku stranku. Uvlačenje u vladu Jevtića elemenata van JNS i iz redova vanparlamentarne i nacionalno-sporazumaške opozicije ne mijenja vojno-fašističku suštinu današnjeg režima, ali izražava krizu fašizma i kolebanja unutar vladajuće klase o daljim oblicima održanja njene diktature. Svi pokušaji dalje fašizacije, a naročito oni koji se vrše putem kompromisa sa građanskom i nacionalno-sporazumaškom opozicijom ne isključuju nego pretpostavljaju mnogo jače iskorištavanje demokratskih iluzija masa od strane režima i vršenja svakovrsnih »demokratskih« manevara ... (»Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije«, tom II., »Kongresi i zemaljske konferencije KPJ, 1919.–1937.«, Beograd, 1950., str. 222).

Govoreći dalje o razvitku političkih prilika u zemlji Konferencija je u svome zaključku o tome istakla i slijedeće:

»... Velikosrpska građanska opozicija pretstavlja zadnju rezervu vladajuće velikosrpske buržoazije. Nije isključeno da će vladajuća buržoazija, videći neuspjeh i bankrotstvo fašističkog oblika svoje diktature, pokušati ovu da spasi upravo pomoću te građanske opozicije, držeći u rezervi i nagodbe sa buržoazijom ugnjetenih naroda i razvijajući istovremeno masovni fašistički pokret.

Buržoazija potlačenih naroda pocijepala se na tri dijela. Najveći dio od samog je početka kapitulirao pred velikosrpskom buržoazijom i sarađuje otvoreno sa režimom (Mažuranić, Švrljuga, Nikić, Šuperina, Narodni klub, Karlo Kovačević itd. u Hrvatskoj; Kramer, Pucelj itd. u Sloveniji; federalističke vođe u Crnoj Gori), iako tu svoju kapitulaciju, uz punu blagonaklonost režima, katkada maskira tobožnjom opozicionalnošću, kao što u posljednje vrijeme čini grupa oko Maštrovića, u Bjelovaru. Drugi dio zauzeo je stav pasivnog iščekivanja i traži zgodan momenat i oblik za sporazum sa režimom (vodstvo HSS oko Mačeka, grupa oko »Evolucije« [jedan dio pristalica HSS okupljen 30-tih godina oko časopisa »Evolucija«, primjedba autora] i SLS u Sloveniji). Pri tome kod grupe »Evolucije« i SLS jasno se ispoljava proces razvijanja u pravcu fašizma. Treći dio buržoazije ugnjetenih naroda traži spasa i izlaza u zagrljaju sa imperijalizmom drugih zemalja: Italije, Mađarske, Austrije, Bugarske, Njemačke. Taj dio predstavnika buržoazije ugnjetenih naroda, na primjer, grupa oko Pavelića i Perčeca u Hrvatskoj, desna grupa SLS u Sloveniji, organizira u zemlji terorističke fašističke odrede i nastoji da borbu ugnjetenih naroda spriječi razvijanjem individualnih terorističkih akcija.

Zajednička crta stava i politike svih dijelova buržoazije ugnjetenih naroda sastoji se u tome – da oni nastoje da po svaku cijenu uzdrže ugnjetene mase od borbe, i zato se stalno orijentiraju na intervenciju odozgo, ili sa strane, ili na sporazume sa velikosrpskim ugnjetačima, ili sa buržoazijom drugih zemalja, čiji su imperijalistički interesi suprotni interesima velikosrpske buržoazije. Iz svih tih razloga buržoazija, u nacionalno-oslobodilačkoj borbi ugnjetenih nacija, igra i može da igra samo kontrarevolucionarnu ulogu bremzena i neprijatelja nacionalno-revolucionarne borbe.

Sve te »opozicione« i nacionalno sporazumaške stranke i grupe, svojim »opozicionim« istupanjem i borbom protiv Komunističke partije i revolucionarnog pokreta, nastoje da očuvaju svoj poljuljan utjecaj na radne mase i spriječe radničkoj klasi osvajanje rukovodeće uloge u borbama seljaštva i ugnjetenih naroda.

Socijal-demokratija, iako ne djeluje formalno kao legalna partija, predstavlja kod nas sa svojom štampom, monopolnim položajem u radničkim institucijama, sindikatima i drugim radničkim organizacijama – važno kolo u današnjem fašističkom stroju. Ona je glavno uporište fašističke diktature za sprovođenje njene politike u radničkoj klasi i moćno oružje u rukama buržoazije za lomljenje štrajkova i spriječavanje radničkih borbi. Socijal-demokratija i sindikalne reformističke vođe odriču fašističku suštinu današnjeg režima, njegovu vanjsku imperijalističku politiku podupiru otvoreno, a unutarnju prikriveno i zaobilazno ...« (Isto djelo, str. 223.).

Govoreći o položaju radničke klase u Jugoslaviji od proglašenja diktature do ove IV. zemaljske konferencije KPJ, na istom se mjestu istaklo i ovo:

»... Položaj radničke klase u toku posljednjih šest godina strahovito se pogoršao. Od 1929 godine pa do danas nadnica je prosječno snižena za 50%, a kod nekih kategorija radnika još više. Socijalno osiguranje je dovedeno do bankrotstva i dalje se pogoršava na štetu radništva. Broj nezaposlenih dosegao je 600.000. Jedna tekovina za drugom oduzima se radnicima. Organizacije i borba radničke klase okovane su u iznimne zakone.

Usljed strahovite agrarne krize i protuseljačke politike vlastodržaca radno seljaštvo od godine 1929 pa naovamo, rapidno je osiromašavalo. Neprekidno raste broj ovrha. Agrarno pitanje nije riješeno. A kriza, nazadak zemljoradnje i bescjenje seljačkih proizvoda još više pojačavaju bijedu širokih slojeva seljaštva. Pomoću otplate dugova regulisane zakonom, buržoazija pokušava da ozdravi bankrotirane banke, a seljaci moraju i dalje plaćati zelenaške dugove. Glad hara u većini seljačkih koliba. Za zemlju i prihode seljak mora da plaća poreze saglasno procjeni iz vremena kada je njihova vrijednost bila dvostruko i trostruko veća.

Ugnjetavanje nesrpskih naroda od zavođenja vojno-fašističke diktature pojačano je do otvorene pljačke i potpunog bespravlja.

Iskustvo koje su izrabljivane i ugnjetene mase stekle u borbi protiv fašizma plaćeno je ogromnim žrtvama. Pred radničku klasu, pred seljaštvo i pred sve potlačene narode Jugoslavije ovo iskustvo šestogodišnje borbe postavlja *dvije historijske pouke:* prvo, sporazumaštvo i paktiranje sa vlastodršcima, čekanje i miroljubivost, iluzije u pomoć izvana, individualni atentati protiv pojedinih pretstavnika i nosilaca ugnjetačke vlasti i nade da će novi imperijalistički rat donijeti ugnjetenim narodima slobodu – pretrpjele su krah i pokazale se kao sredstva koja su pomogla i olakšavala diktaturi da provodi svoju ofanzivu protiv izrabljivanih i ugnjetenih masa; drugo, Komunistička partija pokazala se kao jedina sila, koja nije kapitulirala, koja je i pored teških gubitaka produžila i neustrašivo vodila borbu protiv izrabljivača i ugnjetača. Put, način i sredstva borbe, koje je KP predlagala i primjenjivala pokazali su se kao jedino ispravni i uspješni. Iskustvo borbe radničke klase i radnog naroda u drugim zemljama (oružani otpor austrijskog radništva u februaru 1934 godine, generalni štrajkovi u nizu zemalja, oružani ustanak u Španiji itd.) također pokazuju da izlaz i spas za radni narod grada i sela leži jedino u revolucionarnoj borbi saveza radnika i seljaka i ugnjetenih naroda ...« (Isto djelo, str. 225.).

U završnom aktu IV. Zemaljske konferencije KPJ, u proglasu upućenom – »Radnicima, seljacima i ugnjetenim narodima« ističe se nadalje ovo:

»Četvrta konferencija Komunističke partije sastala se u momentu kad su raspad u taboru velikosrpskog fašizma i početak njegove krize došli do izražaja u stvaranju vlade B. Jevtića i kada se u temeljima trese i puca ne samo velikosrpska Jugoslavija, nego i cjelokupna zgrada kapitalizma.

... Ali protiv fašizma, protiv novog imperijalističkog rata, protiv kapitalista i veleposjednika posvuda raste revolucionarna borba radnika i seljaka. Socijal-demokratska politika saradnje s buržoazijom, koja je pocijepala radničku klasu i utrla put za dolazak fašista na vlast u Njemačkoj, Austriji i drugim zemljama, doživjela je kod međunarodnog proletarijata potpuni krah. Na poziv Komunističke Internacionale, komunistički, socijal-demokratski i bespartijski radnici u svim zemljama stvaraju borbeno jedinstvo i bore se rame uz rame u savezu s radnim seljaštvom.

... U toku šest godina vojno-fašistička diktatura, usprkos divljeg bijelog terora protiv radničke klase, seljaštva i ugnjetenih naroda, a prije svega protiv Komunističke partije, nije slomila revolucionarni radnički, seljački i nacionalno oslobodilački pokret. Komunistička partija, koja je jedina od prvog dana vojno-fašističke diktature vodila nepomirljivu junačku borbu, danas je usprkos ogromnih žrtava, ubijenih i bačenih u tamnice, moćnija i jedinstvenija nego ikada ranije.

Nalazeći se pred punim bankrotstvom svoga režima i tjerana od straha pred porastom revolucionarne borbe radnika, seljaka i ugnjetenih naroda – vladajuća velikosrpska buržoazija i monarhija traže izlaz i spas u novim manevrima. Jevtićeva vlada, iako je njena suština isto tako velikosrpska, fašistička i imperijalistička kao i predašnja vlada šestojanuarskog režima, obećava dalju »demokratizaciju« i vraćanje »sloboda« i prikriva ratne pripreme pacifističkim frazama. Ona pokušava da sitnim ustupcima pridobije za sporazum sa vladajućom velikosrpskom buržoazijom i monarhijom velikosrpske buržoaske »opozicionalce« (radikale, demokrate i desne zemljoradnike) i »sporazumaše« kao što su Korošec, Spaho i gospodske vođe HSS. Ali, istovremeno, vrši se užurbano pregrupisavanje i ujedinjavanje velikosrpskih fašističkih organizacija sa ciljem provođenja dalje fašizacije ...« (cit. djelo, str. 266.–267.).

Takvu je dakle sliku o stanju u zemlji potkraj 1934. dala ta Zemaljska konferencija KPJ. O samoj IV. zemaljskoj konferenciji dao je ocjenu maršal Tito u svom Političkom referatu na V. kongresu KPJ rekavši o njoj uz ostalo i ovo:

»... Na toj konferenciji izabrano je rukovodstvo, većinom od članova koji su bili u privremeno naznačenom rukovodstvu na čelu s Gorkićem. Na toj konferenciji donesena je samo djelomično pravilna ocjena i kritika grešaka, koje su učinila rukovodstva od IV. partijskog kongresa. Isto tako, i ovo rukovodstvo je moralo priznati čitav niz počinjenih grešaka i nedostataka sa svoje strane, kao na primjer nepravilan stav po pitanju izbora za radničke komore, nepravilan i kolebljiv stav po pitanju općinskih izbora, to jest bojkot tih izbora, dalje – slabost rada na selu i u vojsci, zanemarivanje rada na stvaranju antifašističkog i antiratnog fronta. Na toj konferenciji donesena je odluka da se *formiraju KP Hrvatske i KP Slovenije,* što je definitivno ostvareno tek 1937 godine. Donošenje odluke da se formira zasebna KPH i zasebna KPS pokazalo se, naravno, kao pozitivno ...« (zbornik »V. kongres Komunističke partije Jugoslavije«, izvještaji i referati, Beograd–Zagreb, 1948., str. 44).

JEVTIĆEVA POLITIKA »SMIRIVANJA«

Široka obećanja novog predsjednika vlade Bogoljuba Jevtića nisu ipak mogla promijeniti zatečeno stanje stvari, niti stvarno (u tom istom sistemu) izmijeniti dotle i suviše zategnute odnose između vlade i opozicije. Bilo je jasno, da se nije moglo popraviti tadanje stanje u zemlji, ako se ostajalo na starom, ako se i dalje jednako gledalo i na socijalno i na nacionalno pitanje. Jevtić se nije mogao odreći obrane postojećeg društveno-ekonomskog poretka i zato su sva njegova obeća-

nja o »čuvanju građanskih prava« bila tek pusta fraza, čim bi se to obećanje uzelo u obzir prema komunistima; oni su i dalje za Jevtićevu vladu bili i ostali opasni antidržavni elementi, a Jevtić pri davanju tih obećanja (o »sloboštinama«) očito nije ni mislio na komuniste. Zato je i ta vlada odmah, već od prvog svog dana produžila s dotadanjim progonima ovih protivnika sistema. Ni u pogledu federalista Jevtić nije mogao izvršiti svoja obećanja o »zaštiti građanskih prava«. U suprotnosti između centralizma i federalizma, Jevtićeva vlada stavljala se (već od svog postanka) na stranu centralizma. Obećavajući zaštitu »građanskih prava« on vjerojatno nije ni mislio, da bi time osiguravao svojim političkim protivnicima, hrvatskim federalistima, slobodu zbora i dogovora, slobodu štampe itd. On je dakle stajao na terenu jednog već »uhodanog režima«, čiji je on bio nosilac i prvi pobornik. Sva njegova obećanja, dakle, nisu imala nikakve stvarne vrijednosti. Niti su se ostvarila. Naprotiv, Jevtićeva vlada se u svojoj praksi razotkrila suprotno od obećanja, koja je njen predsjednik dao pri svome nastupu. Njegova »politika smirivanja« pokazala se zapravo kao politika raspirivanja daljnjih sukoba između centralističkih državnih vrhova Kraljevine Jugoslavije i svih njenih protivnika.

U pogledu suzbijanja komunizma Jevtićeva vlada nije se mnogo razlikovala od svojih prethodnica. I dalje je trajao policijski režim, koji se svom žestinom obarao na prvome mjestu na komuniste. Policija je i dalje upravo bjesomučno progonila sve one, koji su vlasti ma koliko bili sumnjivi kao komunisti. I dalje je vlast bez mnogo obzira hapsila sumnjive joj građane, te ih kao zatvorenike podvrgavala prokušanim metodama policijskih zlostavljanja. U progonima komunista za policijske organe nije ni za vlade Bogoljuba Jevtića bilo ograničenja. Komunisti su za policiju bili objekt njezine samovolje sa jednim jedinim ciljem – osloboditi režim od te opasnosti, od komunizma. Jevtićeva »vlada smirivanja« nije u tom pogledu unijela ni jednu blažu notu. Kako je ta politika izgledala u praksi, to na pr. pokazuje jedan članak lista »Proleter«, koji u jednom svom članku iz 1935. opisuje mučenje, kojemu je u policiji bio podvrgnut Zvonimir Svetličić, osumnjičen da je kao pripadnik tzv. *»Crvene pomoći«* prikupljao dobrovoljne priloge za zatvorene, proganjane, internirane, te njihove nezbrinute porodice.

> »... Nakon toga –izjavio je Svetličić – suočili su me sa Kavurićem. Doveli su me pred njega i jedva sam ga prepoznao. Otečena mu je bila glava i trbuh, a nije mogao stajati na nogama ...
>
> Na tavanu, grožnje ovih sadista počele su se obistinjavati. Bacili su me na pod u neko smeće, vezali mi otraga ruke i noge, te udarali nekom debelom žicom. Udaralli su me po nogama i slabinama, tako da su bolovi i grčevi u ramenima bili nepodnošljivi ...« (»Proleter«, br. 7–8 za 1935., str. 5).

Jednaku je bezobzirnost pokazala Jevtićeva vlada i u svom odnosu prema naprednim studentima. I ona kao i druge, prethodne joj vlade

uzalud su pokušavale da studente predobiju za režimsku politiku. Pokušavao je to već u periodu Vidovdanskog režima kralj Aleksandar, ali je doživio neuspjeh. Produžio je s tim nastojanjem i general Petar Živković, ali s jednakim rezultatom. Živkovićeva vlada je naime odlučila da odozgo dekretira studentski pokret i da ga podčini kontroli režima. Zato je ta vlada 4. jula 1931. donijela novi Zakon o univerzitetima, a 12. decembra iste godine Opću uredbu o univerzitetima, te nešto kasnije Uredbu o udruženjima slušača univerziteta. Po tim propisima studenti su mogli imati samo one organizacije, koje se bave nastavnim, odnosno kultumno-prosvjetnim zadacima, nadalje rješavanjem socijalnog pitanja studenata. Tim propisima bilo je naročito zabranjeno osnivati studentska udruženja, koja bi imala »regionalni, vjerski ili plemenski karakter«. No išlo se uglavnom za tim, da se studenti svrstavaju isključivo u režimske organizacije. Zato je vlada i poduzela ubrzo zatim korake da se formiraju takve studentske organizacije. U tom smislu i s tim ciljem malo zatim osnovano je tzv. *»Jugoslavensko akademsko potporno i reprezentativno udruženje«*, kao i tzv. *»Jugoslavenski akademski klub«*. Poslije marseljskog atentata novi predsjednik vlade Bogoljub Jevtić daje podsticaj za osnutak jednog općeg omladinskog pokreta, koji bi podupirao politiku režima. Zato je 1935. godine osnovan tzv. *»Patriotski omladinski front«* (ili kako se skraćeno nazivao – »POF«). Iz istih je razloga nešto kasnije za studente osnovana i tzv. *»Organizacija nacionalnih studenata«* (skraćeno »ORNAS«). Vlada je raznim povlasticama privlačila u te organizacije omladinu, te ju djelimično i uvukla u svoju režimsku politiku.

No mnogo veći dio omladine, naročito studentske omladine, nije ušao u te organizacije. Ni planovi Bogoljuba Jevtića o ovladavanju studentskim pokretom nisu uspjeli. Naprotiv, znatan dio studentske omladine oštro je reagirao i protiv Jevtićeve vlade. Ovdje je potrebno naglasiti, da ni sva surovost otvorenog apsolutizma nakon Šestojanuarske proklamacije nije mogla suzdržati omladinu, da se ne bori protiv režima. (Pobliže o tome vidjeti na pr. u djelu Voje Rajčevića, »Studentski pokret na Zagrebačkom univerzitetu, 1918.–1941.«, izd. »Mladosti«, Zagreb, 1959., i dr.). Kada je 6. januara 1935. došlo u Beogradu do demonstracija studenata i radnika protiv vlade, policija je tom prilikom pohapsila veći broj studenata i otpremila ih u koncentracioni logor Višegrad (prvi jugoslavenski koncentracioni logor). Pošto su ovi internirani studenti bili tamo izloženi ne samo zimi i gladi, nego i vrlo napornom fizičkom radu, kao i raznovrsnim zlostavama policijskih nadzornih organa, internirani studenti obratili su se svojim beogradskim kolegama za pomoć radi svog oslobođenja. Sva traženja studenata da se njihovi internirani drugovi oslobode ostala su bez uspjeha. Na to je sazvan zbor studenata 1. februara 1935. kod Pravnog fakulteta u Beogradu. U namjeri da prinude vladu na popuštanje studenti su tada zaključili da otpočnu *štrajk glađu* i da ne napuštaju zgradu Pravnog fakulteta, dok vlast ne popusti i ne oslobodi njihove zatvorene drugove. Masa studenata zabarikadirala je ovu zgradu i kada je policija pokušala silom da

u nju uđe, studenti su odbili taj pokušaj. U nastojanju organa vlasti da prodru kroz studentske barikade policija je na studente u zgradi otvorila puščanu vatru i tom je prilikom usmrtila studenta prava *Mirka Srzentića*. Smrt njihovog druga nije obeshrabrila studente, već su oni i dalje kroz više sati branili svoje barikade i onemogućavali policiji da prodre u zgradu. Kada su međutim s obzirom na obećanje rektora (da će vlada izvršiti obećanje i da nitko ne će biti pozvan na odgovornost zbog ovog demonstrativnog akta) otvorili zgradu, policija je pohapsila oko 300 studenata i uputila ih u spomenuti logor Višegrad.

Jevtićeva »politika smirivanja« razotkrila se i u progonima hrvatskih federalista. Istina je, da su nakon marseljskog atentata velikohrvatski separatistički elementi postali agilniji, te da su na više mjesta potkraj 1934. i početkom 1935. opet izveli nekoliko demonstrativnih ispada. Vlada je na to oštro reagirala, ali je tom prilikom razvila takav teror protiv mnoštva građana, da je time postignuto baš ono, što su frankovački elementi tim svojim ispadima željeli izazvati. No žandarmerija i policija razvili su punu svoju samovolju i na ostalim dijelovima Hrvatske, gdje nije bilo nikakvih frankovačkih ispada. Nerijetko je bez ikakvog povoda žandarmerija građane ne samo hapsila, nego i teško zlostavljala. Jedna žandarmerijska patrola izvršila je 19. i 20. februara 1935. u selu Sibinju (kod Slav. Broda) teško krvoproliće, gdje je usmrtila 15, a teže ranila veći broj ljudi. I u Primoštenu kod Šibenika žandarmerija je otvorila vatru na seljake, kao i kod Klanca blizu Gospića, u Selnici kod Zlatara, dok je na više mjesta u Hrvatskoj žandarmerija isprebijala veći broj seljaka. Sve je to još više unosilo zlu krv u već uznemirene krugove. Tako je dakle u praksi izgledala Jevtićeva »politika smirivanja«.

IZBORI OD 5. MAJA 1935.

Takvo postupanje žandarmerije i policije izazivalo je na svim stranama u zemlji duboko ogorčenje. U srbijanskim opozicionim krugovima javno se osuđivala takva samovolja vladinih organa, koji su se »izdigli iznad zakona«, kako se u tim redovima govorilo, te koji su narod pretvorili u objekte svoje samovlasti. Sve jači bili su protesti protiv takve vlade, koja se održava žandarmerijskim nasiljima. Po Hrvatskoj i ostalim »prečanskim« krajevima opozicija se prikupljala i sve otvorenije prijetila Jevtićevoj vladi tražeći njezino odstupanje. Uporedo s jačanjem opozicionog fronta opadao je broj vladinih pristalica. Mnogi dotadanji vladini agenti počeli su se povlačiti iz straha pred odgovornošću, koja im je prijetila od ogorčenja masa. Jevtićevoj vladi očigledno nije mogla ostati nepoznata činjenica, da je u takvim prilikama sve to vidnije slabio režim, a jačala opozicija.

Sve življa politička aktivnost opozicije prinuđavala je Jevtićevu vladu, da krene na izbore, da time pojača svoje pozicije. Dotadanja je praksa

režima u staroj Jugoslaviji pokazivala koliko koristi može imati vlada, ako ona provodi izbore. Već u periodu »Vidovdanskog parlamentarizma« vidjelo se da vlada, koja provodi izbore, može biti sigurna u izbornu većinu. Još sigurnije izglede trebala je da ima vlada, koja će provoditi izbore u uvjetima tadanjeg pseudo-parlamentarizma po Oktroiranom ustavu. Golem državni aparat, stavljen kod izbora u pokret, donijet će vladi željenu većinu glasova. Vladama je i ranije stajalo na raspoloženju mnoštvo sredstava, kojima se postizavao veći broj mandata, nego li bi inače dobila takova stranka, da je krenula na izbore u opoziciji. Iskustvo je dakle potvrđivalo tu korist po vladu, koja bude vodila izbore. Očigledno je i Jevtićeva vlada imala to u vidu, kada se odlučila da usprkos nepovoljnoj političkoj situaciji ipak raspiše izbore za Narodnu skupštinu, i to za 5. maja 1935. godine.

Ti su izbori provedeni po odredbama Zakona o izboru narodnih poslanika za Narodnu skupštinu od 10. septembra 1931., ali s izmjenama od 24. marta 1933. godine. Po tim izbornim propisima izmijenjeni su donekle samo neki modaliteti kandidiranja i raspodjele poslaničkih mandata, dok je, međutim, suština izbornog sistema ostala ista kao i kod osnovnog Zakona (od 10. septembra 1931.). Dok je po starom Izbornom zakonu (od 1931.) bilo potrebno da zemaljsku kandidatsku listu potpišu predlagači iz sviju izbornih srezova u državi, po novom Izbornom zakonu to je donekle ublaženo propisom, da je za zemaljsku kandidatsku listu dovoljno, ako ju potpiše po 30 predlagača iz polovine administrativnih srezova u državi. No i to »ublaženje« predstavljalo je ipak favoriziranje vladine političke formacije, koja je pomoću svog aparata vlasti mogla bez velikih poteškoća da prikupi toliko veliki broj predlagača, dok je opoziciji ovo u najmanju ruku bilo veoma otežano. Vlada je zapravo i računala s time, da će opozicija i prilikom tih izbora biti u nemogućnosti da udovolji ovim »ublaženim« izbornim propisima, jer nije bilo lako za razjedinjene opozicione političare da prikupe »iz polovine administrativnih srezova u državi« po 30 predlagača (»punopravnih birača«). Izlazeći na ove izbore Jevtićeva vlada pouzdavala se nadalje i u Zakonom predviđeni način raspodjele poslaničkih mandata. Po novom Izbornom zakonu (od 24. marta 1933.) dobivala je tri petine sviju poslaničkih mandata ona zemaljska kandidatska lista, koja je na izborima postigla potrebni najveći broj glasova (po Izbornom zakonu od 1931. dobivala je dvije trećine mandata). Osim toga ta je zemaljska lista imala pravo na razdiobu i preostalih dviju petina mandata. Pritom su u prvome redu od tog ostatka dobivali (po srazmjeru za njih palih glasova) kotarski kandidati sa te zemaljske liste, a istom nakon njih dolazili su u obzir sreski kandidati s ostalih zemaljskih kandidatskih lista. Na taj je način po ovom Izbornom zakonu bilo omogućeno, da bez obzira na broj za njega danih glasova bude izabran za poslanika onaj kandidat (sa zemaljske kandidatske liste s dobivenom većinom palih glasova), koji je dobio na izborima u svome srezu tek desetinu glasova, a da ne dobije mandat kandidat s protivničke zemaljske kandidatske liste, koja nije dobila apsolutnu većinu u cijeloj državi, ali koji je kotarski

kandidat dobio neuporedivo više glasova od protivničkog sreskog kandidata s vladine zemaljske kandidatske liste. I na taj je način bila osigurana izborna pobjeda onoj zemaljskoj kandidatskoj listi, koja je imala na raspolaganju sav državni aparat i sve one mogućnosti, koje je po dotadašnjoj praksi državna vlast pružala državnim vrhovima, kada bi se odlučili na izbore. Tako je u praksi izgledao »parlamentarizam« stare Jugoslavije od Oktroiranog ustava dalje.

Na izborima od 5. maja imalo se izabrati 370 poslanika, dok je na izborima od 1931. bilo svega 306 poslaničkih mandata (zajedno sa tadašnjim nosiocem zemaljske kandidacione liste). Ovaj broj poslaničkih mandata bio je povećan time, što je svaki administrativni srez postao izbornom jedinicom, a osim toga su formirane i druge izborne jedinice (po banovinskim sjedištima, za Beograd i njegovu okolinu itd.). I taj raspored izbornih jedinica s povećanjem mandata imao je svoj razlog u težnji vlade, da dođe do izborne pobjede, napose da formiranjem brojno manjih srezova na »pouzdanome području« dođe do većine poslanika u Skupštini.

Odmah po raspisu izbora vlada je razvila oštru akciju protiv opozicije. Najava buduće opozicione zemaljske kandidacione liste potakla je vladu Bogoljuba Jevtića na bezobzirnu primjenu drastičnih mjera. Protiv opozicije stavljen je u pokret sav državni aparat. Službena propaganda ukazivala je na opoziciju kao na »antidržavne elemente«. Proglašujući sebe za branitelja države vlada je opoziciju žigosala kao rušitelje sistema. O predizbornim akcijama vlade piše na pr. Ivan Ribar u svojim memoarima ovo:

> »Ministar unutarnjih poslova u Jevtićevoj vladi, poznati radikal Velja Popović, organizirao je naročitu službu za vršenje nasilja, terora i falsifikata na pretstojećim izborima 1935. godine. Za ovu službu uz policiju i žandarmeriju kao redovne, angažirao je i vanredne izvršioce zločina za falsificiranje narodne volje. Velji Popoviću nije bilo dosta što je glasanje bilo javno i što je prema tome bila omogućena potpuna kontrola svakog pojedinog glasača. On je dobro znao, da u gradovima i u selima ima ne samo među radnicima, seljacima i inteligencijom, nego i među zanatlijama i trgovcima pa čak i među činovnicima mnogo birača, koji će glasati za opoziciju, pa i takovih, koji će za nju agitirati. I zato je njemu bio potreban naročiti aparat, u kom su uzeli učešća ne samo policijski činovnici, žandarmi i preobučena vojna lica, već i protivnarodna režimska inteligencija iz raznih slobodnih profesija, kao i aktivni članovi četničkih, sokolskih i dobrovoljačkih udruženja, te Narodne obrane na čelu sa poznatim Birčaninom. Tomu je aparatu bilo stavljeno u dužnost ovo: prvo, da iskoristi sva sredstva, kako bi se otežavalo opoziciji postavljanje kandidatske liste; drugo, da na dan izbora preko predsjednika biračkog odbora i pretstavnika vladine kandidatske liste vrši falsifikate u izbornom zapisniku, kao i u prebrojavanju glasova datih za pojedine kandidate; i treće, da

preko predsjednika i članova glavnog biračkog odbora isforsiraju po svaku cijenu većinu za vladinu kandidatsku listu.

Taj aparat radio je pod neposrednim nadzorom ministra unutarnjih poslova, a glavni štab bio mu je u Beogradu. Uputstva i nalozi primali su se od ministra, a preko banova i sreskih načelnika upućivali su se svima članovima ovog aparata po cijeloj zemlji. Vrhovni štab imao je na raspolaganju državnu kasu u vidu izbornog fonda, kao i policiju, žandarmeriju i sudove ...« (I. Ribar, »Politički zapisi«, knjiga II., cit. izd., str. 170–171).

Ovi su izbori prema službenoj propagandi imali biti *»plebiscit«*, i to »za kraljevu politiku«. U borbi za održanje vlasti vlada je pokazala da ne bira nikakva sredstva. Njoj je glavni cilj bio da sačuva vlast i, ako je ikako moguće, da likvidira opoziciju. Ali upravo na toj strani pripremao se odlučan udarac Jevtićevoj vladi i režimu. Raspisivanje izbora pružilo je opoziciji priliku, da se organizira za zajednički istup na tim izborima.

»Udružena opozicija«

Iskustvo s izborima od 1931. pokazalo je opoziciji potrebu udruženja u cilju zajedničkog istupa na izborima od 1935. Neposredno po raspisu tih izbora došlo je do pregovora i sporazuma vodstava opozicionih još uvijek formalno zabranjenih građanskih političkih stranaka, naime između Seljačko-demokratske koalicije, Jugoslavenske muslimanske organizacije, Davidovićevog krila demokratske stranke, te s jednim dijelom Zemljoradničke stranke o zajedničkom istupu na tim izborima. Samo udružene mogle su te stranke udovoljiti strogim propisima Izbornoga zakona u pogledu podnošenja zemaljske kandidatske liste. Izborni program Udružene opozicije bio je jednostavan: ujedinjenim snagama pobijediti na izborima vladu, kako bi nakon svoje izborne pobjede prisilili dvorsku kamarilu, da njima – opozicionim strankama – preda vladu; nakon toga bi imalo doći do reorganizacije države u smislu dogovora ovih stranaka. Što se tiče nosioca zemaljske kandidacione liste, Udružena opozicija se dogovorila, da to bude Vladimir Maček, predsjednik Seljačko-demokratske koalicije, odnosno Hrvatske seljačke stranke. Time se napose željelo istaknuti politički značaj »hrvatskog pitanja« i sporazum o potrebi njegovog rješenja u okviru Jugoslavije.

Vlada je protiv Udružene opozicije odmah po raspisu izbora otpočela veoma žestoku kampanju. Službena propaganda govorila je o opozicionarima kao »protudržavnim elementima«, koji ustaju »protiv narodnog i državnog jedinstva«, te koji su »neprijatelji ponuke kralja-mučenika« i slično. Mnoge istaknute opozicionare dovodili su vladini ljudi u vezu s protujugoslavenskom akcijom iz inostranstva, ukazivali na njihovu tobožnju vezu s ustašama s Janka Puszte itd. U predizbornoj

akciji vladini krugovi nisu poznavali više nikakvih obzira i svako im je sredstvo očito izgledalo dobro, samo ako je osiguravalo uspjeh u toj političkoj akciji. O toj vladinoj predizbornoj akciji piše Ivan Ribar u spomenutom svom memoarskom djelu uz ostalo i ovo:

> »Opozicioni kandidati, kao i njihovi agitatori, ali ne svi, morali su da izdrže veliki pritisak, koji je na njih za čitavo vrijeme od dana raspisa izbora pa do dana samoga glasanja vršen ne samo odozgo, već i odozdo. Uz teror i nasilje policijskih organa još su bili opasniji teror i nasilja bandita u službi vladajuće klike. Ovi su banditi u mnogim srezovima izazivali i vršili zločinačke ispade služeći se najordinarnijim sredstvima protiv izvjesnih opozicionih kandidata ...« (»Politički zapisi«, knjiga II., cit. izd., str. 176).

Takav postupak vlade i njenih organa razotkrivao je naime njezinu slabost i strah pred konačnim ishodima izbora, koje je raspisala nadajući se velikoj pobjedi. Kretanje opozicije unijelo je u redove Jevtićeve vlade veliko uznemirenje, a odatle su i izlazile sve oštrije mjere protiv opozicione predizborne akcije. Što se više bližio dan izbora, to je jače postajalo gonjenje opozicije. Zaredala su mnogobrojna hapšenja, vršila su se na mnogim mjestima raznovrsna kinjenja kandidata i drugih istaknutijih opozicionara, dolazilo je do hapšenja mnogih vladi nepoćudnih ljudi, do raznošenja proizvoljnih glasina, klevetanja, prijevara i falsifikata, samo da se osigura izborna pobjeda. Jevtićeva vlada nastupila je kao »primiritelj«, a izlazeći sad na ove izbore razotkrila je u punoj mjeri svoje pravo lice.

Za ove izbore bilo je najavljeno pet zemaljskih kandidacionih lista: 1. Udružene opozicije na čelu sa Vladimirom Mačekom kao nosiocem, 2. lista »staroradikala« na čelu sa »Pašićevcem«, bivšim ministrom unutrašnjih poslova, Božidarom Maksimovićem, 3. lista »nacionalista« oko tzv. »Zbora« na čelu sa Dimitrijem Ljotićem, smederevskim advokatom i bivšim ministrom pravde, dvorskim pouzdanikom i profašističkim kolaboracionistom iz vremena prošlog (Drugog) svjetskog rata i 4. lista »Jugoslavenske nacionalne stranke« na čelu s Bogoljubom Jevtićem, predsjednikom vlade. Petu kandidatsku listu, koja je bila najavljena s nosiocem Svetislavom Hođerom, bivšim šefom kabineta generala Petra Živkovića, nije odobrio Kasacioni sud iz nekih formalnih razloga, a u javnosti se već tada govorilo, kako je tako postupljeno u saglasnosti sa samim Hođerom, jer je ta lista sada predstavljala nepoželjnu opoziciju vladinoj listi, a pored toga ne bi Hođerini »borbaši« mogli računati niti na kakav izborni uspjeh.

Komunistička partija nije istakla svoje liste, ali poredi svega, što je ona i sad bila u ilegalnosti, govorilo se u njenom rukovodstvu o mogućnosti isticanja *samostalne liste radničke klase*. No do ostvarenja te

zamisli nije, međutim, došlo i kasniji plenum CK KPJ, koji je razmatrao političko stanje u zemlji u vezi s tim »majskim izborima«, oštro je osudio to, što ipak nije istaknuta posebna radnička kandidatska lista. U Rezoluciji, koju je taj plenum juna 1935. donio, reklo se o tome uz ostalo:

> »Pokazalo se da su sve teškoće (reakcionarni izborni zakon, teror, nemanje ljudi koji su vješti izbornim poslovima, nemanje legalnih listova, i drugih legalnih izbornih uporišta) mogle biti prebrođene i da je i poslije odbijanja zajedničkog istupanja od strane socijalne demokratije i opozicije, samostalna lista radničke klase mogla i trebala biti istaknuta.
>
> Neisticanjem liste, nestvaranjem dovoljnog izbornog aparata, neisticanjem dovoljnog broja radničko-seljačkih kandidata po srezovima i nedovoljnim javnim istupanjem radničke klase, otežano je bilo proletarijatu da u ovim izborima istupi pred najširim narodnim masama kao ozbiljan pretendent na rukovodeću ulogu u narodnoj borbi protiv velikosrpskog fašizma ... Kurs partije na samostalno istupanje radničke klase na osnovi najšire primjene taktike borbenog sporazuma bio je apsolutno pravilan ...« (»Istorijski arhiv KPJ«, tom II., cit. izd., str. 355).

Umjesto da istupi sa svojom samostalnom listom (svakako pod nekim novim političkim nazivom), KPJ bila je prinuđena da na tim izborima ima tek podređenu ulogu ili kako je rečeno u Rezoluciji sa spomenutog plenuma CK KPJ (od juna 1935.) da se članovima KPJ stvori neka – »prirepaška orijentacija na klipsanje za Ujedinjenom opozicijom i za socijal-demokratskim vođama« (cit. mjesto, str. 355). A i vlada i građanska opozicija imale su i tom prilikom jednaki stav prema komunistima; njihovi klasni interesi upućivali su ih i dalje na produžavanje neprijateljstava protiv komunista, s kojima nisu željeli nikakve bliže političke saradnje.

Prema službenim statističkim podacima (vidi: »Statistički godišnjak 1934–1935«, Beograd, 1937.) bilo je uoči tih izbora upisano svega 3,908.313 birača (str. 346 cit. djela). Od toga je na tim izborima glasalo ukupno 2,880.964 glasača ili 73,72% svih birača. Ako se taj broj uporedi s mnogo manjim brojem glasača na izborima od 1931., onda vidimo da je sada (1935.) broj birača znatno porastao. Razlog je tom porastu u činjenici, što je na »majskim izborima« kandidirala Udružena opozicija, za koju su sad mogli glasati mnogi birači, kojima je to 1931. bilo onemogućeno.

Rezultati izbora od 5. maja pokazuju (prema službenoj statistici) prividnu pobjedu vlade Bogoljuba Jevtića. No drugi znaci pokazuju da je vlada na tim izborima prošla slabije, nego li je sama iščekivala. Opozicija je s pravom govorila o porazu vlade.

Prema službenim statističkim podacima na tim su izborima dobile istaknute zemaljske kandidacione liste ovaj broj glasova: 1. lista Bogoljuba Jevtića – 1,746.982 ili 60,6% od ukupnog broja glasača, 2. lista Udružene opozicije (s drom Mačekom na čelu) – 1,076.345 ili 37,4%, 3. lista Dimitrija Ljotića – 33.549 ili 1,2% i 4. lista Bože Maksimovića – 24.088 ili 0,8% od svih glasova. Ako se uzme u obzir, da je vlast po svojim organima i agentima opozicionim glasačima na mnogo mjesta onemogućavala ili osjetno otežavala čak i pristup do samog birališta, nadalje da je na tim izborima bilo mnogo krivotvorenja izbornih zapisnika i drugih izbornih makinacija, onda nije sasvim bez osnova tvrdnja opozicije, da je Jevtićeva vlada na tim izborima stvarno pretrpjela poraz.

Kod raspodjele poslaničkih mandata vlada je prošla kako je i očekivala. Pošto je lista Bogoljuba Jevtića dobila navodno najveći broj glasova, to su joj odmah dodijeljene tri petine svih mandata, a onda je sudjelovala (po proporcionalnom principu) i kod razdiobe ostalih mandata konkurirajući ostalim zemaljskim kandidacionim listama. Tako je ona dobila 303 mandata, dok je lista Udružene opozicije dobila svega 67 poslaničkih mandata. Ljotić i Maksimović nisu dobili mandata, jer nisu postigli zakonski minimum od 50.000 glasova.

O tim izborima istakao je plenum CK KPJ juna 1935. u svojoj Rezoluciji uz ostalo i ovo:

»... Na izborima za fašističku skupštinu od 5. maja, vlada Jevtića postavila je na glasanje politiku Aleksandra i šestojanuarskog režima. Raspis petomajskih izbora bio je pokušaj vladajuće velikosrpske buržoazije da konsoliduje svoj položaj, da proširi socijalnu osnovicu svoje diktature na račun kulačkih slojeva sela, da se pomiri sa opozicionom buržoazijom ugnjetenih naroda, da dobije, tobože, od naroda potvrdu za produženje šestojanuarskog režima i da rastuće borbeno raspoloženje masa uputi u okvir tobožnje parlamentarne borbe.

Međutim, režim na ovim izborima ne samo da nije postigao svoj cilj, nego je pretrpio krupan poraz. Ogromna većina glasača, a naročito u svim nacionalno ugnjetenim krajevima, glasala je protiv šestojanuarskog režima, protiv produženja fašističke ugnjetačke politike Aleksandra. U tome smislu rezultat petomajskih skupštinskih izbora pretstavlja jednu važnu manifestaciju protufašističkog raspoloženja narodnih masa u svim zemljama Jugoslavije. Provođenje izbora na osnovi reakcionarnog izbornog zakona, onemogućavanje opozicionim grupacijama da vode bilo kakvu legalnu izbornu agitaciju, primjena najgrubljeg terora i nasilja nad biračima sa strane vlasti, i na kraju, falsifikovanje zvaničnih rezultata izbora, sve to čini poraz velikosrpske vojno-fašističke diktature na ovim izborima krupnijim i značajnijim ...« (Rezolucija sa plenuma CK KPJ od juna 1935., cit. zbornik, str. 354).

Ti izbori dali su novi podsticaj Komunističkoj partiji, da produži s akcijom za *stvaranje protufašističke narodne fronte*. I u spomenutoj Rezoluciji CK KPJ ističe ovaj tada osnovni zadatak akcije komunista. Tu je naime rečeno:

> »Stvaranje i jačanje protufašističke narodne fronte danas je glavni put, kojim radnička klasa, seljaštvo i potlačeni narodi mogu doći do pobjede. Naša partija u izgradnji protufašističke narodne fronte već zaostaje za razvitkom revolucionarnog pokreta. To zaostajanje treba što brže savladati ...« (Cit. djelo, str. 358).

Ali građansko opoziciono vodstvo nije bilo raspoloženo za takvu akciju. Zato KPJ preporučuje razvijanje sistematske akcije, da se za protufašističku narodnu frontu »proletarijatu osiguraju saveznici i srednji slojevi (seljaštvo, zanatlije, obrtnici, radna inteligencija)« i preporučuje da se ulazi »u sve organizacije, koje imaju nacionalno-oslobodilački karakter, naročito na selima, i predobijati čitave takve organizacije za protufašističku borbu ...« (isto, str. 360).

Mačekova okolina, međutim, prešla je poslije izbora na druge puteve. Uskoro su se stale obnavljati organizacije Hrvatske seljačke stranke, ali u mnoge od njih uvukao se već osjetan broj profašističkih velikohrvatskih separatista, koji su na više strana počeli istupati sve aktivnije i u toj opozicionoj političkoj grupi.

Prvi odjeci petomajskih izbora

Ma koliko da je vladina propagandna mašina uporno pronosila vijesti o »ogromnoj izbornoj pobjedi« i o »uništenju opozicije«, činjenice su, međutim, odmah poslije provedenih izbora odavale sasvim drukčiju sliku. Vidjelo se to i po teroru, koji je vlada i dalje produžavala nad svojim protivnicima, nad komunistima i federalistima. Žestoki policijski progoni nisu prestajali, a oni su odavali da je vladu strah od »poražene« opozicije. O tome stanju poslije ovih izbora konstatira spomenuti plenum CK KPJ od juna 1935. slijedeće:

> »Posle izbora suprotnosti i opća pometnja u taboru vladajuće klase još su se više zaoštrile. Povećale su se međusobne borbe raznih klika. Razvija se i raste novi revolucionarni polet. Broj i opseg štrajkova, demonstracija i drugih protufašističkih istupa masa rastao je u toku izborne akcije i raste naročito poslije izbora. Oružane borbe hiljade seljaka u okolini Broda, krvavi sukobi protufašističkih studenata u Beogradu, sa organima vlasti, zajedničke demonstracije radnika, seljaka i studenata u Crnoj Gori, razvitak štrajkaškog pokreta (Zagreb, Oroslavlje, Bosna, Pakrac itd.), masovne protufašističke demonstracije povodom izbora u Beogradu,

Zagrebu, Gospiću, Zlataru, Čmomelju, Sinju i diljem Sjeverne Dalmacije, otkazi poslušnosti regruta (Osijek), pobuna 8000 seljaka u okolini Borskog rudnika, kao i niz drugih borbi radnika, seljaka i potlačenog naroda – sve to svjedoči o stalnom porastu borbenosti najširih narodnih masa i o naglom zaoštravanju klasnih i nacionalnih suprotnosti u Jugoslaviji ...« (Rezolucija plenuma CK KPJ od juna 1935., citirani Zbornik, str. 354.).

Osjećajući svoju slabost vlada je nastojala da silom uguši svaki znak otpora njezinoj politici. Hapšenja, zlostavljanja, svakovrsni progoni opozicionih elemenata postali su svakodnevnom pojavom i nakon ove vladine »izborne pobjede«. Bilo je očigledno, da je u redove Jevtićeve vlade ušao nemir i da je upravo odraz vladine slabosti bio taj režim bezobzirnoga suzbijanja svega, što nije uz vladu. Brutalnosti policijskog postupanja izazivale su u narodnim masama poslije izbora još jaču reakciju i na mnogim je stranama došlo do oštrog istupa masa protiv organa vlasti i žandarskih ispada. Kako su organi vlasti nato još žešće reagirali, to se situacija poslije ovih izbora sve to više pogoršavala. Vidjelo se, da vlada više nije gospodar situacije, te da petomajski izbori nisu nimalo popravili vladin položaj.

Na strani federalista izbori su dali povoda novom porastu anticentralističkoga pokreta. Uporedo s obnavljanjem stranačkih mjesnih organizacija HSS počeli su jače izbijati ekstremni velikohrvatski elementi, napose profašistički i klerofašistički agitatori, koji su djelovali po raznim katoličkim organizacijama, što su se stale pojavljivati (napose »Križari« i drugi).

U vodstvu Seljačko-demokratske koalicije teroristično vladino vođenje petomajskih izbora, kao i njihovi rezultati, izazvali su najoštriju osudu. Nasuprot vladinom hvalisanju o »ogromnoj izbornoj pobjedi« i ukazivanju na brojčanu premoć vladinih poslanika u budućoj Narodnoj skupštini, ispoljavalo se u redovima te federalističke opozicije sve to veće ogorčenje protiv takvog režima. Opet su se čuli otvoreni zahtjevi za »povratkom na 1918.« radi federalističkog preuređenja države, a uporedo s time i zahtjev, da se *apstinira* od Skupštine, koja je izašla iz »krvavih petomajskih izbora«. Vodstvo SDK objavilo je (sa svog zagrebačkog zasjedanja) 2. juna 1935. Rezoluciju, u kojoj su ovi zahtjevi izraženi:

»Hrvatski narodni zastupnici *kao jedini legalni predstavnici* (potcrtao autor) hrvatskog naroda, zajednički sa predstavnicima Srba iz prečanskih krajeva, to jest SDK, na svojoj sjednici od 2. lipnja 1935. pod predsjedanjem svoga predsjednika dra Vlatka Mačeka, kao vođe hrvatskog naroda, saslušavši izvještaje iz pojedinih krajeva i razmotrivši situaciju, a specijalno onu, koja je nastala iz izbora ove godine, donašaju slijedeći zaključak:

Kad se g. 1918. stvarala ova državna zajednica, pojavila su se odmah dva suprotna mišljenja. Prvo mišljenje, da ta zajednica ima biti jača garancija za slobodu i suverenitet hrvatskog naroda, drugo mišljenje da ta zajednica ima biti proširena Velika Srbija, u kojoj ima nestati čak i hrvatska individualnost.

Rodila se razumljivo velika i teška borba. Prvi dio te borbe završio je katastrofalno u beogradskoj narodnoj skupštini 20. lipnja g. 1928. Nakon toga ostavili su hrvatski nar. zastupnici – te zastupnici Srba iz Hrvatske i ostalih prečanskih krajeva – centralistički parlamenat.

Posljedica toga bilo je uvođenje apsolutizma, koji je sebi – kako je u početku bilo odmah vidljivo – postavio zadatak, da provede ono, što se nije dalo provesti pod parlamentarnim režimom. Taj apsolutizam traje još i danas, akoprem se kuša pokriti parlamentarnim plaštem. U težnji da se taj apsolutizam, kojemu je cilj brisanje hrvatske individualnosti, koliko toliko prikrije, stvoren je Izborni zakon, po kojemu su provedeni izbori. Ti su izbori provedeni po takvom Izbornom zakonu, koji je unikum po svojem reakcionarnom duhu, a cilj mu je da pomoću neskrupuloznog administrativnog aparata osigura biračkoj manjini većinu svih mandata.

Usprkos izbornih nasilja, uslijed kojih je od žandarske ruke poginulo na desetke hrvatskih sinova – redom mirnih seljaka u njihovome domu – a da i ne spominjemo stotine ranjenih i isprebijanih i na hiljade zatvorenih, te usprkos izbornih falsifikata, koji su poznati ne samo unutar zemlje nego i po cijelom svijetu, ipak je *rezultat ovih izbora bio pravi plebiscit* (podcrtao autor).

Tim je plebiscitom hrvatski narod nakon prisilne šutnje od osam godina izrazio svoju nepokolebljivu volju, kojom odbija sve pokušaje podvlašćenja, što ih je nad njim vršio centralistički režim i u parlamentarnom i u diktatorskom obliku sa neprocjenjivim oštećivanjem materijalnog i moralnog života. Hrvatski narod je branio i zastupao svoje pravo, osnovano na mnogovjekovnoj prošlosti, branio je suprotstavljajući gruboj sili bezakonja svoj moralni otpor.

Uz Hrvate nastupili su – osim Srba iz Hrvatske i ostalih prečanskih krajeva, koji se u SDK već dugo godina slažu i rade – također braća muslimanske vjere pod vodstvom dra M. Spahe, davši pored svega zajedničkoj borbi veliki prilog.

Pored svih ovih faktora, koji su i ranije imali prilike da stisnu rame uz rame, ovoga puta ima jedna posve nova činjenica, a to je da su se združili sa svima zajedno s ove strane i mnogi redovi u Srbiji pod vodstvom gg. Davidovića Ljubomira i Jovanovića Jovana. Uz njihov primjer odaziv je bio velik, a naročito u Šumadiji, srcu Srbije. Odande je i došla, što treba kao činjenicu istaći, prva pobuda za zajednički istup. Glasanje je u Srbiji bilo veliko

za ovu listu, daleko veće nego li je to bilo u mandatima izraženo. Ovu novu činjenicu u našem političkom životu treba dostojno uvažiti i ocjeniti. Ona treba da bude prvi znak novih pogleda. Ona se psihološki pojavila iz prijeke nužde zajedničke borbe u korist slobode, koja je svima oduzeta. Ova zajednička radnja ovako započeta treba da se i nadalje održi, učvrsti i proširi, jer je *dalji opstanak države moguć jedino onda,* ako se udovolji opravdanim zahtjevima hrvatskoga naroda.

Usprkos svega toga današnji režim, koji očito nema temelja ni među Hrvatima, ni među Srbima, ni među Slovencima, nastupa s pojačanom žestinom u svojim nasiljima, kao da nije baš nikome odgovoran.

Obzirom na sve ovo zaključujemo, da u ovu Narodnu skupštinu *ne idemo,* nego držimo da je jedini izlazak, da se ova tobožnja Skupština *odmah razjuri i raspišu novi izbori,* koji će na osnovu novog izbornog zakona i pod čestitom neutralnom vladom zajamčiti potpunu slobodu izbora.

Samo iz takvih izbora izašli bi pravi predstavnici naroda, koji bi bili kadri urediti državnu zajednicu, pa narod hrvatski, srpski i slovenački osloboditi patnja, koje su već nepodnošljive.

Prisutni zastupnici smatraju čitavo riješenje Glavnog biračkog odbora *legalizacijom falsifikata* (potcrtao autor), te se smatraju narodnim zastupnicima ne uslijed riješenja Glavnog biračkog odbora, nego jer znaju da su zaista dobili povjerenje naroda svoga kotara. Dosljedno tome smatraju zastupnicima i one svoje drugove, koji su takvo povjerenje dobili od naroda, a Glavni birački odbor ih nije proglasio narodnim zastupnicima, kao i sve glavnije ljude iz S. D. koalicije, kojima je iz bilo kojih razloga režim spriječio, da im narod to povjerenje potvrdi. Ovlašćuje se zato predsjednik dr. Vlatko Maček da ih o tome obavijesti, te da budu i oni na slijedeće sjednice pozvani« (Primjerak ove Rezolucije nalazi se u arhivi Instituta za historiju države i prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu).

Ta je rezolucija izazvala u javnosti veoma jak učinak, a naročito u vladinim redovima. Ponovljeni prigovori o »novim Punktacijama« kojima se »udara protiv države«, nisu mogli sakriti uznemirenost u tadanašnjim državnim vrhovima. Samoj Rezoluciji moglo se s protivničke strane prigovoriti ovo ili ono, ali je ona razotkrivala stvarno stanje u zemlji s obzirom na neriješeno nacionalno pitanje. Cjelokupni dotadašnji centralistički režim pokazao se nesposobnim za rješenje osnovnih problema države, a naročito nacionalnog pitanja. Slabost Jevtićeve vlade postajala je sve to očiglednijom.

PRVI DANI SKUPŠTINE IZ PETOMAJSKIH IZBORA

Skupština, izabrana na izborima od 5. maja, sastala se prvi put 3. juna 1935. Prvi znak njene slabosti bio je u činjenici, da je i ta Skupština bila *krnja*. Kao što je već izrazila spomenuta Rezolucija SDK (od 2. juna), izabrani predstavnici ove federalističke opozicije nisu uputili Skupštini svoja izborna punomoćstva za verifikaciju, niti su u nju došli. Ona je dakle brojala svega 303 poslanika, izabrana na zemaljskoj kandidatskoj listi Bogoljuba Jevtića. Opozicija je stoga s pravom govorila za ovaj prvi sastanak toga tijela, da je to »vladina Skupština«. Brojni govornici iz tih redova isticali su u Skupštini vladin stabilitet, ali se i iz njihovih riječi mogla nazrjeti bojazan od protivnoga. Nasuprot takvim izjavama s tendencijom omalovažavanja apstinencije opozicionih poslanika, ipak se osjećalo i u vladinim redovima, da je to odsustvo političkih protivnika iz Skupštine veoma nepovoljno za opću situaciju u zemlji, a napose za dalji rad te »petomajske« Skupštine.

Klasni sastav te Skupštine odavao je jasno, kojim će smjerom ona krenuti i čije će interese ona braniti. Tabela, koju ovdje donosimo, rječito pokazuje, kakvi su se elementi sakupili u tom predstavništvu, koje je po riječima službene propagande imalo predstavljati – »preokret u političkom životu Kraljevine Jugoslavije«. Karakteristično je, da ni u toj Skupštini nije bilo ni jednog jedinog radnika. Ali je za to bilo 18,6% advokata, što znači da su u toj Skupštini bili gotovo jedna petina svih njenih članova – advokati! Značajan je procenat i trgovaca (10,8%), a naročito je veliki broj činovnika (privatnih činovnika, sudija, članova Državnog savjeta, profesora, učitelja, oficira, liječnika činovnika, inžinjera činovnika, diplomatskih činovnika, samoupravnih te ostalih upravnih činovnika – svega 27,1%). Broj zemljoradnika poslanika (18,1%) bio je nešto veći s obzirom na izabrane s kandidatske liste Udružene opozicije, ali i taj broj seljačkih poslaničkih mjesta (svega 67 mandata) bio je i suviše malen prema broju veleposjednika, trgovaca, industrijalaca, hotelijera (ukupno 17,0%) zajedno s advokatima (18,6%) i činovnicima (27,1%). Bila je to dakle izrazito buržoaska Skupština, čiji je sam klasni sastav očigledno pokazivao njezinu neprikladnost za rješenje komplikovane državne krize.

Početak rada te Skupštine obilježen je pretresom izvještaja Verifikacionog odbora o rezultatima izbora. Iako su članovi tog Verifikacionog odbora prikupili podatke o žalbama protiv izbora većeg broja poslanika u cilju, da prikažu kako je federalistička opozicija bila ona strana, koja je – napose u Hrvatskoj – vršila izborni teror nad političkim protivnicima, nije se moglo ni pritom sakriti, da je s vladine strane na tim izborima počinjen niz nepravilnosti i izbornih zloupotreba. Međutim, Verifikacioni odbor je prelazio preko mnogih činjenica, te je Skupština potvrdila izbore i onih pojedinaca, protiv čijeg je izbora bilo nepobitnih dokaza o nepravilnostima njihovog izbora. U pogledu mandata opozicije, koja je apstinirala od rada Ustavotvorne skupštine, Verifikacioni odbor je (ukazujući na pravne mogućnosti poništenja tih mandata!)

Red. broj	Izabrani narodni poslanici bili su po zanimanju	Banovina										Nosioci lista	Svega	Od 100 zanimanja
		Dravska	Savska	Vrbaska	Primorska	Drinska	Zetska	Dunavska	Moravska	Vardarska	U. G. Beograda			
1.	Zemljoradnici, ekonomi i posjednici	3	19	7	4	10	5	9	6	4	—	—	67	18,1
2.	Velikoposjednici i rentijeri	1	—	—	—	1	—	2	—	2	—	—	6	1,6
3.	Trgovci	2	2	4	3	7	5	2	6	8	1	—	40	10,8
4.	Industrijalci	2	—	—	—	1	2	2	2	4	—	—	13	3,5
5.	Zanatlije	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	2	0,5
6.	Hoteljeri i kafanari	2	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	4	1,1
7.	Geometri i građevinari	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	2	0,5
8.	Inženjeri	1	3	1	2	1	—	1	—	1	—	—	10	2,7
9.	Apotekari	1	—	—	—	1	—	1	—	1	—	—	4	1,1
10.	Ljekari privatni	1	1	1	5	—	—	4	2	1	—	—	15	4,0
11.	Veterinari	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	0,3
12.	Privatni činovnici	2	3	—	1	1	3	3	1	2	—	—	16	4,3
13.	Novinari i publiciste	—	6	—	1	1	1	2	2	—	—	—	13	3,5
14.	Advokati, javni bilježnici i pripravnici	5	22	2	6	4	4	16	7	2	—	1	69	16,6
15.	Sudije	1	1	—	—	1	1	—	—	—	—	—	4	1,1
16.	Članovi Državnog savjeta i Glavne kontrole	—	—	—	—	—	—	2	—	1	—	—	3	0,8
17.	Profesori visokih škola	—	1	—	—	—	—	1	—	—	1	—	3	0,8
18.	Profesori srednjih škola	—	5	—	—	—	3	2	1	2	—	—	13	3,5
19.	Učitelji	2	—	1	—	4	4	—	3	4	—	—	18	4,9
20.	Svećenici	—	4	3	1	3	1	2	2	1	1	—	18	4,9
21.	Oficiri	—	—	1	—	—	—	—	1	3	—	—	5	1,4
22.	Ljekari činovnici	—	1	1	1	1	—	—	3	1	—	—	8	2,2
23.	Inženjeri činovnici	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	2	0,5
24.	Diplomatski činovnici	1	1	—	—	—	1	—	—	1	—	1	5	1,4
25.	Ostali upravni činovnici	2	2	2	—	3	3	1	4	5	1	—	23	6,2
26.	Samoupravni činovnici	1	1	2	—	—	—	1	—	—	—	—	5	1,4
27.	Ostala zanimanja	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	0,3
	Ukupno	29	75	25	24	39	33	52	41	45	5	2	370	100,0

Napomena: Izrađeno u Institutu za historiju države i prava u Zagrebu.

Podaci: Statistika izbora narodnih poslanika za Narodnu skupštinu 5. V. 1935. str. XXV.

predložio Skupštini, da se ti mandati ne verificiraju »dok se Narodnoj skupštini ne podnesu po njima izdana punomoćstva ili dok se redovnim putem ne dadne jasan smisao pravnih propisa u pogledu verifikacije mandata, za koje se ne predadu poslanička punomoćstva« (»Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije«, Vanredan saziv za 1935. god., knjiga I., Beograd, 1935., str. 30).

Ministar unutrašnjih poslova Velja Popović pokušao je u svom ekspozeu (na sjednici od 14. juna 1935.) da predstavi kako je upravo »prečanska« federalistička opozicija provodila izborni teror nad vladinim pristalicama, ali nije mogao sasvim šutke prijeći ni preko mnogih krvoprolića, koja su tečajem izbora na više mjesta izvršili organi vlasti. Po njegovom prikazivanju radilo se posvuda samo o nužnoj obrani organa vlasti, koji su navodno – bili napadnuti oružjem ili kamenjem od strane pristalica opozicije. Ministar V. Popović se pritom naročito okomio na komuniste, kao glavne krivce za nemire u pojedinim krajevima (cit. zbornik stenografskih bilježaka, str. 43). Ukazujući na statističke podatke o petomajskim izborima ministar V. Popović je tom prilikom rekao:

> »Iz ovog izbornog rezultata jasno se vidi, da je predsednik Ministarskog saveta g. Jevtić dobio impozantnu apsolutnu većinu od 60,64 od sto svih predatih glasova i da je time jugoslavenski narod ogromnom većinom odobrio nacionalnu politiku kraljevske vlade na bazi postojećeg Ustava i programa kraljevske vlade, istaknutog u Deklaraciji od 3. januara ove godine i u izbornom proglasu od 25. februara ove godine ... Istodobno isto tako ogromnom većinom narod osudio je sve destruktivne tendencije i parole protivne državnom poretku i narodnom jedinstvu, i ovoga puta pokazao svoj patriotizam i svoju visoku nacionalnu svest ...« (»Stenografske beleške«, cit. izd., str. 48).

U tome duhu redali su se i drugi govori tih prvih dana »petomajske« Skupštine. Bilo je to u stvari neiskreno uvjeravanje i javnosti i samog sebe u ono, što zapravo nije postojalo. Svi skupštinski govornici tih su dana isticali izbornu pobjedu, principijelnost kod provođenja političkog programa kraljevske vlade Bogoljuba D. Jevtića, koga se smatralo jedinim pravim predvodnikom ovog političkog kursa; pa ipak se osjećalo, kako je sve to namješteno i kako Jevtićeva vlada treba da ode. I tek što je na skupštinskoj sjednici od 19. juna 1935. izabrano predsjedništvo te Skupštine, došlo je do »prečišćavanja situacije«: Bogoljub Jevtić je dovršio svoju ulogu provevši petomajske izbore, stvorio je vladi pokornu Skupštinu i time završio jedan period u politici Namjesništva. Od 303 člana te Skupštine, koji su izabrani 5. maja, a tih dana uporno uvjeravali javnost o svojoj predanosti i vjernosti nosiocu zemaljske kandidacione liste, predsjedniku vlade Bogoljubu Jevtiću, kada je Jevtić pao, oko njega se našlo svega 95 poslanika. Ali i oni su uza nj ostali tek samo prvo vrijeme. Ta Skupština, formirana vještačkim izbornim nači-

nima, okupila se uskoro oko novoga leadera, koji je naslijedio dotle slavljenoga Bogoljuba Jevtića, koji je sad u sjenci Milana Stojadinovića na strani vladine grupe ubrzo potpuno pao u politički zaborav.

ZA PRVE VLADE MILANA STOJADINOVIĆA

Usprkos propagandističkim nastojanjima centralističkih elemenata oko državnih vrhova ipak se vidjelo, da dvorska kamarila više ne može provoditi svoju politiku u zemlji po starom, već da treba mijenjati – ako ne politički kurs, a ono svakako njegovog nominalnog nosioca. Bogoljub Jevtić se kompromitirao ne samo provođenjem politike nasilnoga gušenja svakog opozicionog pokreta protiv režima, nego naročito i terorom, kojeg je razvio u vezi s petomajskim izborima. I ti državni vrhovi uvidali su, da ogorčenoj javnosti u zemlji treba dati kakvu takvu zadovoljštinu, pa makar i prividnu – promjenom nosioca tadašnje politike tih vrhova.

O načinu te promjene dao je pobliže objašnjenje dobro informirani dr. Ivan Ribar, koji (u svom već spomenutom memoarskom djelu) kaže ovo:

> »... Poslije izvršene verifikacije mandata Narodna skupština se konstituirala izabravši za predsjednika Stevana Ćirića, dotadašnjeg ministra prosvjete. Tom prilikom je zbog popunjavanja vlade, na inicijativu princa Pavla, došlo do sjednice Ministarskog savjeta. Knez Pavle pozvao je Jevtića, da mu Ministarski savjet predloži kandidata za novog ministra prosvjete. Tek što se Jevtić po dobivenim instrukcijama povratio iz dvora u svoj kabinet, već je Pavle telefonirao Stojadinoviću, da će istoga dana poslije podne biti sjednica Ministarskog savjeta i da na ovoj treba oboriti vladu.
>
> Tako se i dogodilo. Milan Stojadinović kao ministar financija u Jevtićevoj vladi prvi postavlja prijedlog da vlada podnese ostavku. Ovaj je prijedlog prihvatila većina prisutnih ministara, naročito Hrvati – Vrbanić, Kožul i Auer, a s njima zajedno i Petar Živković. Namjesnik Pavle uvažio je ostavku povjerivši sastav vlade Stojadinoviću, koji ju je odmah obrazovao« (I. Ribar, »Politički zapisi«, knjiga II., cit. izd., str. 195).

Očigledno je dvor ovdje izvršio dosta providni manevar s namjerom, da ukloni s predsjedništva vlade Bogoljuba Jevtića, te da obrazovanje nove vlade povjeri novom »dvorskom čovjeku« – Milanu Stojadinoviću. Način smjene Bogoljuba Jevtića razotkriva neskrupuloznost dvorske kamarile, koja je tako bezobzirno postupila i prema svom dotadašnjem pouzdaniku, čovjeku kojemu se poslije marseljskog atentata pripisivalo svojstvo »najkompetentnijeg izvršitelja« kraljeve političke oporuke. Stojadinović se dvoru sada činio mnogo pogodniji negoli Bogoljub Jevtić,

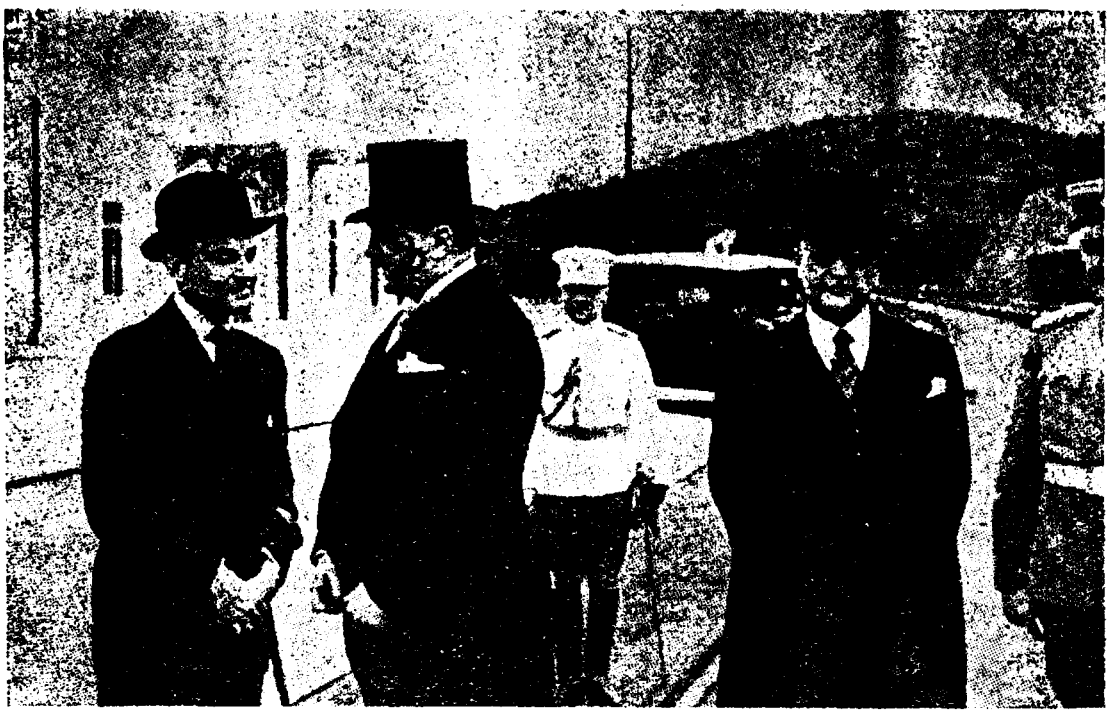

Knez namjesnik Pavle Karađorđević u razgovoru sa predsjednikom vlade Milanom Stojadinovićem, u prisutnosti ministra unutrašnjih poslova Antuna Korošca (1937.)

protiv kojega se uzdiglo ogorčenje u zemlji. Stojadinović je više odgovarao očekivanjima kamarile, i u ekonomskom i u političkom pogledu.

U ekonomskom pogledu Stojadinović je kamarili obećavao nove mogućnosti sticanja bogatstva, koje je knezu namjesniku Pavlu bilo veoma poželjno. Škrti kralj Aleksandar nije mnogo davao svome bratiću Pavlu; govorkalo se po beogradskoj čaršiji, a odatle se dalje raznosilo svakovrsne glasine o kraljevom tvrdičluku. On je prema tim glasinama – kako smo već spomenuli – bio tvrdica i prema vlastitoj porodici, a napose prema princu Pavlu. Za života kralja Aleksandra – prema podacima navodno dobro obaviještenih – knez Pavle živio je srazmjerno dosta skučeno. Poslije marseljskog atentata bio je Bogoljub Jevtić donekle potreban dvoru, a vjerovalo se i u neke mogućnosti, da će on bolje i s više uspjeha okupiti oko sebe više dvoru odanih buržoaskih političkih snaga u zemlji, ali u pogledu ekonomskog poboljšanja položaja kneza – namjesnika on nije pružao dovoljno izgleda. Međutim, Milan Stojadinović je već otprije bio poznat kao »poslovan čovjek«. Njega su i ranije pratile glasine u vezi s njegovim afarizmom. Stojadinović je kao bankar – prema govorkanju »čaršije« – bio pogodan za ambicije čovjeka, koji je stajao na vrhovima državne uprave i u sredini, gdje je politička neodgovornosti pružala široke mogućnosti za akumulaciju kapitala posredstvom državne vlasti. Najzad, govorilo se, da je Stojadinović i otprije stajao u ličnim vezama s knezom namjesnikom – posredstvom njihovih

žena. Knezu namjesniku je – kako mnogi znaci pokazuju – bio potreban okretan finansijer, koji bi pomogao poboljšanju njegovih materijalnih prilika.

U političkom pogledu Milan Stojadinović je u vezi s razvitkom svjetskopolitičkih prilika postajao prikladniji za dvor i u vanjskopolitičkom i u unutrašnjepolitičkom planu. Vanjskopolitički moglo se i dotle već zapaziti skretanje ka profašističkoj orijentaciji, iako se nije raskidalo s tradicionalnom profrancuskom vanjskom politikom dvora. Poslije smrti kralja Aleksandra vidjelo se, kako vanjska politika državnih vrhova Kraljevine Jugoslavije pomalo skreće k susjednim fašističkim silama. Hitlerovska Njemačka postajala je sve to jača, a susjedna fašistička Italija nije prestajala da svojim imperijalizmom ugrožava staru Jugoslaviju. Ne bi li se u takvu spletu stvari potražio neposredniji način za sporazumijevanje s tim velesilama, a time ujedno učvrstio i položaj dvorske kamarile i u samoj zemlji? Za takvu osjetniju promjenu vanjskopolitičkog pravca prikladniji je bio Milan Stojadinović negoli Bogoljub Jevtić, koji je bio obilježen kao nepokolebljivi pristalica stare profrancuske orijentacije. U unutrašnjepolitičkom pogledu Bogoljub Jevtić doživio je slom sa svojom »izbornom pobjedom«, a porast ogorčenja javnosti protiv njega postajao je sve to očigledniji. Nije li za dvor izgledalo mnogo pogodnije, da makne tog omraženog »čuvara kraljeve političke oporuke« i da bar prividno pokaže, kao da se misli na neke političke promjene ili čak i koncesije? Milan Stojadinović je, istina, i sâm bio ministar u vladi Bogoljuba Jevtića, ali se on u prvi mah predstavljao kao političar, koji je sklon razgovoru s opozicijom, pa čak i nekim promjenama u cilju rješenja krize u državi. Usred sve to jačeg nezadovoljstva, koje je raslo u narodu, dvoru je sve više bio potreban čovjek, koji će zamijenivši već neprikladnog Bogoljuba Jevtića uspjeti da ojača poljuljane pozicije državnih vrhova i da ovim ili onim političkim manevrom suzbije opoziciju, koja je sve više dobivala na terenu. Drastičan način, na koji je oborena Jevtićeva vlada, pokazuje koliko je dvor bio nestrpljiv da dođe do promjene vlade i koliko je Milan Stojadinović tada vrijedio u dvoru, napose u očima kneza-namjesnika, kada se zbog njega pristupilo onako bezobzirnom uklanjanju Jevtića s vlasti.

Pojava prve Stojadinovićeve vlade i njena deklaracija

Prva vlada Milana Stojadinovića (od 25. juna 1935. do 21. decembra 1938.) imala je predstavljati neku koncentraciju starih političara i time pokazati javnosti, kako ona ide ka sminivanju i rješenju političke krize. Pored radikala oko Stojadinovića kao predsjednika vlade (Đure Jankovića, Miloša Bobića, Branka Kaluđerčića i dr.) u njoj su bili i predstavnici bosansko-hercegovačkih muslimanskih elemenata (Mehmed Spaho i Šefkija Behmen), zatim predstavnici slovenskih klerikalaca (Anton Korošec sa resorom ministarstva unutrašnjih poslova i Miho Krek), te raniji disidenti iz HSS-a (Nikola Preka, Marko Kožul i Mile Miškulin,

zatim Ljudevit Auer i Milan Vrbanić). Ali javnost je znala, da je ta vlada daleko od kakve stranačke koncentracije, jer je Stojadinović od starih građanskih opozicionih političara uspio da oko sebe u vladi okupi samo mali broj, i to politički dosta beznačajnih elemenata. Udružena opozicija ostajala je i dalje nasuprot ovoj »koncentracionoj« vladi.

U prvi su mah mnogi iz Udružene opozicije očekivali, da će Stojadinović zaista raspustiti Skupštinu, izabranu 5. maja, te da će se iznaći neki način za sporazum s vladom. Stojadinović je pri nastupu vlade zaista uveliko obećavao uspostavu građanskih sloboda, »demokratizaciju« itd. Povodom Stojadinovićeve izjave o tome dao je Maček zagrebačkoj štampi jednu izjavu, iz koje se moglo razabrati da vodstvo HSS pretpostavlja izvjesnu mogućnost poboljšanja režima. Tu je Maček naime rekao:

> »... Nova će vlada imati prilike pokazati kani li prema Hrvatima udariti pomirljivim kurzom. To može najbolje učiniti tako, da repatrira svu silu nepravda, koje su počinjene nad hrvatskim narodom, naročito pak donošenje djelomice nepravednih, a djelomice nerazmjerno prestrogih političkih osuda. Na stotine takvih osuđenika leži u Mitrovici i Lepoglavi. Na hiljade pak policajnih osuda, koje su izrečene bez ikakvog pravog razloga, bilo u formi globa, bilo u formi zatvora, one vise još uvijek nad glavom seljačkog naroda«. (»Jutarnji list«, od 26. jula 1935.)

Međutim, ubrzo se vidjelo, da od sporazuma sa Stojadinovićem nema ništa. Umjesto da raspusti Skupštinu, koja je izabrana policijskim metodama i svakovrsnim nedozvoljenim izbornim makinacijama, predsjednik nove vlade Stojadinović odlučio se na saradnju s njom. U vladinoj deklaraciji on je pred Skupštinom 4. jula 1935. kazao ovo:

> »... Spoljna politika Kraljevine Jugoslavije utvrđena je već ranije: ugovorima o miru, ugovorima o savezima i prijateljstvima, utvrđena je postojanjem Male Antante i Četvornog Balkanskog sporazuma, utvrđena je tradicionalnim vezama jednog dubokog prijateljstva prema Francuskoj ...«

Koliko je iskrenosti bilo u toj Stojadinovićevoj deklaraciji o vanjskopolitičkom stavu njegove vlade, to su ubrzo pokazali kasniji događaji. Vanjskopolitički kurs njegove vlade postajao je sve očitije profašistički i upravo suprotan od onoga, što je on 4. jula pred Skupštinom izlagao. O unutrašnjepolitičkom pogramu svoje vlade Stojadinović je tom prilikom rekao:

> »... Osnovni pravac naše unutrašnje politike dat nam je osnovnim zakonom zemaljskim, Ustavom od 1931. godine. Kraljevska vlada je vjerna svima načelima toga Ustava, ističući naročito princip *državnog i narodnog jedinstva* (opšte, burno i dugotrajno pljeska-

Žandarmerija jula 1937. u Beogradu rastjeruje demonstrante protiv konkordata. Ministar unutrašnjih poslova Antun Korošec i predsjednik vlade Milan Stojadinović upotrebili su silu protiv učesnika ovih demonstracija (građana, radnika, studenata i svećenika)

nje). *Bićemo odlučni* ne samo u naglašavanju, nego i u stvarnom sprovođenju zakonitosti, kao i u punoj primjeni i poštovanju načela jednakosti i ravnopravnosti svijuh građana ...« (»Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije«, Vanredan saziv za 1935., knjiga II., cit. izd., str. 115–116).

Tako je dakle vlada istupila pred javnost i nije više moglo biti sumnje o njezinom karakteru. Iako je u prvi mah osuđivala metode svoje prethodnice, Stojadinovićeva vlada odlučila je, da se koristi rezultatima »policijskih metoda« Jevtićeve vlade. Stojadinović je prionuo da u Skupštini za sebe osigura potrebnu većinu, na koju će se oslanjati u provođenju svoje politike, suprotno građanskim opozicionim političarima, koji su – kako smo rekli – u početku pretpostavljali mogućnost saradnje sa Stojadinovićem. CK KPJ dao je odmah o vladi Milana Stojadinovića točnu ocjenu, kada je u Odluci politbiroa CK KPJ (1. augusta 1935.) uz ostalo o pojavi Stojadinovićeve vlade rekao:

»[.. Cilj je te vlade da zaustavi porast borbenosti narodnih masa. Ali njena suština ostaje i nadalje vojno-fašistička-velikosrpska.

Povodom skupštinske diskusije o konkordatu, a u vezi s bolešću patrijarha Varnave, Stojadinovićeva vlada je sa žandarmerijom raspršila (19. jula 1937.) crkvenu litiju u Beogradu. Na slici: žandarmi zaustavljaju na beogradskim ulicama litiju sa zastavama

Vlada Stojadinovića opire se na fašistički Ustav od 1931. godine, na sve šestojanuarske zakone, na vojne klike, na fašističku i nasilnu »izbornu« skupštinu. Ona nije sprovela nikakve bitne izmjene u državnom aparatu, nije uklonila Zakon o zaštiti države, nije dala amnestiju političkim i vojnim zatvorenicima. Vlada Stojadinovića nije do sad učinila nijedan korak da se olakša položaj hrvatskog i ostalih ugnjetenih naroda. Prema radničkoj klasi, seljaštvu i potlačenim narodima ta vlada i dalje vrši nasilja, puca u seljačke mase, kundači demonstrante, raspušta kulturne i druge organizacije itd. Vlada Stojadinovića odbija uspostavu normalnih odnosa sa SSSR i nastavlja politiku očijukanja sa Hitlerovim fašizmom.« (»Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije«, tom II., Beograd, 1950., str. 365–366).

Osnutak »Jugoslavenske radikalne zajednice«

Stojadinović je odlučio surađivati s »petomajskom« Skupštinom, ali istom onda, kada za sebe organizira čvrsti oslonac na većinu u tome tijelu. Stojadinović je dobro ocijenio principijelnost članova te Skupštine, koja je stvorena na poznat način utjecajem državne vlasti. Bogoljub Jevtić više nije imao vlast u svojim rukama i treba pretpostavljati, da će većina te Skupštine i dalje biti za – vladu, za Stojadinovićevu vladu. Tako se uskoro i dogodilo. Pojavom Stojadinovićeve vlade došlo je u redovima poslaničkog kluba JNS do rasapa – pretežni dio njegovih članova izjasnio se za pomaganje Stojadinovićeve vlade, a tek manji broj ostao je i dalje uz Jevtića. Tako je u ovoj »petomajskoj« Skupštini obrazovana opozicija, koja, međutim, nije osjetno ugrožavala Stojadinovićevu vladu. I vladina većina i ova opozicija (oko Bog. Jevtića) bile su za održanje režima, a protiv vanparlamentarne opozicije, dakle u suštini bile su saglasne, a razlikovale su se samo u pogledu toga, tko će od njih biti na državnim vrhovima. No to ne znači, da među tim Stojadinovićevim i Jevtićevim pristalicama nije dolazilo do sukoba. Već u skupštinskoj debati o vladinoj Deklaraciji došlo je do žestokih izraza suprotnosti između članova »Jugoslavenskog poslaničkog kluba« (kako se nazivala grupa poslanika oko Bogoljuba Jevtića) i »Kluba narodnih poslanika skupštinske većine« (kako se zvala grupa poslanika oko Milana Stojadinovića). Vidjelo se to napose i po borbi oko izbora za skupštinske odbore. Razmjer njihovih tadašnjih snaga pokazivao je na pr. rezultat izbora za Administrativni odbor Skupštine (i druge odbore), za koje je vladina lista dobila 191, a Jevtićeva 89 glasova. Ta je opozicija istupila već 7. jula 1935. s interpelacijom na predsjednika vlade Stojadinovića, i to pored ostaloga i o – korupciji (»Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije«, cit. izd., knj. I., str. 214–215). Zanimljivo je, da su u tim sukobima neki članovi Jevtićeve grupe oštro prigovarali načinu, na koji je došlo do obaranja vlade Bogoljuba Jevtića, te su za takvu »inscenaciju« okriv-

ljavali Milana Stojadinovića, a moglo se osjetiti, da time aludiraju i na kneza-namjesnika (»Stenografske beleške«, knjiga II., 1935., str. 60.). Neki su od njih udarili otvoreno na korupcionašku djelatnost Milana Stojadinovića (»Stenografske beleške«, knj. II, str. 110 i d.). Rascjep u guvernmentalnoj političkoj formaciji, koju je stvorila kamarila kao JNS, došao je u punoj mjeri do izražaja time, što je novi predsjednik vlade, Milan Stojadinović formirao svoju političku stranku.

»Jugoslavenska radikalna zajednica« bila je ta nova vladina politička grupa, koju je osnovao Milan Stojadinović u sporazumu s vodstvom bivše Jugoslavenske muslimanske organizacije (na čelu s Mehmedom Spahom) i bivše Slovenske ljudske stranke (Antunom Korošcem), kao i s grupom »staro-radikala« ili »Pašićevaca« uz pristanak nekadašnjeg prvaka Radikalne stranke, Ace Stanojevića. Kao što samo ime te nove stranke pokazuje, ona je imala biti ujedinjenje radikala sa spomenutim udruženim grupama, i to sa zadatkom da provede šestojanuarski politički program »nacionalnog i državnog jedinstva«. Prema Zakonu o izmjenama i dopunama Zakona o udruženjima, zborovima i dogovorima od 24. marta 1933. ministarstvo unutrašnjih poslova odobrilo je 19. augusta 1935. osnutak te stranke. Ona je u svojim redovima – pored većeg broja činovnika – okupila brojne šićardžijske buržoaske i sitnoburžoaske elemente, koji su iščekivali odatle koristi, što surađuju s vladom. Bila je to dakle nova vladina stranka, formirana i upravljana odozgo, sa programatskom linijom, koja je odgovarala tadašnjim interesima državnih vrhova. *O programu* svoje stranke kazao je Milan Stojadinović na stranačkoj skupštini JRZ u Beogradu 1. jula 1936. ovo:

> »... Srbi, Hrvati i Slovenci treba da zajednički, u atmosferi povjerenja izgrade unutrašnje uređenje njihove sopstvene kuće. U tom pravcu bilo je dosta griješaka s mnogo strana. Najviše smo do sada trpjeli od »integralnih« patriota, koji su sebe oglasili za jedine čuvare Jugoslavije, za jedine borce državnog i narodnog jedinstva. To su t. zv. Pofovci, Pohorci i JNS. Počevši od 1932. pa sve do prije 11 mjeseci, vladali su ovom zemljom ljudi iz Jugoslavenske nacionalne stranke pod raznim vladama i firmama. Pa što su nam ta gospoda ostavila u nasljeđe? Pored mnogih drugih nevolja ostavili su nam u nasljeđe i neriješeno *hrvatsko pitanje*. Sprovodeći svoju politiku potpune ravnopravnosti svih građana ove zemlje, držeći se načela jednakosti svih plemena i vjera, te visoko poštujući svačije osjećaje – vjerujem, da ćemo u našoj zemlji stvoriti takvu atmosferu međusobnog povjerenja, u kojoj će se ipak lakše moći *riješiti i hrvatsko pitanje,* koje danas izgleda tako teško.
>
> Program Jugoslavenske radikalne zajednice daje nam mogućnosti, da u času punoga smirenja pristupimo i rješenju hrvatskog pitanja. Mislim, da smo i dosadanjim radom svojim mnogo doprinijeli da se to pitanje svestrano raspravi, pa da se spremi i njegovo rješenje. Želimo i ubuduće omogućiti objektivnu i dobronamjernu raspravu hrvatskog pitanja.

Ali neka nitko iz naše dobre namjere ne izvede zaključak, da ćemo dopustiti unašanje takvih metoda, koje bi mogle ometati red i mir u zemlji, prelazeći preko granice onoga, što je dozvoljeno pisanim zakonima ove zemlje.

U našem je programu istaknuto načelo samouprave širokih razmjera. To je naš politički ideal. Mi ćemo raditi za njegovo ostvarenje. Već 18 godina postoji u našem javnom životu jedan krupan nesporazum. Mi smo vazda bili za najšire samouprave, dok su drugi tražili autonomiju, a treći federaciju. Nitko međutim nije dao tačnu definiciju, što je tražio, a niti je odredio sadržinu svojih želja.

Naša osnovna ideja u tom pogledu nalazi se u našem programu. Mi smo za poštivanje *triju imena našega naroda:* Srba, Hrvata, i Slovenaca. Mi smo za poštivanje njihove *ravnopravnosti* i njihove tradicije. Mi želimo uređenje državne uprave u smislu narodnih želja i potreba. Pri tome ostavljamo, da pojedina upravna područja uređuju svoje potrebne administrativne, privredne, finansijske i socijalne prilike, ukoliko su u vezi s pojedinim krajevima, a na način koji to uređivanje ne bi dovodio u suprotnost sa državom, te s njezinim ciljevima i s njezinim potrebama ...« (»Novosti«, zagrebački dnevnik od 2. jula 1936.).

U tom programu ističe se produžavanje politike u smislu onih principa, koji su oglašeni već Šestojanuarskom proklamacijom, a dobili posebnu sankciju i Ustavom od 3. septembra 1931. JRZ je dakle programatski na gledištu nacionalnog i državnog jedinstva. Ali je pri tome Stojadinović u tom svom programatskom govoru istupio i protiv »integralaca«, kao što su se predstavljali takvima pripadnici ranije vladine stranke – JNS. On je time udarao napose na svog prethodnika Bogoljuba Jevtića, iako je i taj bio tek sprovodnik politike dvora, kao što je to postao i sam Milan Stojadinović. Ali pored sve osude stava tih »integralaca«, te iako ističe »troimeni narod« i »najšire samouprave« Stojadinović je za nepokolebljivost u čuvanju principa Oktroiranog ustava. Očigledno, da je osuda Jevtićevog smjera bila više taktičkog karaktera, i da je ona usmjerena na to da bi se predobilo hrvatsku federalističku stranu oko Vladimira Mačeka. Stojadinović govori o potrebi očuvanja »triju imena našeg naroda«, ali on ipak ne odstupa od unitarizma, a ovaj mu je bio potreban kao opravdanje centralizma!

Stojadinović je nadalje istakao postojanje »hrvatskog pitanja«, u čemu se vidno razlikovao od svog prethodnika, Bogoljuba Jevtića. Dugo je trebalo pripadnicima te političke formacije (JNS), da i oni uoče, kako to hrvatsko pitanje ne samo postoji, nego da se mora tražiti i njegovo demokratsko rješenje; trebalo je dugo kamarili da osjeti kako se ne smije produžavati dekretiranje takozvanog rješenja, koje izaziva ogorčene proteste onih, koji se ne žele pomiriti s nacionalno-unitarističkim oficijelnim stavom vlade. Stojadinović je, dakle, priznao postojanje toga pitanja, ali je bilo očito, da on to čini uglavnom iz taktičkih razlo-

ga, da bi svojoj vladavini dao prividnost neke demokratičnosti i spremnosti k izmirenju. Jer on je uporedo s tim priznanjem postojanja »hrvatskog pitanja«, ipak ostao uglavnom kod tadašnjeg državnog ustrojstva, kako je ono bilo uređeno Ustavom od 1931. godine.

Stojadinović se predstavljao, kao da je spreman i na pregovore s federalističkom opozicijom o preuređenju države. On je stavio u izgled i neke »samouprave«, pri čemu je naglasio kako su »oni« (vjerojatno misli na radikale, ali i svoje najnovije saveznike u ovoj vladi!) »vazda bili za najšire samouprave«. Stojadinović je tom prilikom istakao čak i to, da bi se pojedinim područjima imalo ostaviti neka sama »uređuju svoje potrebne administrativne, privredne, finansijske i socijalne prilike«. To je na prvi mah izgledalo pogodno za poneke iz vodstva bivše HSS. Ali se pritom moralo podsjetiti i na to, da Stojadinović svemu tome određuje okvir, a to je – državno uređenje u smislu Ustava od 1931. godine. To je značilo, da je i Stojadinović ostajao i bio za centralizam. To je dalje značilo, da je čitava ta »revizionistička« fasada programa JRZ bila više ili manje jedan taktički manevar, a on, međutim, nije postigao cilja.

Iz prednjih navoda razabire se program JRZ, dakle i vlade Milana Stojadinovića. A kakva je bila njegova politička *praksa?* Na to pitanje odgovaraju poznate činjenice. Iz njih se vidi, da je vladavina Milana Stojadinovića bila *postepena fašizacija zemlje* sa ciljem, da kapitalistički državni vrhovi oslanjajući se na fašističke susjedne države učvrste svoju vlast u zemlji ugušujući bezobzirno otpor narodnih masa. Kasniji politički događaji pokazali su, da se Stojadinović sve to jasnije ispoljavao kao agent susjednih fašističkih sila Osovine, dok je u unutrašnjepolitičkom pogledu nastojao, da i on za sebe stvori fašističku organizaciju. U tu svrhu Stojadinović je stavio u pokret čitav državni aparat, koji je imao da pomogne stvaranje fašističke organizacije u državi na čelu sa Stojadinovićem kao »vođom«.

Na velikim, dosta vješto organiziranim javnim skupštinama, na koje su često sasvim otvoreno organi vlasti (uprava, policija) upućivali (i na državni trošak!) mnoštvo građana, na mnogim od takvih zborova istupao je Stojadinović po ugledu na Mussolinija i Hitlera. Uz dobru režiju tih skupština, pripremljenih i čuvanih od organa vlasti, Stojadinović je kao »vođa« obećavao narodu bez ikakvih ograda i obzira sve, što je moglo da pobudi interes slušalaca; organizirani odredi njegovih odreda (u zelenim košuljama!) pozdravljali su ga fašistički s uzdignutom rukom i nazivali ga vođom. Stojadinović je sistematski i planski pripremao svoje »firerstvo«, dok je istovremeno uvodio fašističke propise i zemlju podređivao interesima susjednih fašističkih velesila.

Koji su bili razlozi za takvu fašističku politiku Stojadinovića? Nema sumnje, da su Stojadinovića na takav fašistički kurs poticale svjetskopolitičke prilike, koje su ukazivale na vidno jačanje fašizma u kapitalističkom svijetu, gdje su državni vrhovi tih velesila usprkos svojim imperijalističkim suprotnostima ipak stajali jedinstveno protiv Sovjetskog Saveza i svima sredstvima pomagali borbu protiv komunizma. Kapita-

listički vrhovi u Kraljevini Jugoslaviji prilazili su takvoj protuboljševičkoj vanjskopolitičkoj orijentaciji već po svom klasnom interesu. Na takav vanjskopolitički kurs upućivalo je Stojadinovića i ostale elemente oko dvorske kamarile za Namjesništva i unutrašnjepolitičko stanje.

Kamarila je vidjela, da dosadašnje vlade usprkos široko primjenjivanim drastičnim mjerama protiv nezadovoljnika ipak nisu dovele do likvidacije opozicije protiv režima. I dalje su ostala neriješenima i socijalno i nacionalno pitanje. I s jedne i s druge strane prijetila je režimu opasnost, a on sam nije imao dovoljno snage, da te protivničke pokrete uguši.

»Atentat« na Milana Stojadinovića

Suprotnosti između Stojadinovića i Jevtića poprimale su s vremenom sve to oštrije oblike i razmjere. »Jenesovci« su protiv Stojadinovića sve bezobzirnije istupali, kako na zborovima, tako i u Skupštini. Njihova kritika pogađala je Stojadinovića utoliko teže, što je ona dolazila iz redova »lojalne opozicije«, koja je svojim vezama s dvorom ipak mogla ugroziti i njegov položaj na vlasti. Zato je Stojadinović bezobzirno stao istupati i protiv tih svojih protivnika. Usred te borbe između Stojadinovića i JNS došlo je 4. marta 1936. do veoma čudnog atentata na Milana Stojadinovića.

Za vrijeme skupštinske debate o Finansijskom zakonu za 1936/37 upravo kada je Milan Stojadinović sa govornice obrazlagao vladin prijedlog za to, neki Damjan Arnautović, poslanik iz redova Jugoslavenske nacionalne stranke, stalno je upadao Stojadinoviću u riječ. Kad ga je ovaj pozvao da siđe iz novinarske lože u skupštinsku salu, Arnautović je to učinio, te je nakon nekoliko ponovljenih upadica ispalio navodno na Stojadinovića nekoliko *revolverskih metaka*. Evo kako je taj čin opisan u stenografskim zapisnicima Skupštine, sa sjednice od 4. marta 1936. godine:

> »(Stojadinović:) ... Ali ja se nadam, da ćemo i za njih naći dobra rešenja. (Iz novinarske lože sa krajnjeg mesta do zida u pravcu govornice narodni poslanik Damjan Arnautović dobacuje: „Kad nisi našao za 8 meseci, nećeš ni sada!")
>
> Predsednik Stevan Ćirić: „Molim galerije da budu mirne ..."
>
> Predsednik Ministarskog saveta i ministar inostranih poslova dr. Milan Stojadinović: „Gospodine poslaniče... (upravljajući pogled na Damjana Arnautovića u novinarskoj loži) ... imate pravo govora samo ovde dole" (Damjan Arnautović: „Sada ću da dođem dole").
>
> (Stojadinović:) ... Finansijski odbor međutim nije učinio ni jedno ni drugo! (Damjan Arnautović upada uvredljivim izrazima).
>
> Predsednik Ćirić: „Gospodine poslaniče, opominjem Vas na red i molim Vas da ne upotrebljavate takve reči, jer ću Vas isključiti sa sednice". (Damjan Arnautović ponovo upada uvredljivim izrazima).

– Gospodine poslaniče, posljednji put Vas opominjem na red zapisanom opomenom. (Damjan Arnautović: „Sedi na svoje mesto". Povici iz većine: „Nije ovo kafana". Miloje Sokić: „Napolje s njim, vidite, da je pijan". Damjan Arnautović: „Hajde, govori dalje! Da čujemo ...")

...Damjan Arnautović: „Živeo kralj Petar! Što ne ustaneš pope?" Damjan Arnautović produžuje sa uvredama. Dr. Vojislav Janjić: „Ovog pijanog čoveka treba izbaciti napolje. To je sramota!"

U istom trenutku ustaje sa krajnjeg levog mesta iz prve klupe na levici narodni poslanik Damjan Arnautović, vadi iz levog unutrašnjeg džepa kaputa revolver *i puca tri ili četiri puta,* i to prvi put u pravcu govornice, za kojom se nalazi predsednik ministarskog saveta g. dr. Milan Stojadinović. U dvorani nastaje opšta zabuna. Nekoliko poslanika u istom momentu pritrčavaju s leđa i sa strane narodnom poslaniku Damjanu Arnautoviću i razoružavaju ga« (»Stenogr. beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije«, I. redovan saziv knjiga III., 1936., str. 121–123).

Stojadinović je ostao nedirnut. Nije li i Mussolini imao nekoliko insceniranih »atentata«? Nije li se i ovdje nešto slično dogodilo? Zar nema i tu znakova insceniranja? Nije li Stojadinović možda mislio da i kroz to svrati pozornost masa na sebe, da zaborave na veoma nepovoljno stanje zemlje? Evo što o teškim životnim prilikama naroda kaže Odluka plenuma CK KPJ od aprila 1936. godine.

»... Narod grca u bijedi i nevolji. Radnička klasa robuje za gladne nadnice. Radnike progone kao skitnice iz mjesta u mjesto. Puste su i izgladnjele seljačke kolibe. Obrtnici se guše pod teretom poreza, dugova i kartela. Pred omladinom su zatvorena vrata u život. Njezin opstanak i budućnost ugroženi su u najvećoj mjeri. A nekoliko stotina bankara, kapitalista, veleposjednika i zelenaša plivaju u obilju.

Čitavi narodi su u okovima. Policijski i žandarmerijski kundaci postali su simbol državne vlasti. Korupcionaši, egzekutori i fašisti nekažnjeno vrše svoja zlodjela nad narodom, sakrivajući se za fraze o odbrani državnih interesa ...« (»Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije«, tom II., cit. izd., str. 382).

U takvim okolnostima Stojadinović sa svojom Jugoslavenskom radikalnom zajednicom prilazi sve otvorenije k fašizmu i na toj strani traži podršku za svoj režim stoga, što sve više raste protiv njega otpor u narodnim masama. U takvim uvjetima postaje JRZ organizirani nosilac procesa fašizacije zemlje, zaboravljajući pritom na osnovne interese zemlje i misleći samo na profite svojih vrhova.

Jačanje separatizma u Hrvatskoj

U redovima federalističke opozicije oko HSS ispoljava se od »petomajskih« izbora (1935) sve to osjetnije pokret velikohrvatskih šovinističkih elemenata (frankovaca i klerofašista). U redovima pristalica Hrvatske seljačke stranke sve se češće čuju glasovi protiv Jugoslavije, za odcjepljenje Hrvatske, za njezino državno osamostaljenje uz oslonac na susjedne zapadne velesile, napose na fašističku Italiju. Vladimir Maček je, istina, u nekoliko navrata osudio takve frankovačke separatizme, kao na pr. izjavom štampi prilikom njegove posjete Beogradu 21. juna 1935. i dr. No frankovci, od kojih su mnogi već tada bili povezani s ustaškim vođom Antom Pavelićem u Italiji, postajali su sve aktivniji. Njihova protivjugoslavenska akcija uzimala je sve više maha.

Tako je na pr. juna 1935. u Zagrebu stvorena t. zv. *»Legija rada«*. Nju su osnovali velikohrvatski profašistički elementi iz Zagreba sa ciljem, da ona po uzoru na slične fašističke organizacije (u Italiji i u Njemačkoj) okupi velikohrvatske profašističke elemente, kako bi mogli razviti organiziranu akciju protiv Jugoslavije. Ta je »Legija rada« imala po svima hrvatskim krajevima organizirati tzv. »postrojbe rada«, kroz koje se imao širiti fašizam, velikohrvatski separatizam i pokret protiv komunista. Ta navodna »dobrovoljna radna služba« imala je predstavljati jezgru kasnije »udarne organizacije« za »oslobođenje Hrvatske«. No vlasti su u Savskoj banovini zabranile dalji rad te »Legije rada« i onemogućile njezin razvitak.

Ali time ipak nije bila zaustavljena velikohrvatska separatistička akcija. Ona se produžavala pod novim formama i drugim načinima u desničarskim nacionalističkim redovima HSS. Iz te sredine potekla je sredinom 1935. akcija, da se namjesto zabranjene »Legije rada« osnuje druga organizacija, koja će unekoliko moći nadomjestiti tu spomenutu »legiju«. Na to je pristalo i samo vodstvo HSS, te je 1935. »pod pokroviteljstvom« Vlatka Mačeka osnovana tzv. *»Hrvatska građanska zaštita«* po gradovima, a na selima po Hrvatskoj – *»Hrvatska seljačka zaštita«*. Ona se uskoro osnovala po svima hrvatskim mjestima. Ta je organizacija formalno imala zadatak, da političke sastanke, konferencije i skupštine Hrvatske seljačke stranke brani od napadaja političkih protivnika. Stvarno su vladine »udarne grupe« (tzv. »četnici«, zatim »Srnaovci« i dr.) mjestimice napadali na skupove i pojedince iz redova HSS. Zato je vodstvo HSS i prihvatilo prijedlog nekih svojih članova o osnutku te »Zaštite«. Ta organizacija nije u prvo vrijeme imala oružje. Nosila je štapove. Istom kasnije, kada je (26. augusta 1939.) formirana Banovina Hrvatska, dobila je ta »Zaštita« pravo da nosi i oružje, i to da kao »ispomoćna organizacija uz policiju vrši funkcije vlasti«.

»Zaštita« je bila organizirana kao poluvojnička skupina. Unutrašnje njezino ustrojstvo podsjećalo je na raspodjelu vojnih jedinica austro-ugarske vojske. »Zaštitom« su komandirali uglavnom bivši austro-ugarski oficiri (kao što su bili bivši austro-ugarski kapetani Fabijanec, Ko-

vačević i dr.). Za vlade Dragiše Cvetkovića razvila se ta »Zaštita« do velike poluvojničke organizacije, koja je prema podacima Generalštaba Kraljevine Jugoslavije brojala krajem 1940. oko 200.000 naoružanih članova (autorova knjiga »Slom stare Jugoslavije«, 1958., str. 106 i d.). Govorilo se još ranije, – očito radi zavaravanja neupućenih, – kako »Zaštita« navodno ima da brani sela od nepogoda, da čuva nasipe, organizira gašenje požara, pazi na red po selima itd. No mnogi su znaci pokazivali da je ta »Zaštita« zapravo naoružana formacija Hrvatske seljačke stranke, čije je vodstvo upravljalo s tom poluvojničkom organizacijom kao sa svojom stranačkom vojskom.

Učestala politička ubojstva

Stojadinović je govorio, da donosi sređivanje prilika u zemlji, ali su događaji pokazivali protivno od njegovih riječi. Umjesto smirivanja dolazilo je sve to više do zaoštravanja odnosa između vlade i opozicije, između vladinih i opozicionih pristalica. Činjenice su pokazivale, da je vladin aparat, policija i žandarmerija i pored Stojadinovićevih uvjeravanja o primirivanju vrlo često istupala surovo i bezobzirno na mnogim mjestima te dovela (naročito u Hrvatskoj, Bosni i Dalmaciji) i do većih krvoprolića. Policija i žandarmerija napadala je nerijetko na radnike i seljake, te su istupi tih organa vlasti dali na mnogo mjesta povoda i teškim protivudarima s protivne strane.

Već prvih mjeseci Stojadinovićeve vlade došlo je na raznim mjestima u Hrvatskoj do sukoba između žandarmerije i seljaštva. Mjestimice bilo je i žrtava. Tako je na pr. početkom 1936. došlo do krvavih sudara između seljaštva i žandarmerije u Garešnici, Biškupcu, kod Požege, zatim kod Livna, u Imotskom itd. Tim povodom objavilo je vodstvo HSS (potpisan Vladimir Maček) jedan letak, u kojemu se protestira protiv ubijanja od strane žandarmerije, te se kaže, kako »od hrvatskog seljačkog naroda ... nitko ne može tražiti da se dade klati poput janjeta«. Ujedno se dodaje, kako će se »hrvatski seljački narod ... braniti protiv nezakonitih istupa, došli oni s koje god strane ...«

Uzbuđenje u redovima hrvatskih federalista izazvalo je ubojstvo narodnog poslanika Karla Brkljačića, istaknutog prvaka HSS u Lici. Brkljačića je 9. aprila 1936. u selu Trnovcu (kod Gospića) ubio iz potaje nepoznati počinitelj, a u redovima pristalica HSS pronijelo se, da su to učinili »četnici«, naoružani vladini odredi.

Umorstvo u Kerestincu bilo je drugi krvavi događaj, koji je mnogo više uzbudio vladine pristalice. Kad je jedna grupa navodnih izletnika 16. aprila 1936., doputovavši iz Zagreba u Podsused, krenula pješice preko sela Rakitje, pronio se među tamošnjim seljacima glas, da su to »četnici«, koji idu na Kupinec, gdje je predsjednik HSS Vladimir Maček boravio na svome imanju. Po nekim podacima ti su izletnici navodno susrećući seljake izazivali ih raznim političkim povicima. Kada

je povodom toga sve veći broj svakojako naoružanih seljaka krenuo za tim ljudima, oni su se sklonili u Kerestinec i zatvorili u kuću bivšeg bana Mihalovića. Seljaci, sve to jače uzbuđeni glasinama o »četnicima«, provalili su u ovu kuću i poubijali petoricu ljudi, koje uopće ni poznavali nisu.

Krvoproliće u Senju (9. oktobra 1937.) bilo je dalji krvavi događaj, koji je uvelike uznemirio javnost. Kad su se izletnici iz Gospića vraćali iz Senja (gdje su sudjelovali na jednoj pjevačkoj priredbi), jedan od prisutnih žandarma kad je čuo neke nedovoljno utvrđene protivrežimske povike, navodno – u namjeri da zaustavi kamion s izletnicima i da ih legitimira ispalio je puščani metak u zadnje kotače kamiona, a odmah zatim otvorili su ostali žandarmi paljbu i na ljude u tim kolima. Tom prilikom pobijeno je sedam ljudi.

Ta i druga krvoprolića uzimala je federalistička opozicija kao nove povode za zaoštravanje svog protivrežimskog stava, dok je vlada na drugoj strani produžavala sa sve težim progonima svih svojih protivnika. Krvavi sukobi su se produžavali, ali ne samo između vladinih organa i opozicionih elemenata, nego istovremeno i između frankovačkih elemenata i komunista.

Studentska omladina u Zagrebu, Ljubljani i Beogradu razvila je živu akciju protivu režima i policijskih mjera protiv studenata. Nasuprot akciji studenata pristalica vladine politike u spomenutoj već »ORNAS«, organizirale su se i grupe opozicionih studenata. Među njima svojom agilnošću naročito su se isticali studenti komunisti. Oni su za Stojadinovića u više mahova (zajedno i s radnicima) istupili u nekoliko demonstracija protivu vlade, pri čemu je policija (žandarmerija) protiv studenata primijenila brutalne mjere. Hapšenja i zlostavljanje uhapšenih studenata izazivalo je veliki revolt u građanstvu, a napose u omladinskim krugovima. Studenti na univerzitetima bili su čvrsto organizirani u SKOJ-u kao i u nizu drugih organizacija studenata, s kojima su komunisti sarađivali u akcijama protiv režima. Tako je na pr. u Zagrebu početkom 1935. bilo organizirano rukovodstvo SKOJ-a za Jugoslaviju i posebna studentska komunistička ćelija (Vojo Rajčević, »Studentski pokret ...«, cit., str. 237 i d.). Zajedno s drugim naprednim studentima komunisti omladinci imali su (naročito od 1935. dalje) često oštre sukobe, kako s režimskim studentima, tako napose s frankovačkim i klerofašističkim studentima (frankovci studenti u Zagrebu bili su organizirani u društvu »August Šenoa«, a klerikalci u društvu »Domagoj«, dok su studenti pristalice HSS imali svoje društvo »Matija Gubec«). U takvim sukobima dolazilo je i do žrtava. Tako su 14. aprila 1937. fašistički studenti na zagrebačkom sveučilištu usmrtili studenta prava *Krsta Ljubičića*. Njegov pogreb bio je svečana manifestacija solidarnosti napredne omladine i građanstva protiv fašističkih elemenata, koji su postajali sve agresivniji. Iz redova frankovačkih studenata iz tih godina razvio se kasnije, pod uvjetima fašističke okupacije Jugoslavije, 1941. tzv. »Ustaški sveučilišni stožer«, jedan od centara fašističkog terorizma u okupiranoj Jugoslaviji.

POVODOM VLADINE AKCIJE OKO SKLAPANJA KONKORDATA

Klerikalci u vladi (napose Anton Korošec, ministar unutrašnjih poslova) zahtijevali su uređenje odnosa s rimskom Kurijom. Interesi gornjeg sloja katoličkoga klera iziskivali su, da se sklapanjem jednog ugovora s Vatikanom osigura tom društvenom sloju, napose njegovim vrhovima (i rimskoj Kuriji) povlašćeni položaj, kako u ekonomskom, tako i u pedagoškom pogledu i dr. Kao rezultat te klerikalske akcije potpisao je jugoslavenski ministar pravde (dr. Ljudevit Auer) u Rimu 25. jula 1935. *Konkordat* (Vatikan je u tim pregovorima predstavljao kardinal Pacelli). Tim ugovorom vlada Kraljevine Jugoslavije pored utvrđenja granica između jugoslavenskih biskupija, te osnutka novih biskupija u Ninu, Bačkoj i Banatu, katoličkoj crkvi priznala je u državi naročit položaj, te su joj zagarantirani veleposjedi s tim, da oni ne dolaze pod udar državnih agrarnih propisa, zatim joj je zajamčena puna autonomija i dr., tako da je ona imala predstavljati u Jugoslaviji zasebnu povlašćenu organizaciju, koja će djelovati bez neposredne kontrole države i to s naročito širokim povlasticama. Konkordat je imala ratificirati Narodna skupština i Senat.

Takav ugovor s rimskom Kurijom izazvao je u jugoslavenskoj javnosti oštre prigovore zbog povlašćivanja visokoga katoličkog klera i davanja Vatikanu naročitih prednosti prema državnoj vlasti. Takvu Konkordatu prigovarali su naročito komunisti, ali i drugi napredni elementi, a uz njih i velikosrpski orijentirani slojevi, koji su na taj Konkordat gledali i sa gledišta vjerske nesnošljivosti. Povodom diskusije o Konkordatu, koja je povedena decembra 1936. u beogradskoj Skupštini, izdala je »Patrijaršijska štampa« jednu brošuru protiv potvrđivanja Konkordata, iznijevši u njoj niz svojih prigovora protiv toga ugovora s rimskom Kurijom. Na drugu stranu su klerofašistički elementi živo propagirali u težnji, da dođe do ratifikacije tog Konkordata, a separatistički velikohrvatski elementi ukazivali su na prigovore protiv Konkordata kao na tobožnji napad na – hrvatstvo. Stvar visokog klera katoličke crkve i Vatikana poistovjećivali su ti elementi s nacionalnim interesima Hrvata. S tom klerofašističkom propagandom sudarila se dakle slična, iako suprotnih ciljeva, akcija velikosrpskih elemenata, koji su sa svoje strane pritom zastranjivali u protivnom smjeru i govorili o napadu na srpskopravoslavnu crkvu tim Konkordatom.

U tim suprotnostima oko Konkordata zatalasala se javnost, naročito u Beogradu. Na glas, da Stojadinovićeva vlada priprema ratifikaciju Konkordata u Skupštini, došlo je na više mjesta do demonstracija protivu vlade i klerikalnih akcija u vezi s Konkordatom. Protiv Konkordata ustali su i sada vrhovi srpskopravoslavne crkve. Njihov revolt, uvjetovan njihovim posebnim interesima, udružio se s općim dubokim ogorčenjem masa protivu režima. Za glavnog predvodnika borbe spomenutih crkvenih vrhova protivu Konkordata smatralo se tadašnjeg

patrijarha Varnavu. Kako je on upravo usred najžešćih sukoba zbog Konkordata teško obolio, u javnosti su kružile glasine, da ga je vlada dala otrovati. U takvim okolnostima priredili su ti crkveni krugovi 19. jula 1937. »molebstvije« za patrijarhovo ozdravljenje. Golema povorka s »ripidama« i drugim crkvenim znacima, predvođena od više episkopa i popova, krenula je prema središtu grada. Toj litiji priključilo se mnoštvo drugih građana, te je ta »litija« postala masovna demonstracija protiv Stojadinovićevog režima – povodom Konkordata. Krećući prema Terazijama »litija« je naišla na gust kordon žandarma, koji su po nalogu vlade (a posebno ministra unutrašnjih djela Antuna Korošca) potisnuli »litiju« natrag, pri čemu se razvila žestoka tuča s građanima u »litiji«, prema kojoj su žandarmi nastupili veoma surovo bez ikakvog obzira na vjerski značaj te povorke. Tom prilikom ranjeno je više građana, a među njima i neki crkveni funkcioneri.

Koroščeva bezobzirnost prema ovoj »litiji«, a napose vijesti o povredama jednog episkopa, i više građana, glasine o razderanim »ripidama« i drugim crkvenim barjacima itd., izazvali su u masama golemo ogorčenje. Stojadinovićeva vlada ipak nije popuštala. Usprkos revolta građanstva njegova je vlada 23. jula ipak iznijela Konkordat pred Skupštinu, koja ga je poslušno odobrila. Sutradan je, međutim, umro patrijarha Varnava, i novi talas ogorčenja izbio je protivu vlade. Trebalo je da se Konkordat iznese i pred Senat, da bude i s te strane konačno potvrđen, ali žestoki otpor u javnosti prinudio je sad vladu na popuštanje. Kada je vlada opet početkom 1938. pokušala da ratificira Konkordat, ponovo je izbilo nezadovoljstvo u javnosti, te je Stojadinović konačno bio prinuđen, da 21. januara 1938. (aktom »strogo poverljivo« br. 2790) obavijesti Arhijerejski sabor, kako je »zaista ovaj i ovakav zakonski predlog definitivno skinut sa dnevnog reda«. Taj poraz vladin nisu izazvali toliko spomenuti crkveni krugovi, koliko opći revolt masa prema vladinoj politici, pri čemu je Konkordat bio samo jedan od povoda za izbijanje tog ogorčenja.

VANJSKA POLITIKA STOJADINOVIĆEVE VLADE

Usprkos navedenim obećanjima o produženju ranije vanjskopolitičke linije Stojadinović je sve otvorenije skretao k fašističkim silama. Kolale su glasine, da je Milan Stojadinović već prije svog imenovanja za predsjednika vlade bio pouzdanik fašističkih država (napose Njemačke), no bez obzira na tu neprovjerenu kombinaciju, činjenica je, da je on dosljedno i sve upornije provodio profašističku politiku. Dok je vlada Bogoljuba Jevtića i pored nekih znakova približavanja Njemačkoj uglavnom još ostajala u okvirima ranije »kraljeve politike«, Stojadi-

novićev nastup obilježavao je u stvari već očiti raskid sa staromi vanjskom politikom i otvoreni prijelaz na novu, profašističku. Stojadinović ipak nije ni izričito raskrivao svoj novi kurs. I on je govorio o »poštivanju starih ugovora prijateljstva« i tome slično. Ali se već prvih dana njegove vlade, vidjelo, da on prilazi k fašističkim državama. Govoreći o toj Stojadinovićevoj politici, talijanski ministar vanjskih poslova, grof Galleazzo Ciano piše ovo:

»... Želim reasumirati nešto pobliže odnose, koje sam imao sa Stojadinovićem ...

Stojadinović je fašista. Ako on to nije sasvim otvoreno, on je to svakako po svojoj koncepciji o autoritetu stranke, on je to sigurno s obzirom na svoju koncepciju o autoritetu države i s obzirom na život.

Njegov položaj u zemlji je odličan. Uz pomoć princa Pavla, koji mi je izjavio da Stojadinović uživa njegovo neograničeno povjerenje, uz srdačnu simpatiju, i nalazeći se na čelu stranke, koja ima većinu u zemlji, Stojadinović vrši danas, a u budućnosti si osigurava još veću *diktatorsku ulogu* u Jugoslaviji. On je prožet nesalomljivom voljom, te je bistrog i otvorenog mentaliteta. Njegovi se planovi jasno vide iz stvari, koje mi je rekao i koje sam ovdje sažeo ...« (»Les archives secretes du comte Ciano« (1936–1942.), Paris, 1947., str. 100; prevod: »Tajni arhivi grofa Ciana«, Zagreb, 1952., str. 118).

Sa svojom vanjskom politikom Stojadinović je u izvjesnoj mjeri pomogao prijeratnom usponu fašizma. On je (očigledno ne bez znanja i privole kneza namjesnika Pavla) pridonio slabljenju i kraju Male Antante, likvidirao je nekadašnji vanjskopolitički kurs Balkanskog sporazuma, pristao uz »Anschluss« Austrije Njemačkoj, solidarizirao se s daljim agresorskim koracima Njemačke protiv Čehoslovačke i utirao puteve aprilskom slomu stare Jugoslavije. Stojadinovića treba obilježiti kao dosljednog pomagača fašističke agresije u ovom dijelu Evrope. Iako su imperijalistički planovi fašističke Italije i nacističke Njemačke bili očigledno upereni protiv interesa Jugoslavije, Stojadinović je odobravao fašističku agresorsku politiku, dajući joj punu podršku svojim političkim kurzom. Kad su evropske velesile povodom fašističke agresije na Abisiniju 1935. posredstvom Lige naroda objavile protiv Italije tzv. »sankcije«, kojih se uostalom nisu striktno držale, Stojadinović je već tada pokazao svoju spremnost da posluži fašističkim napadačima; bankokratski elementi i u Kraljevini Jugoslaviji obilno su iskorištavali te »sankcije« izvozeći »zabranjenu robu« u Italiju i okupiranu Abisiniju. Stojadinovićeva vlada nije ništa činila da spriječi poslovnim brodovlasnicima iz naših luka da debelo zarađuju zaobilazeći proglašene »sankcije«. Slično se ponovilo i malo kasnije povodom fašističke intervencije u *Španiji* u pomoć generalu Franku. Stojadinovićeva vlada je

i dalje (od 1936.) zatvarala oči pred činjenicom, da iz splitske luke (i nekih drugih jadranskih pristaništa) često kreću krcati parobrodi za Španiju (s robom deklariranom tobože za neke druge inozemne luke); no zato je ta vlada budno pazila, da za Španiju ne odlaze dobrovoljci iz Jugoslavije, te je tečajem 1936. policija u više navrata hapsila ljude, za koje je sumnjala da odlaze ili da se spremaju u Španiju, da pomognu borbu republikanske vlade. Kad je francuska diplomacija marta 1937. pokušavala kod vladâ Male Antante, da ove s njom sklope vojni savez, Stojadinović je namjerno prešao preko takvog prijedloga i oglušio se na nj, jer je već otvoreno stajao na linijama fašističkih sila. Grof Galleazzo Ciano piše o tom Stojadinovićevom stavu slijedeće:

»... On namjerava (t. j. Stojadinović, primj. autora), da svoju odluku objavi na skorom sastanku Male Antante, koji će biti održan 1. aprila u Beogradu. Taj je odgovor sasvim negativan, kao što će biti i odgovor na eventualni prijedlog o bilateralnom savezu između Francuske i Jugoslavije, te između Francuske i drugih država Male Antante ...« (»Tajni arhiv ...«, cit. izd., str. 112).

Svoj profašistički stav ispoljio je Milan Stojadinović isto tako i povodom njemačkog zaposjedanja *Austrije*. Kada su 13. marta 1938. trupe nacističke Njemačke okupirale Austriju i kada je objavljeno njezino priključenje Trećem Rajhu, jugoslavenska javnost bila je u znatnoj mjeri uzbuđena. Narod u Jugoslaviji uviđao je opasnost, koja je odatle prijetila i ovoj zemlji. CK KPJ je povodom napada Trećeg Rajha na Čehoslovačku objavio (16. marta 1938.) ovaj proglas:

»... Njemački fašizam postupno i dosljedno provodi svoj pakleni plan, da pretvori narode srednje i jugoistočne Evrope u svoje robove i u topovsko meso za svoj konačni obračun s demokracijom, a osobito s njenom tvrđavom, Sovjetskim Savezom.

Hitlerovske trupe su na granici Jugoslavije! Fašistička, pangermanska i osvajačka Njemačka postaje pogranična država s Jugoslavijom. Hitlerizam nije »prijatelj i dobar susjed«, već zakleti neprijatelj slobode i nezavisnosti Jugoslavije ...

Jučer je Hitlerova soldateska zgazila slobodu austrijskog naroda, danas već sprema udarac protiv bratske Čehoslovačke, a sutra će njegove čete provaliti preko Karavanki u Jugoslaviju ...«

(Dokument u arhivu Historijskog odjeljenja CK KPJ u Beogradu; bez pobliže registarske oznake).

Komunistička partija Jugoslavije osuđivala je najodlučnije Stojadinovićevu unutrašnju i vanjsku politiku ističući, da ona ustvari podupire fašističko ugrožavanje mira u svijetu. Gornjim proglasom kao i drugim svojim aktima KPJ je ukazivala na to da Stojadinovićeva vlada ne samo što tako pomaže ekspanziju Trećeg Rajha, nego ide i za tim da Jugoslaviju što tjesnije priveže uz Osovinu. Upozoravajući na opasnosti, koje odatle proizlaze za svjetski mir, u gornjem se proglasu (CK KPJ) iznosi:

Za Mir, Nezavisnost i Slobodu

Narodi Jugoslavije!

NA OKUP PROTIV FASISTICKIH OSVAJACA.

Hitlerove fasističke motorizovane horde pregazile su malu Austriju i pocijepale svojim bajonetima sve medjunarodne ugovore, koji su osiguravali nezavisnost te zemlje.

Dok po berlinskim ulicama tutnje Hitlerovi tenkovi, Mussolinijevi razbojnici pokušavaju da zadadu smrtni udarac španjolskoj Narodnoj Republici.

Hitler i Mussolini ostvaruju već svoju zavjeru protiv mira i slobode naroda. Fašistički razbojnici izazivaju rat radi podjele Evrope.

Okupacijom Austrije Hitler je stegao u šipsta bratsku Čehoslovačku. Samo je pitanje dana kad će nad njenim mirnim stanovnicima da zabruje fašistički avion. Njemački fašizam postepeno i dosljedno provodi svoj pakleni plan da pretvori sve narode Srednje i Jugoistočne Evrope u svoje robove i u topovsko meso u svom konačnom obračunu sa demokratijom, a naročito s njenom tvrdjavom, Sovjetskim Savezom.

HITLEROVE TRUPE SU NA GRANICI JUGOSLAVIJE!

FAŠISTIČKA, PANGERMANSKA I OSVAJAČKA NEMAČKA POSTAJE POGRANIČNA DRŽAVA SA JUGOSLAVIJOM. Hitlerizam nije »prijatelj i dobri sused«, već zakleti neprijatelj slobode i nezavisnosti naroda Jugoslavije. Njegove izjave o neutralnosti i prijateljstvu prema nama su lazne, kao i dojučerašnja njegova obećanja prema Austriji. Juče je Hitlerova soldateska zgazila slobodu austrijskog naroda, danas već sprema udar protiv Čehoslovačke, a sutra će njegove čete da provale preko Karavanki u Jugoslaviju.

Hitler obnavlja staro nemačko carstvo i Wiljemov plan »Drang nach Osten«. Taj put vodi preko Jugoslavije na Jegejsko more. U tome ga podstiče Mussolini, koji sebi traži Dalmaciju i Krf.

S L O V E N C I,

Mnogo godina su vas tlačili i odnarodjivali njemački grofovi i baroni. Hitler se sprema da sutra zgazi vašu zemlju i zbriše s lica zemlje slovenski narod.

H R V A T I,

U bratskom sporazumu, u zajednici sa Srbima i Slovencima ste vi na putu svoje slobode i ravnopravnosti. **POD HITLEROM NIKADA!** Vi ste ono njegovo, koje se ostali Sloveni, samo radi rase, kojoj je sudjeno da robuje njemačkoj višoj rasi.

S R B I,

1915 godine Mackenzenove trupe pregazile su Srbiju. **DRANG NACH OSTEN VODI DOLINOM MORAVE.** Sudbina srpskog naroda vezana je sa sudbinom Slovenije i Hrvata. Kao što je poslije poraza na **MARICI** dolo **KOSOVO**, tako bi i poslije pada **LJUBLJANE i ZAGREBA**, došao red na **BEOGRAD**. Bez Slovenije nema Jugoslavije, bez slobode Slovenaca i Hrvata, nema slobode ni srpskom narodu.

HITLEROV I MUSOLINIJEV FAŠIZAM ZNAČI RAT!

SLOBODA I NEZAVISNOST NARODA JUGOSLAVIJE, PA I SAM OPSTANAK JUGOSLAVIJE UGROŽENI SU.

Narodi Jugoslavije, Svi vi, kojima je draga nezavisnost i sloboda!

Hitlerov agent Stojadinović izdao je narodne interese, pomagao je Hitlera da pregazi Austriju i došao ga na granice Jugoslavije. Vlada Stojadinovića dala je ovu **ZLOČINAČKU POMOĆ** da bi sebi osigurala podršku osovine Berlin-Rim u borbi protiv naroda.

Protivnarodni i fašistički režim Stojadinovića je najveća opasnost za slobodu naroda Jugoslavije i za nezavisnost Jugoslavije. On sprječava dogovor i sporazum, i u ovim sudbonosnim časovima, bratski sporazum medju narodima Jugoslavije i time potkopava otpornu snagu Jugoslavije.

Svojom izdajničkom spoljnom politikom on odvaja Jugoslaviju od njenih saveznika i predaje je Hitleru i Mussoliniju. Time on otvara vrata Jugoslavije fašističkim osvajačima.

BRANIMO MIR I SVOJU NEZAVISNOST I SLOBODU!

Narodi Jugoslavije,

SVI, KOJIMA JE DRAGA SLOBODA I DEMOKRATIJA, SVI ONI, KOJI VOLE SVOJU ZEMLJU I SVOJ NAROD, SVI RODOLJUBIVI GRAĐANI KOJI NEĆETE DA ROBUJETE FAŠISTIČKIM OSVAJAČIMA: - SVI NA OKUP!

SRUŠIMO IZDAJNIČKU VLADU STOJADINOVIĆA, - AGENTA HITLERA I MUSOLINIJA!

Stvorimo vladu narodne sloge i odbrane!

Apel KPJ na okupljanje antifašističkih snaga u zemlji

»... Srušimo izdajničku vladu Stojadinovića, agenta Hitlera i Mussolinija! Stvorimo vladu narodne sloge, demokratske i rodoljubive snage naroda Jugoslavije, koje su voljne, da se bore za mir i opstanak Jugoslavije, za nezavisnost i slogu njenih naroda ...«

Dok je tako na vladinu politiku gledala Komunistička partija Jugoslavije dotle je Milan Stojadinović produžavao svojim sve otvorenijim profašističkim stavom. O tome je (sredinom 1938) grof Ciano zapisao slijedeće:

»... Anschluss nije osjetljivo uzbudio politički život u Jugoslaviji. *Iako je javnost vrlo jako reagirala* (primj. autora: ova je točna konstatacija u očiglednoj suprotnosti s prednjom Cianovom neosnovanom napomenom), ipak je reakcija bila djelimično paralizirana s obzirom na postojeći sporazum s Italijom. Stojadinović je osobno ovu stvar već odavno predviđao, te je *savršeno miran*, što se tiče njemačkih planova ...«

(»Tajni arhivi grofa Ciana«, cit. izdanje, str. 203).

Namjesnički režim Kraljevine Jugoslavije pokazao je prilično neuvijeno već povodom austrijskog »Anschlussa« kakav stav zauzima prema ekspanzionizmu susjednih osovinskih sila, napose Trećeg Rajha. Već tada se predsjednik jugoslavenske vlade Milan Stojadinović zaista pokazao kao »savršeno miran«, iako je jugoslavenska javnost bila prilično uznemirena udarom Trećeg Rajha, koji je kroz taj »Anschluss« postao susjedom Jugoslavije. No povodom udara Trećeg Rajha na Čehoslovačku taj profašistički stav namjesničkog režima uopće, a Milana Stojadinovića napose, razotkrio se potpuno otvoreno i nedvoumno. Nešto prije tog nacističkog udara na Čehoslovačku došao je u Jugoslaviju predsjednik čehoslovačke republike Eduard Beneš da pokuša nagovoriti kneza namjesnika Pavla i predsjednika vlade Stojadinovića da održe ugovor s njegovom zemljom. Uzalud se međutim Beneš pritom pozivao na ranije državne ugovore s Čehoslovačkom i Malom Antantom. Knez Pavle i Stojadinović pokazali su tom prilikom da oni i ne misle na politiku aktivnije solidarnosti s Čehoslovačkom i da Malu Antantu smatraju mrtvom. Nekako baš tih dana (kada je Beneš uzaludno pokušavao da uspostavi stare odnose s Jugoslavijom) zapisao je grof Ciano u spomenutim svojim zabilješkama slijedeće o tadanjem stavu Milana Stojadinovića:

»... U ovom času za njega bilo je najvažnije pitanje Čehoslovačke. Stojadinović je izrazio svoju saglasnost s time i uvjeravao nas je, da ukoliko dođe do kakve krize i Italija ostane skrštenih ruku, Jugoslavija će to isto učiniti. On ne namjerava da svoju zemlju uvuče u konflikt s Njemačkom, da spasava vještačku i neprijateljsku Čehoslovačku ...«

(»Tajni arhiv grofa Ciana«, cit. izd., str. 208).

Cianovi zapisi razotkrivaju profašistički stav Milana Stojadinovića i njegovu vanjsku političku liniju prema Maloj Antanti uopće, a prema Čehoslovačkoj napose. Jugoslavenska javnost je svojim pretežnim dijelom (osim malobrojnih profašistički orijentiranih elemenata) bila uz Čehoslovačku ne skrivajući svoje simpatije za tu zemlju ugroženu od strane Trećeg Rajha. Usprkos takvog javnog mišljenja, ipak je Milan Stojadinović provodio svoju, tome protivnu vanjsku politiku bez obzira na ono što o tome drži narod njegove zemlje. Ako je vjerovati Cianovim zapisima, onda je upravo drastično što Stojadinović tom prilikom (s obzirom na imperijalističke pretenzije Trećeg Rajha prema Čehoslovačkoj) kaže za ovu zemlju (za Čehoslovačku) da je to »vještačka i neprijateljska« tvorevina. Bez obzira na buržoaski politički kurs, koji je tada provodila i Benešova vlada, ipak je takva Stojadinovićeva izjava i suviše podsjećala na rječnik državnih vrhova Trećeg Rajha, a ne tadanje Kraljevine Jugoslavije. Pišući o takvom proosovinskom vanjskopolitičkom stavu Milana Stojadinovića s obzirom na Čehoslovačku piše dalje grof Ciano i ovo:

> »Primio sam poslanika Jugoslavije na povratku s njegovog dopusta. U ime Stojadinovića on je ponovio poziv, da dođem u Jugoslaviju.
>
> Poslanik mi je rekao, da ga je Stojadinović ovlastio, da nam saopći ovu njegovu poruku: on namjerava da *svoje držanje uskladi sa stavom fašističke vlade ...*« (podcrtao autor).
>
> (»Tajni arhivi grofa Ciana«, cit. izdanje, str. 244).

Stojadinović je dakle izvještavao fašističku vladu kako on i ne misli da Kraljevina Jugoslavija izvrši svoje ugovorne dužnosti prema Maloj Antanti. U času kada je cijela Jugoslavija bila zabrinuta zbog fašističkih agresorskih priprema protiv mira u svijetu, Milan Stojadinović je tako dakle istupao prema silama Osovine. Ali on to očito nije takvu vanjsku politiku provodio sam. Stojadinović nije ni bio toliko politički samostalan, da bi takav vanjskopolitički stav bio izraz samo i jedino njegovog političkog gledanja na svjetsko-političko zbivanje. Milan Stojadinović je ustvari bio glasnogovornik svoje sredine, koja ga je politički podržavala i u čije je interese on nastupao. Mnogi su znaci pokazivali da je Stojadinović usko povezan s knezom-namjesnikom Pavlom. Nameće se dakle zaključak, da je Stojadinovićev vanjsko-politički stav zapravo bio istovjetan s onim kneza-namjesnika, odnosno dvorske kamarile, čiji je on bio samo predstavnik i čije je interese u vladi zastupao. To dakle znači, da je namjesnički režim tako gledao na tadanje imperijalističke suprotnosti u svijetu i da se već tada sve to neposrednije povezivao sa silama Osovine (kroz ovu i ovakvu Stojadinovićevu vanjsku politiku), makar da se tada još i nije izričito i otvoreno raskidalo s dotadanjim političkim vezama između Kraljevine Jugoslavije i njenih zapadnih saveznika, prvenstveno sa Francuskom.

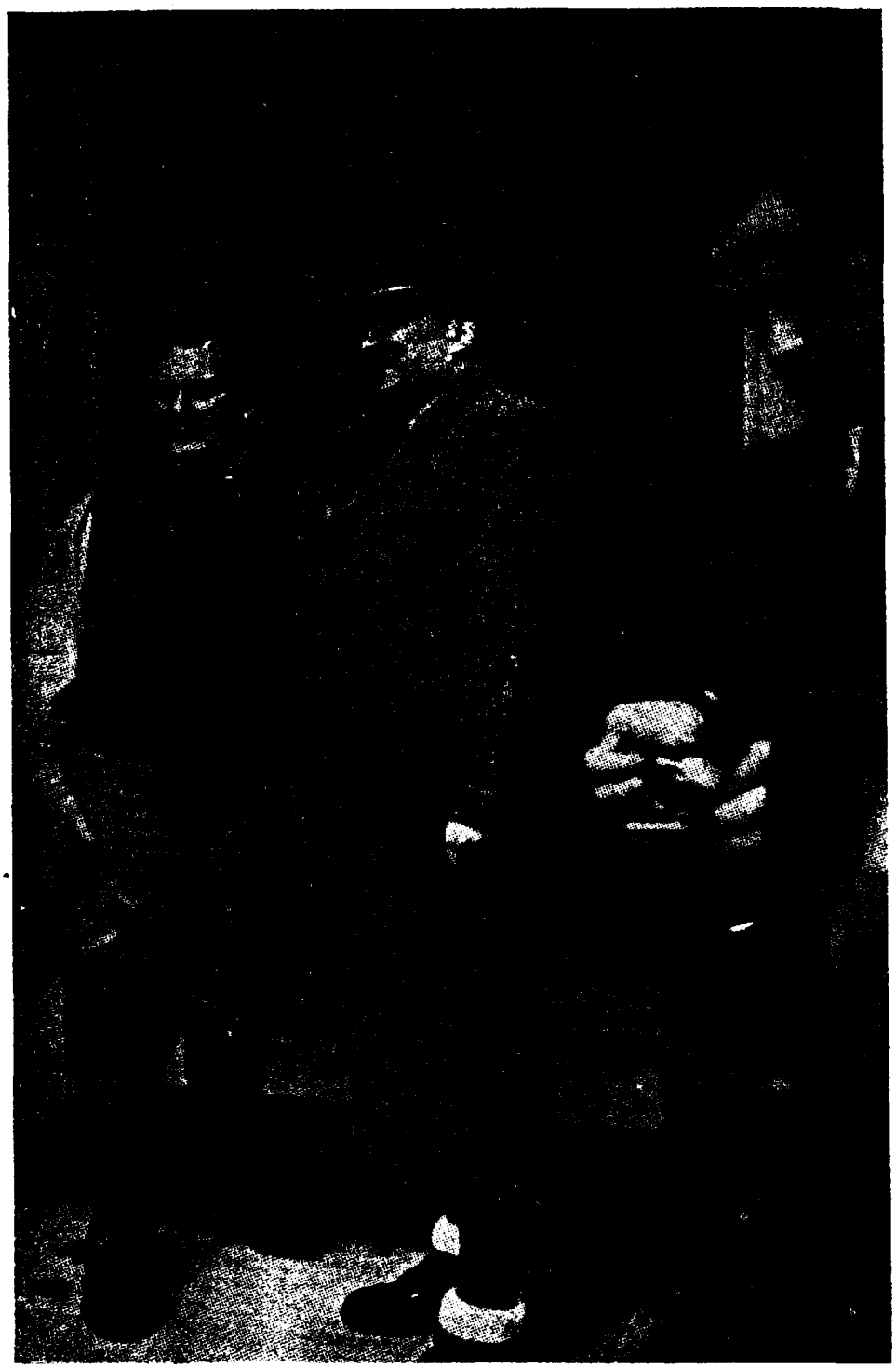

Milan Stojadinović u posjeti Hermannu Göringu, pred njegovim dvorcem u Karinchalu u Njemačkoj (1938.)

POKUŠAJI ZA STVARANJE NARODNE FRONTE

U narodu međutim, a napose u redovima opozicionih političara, takva politika vlade Milana Stojadinovića (ili točnije: dvorske kamarile, u čijem je interesu on takvu politiku provodio) nametala je potrebu udruživanja protiv tog režima, toliko štetnog i opasnog po interese zemlje. Što je Stojadinović u provođenju svoje unutrašnje politike postajao bezobzirniji i razotkrivao svoje »führerske« planove, što je on više povezivao Kraljevinu Jugoslaviju sa susjednim silama Osovine, to je više za opoziciju bilo neophodnije da poradi na organizaciji svog zajedničkog istupa, kako bi se srušila ta vlada, koja je u narodu izazivala sve to jači revolt. Za takvo udruženje opozicije govorila je i poznata sprega Stojadinovićeva sa dvorom, jer je očigledno bilo, da se takav režim može oboriti samo ujedinjenjem svih opozicionih elemenata u zemlji, a ne samo kakvom prigodnom političkom koalicijom, kao što je opozicija stvorila povodom petomajskih izbora 1935. godine. Za rušenje Stojadinovićevog režima bilo je dakle potrebno da se organizuje jedna masovna opoziciona politička formacija, koja bi bila u mogućnosti da prisili i kneza-namjesnika i Stojadinovića da se već jednom svrši s protunarodnom politikom u unutrašnjosti i prema vani.

S takvim planom istupila je najprije Komunistička partija Jugoslavije. Ona je naime još 1935. pokrenula tzv. »Jedinstvenu radničku partiju« ne samo sa ciljem legaliziranja svog političkog rada, nego i zato da se u njoj okupe šire radne mase. Međutim, partija je krenula odatle i dalje u težnji da se obrazuje *narodni front*. Evo što je o tome rečeno na Drugom kongresu KP Hrvatske (održanom od 21. do 25. novembra 1948.):

> »...Tražeći legalne forme političkog rada partija organizira godine 1935. Jedinstvenu radničku partiju, koja se kasnije proširila u *Stranku radnog naroda* (podcrtao autor).
>
> Oko Stranke radnog naroda – za razliku od Jedinstvene radničke partije – okupljali su se ne samo radnici, nego i demokratski raspoloženi građani i seljaci, koji su pod uticajem politike naše partije otpadali od HSS i ostalih građanskih političkih stranaka.
>
> Stranka radnog naroda imala je mnogo širu platformu od Jedinstvene radničke partije ...«
>
> (»Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske«, Zagreb 1948., str. 101–102).

Politbiro CK KPJ je razmatrajući isti politički problem tadanje Jugoslavije augusta 1935. objavio ovo:

> »...Treba ujediniti borbu raznih slojeva naroda u moćan i jedinstven pokret, u *Frontu narodne slobode*. To će biti tvrd orah, na kome će slomiti svoje zube narodni neprijatelji. Ujedinjenje svih

protufašističkih snaga tim je potrebnije, što je režimu pošlo za rukom, da pomoću djelomičnih ustupaka privuče na svoju stranu jedan dio opozicije.

Neki vođe iz tabora opozicije smatraju da je u Udruženoj opoziciji već ostvarena protufašistička narodna fronta i da uslijed toga nikakav naročiti savez sa radnicima nije potreban. Takvo mišljenje ne odgovara interesima seljaštva, a naročito ne interesima hrvatskog i ostalih potlačenih naroda. Jer, kao što radnici ne mogu pobijediti bez najtjesnije potpore njihove borbe sa strane seljaka, tako ni seljaci ni ugnjeteni narodi ne mogu izvojevati svoje pravice i povratiti narodne sloboštine ako se ne udruže sa radnicima. Bez uspostave stvarnog borbenog saveza sa radnicima Udružena opozicija, na čelu sa Mačekom, ne može računati na ozbiljnu pobjedu nad snagama velikosrpskog fašističkog režima. Zato svako protivljenje uspostavljanju saveza između radnika, seljaka i ugnjetenih naroda, ustvari, lije vodu na mlin fašističkih i velikosrpskih ugnjetača. Zato u fronti narodne slobode treba da učestvuju i da se zajednički, rame uz rame, bore i seljačke i nacionalno-oslobodilačke, demokratske, napredne i sve radničke organizacije i stranke.

Pogrešno je gledište da se Udružena opozicija ne može ubrajati u protufašističke snage, pošto u njenom vodstvu ima i građanskih, kolebljivih i gospodskih vođa, koji se plaše ne samo od revolucionarne, nego i od svake borbe masa. Masovne političke pokrete marksisti moraju procjenjivati ne samo prema današnjem stavu vođa tih pokreta, nego, u prvom redu, prema sastavu tih pokreta i prema ulozi koju danas te mase igraju i koju mogu i moraju sutra igrati u borbi za svrgnuće glavnog neprijatelja naroda. Sa tog stanovišta HSS, Samostalni demokrati, Savez srpskih zemljoradnika, Demokratska stranka i sve druge protufašistički orijentisane stranke i pokreti jesu krupan činilac u protufašističkoj borbi bez obzira na današnji stav i namjere njihovih vođa.

Socijal-demokratske vođe predlažu i nastoje, da se bloku režima i bloku opozicije suprotstavi novi, treći blok, blok radničke klase. Tom pogrešnom gledištu nasjeli su također i neki iskreni i dobronamjerni prijatelji saveza radnika i seljaka. Ustvari, svi takvi i slični predlozi samo liju vodu na mlin neprijatelja, koji je jedan te isti za cijeli narod. Jednom općem i zajedničkom neprijatelju treba suprotstaviti i jednu zajedničku i opštu frontu cijelog naroda. Radi toga je i ideja ostvarenja nekog trećeg bloka, koji bi bio suprotstavljen bloku opozicije, iz korijena pogrešna i štetna ...« (Odluka Politbiroa CK KPJ o zadaćama Komunističke partije Jugoslavije poslije VII. kongresa Komunističke internacionale, objavlj. u »Istorijskom arhivu Komunističke partije Jugoslavije«, tom II., Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919–1937., Beograd 1950., str. 367–368)

O zadacima te »Fronte narodne slobode« istaknuto je u spomenutom proglasu Politbiroa CK KPJ slijedeće:

»... Fronta narodne slobode je istinski i bratski savez sviju protivnika šestojanuarskog režima, a nije nikakav manevar. Organizacije i stranke, koje ulaze u FNS, treba zajednički da izrade platformu zahtjeva i da zajednički utvrde zadaće FNS. Komunisti predlažu i zauzeće se za to, da FNS prihvati ove tri glavne zadaće:

1. uništenje šestojanuarskog režima;
2. ravnopravnost među narodima Jugoslavije;
3. sprečavanje da se tereti krize prebace na leđa naroda i poboljšanje ekonomskog položaja širokih narodnih slojeva na račun bogataša ...«

(»Istorijski arhiv KPJ«, tom II., str. 368).

Slične apele upućivala je Komunistička partija Jugoslavije i kasnije. Tako je na pr. plenum CK KPJ aprila 1936. pozivao na udruženje svih slobodarskih snaga u zemlji, da se obrazuje *»Narodna fronta«*. Tom prilikom CK KPJ istakao je da među osnovne zadatke rada komunista spada – »provođenje zajedničkih akcija sa svim grupama i strankama, koje pristaju na pojedine protufašističke akcije, ne praveći taj rad zavisan od pristanka raznih vođa Udružene opozicije i od ostalih grupa Udružene opozicije ...« (»Istorijski arhiv KPJ«, cit., str. 392).

Građanski opozicioni političari nisu međutim htjeli ni čuti o zajedničkoj političkoj akciji sa komunistima. Buržoazija se naprama Komunističkoj partiji Jugoslavije nije dijelila po svom partijsko-programatskom kriteriju, već je zajednički komuniste smatrala svojim primarnim neprijateljem. Odatle je i dolazilo do toga, da pozivi Komunističke partije na formiranje Narodnog fronta nisu nailazili kod vođa građanskih političkih stranaka na prijem.

SPORAZUM UDRUŽENE OPOZICIJE

Građanska opozicija nije tada još predstavljala organizacionu cjelinu, ali to ipak nije značilo da je u prvim godinama vlade Milana Stojadinovića ona bila sasvim neaktivna. Još povodom »petomajskih izbora« (od 1935.) ta je opozicija istupila zajedničkom listom i protiv režima Bogoljuba Jevtića postigla značajan uspjeh. Ali nakon tih izbora ubrzo su olabavile političke veze, koje su se razvile pod uvjetima predizborne i izborne borbe maja 1935. godine. Takvi su odnosi u redovima tadanje opozicije pogodovali vladi Milana Stojadinovića, koja se u prvi mah koristila nesređenošću političkih prilika potkraj vlade Bogoljuba Jevtića, te se predstavljala kao faktor, koji će naći izlaz iz tadanje političke krize, za čije se rješenje Jevtić nije pokazao prikladnim. Ali ka-

snije djelovanje Stojadinovićeve vlade, njegov sve to izrazitiji policijski režim, koji je zapravo bio samo pogoršanje političkog stanja iz vremena Bogoljuba Jevtića, neodgovorna samovolja i profašistički režim Milana Stojadinovića opominjali su i građansku opoziciju, da se treba srediti, organizirati i zajednički istupiti protiv tog režima. Za takvo udruživanje opozicionih elemenata govorili su tada mnogi, i vanjsko politički i unutrašnje politički razlozi.

Vanjsko politički razlozi za aktivizaciju opozicionih elemenata u Jugoslaviji protiv Stojadinovićevog režima nalazili su se naročito u sve otvorenijem profašističkom istupanju Milana Stojadinovića, u njegovom stalnom i dosljednom razbijanju ugovornih veza sa zemljama Male Antante i u nastojanjima, da Kraljevinu Jugoslaviju što jače i što neposrednije priveže uz susjedne sile Osovine, uz fašističku Italiju i Treći Rajh. Vanjska politika vlade Milana Stojadinovića razotkrivala je tendencije, da se Kraljevina Jugoslavija prevede iz jednog imperijalističkog tabora u drugi, iz jednog zla u gore stanje; Stojadinović nije sakrivao da nema namjeru produžavati tradicionalnu vanjsku politiku, koju je tadanja Jugoslavija provodila oslanjajući se na Francusku. Stojadinović je sistematski izbjegavao sve ono, što je ma koliko podsjećalo na tu tradicionalnu dotadanju vanjsku politiku Jugoslavije, a napose na sve ono što je bilo u vezi s nekadanjim Balkanskim sporazumom. Njemu je Mala Antanta očigledno već bila mrtva i bez političkog interesa za Kraljevinu Jugoslaviju. Stojadinović je prema Maloj Antanti zauzimao onakav politički stav, koji je uglavnom odgovarao političkim interesima fašističke Italije i Trećeg Rajha. Zato su državnici tih sila Osovine bili s njime sasvim zadovoljni (kako se to razabire iz Cianove zaostavštine i drugih poslije rata otkrivenih dokumenata fašističkih sila Osovine).

Takva vanjska politika Kraljevine Jugoslavije bila je u suprotnosti s političkim planovima zapadnih saveznika Jugoslavije iz Prvog svjetskog rata (napose Francuske i Velike Britanije), na koje su se dotle oslanjale prethodne jugoslavenske vlade. Francuska i veliko-britanska vlada kretala se – istina – linijom izvjesnog popuštanja prema agresorskoj politici fašističke Italije, a napose Trećeg Rajha, kako se to očitovalo napose u Münchenskom »sporazumu« od 1938. godine. Ali takva diplomatska taktika ovih velesila (Vel. Britanije i Francuske) nije išla i do potpunog gubljenja svakog političkog oslonca, kojeg su te države u svojoj vanjskoj politici dotle imale kod svojih savezničkih manjih država; vladama tadanje Francuske i Velike Britanije nije bila u prilog vanjska politika vlade Milana Stojadinovića, kojom se Kraljevina Jugoslavija odvajala od svog dotadanjeg vanjskopolitičkog okvira i prevodila je u drugi tabor, k silama fašističke Osovine. Negodovanje državnika Francuske i Velike Britanije s proosovinskim vanjskopolitičkim stavom vlade Milana Stojadinovića nalazilo je svog odraza i u redovima onog dijela tadanje jugoslavenske opozicije, koja je inače bila za orijentaciju Kraljevine Jugoslavije prema tim državama, naročito prema

Francuskoj, a suprotna Stojadinovićevom profašističkom vanjskopolitičkom kursu. Stoga je i na toj strani bilo dosta razloga, koji su upućivali tadanju jugoslavensku građansku opoziciju, da se udruži radi zajedničkog istupa protiv Stojadinovićevog režima.

Unutrašnje politički razlozi za zajedničku akciju opozicije protivu vlade Milana Stojadinovića bili su uglavnom u sve to oštrijem pritisku tog režima protiv svih njegovih političkih protivnika. Samovolja i neodgovornost organa vlasti na čelu s Milanom Stojadinovićem ispoljavala se sve to očiglednije. Policijski aparat postupao je sve surovije sa protivnicima režima. Opozicija se nalazila u sve to gorem položaju. Oponašajući svoje fašističke uzore Stojadinović je počeo fašističkim metodama progoniti svoje političke protivnike. Opozicija je dakle stajala pred neophodnošću, da se organizuje za zajednički istup. K tome je pridolazila i sve jača ekonomska eksploatacija zemlje od strane Trećeg Rajha. Još 1934. bio je u Jugoslaviji osnovan tzv. *»Jugoslavensko-njemački privredni odbor«* sa ciljem, da »unapređuje privredne odnose Njemačke i Jugoslavije.« To »unapređivanje privrednih odnosa« sastojalo se međutim u sistematskoj eksploataciji Jugoslavije u korist Trećeg Rajha. Stojadinovićeva vlada je još više dopuštala Trećem Rajhu da sve bezobzirnije ekonomski izrabljuje Jugoslaviju. I u redovima opozicije bilo je elemenata, koji i sami nisu bili neskloni tome, koji su pristajali i na takvu fašističku eksploataciju Jugoslavije. Ali, u masama je i zbog toga raslo ogorčenje. Poskupljivanje živeža bilo je izazivano time, što su njemački »ekonomski stručnjaci« u ogromnim količinama odvozili iz Jugoslavije u Njemačku ono, što je samom narodu ove zemlje bilo neophodno potrebno! Stoga je i to ogorčenje nagonilo opozicione političare, da nađu puta i načina kako da se to zaustavi.

Iz tih i drugih razloga opozicioni političari su tražili međusobni kontakt. Još podjesen 1937. pokrenula je jedna grupa političara iz redova (bivše) Zemljoradničke i Demokratske stranke akciju, da se oživi opozicioni blok. Njihovim nastojanjem došlo je uskoro do utvrđivanja glavnih linija zajedničkog opozicionog istupa. Formuliran je i među opozicione pristalice rasturen (8. oktobra 1937.) *Proglas*, u kojemu je uz ostalo bilo istaknuto ovo:

> »... I. Stojeći na principu demokratije smatramo narodni suverenitet stožerom svake državne organizacije i izvorom svake javne vlasti.
>
> II. Ustav od 28. juna 1921. donet je bez Hrvata. Ustav od 3. septembra 1931. nema moralne vrednosti, jer je u protivnosti s osnovnim demokratskim načelima, a donet je ne samo bez Hrvata i protiv Hrvata, nego i bez Srba i protiv Srba. Vlada, koja se temelji na jednostrano donetom Ustavu, koja se oslanja na jedan tobožnji parlament, nema nikakvog autoriteta ni među Hrvatima, ni među Srbima.

III. Saglasni smo da je neophodno da se uvede novi ustavni poredak, koji bi bio zasnovan na načelima narodne vladavine, a ostvario bi se kao zajedničko delo Srba, Hrvata i Slovenaca.

IV. Naše stranke, svesne da zastupaju i Srpski narod i Hrvatski narod, stoje na stanovištu, da je nastao krajnji čas, da se jedanput zauvek prekine sa svima nedemokratskim sistemima i režimima i da se omogući i Hrvatima i Srbima i Slovencima, da sporazumno organizuju svoju državnu zajednicu, na podjednako zadovoljstvo i Srba i Hrvata i Slovenaca.

V. Jedini ispravni put ka tome cilju jeste, da na državnu upravu dođe jedna narodna vlada, sastavljena iz predstavnika svih političkih stranaka, koje stvarno imaju korjen u narodu. Ovakva vlada, u zajednici sa krunom, imala bi na dan stupanja na upravu:

1. da proglasi privremeni osnovni zakon Jugoslavije, kojim se u isto vreme ukida Ustav od 3. septembra 1931. Ovaj osnovni zakon sadržaće bitne principe države, koji su van spora i važiće do stupanja na snagu novog Ustava. U osnovni zakon biti će unesene sledeće odredbe:

da je Jugoslavija nasledna, ustavna i parlamentarna monarhija; da u Jugoslaviji vlada kralj Petar II. iz dinastije Karađorđevića (primj. autora: u originalu je pogrešno navedeno – »Karađorđeva«); da do punoletstva Kraljeva kraljevsku vlast vrši namesništvo; da su građanske i političke slobode zaštićene, i da je ujemčen parlamentarni sistem vladavine i da će Ustavotvorna skupština doneti Ustav odlukom takve većine, u kojoj će biti većina Srba, većina Hrvata i većina Slovenaca, narodnih poslanika Ustavotvorne skupštine.

2. da istoga dana proglasi pravičan i demokratski Izborni red i raspiše izbore za Ustavotvornu Skupštinu. Vlada mora ostvariti sve garantije, da će izbori za Ustavotvornu Skupštinu biti sprovedeni slobodno, kako bi prava narodna volja došla do punog izražaja.

Vlada će biti odgovorna pred Ustavotvornom Skupštinom po načelima parlamentarizma.

VI. Navedene stranke, u duhu ove saglasnosti stvaraju jedan *blok* radi zajedničke borbe za ostvarenje i sprovođenje političkog i državnog programa sadržanog u ovom Sporazumu.

Zagreb–Beograd, 8. oktobra 1937.
Dr. Vlatko Maček, Adam Pribićević, Aca Stanojević, Ljub. M. Davidović, Jovan M. Jovanović«

(Ovaj se dokumenat nalazi u Vojno istorijskom institutu JNA u Beogradu, a njegova fotokopija u fototeci Instituta za historiju države i prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu).

Odjek ovog Sporazuma bio je u jugoslavenskoj javnosti znatan. Međutim, Stojadinović je u to vrijeme još uvijek bio u dobrim odnosima sa knezom namjesnikom Pavlom. Za dobre poznavaoce tadanjih politič-

kih prilika u Kraljevini Jugoslaviji to je značilo, da taj Sporazum Udružene opozicije još uvijek nije konačni i odlučni udarac vladi Milana Stojadinovića. Taj je režim, osim spomenute podrške od strane knezanamjesnika, imao još i jaki oslonac na strani fašističkih vrhova u Italiji i Trećem Rajhu; nije bilo nepoznato, da Stojadinovića podržava i Hitler i Mussolini, kojima je politika Stojadinovićeve vlade odgovarala. Stojadinovićeva vlada smatrala se u to vrijeme sasvim sigurnom nadalje i zbog toga, što je raspolagala s dobro organiziranim policijskim aparatom, koji je i dotle pokazao svoju odlučnost i volju da svima sredstvima zaštiti vladu od njezinih protivnika. Konačno, Milan Stojadinović je najzad bio i na čelu vladine političke organizacije, smatrao se »vođom«, iza kojega stoji »Jugoslavenska radikalna zajednica«, a prema (potpuno netočnom) prikazivanju policijskih vlasti navodno i – mase. Stojadinović je dakle prema mnogim tadanjim znacima izgledao u vrijeme spomenutog Sporazuma Udružene opozicije kao vrlo jaki politički faktor, kojemu takav opozicioni manifestacioni akt i ne može mnogo nauditi.

Pa ipak su se već u to vrijeme mogli zapaziti znakovi njegovoga kasnijeg pada. Dok je naime Milan Stojadinović još pun samosvijesti i oholnosti istupao na čestim skupštinama i konferencijama, koje je uglavnom policijska vlast s njegovim agentima organizirala po mnogim mjestima u državi, dok se on trudio da bučnim govorima i namještenim manifestacijama plaćenih agenata za sebe osigura toliko iščekivani politički položaj fašističkog »vođe« u Kraljevini Jugoslaviji, dotle su međutim i unutar njegove vlastite političke stranke, unutar tzv. *»Jereze«* već rasle njemu suprotne političke snage.

Vidjelo se to već u više prilika. Ispoljilo se to na pr. i povodom vladine akcije, da se nasuprot ogorčenju znatnog dijela jugoslavenske javnosti ipak u tadanjoj Narodnoj skupštini prihvati *konkordat*, koji je Stojadinovićeva vlada sklopila s rimskom Kurijom. Klerikalski elementi u vladi na čelu s Antonom Korošcem, ministrom unutrašnjih poslova u prvoj Stojadinovićevoj vladi, naročito su insistirali na tome, da Skupština primi taj Konkordat. Kada je međutim sredinom 1937. Konkordat bio iznesen pred tadanju Narodnu skupštinu, izbilo je u javnosti veliko negodovanje kako smo naprijed opisali. U Beogradu je (sredinom 1937.) došlo do spomenutih demonstracija, u kojima su sudjelovali mnogobrojni građani, radnici i studenti. Policija je međutim istupila surovo protiv demonstranata, te ih bezobzirno razbila. Opoziciji je taj ispad žandarmerije dobro došao u njezinoj borbi protiv prihvata Konkordata. Kada je vlada iznijela Konkordat pred Skupštinu ovaj je ugovor s rimskom Kurijom ovdje bio (23. jula 1937.) prihvaćen, ali sa 167 protiv 129 glasova. Konačno vlada nije smjela da ovaj Konkordat dalje ozakonjuje (i pred Senatom), te ga je kasnije pod pritiskom javnog mišljenja morala povući, i do ratifikacije Konkordata nije došlo.

Ovakav ishod glasanja o Konkordatu pokazivao je Milanu Stojadinoviću, da ni vladina *»Jereza«* nije više posvema siguran njegov oslonac. On je povodom toga dao da se iz poslaničkog Kluba *»Jereze«*

isključi dvanaest poslanika, koji su glasovali protiv vladinog prijedloga o Konkordatu, ali se time nije završilo osipavanje vladinog bloka. Kada se na proljeće 1938. raspravljalo u Narodnoj skupštini o vladinom prijedlogu godišnjeg budgeta, zapazilo se da poslanički klub oko Milana Stojadinovića nema jedinstveni stav o ocjeni osnovanosti i opravdanosti vladinog budgetskog prijedloga. Kada je 15. marta 1938. došlo do izglasavanja tog budgeta ispoljilo se da je već znatan dio članova *»Jereze«* bio protivan budgetu; budget je naime primljen sa 196 protiv 92 glasa. Bilo je i drugih vidnijih znakova, iz kojih se moglo vidjeti kako vladina politička stranka nije jedinstvena cjelina, da u njoj izbijaju politički heterogene i međusobno suprotne grupe; bila je javna tajna o sve oštrijim odnosima između »starih radikala« i drugih članova *»Jereze«*, nadalje između klerikalaca oko Antona Korošca i članova Jugoslavenske muslimanske organizacije u vladi (Mehmed Spaho) itd. Kad su iz Stojadinovićeve vlade istupili ministri Nikola Precca, Ljudevit Auer i Ignjat Stefanović nije se Stojadinovićev položaj popravio ni sa rekonstrukcijom njegove vlade (krajem augusta 1938.). Sve su to bili znaci da i unutar samog vladinog bloka situacija za Milana Stojadinovića nije više sigurna.

Politički razvitak je od prvog dana Stojadinovićeve vlade pokazivao sve to jaču aktivnost njegovih protivnika i iz redova *Jugoslavenske nacionalne stranke.* Bogoljub Jevtić i njegovi saradnici nisu zaboravljali, da ih je Milan Stojadinović (zajedno s knezom namjesnikom) zbacio sa vlade, naročito nisu zaboravljali način, na koji je to kamarila učinila smjenivši s položaja predsjednika vlade Bogoljuba Jevtića, a imenovavši na to mjesto Milana Stojadinovića. Zato su »Enesovci« (kako su općenito nazivali Jevtića i njegove poslaničke saradnike) sve jače stali napadati Stojadinovića tražeći mogućnosti i povode za prigovore, a za to se, izgleda, brinuo i sam Stojadinović. Bilo je paradoksalno čuti u Narodnoj skupštini kako Jevtić i njegovi ljudi sve to oštrije napadaju vladin režim.

Stojadinović je mogao istupati protiv ovih svojih protivnika oslanjajući se na svoju većinu u vladinoj političkoj stranci. Ali i on je vjerojatno osjećao opasnosti, koje su se krile u tim napadima na njega. Bogoljub Jevtić i njegovi saradnici pripadali su dvorskoj kamarili; oni su i u opoziciji prema Milanu Stojadinoviću ipak bili pripadnici jedne uže sredine, koja je politički djelovala prema osnovnim linijama programa dvorske kamarile, kako je on bio izražen još sa Šestojanuarskom proklamacijom. Bogoljub Jevtić – prešavši u »opoziciju« – nije raskinuo svoje veze s dvorom, a one su u danom momentu mogle biti opasne i po Milana Stojadinovića.

Jevtićevi prigovori protiv Stojadinovićeve politike međutim nisu zadirali u suštinu režima, jer je i Jugoslavenska nacionalna stranka stajala na spomenutim osnovnim političkim linijama kao i Stojadinović. Među njima je došlo do borbe radi pozicija vlasti, a ne zbog neslaganja o osnovnim pitanjima u državi. Ali napadi Jevtića i

njegovih drugova na Stojadinovića dobivali su na svojoj jačini napose onda, kada su Stojadinovića razotkrivali kao čovjeka, koji težeći da postane fašistički »vođa« ide za tim, da se domogne vrhovne i isključive političke vlasti u Jugoslaviji. Knez namjesnik Pavle nije bio mnogo daleko od autokratskih tendencija, kakve je svojevremeno ispoljavao kralj Aleksandar. Stoga je sasvim vjerojatno, da on nije rado gledao kako se Stojadinović sprema da se i njemu samome jednog dana nadredi kao neki »vođa« za Jugoslaviju.

Osjećajući opasnosti, koje su mu se spremale s raznih strana, Milan Stojadinović je nastojao da svoj položaj učvrsti i na drugim stranama. Tako je on na pr. još početkom 1937. poduzeo korake da kako – tako dođe do sporazuma s vodstvom Hrvatske seljačke stranke. Radi toga se on (16. januara 1937.) sastao u Brežicama s Vladimirom Mačekom, ali njihovi pregovori nisu urodili poželjnim rezultatom. Stojadinović ipak nije napuštao ni ovu političku liniju. No pritom on nije odstupao ni od osnovnog političkog stava režima, naime od centralizma, te uopće od osnovnih linija državnog uređenja, kako je ono bilo regulirano Oktroiranim ustavom. Nema sigurnih podataka o vezi između Milana Stojadinovića i akcije, koju je jedna grupa intelektualaca iz Hrvatske i Srbije pokrenula sredinom 1937. oko *revizije Ustava*, ali se uporno pronosilo kako on nije bio daleko od toga projekta.

Krajem maja 1937. bila je naime štampana jedna brošura pod naslovom *»Prijedlog za nacrt novog Ustava«*, a taj je nacrt razaslan većemu broju tadanjih političara, da bi poslužio kao osnov za razgovore oko rješenja političke krize. Po tom Prijedlogu država bi se imala decentralizirati i to tako, da bi ona bila podijeljena na pet banovina (Hrvatska, Srpska, Vojvodina, Dravska, te Bosna i Hercegovina). Državni bi se poslovi razdijelili na zajedničke (državne) i na banovinske; državnim poslovima otpravljali bi kao vrhovni organi (pored vladara) vlada i vrhovno državno predstavništvo, dok bi po banovinama (ili »oblastima«) postojala banovinska (odnosno »oblasna«) predstavnička tijela. Centralizam u Kraljevini Jugoslaviji time se dakle ne bi sasvim uklonio, ali bi se ipak u osjetnoj mjeri ublažio. No od toga Prijedloga nije bilo ništa, jer ga je vodstvo Hrvatske seljačke stranke (napose Vladimir Maček) a priori otklonilo. Stojadinovićeva vlada držala se daleko od toga, ali ipak nisu isključene bile veze između nje i onih, koji su pokretali to pitanje revizije.

Spomenuti manifest Udružene opozicije (od 8. oktobra 1937.) došao je poslije takvih pokušaja, a ukazivao je na porast opozicionih snaga ugrožavajući političke pozicije Milana Stojadinovića. U takvim prilikama Stojadinović se spremio na konačni obračun s opozicijom. Nadajući se još uvijek u podršku kneza Pavla, a oslanjajući se na svoje inostrane veze i pouzdavajući se u svoj policijski aparat, Stojadinović se odlučio na skupštinske izbore u uvjerenju, da će odatle izići ojačan i onda sasvim prečistiti sa svojim protivnicima.

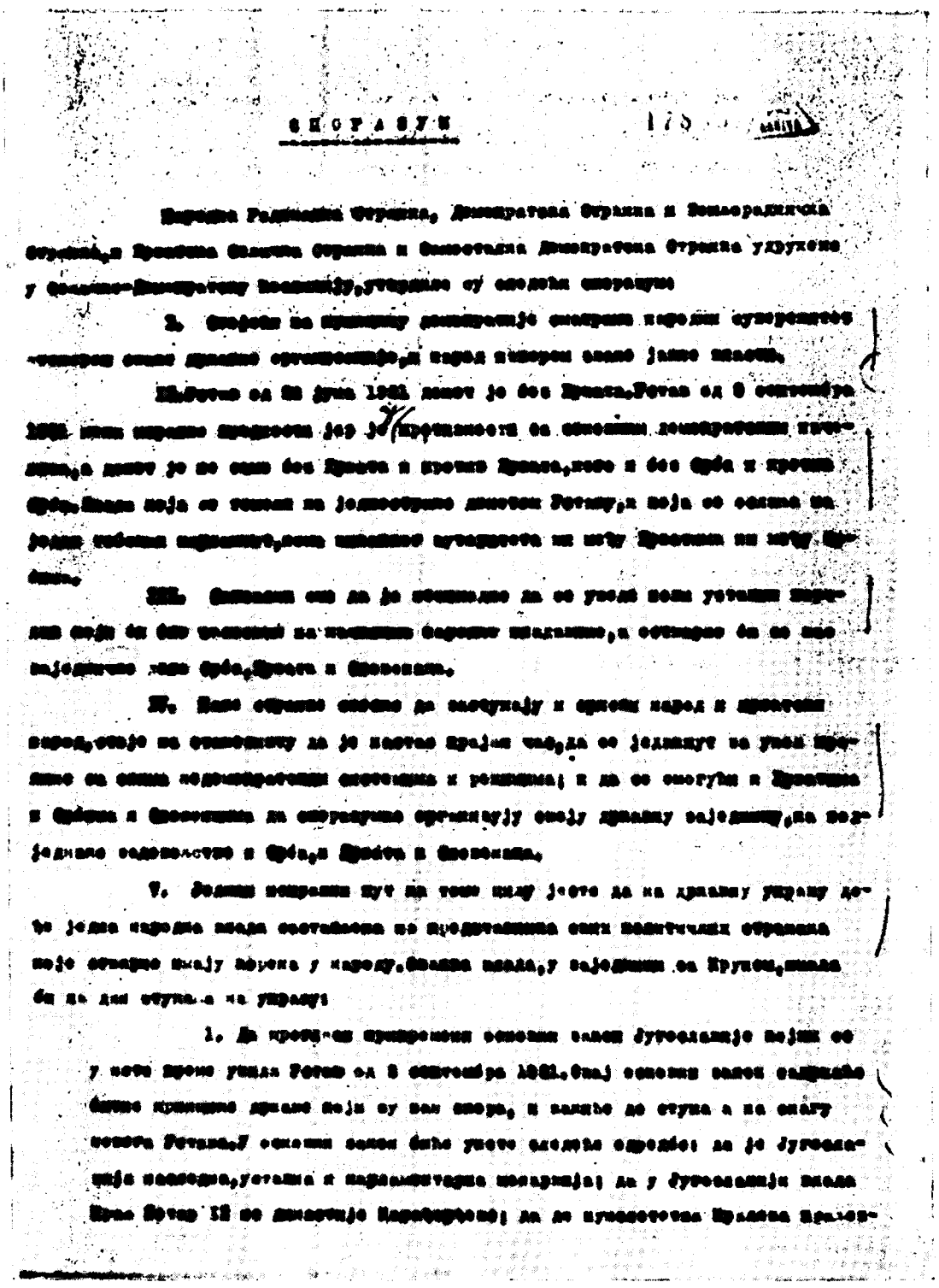

Sporazum Seljačko-demokratske koalicije i drugih opozicionih stranaka (od 8. oktobra 1937.) za zajedničku političku akciju protivu vlade Milana Stojadinovića

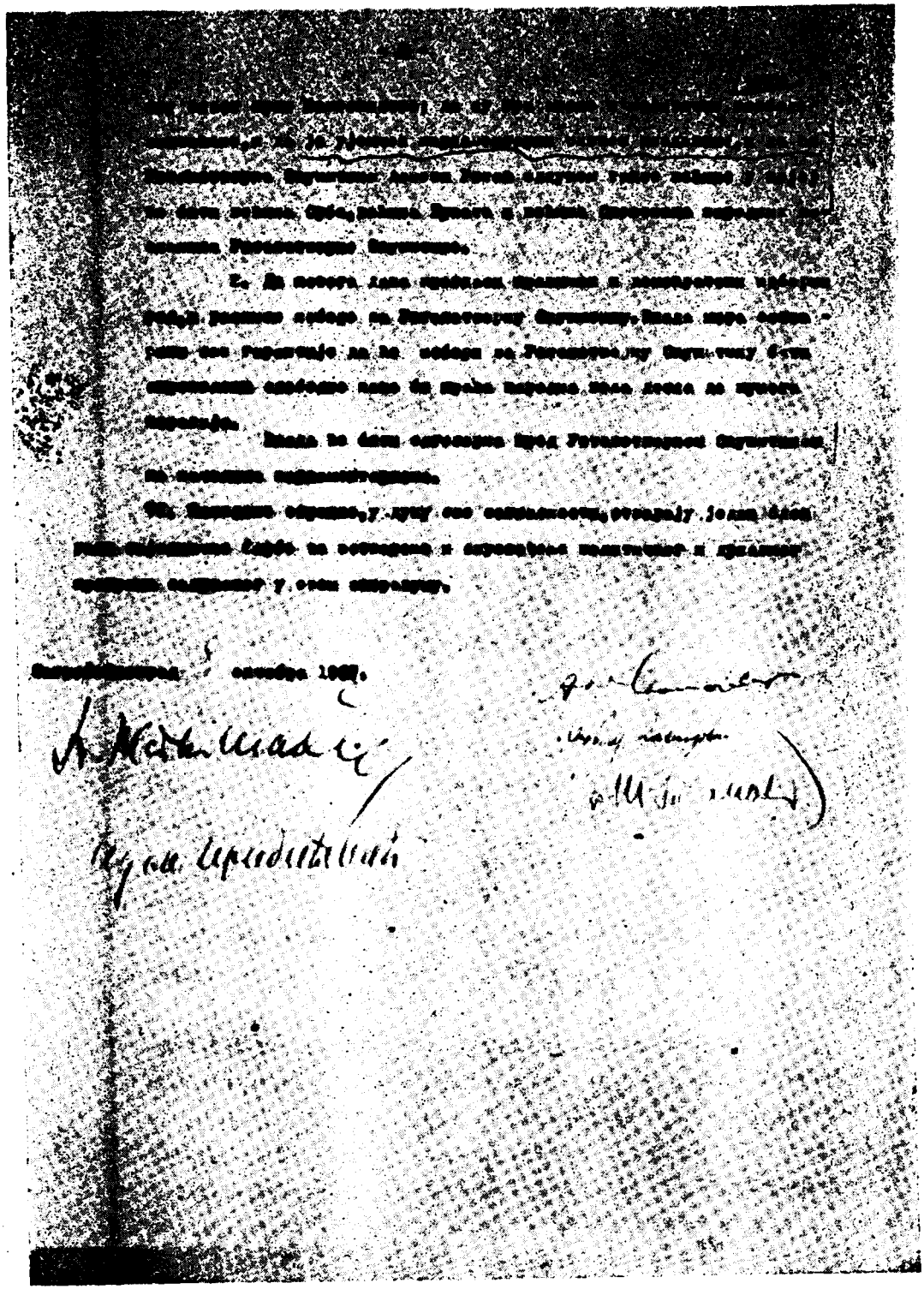

Druga stranica toga sporazuma.

IZBORI OD 11. DECEMBRA 1938.

Skupština, koja je proizašla iz »petomajskih izbora« (1935.) još nije bila završila svoj redoviti četirigodišnji period rada, kada je Stojadinović nagovorio namjesnike (točnije: kneza namjesnika Pavla) da je raspusti i da se raspišu novi izbori za 11. decembra 1938. Po raspisu ovih skupštinskih izbora Stojadinović je sa čitavim državnim aparatom odmah razvio veoma živu propagandnu akciju, kako bi za sebe na predstojećim izborima osigurao punu i sigurnu pobjedu.

U okviru te predizborne kampanje Stojadinovićeva vlada istupila je kao »državnotvorni faktor«, predstavljajući se kao jedina politička sila, koja »još može spasiti državu«. U okviru mnogih takvih izborno-propagandističkih mjera i parola vladini su agenti u svojim napadima na opoziciju govorili o njoj kao o – »državnom neprijatelju broj jedan«, te su isticali da se predstojeći izbori imaju provesti u znaku pitanja: »za ili protiv države«, odnosno »za ili protiv kralja«, i tome slično. To je značilo, da su svi protivnici vlade Milana Stojadinovića bili oglašeni kao državni neprijatelji i da je (u tadanjem režimu) protiv njih bilo dopušteno svako raspoloživo sredstvo vlasti.

Gledajući tako na te izbore vlada je pokrenula cjelokupni policijski aparat, i svojim upravnim organima razaslala je niz okružnica preporučujući im da oštro i bezobzirno postupaju protivu opozicije. Vlada je poduzela i mnoge druge mjere, kako da za sebe osigura glasove onih birača, koji su bili ma koliko zavisni od vlade, te ih je nastojala privoliti da glasaju za vladinu listu. Napose je u pogledu činovništva vlada istupala otvorenim prijetnjama: činovnicima je bilo zaprijećeno, da će biti otpušteni iz državne službe, ako budu glasali za opoziciju. Drugima je opet bilo poručeno, da će izgubiti ovu ili onu korist, koju su tada imali u poslovima sa državom; mnoge su opet nastojali zaplašiti raznim represalijama itd. Uporedo s time vlasti su provodile naširoko organizirani policijski teror s ciljem – da se pod svaku cijenu osigura izborna pobjeda Stojadinovićevoj listi.

Za ove (tzv. »decembarske«) izbore bile su istaknute tri »zemaljske kandidacione liste« i to: vladina lista (Jugoslavenske radikalne zajednice) na čelu s Milanom Stojadinovićem, kandidatska lista političke grupe oko Dimitrija Ljotića (bivšeg ministra pravde, tadanjeg advokata u Smederevu, inače poznatog dvorskog pouzdanika, a kasnijeg fašističkog kolaboracioniste iz prošloga rata) i lista Udružene opozicije na čelu s Vladimirom Mačekom (na osnovu sporazuma šefova opozicije još od 8. oktobra 1937. i dogovora u selu Farkašiću, od 21. oktobra 1937.). Kandidatska lista Dimitrija Ljotića nije ni bila podnesena s iščekivanjem, da će ona pobijediti u toj izbornoj borbi, već tek toliko da se istakne kao neka »lojalna opozicija«, ali istodobno ujedno i da se prilikom tih izbora podvuče njen profašistički karakter. Izborna borba vodila se uglavnom između vladine (Stojadinovićeve) i liste Udružene opozicije.

Od 13,934.038 stanovnika koliko je tada (prema službenim statističkim podacima) imala Kraljevina Jugoslavija, bilo je uoči ovih izbora u biračke spiskove upisano svega 4,080.286 birača. Od toga je na ove izbore izašlo 3,039.041 glasača, odnosno 74,48% od sveukupnog broja upisanih birača. Prema službenim statističkim podacima postignuti su navodno slijedeći rezultati: 1) »Zemaljska kandidatska lista« vlade, na čelu s Milanom Stojadinovićem (koja je lista imala 745 sreskih kandidata) dobila je navodno 1,643.783 glasova (odnosno 54,09%), a po Izbornom zakonu joj je (od ukupno 373) pripalo 306 poslaničkih mandata; 2) Zemaljska kandidatska lista na čelu s Dimitrijem Ljotićem (sa 371 kandidatom) dobila je svega 30.734 glasova (ili 1,01% od ukupnog broja glasača), te je ostala bez poslaničkog mandata i 3) Zemaljska kandidatska lista na čelu s Vladimirom Mačekom (sa 1013 kandidata) dobila je 1,364.524 glasova (ili 44,9% od ukupnog broja glasača) te joj je po zakonskom kriteriju pripalo samo – 67 poslaničkih mandata; izborne rezultate po pojedinim banovinama pokazuje priložena tabela.

Iz opozicionih redova su odmah istaknuti mnogi prigovori protivu načina, kako su vladini organi provodili te izbore s očiglednom namjerom, da vladinoj kandidatskoj listi pod svaku cijenu pribave pobjedu. Opozicija je tom prilikom iznijela mnoštvo činjenica, iz kojih se vidjelo, kako su na mnogim biračkim mjestima vladini pouzdanici glasali za umrle osobe, čija imena još nisu bila izbrisana iz biračkih spiskova, nadalje da su vladini ljudi glasali za odsutna lica, a da ih birački odbor za to nije pozivao na odgovornost, da su vladini agenti u biračkim odborima krivotvorili izborne rezultate u birački spisak itd. Bilo je isto tako i dosta slučajeva, da su predsjednici biračkih odbora »gubili« izborne spiskove za biračka mjesta, gdje je rezultat – usprkos policijskih makinacija – ispao nepovoljan po vladinu kandidatsku listu itd. Glavni birački odbor nije se međutim mnogo obazirao na pritužbe opozicije. Glavno je bilo – osnažiti izbornu »pobjedu« vladine zemaljske kandidatske liste.

Opozicija je prigovarala i raspodjeli poslaničkih mandata. Za tu raspodjelu bio je mjerodavan – rezultat glasanja na izborima. Polazeći od stanovišta, da su službeni izborni rezultati istiniti, Glavni birački odbor podijelio je mandate na zemaljske kandidatske liste (koje su u cijeloj zemlji dobile najmanje 50.000 glasova, a to su bile vladina lista i ona Udružene opozicije) i to prema kombiniranom majoritetnom i proporcionalnom sistemu. Po zakonu od 24. marta 1933. (»o izmjenama i dopunama Zakona o izboru narodnih poslanika za Narodnu skupštinu«, Službb. nov. br. – 85-XXVI od 15. aprila 1933.) pripalo je vladinoj zemaljskoj kandidacionoj listi odmah dvije petine svih mandata (po majoritetnom principu), dok je kod raspodjele ostatka mandata konkurirala (po proporcionalnom načelu) ta vladina lista s listom Udružene opozicije.

Prema podacima, koje je iznijela opozicija, a koje je teško bilo provjeriti, na tim je izborima (na zemaljskoj kandidatskoj listi Udružene opozicije) za kandidate Hrvatske seljačke stranke glasalo 738.990 birača,

za demokrate Davidovićeve grupe 146.698, za zemljoradničke kandidate 116.597, za kandidate Seljačko-demokratske koalicije (dakle za »samostalce«, ali i kandidate HSS na zajedničkim listama) 115.677, nadalje za radikalske kandidate oko Ace Stanojevića (»stari radikali«) 69.132, za kandidate crnogorske federalističke grupe oko Sekule Drljevića 5.781, za zajedničke kandidate Udružene opozicije 15.311, za kandidate socijal-demokrata oko Živka Topalovića 7.038, te za kandidate drugih političkih grupa 8.720 glasova (R. Horvat, cit., str. 598).

Iz vodstva Hrvatske seljačke stranke isticalo se, da je na tim izborima porastao broj glasača za listu dra Mačeka za 288.179 glasova (nasuprot izbornim rezultatima od 1935. godine). No to ne znači, da je Maček sâm dobio taj povećani broj glasova kako su to tumačili u redovima HSS. Taj porast odnosio se naime na izborni rezultat čitave zemaljske kandidatske liste Udružene opozicije.

Ako se uzmu u obzir i službeni podaci o tim izborima, te oni uporede s onima od 1935. godine, onda se vidi da je vladina kandidatska lista na tim izborima (1938.) osjetno pala; na izborima od 1935. vladina lista (Bog. Jevtića) dobila je naime 1,746.982, a kand. lista M. Stojadinovića, na ovim izborima – svega 1,634.783 glasova.

DRUGA VLADA MILANA STOJADINOVIĆA

Javnost je bila zgranuta falsificiranjem izbornih rezultata koje su počinili vladini ljudi samo da bi Stojadinoviću pribavili većinu glasova i mandata. U Hrvatskoj se posvuda prepričavalo paradoksalne pojave. Ionako već duboko ogorčenje protiv režima dostiglo je kulminaciju zbog pojava, uvjetovanih reakcionarnim normama Izbornog zakona. Tako je na pr. u kotaru Krapina opozicioni kandidat dobio 8623 glasa, ali je mandat dodijeljen vladinom kandidatu sa svega – pedeset i dva glasa; u kotaru Ivanec dobio je opozicioni kandidat 11.109 glasova, ali je mandat dobio vladin kandidat sa svega – šezdeset glasova; u kotaru Klanjec dobio je opozicioni kandidat 7.614 glasova, ali mandat je pripao vladinom kandidatu sa ukupno – četrnaest glasova!

Prvih dana poslije izbora došlo je do previranja unutar same vlade. Članovi vlade iz Hrvatske (ministri Marko Kožul i Mile Miškulin) pokrenuli su naime pitanje o potrebi revizije vladine politike naprama »hrvatskom pitanju«. Bio je to prvi neposredni udar Stojadinoviću nakon njegove »pobjede«. Stvar po taj režim pogoršala se još više kada se ovim nezadovoljnicima priključio i Anton Korošec. Izgledalo je stoga, da je Stojadinovićev pad već neminovan. No ipak je javnost bila iznenađena jednim novim njegovim manevrom; umjesto pada došlo je do rekonstrukcije Stojadinovićeve vlade!

Druga Stojadinovićeva vlada (od 21. decembra 1938. do 4. februara 1939.) značila je, da se dvor još uvijek kreće na starim putevima, koje je utvrdila Šestojanuarska proklamacija, a sankcionirao Oktroirani ustav. Ustvari radilo se o predahu, koji je kamarili poslije ovih izbora bio potreban. Nametala se ipak hitna odluka za izlazom iz konstantne

vladine krize. S tim u vezi (a očigledno ne bez aktivnog sudjelovanja dvora) došlo je do izbijanja novih trzavica unutar same vlade, što je konačno pospješilo Stojadinovićev pad.

U diskusiji o vladinoj krizi 3. februara 1939. Bogoljub Kujundžić, jedan od prisnih saradnika Milana Stojadinovića, izjavio je naime, kako je režim čvrst i nepokolebiv, te da ga opozicija ne može srušiti.

> »... Nikada neće u Bosni i Hercegovini ideje Kupinca pobediti ideju Soluna i Kajmakčalana ...« »Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije«, za 1939., knj. III., sa sjednice od 3. febr. 1939.).

Vladini ljudi su i dotle u toliko navrata davali mnogo oštrije i daleko preuzetnije izjave o neoborivosti centralističkog režima. Nije dakle ta Kujundžićeva izjava bila neki stvarni uzrok onom uzbuđenju, koje je ona izazvala u političkim redovima, i to ne samo kod opozicije, nego i u samoj vladi. Povodom Kujundžićeve izjave dalo je odmah pet članova Stojadinovićeve vlade ostavku u znak neslaganja s takvim političkim stavom. Ministri Dragiša Cvetković, Mehmed Spaho, Džafer Kulenović, Fran Snoj i Miho Krek uputili su 3. februara 1939. Milanu Stojadinoviću slijedeće pismo:

> »U današnjoj diskusiji u Skupštini konstatiralo se, da u vladi ima različitih mišljenja o pitanju našeg sporazuma s Hrvatima. Međutim smatramo da smo dužni iz krupnih državnih razloga pripremiti put i pristupiti definitivnom rješenju ovoga sporazuma s Hrvatima. Mislimo da vlada, u sadašnjem svom sastavu, predstavlja zapreku za rješenje ovog važnog pitanja, pa nam je čast iz toga razloga podnijeti ostavku«.

Dotadašnja Stojadinovićeva politika bezobzirnog odbijanja svakog popuštanja prema federalističkom zahtjevu došla je sad do svoje krajnje tačke. »Hrvatsko pitanje« ponovo je izbilo u prvi red kao neminovnost, koju ni kamarila više nije smjela mimoilaziti. Revizija političkog kursa nametala se dakle kao krajnja nužda, a Milan Stojadinović nije bio pogodan za takvu preorijentaciju državne politike. On je morao ići a na njegovo mjesto dvor je izabrao svog novog pouzdanika – Dragišu Cvetkovića.

PRVA VLADA DRAGIŠE CVETKOVIĆA

Dragiša Cvetković, nekadanji radikalski ministar za socijalnu politiku u vladi Antona Korošca (1928.), zatim ministar u dvije Stojadinovićeve vlade i dotle tek malo zapažani član šireg vodstva vladine *»Jereze«*, otpočeo je već sredinom decembra 1938. postepenu akciju podrivavanja Stojadinovićevog režima. Cvetković je već tada počeo tra-

žiti mogućnosti za pregovore s vodstvom Hrvatske seljačke stranke, a uporedo s tom svojom potajnom akcijom on je u nekoliko navrata predstavnicima štampe dao i izjave, koje su bile otvoreno upravljene protiv tadanje političke krutosti vlade, u kojoj je on u taj čas i sâm bio ministar. Upućeni su govorili kako Cvetković nije sâm, i da knez Pavle podržava takvu Cvetkovićevu taktiku.

Unutrašnjepolitički se Stojadinovićev režim potkraj 1938. konačno posvema onemogućio. Ono što se za Šestojanuarske diktature i prvih godina pseudoparlamentarizma (od Oktroiranog ustava dalje) još i moglo provoditi, to je podjesen 1938. već postalo nemoguće. Otpor naroda protiv takve politike postajao je toliko snažan i masovan, da je sad već ozbiljno prijetio državnim vrhovima kako s obzirom na socijalno, tako naročito s obzirom na nacionalno pitanje. Skupoća je i dalje rasla. Kad je 23. novembra 1937. radikalski poslanik Mita Dimitrijević podnio na Stojadinovićevu vladu interpelaciju o skupoći predlažući da vlada poduzme mjere protiv špekulacije i nesavjesnog oštećivanja naroda, onda je predsjedništvo te Narodne skupštine predložilo, a njezina većina (iz redova *»Jereze«*) zaključila – »prelaz na dnevni red«. Ali jeseni 1938. nije se više moglo prelaziti »na dnevni red«, naročito ne s obzirom na »hrvatsko pitanje«.

I vanjskopolitički položaj rječito je opominjao državne vrhove Jugoslavije, da treba prići reviziji režima. Kraljevina Jugoslavija više nije mogla ostati usred svojih sve to jačih političkih trzavica. Državni vrhovi, ma koliko da su bili neosjetljivi za objektivno, radikalno i potpuno rješenje osnovnih pitanja zemlje, ipak nisu mogli i dalje ostati potpuno gluhi i slijepi prema situaciji u zemlji i u svijetu. Stojadinovićev pad postajao je dakle sve neminovniji, i ma koliko da je kamarila inscenirala njegov silazak s vlasti, bio je to imperativ tadanjih i unutrašnjih i vanjskopolitičkih prilika, u kojima se početkom 1939. nalazila Kraljevina Jugoslavija.

Deklaracija Cvetkovićeve vlade

Prva vlada Dragiše Cvetkovića (od 5. februara do 26. augusta 1939.) imala je privremeni karakter s obzirom na svoj glavni zadatak, naime da ostvari sporazum sa vodstvom HSS. Novi predsjednik vlade Dragiša Cvetković istakao je taj zadatak u vladinoj deklaraciji, koju je dao pred Skupštinom i Senatom 16. februara 1939. godine. On je tom prilikom rekao:

> »... Kraljevska vlada, kojoj imam čast da pretsedavam, obrazovana je najvišim poverenjem kraljevskog namesništva. Ona je došla sa jednom specijalnom misijom: da pristupi konsolidovanju i sređivanju naših unutrašnjih prilika, da pripremi i pristupi rešenju onih problema, koji ovu konsolidaciju uslovljavaju i da preko toga prikupi sve narodne snage, koje su se do sada uzaludno u medu-

sobnom trvenju trošile, pa da ih preko trajnog unutrašnjeg mira upotrebi na izgrađivanje one državne politike, koja obezbeđuje puno spokojstvo u zemlji, ekonomsko i privredno blagostanje, bezbednost i mir na granicama.

Na tome putu jedno od glavnih pitanja je nesumnjivo sređivanje odnosa u pogledima, koji već dvadeset godina postoje kod braće Hrvata na osnovne probleme naše državne politike.

Stojeći na principu, da među nama moraju biti stvoreni stalni, bolji i čvršći odnosi u pogledu sudelovanja u državnom životu na bazi pune jednakosti i ravnopravnosti, vodeći pri tome računa o važnim momentima naše istorijske prošlosti, kraljevska vlada smatra da sporazum sa Hrvatima kao hrvatsko pitanje mora biti njena jasna i odlučna politika. Prema tome već prethodne radnje na ovom velikome putu moraju biti takvog karaktera, da odlučno ostave na stranu sve metode prošlosti, koje su ovaj najvažniji državni unutrašnji problem raznim taktiziranjem udaljavale od njegovog pravog rešenja. Kraljevska vlada veruje da se ovim putem može stvoriti solidna baza za jednu novu orijentaciju naše unutrašnje politike ...«

(»Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije«, Vanredni saziv za 1939. godinu, knjiga I., Beograd, 1939., str. 7).

Akcija u pravcu sporazuma bila je već otprije pripremljena uz posredovanje nekih pouzdanika (poslanika iz redova HSS, dra Ivana Subašića i dra Jurja Šuteja) te je ugovoren sastanak između Cvetkovića i Mačeka, koji je i održan 3. i 4. aprila 1939. u Zagrebu. Pored ostalih okolnosti, koje su pospješivale »sporazum s Hrvatima«, naročito su odjeknuli događaji u Čehoslovačkoj. Pod pritiskom Trećeg Rajha i s obzirom na tadanje čehoslovačke nesređene unutrašnjepolitičke prilike došlo je 14. marta 1939. do odcjepljenja Slovačke od Češke. Nametalo se dakle pitanje: ne bi li se slična stvar mogla dogoditi i u Kraljevini Jugoslaviji s obzirom na velikohrvatski separatizam profašističkih frankovačkih i drugih klerofašističkih elemenata, za koje je bilo poznato da uživaju potporu susjednih sila Osovine.

MAČEK NA PUTU OD RIMA DO BANOVINE HRVATSKE

Dok je Dragiša Cvetković davao široka obećanja o promjeni političkog režima u državi, te uvjeravao hrvatske federaliste kako treba sporazumom riješiti »hrvatsko pitanje«, u vrijeme dakle dok su s njegove strane već započeli pregovori o tome sa ljudima iz vodstva Hrvatske seljačke stranke, dotle je Vladimir Maček krenuo jednim drugim putem u potrazi za »rješenjem« hrvatskog pitanja. Taj drugi put bio je pregovaranje s fašističkim Rimom.

Iz zabilježaka, koje je ostavio grof Galeazzo Ciano, bivši fašistički ministar vanjskih poslova i Mussolinijev zet, izlazi da je Vladimir Maček nekako u to vrijeme stupio u političke pregovore s fašističkom vladom u Rimu i to radi osiguranja talijanske pomoći (novčane i oružane!) kako bi se *u Hrvatskoj digao oružani ustanak*, da zatim Hrvatska po svom odcjepljenju od Jugoslavije uđe u jedan naročiti državnopravni odnos s Italijom; pri čemu se na talijanskoj strani spominjalo više kombinacija, kao što su – dovođenje jednog talijanskog princa za hrvatskoga vladara, personalna unija s Italijom i status protektorata, kakav je tada u sklopu fašističkog imperija imala – Albanija./

O tome grof Ciano u svom »Dnevniku« pod datumom od 9. marta 1939. godine piše među ostalim:

»... Prilikom lova s knezom namjesnikom Pavlom u Beogradu upoznao sam Hrvata, markiza Bombellesa, koji mi je opisan kao provincijski plemić, prinčev prijatelj i veliki lovac. Danas sam ga primio u Rimu u posjetu, za koju sam smatrao da je obična pristojnost.

Međutim, on je odmah punim jedrima zaplovio u politiku i izjavio, da *dolazi kao Mačekov tajni izaslanik* (podcrtao autor). Razglabao je odnose između Hrvatske i Srbije i uvjeravao me, da je provalija između ovih zemalja toliko duboka, da je svaka pomisao izmirenja promašena. Hrvati su u stanju moralnog, političkog i privrednog ropstva. Kad bi jednog dana Hrvati mobilizacijom dobili oružje u ruke, puške bi same opalile na Srbe.

Ideal Hrvata je *Nezavisna država sa talijanskim princem na čelu, ili još bolje – personalna unija sa talijanskim kraljem.* Bombelles nije tražio ništa. Želio je samo da nam saopći, da bi bili na oprezu prema uvijek nevjernoj politici Beograda. Naročito poslije pada Stojadinovića ta politika je otvoreno orijentirana za demokracije, protiv Osovine.

Iz jasnih razloga, bio sam vrlo oprezan. Naglašavam našu vjernost beogradskim ugovorima tako dugo, dok se Srbi prema nama budu ispravno držali. Ipak kažem Bombellesu, da sam spreman, da ostanem s njime u vezi; ako bi se položaj promijenio mi možemo uzeti u obzir hrvatsko gledište pri donošenju naših političkih odluka.«

(»Dnevnik grofa Ciana«, Zagreb, 1948., str. 48–49).

Koliko je hrvatsko pitanje zahvatilo fašističke državne vrhove u Rimu vidi se i iz Cianove zablješke u kojoj on pod datumom od 17. marta 1939. govori o svom referatu Mussoliniju:

»... Duce je izvanredno zabrinut i potišten. Prvi put ga vidim u ovakvom raspoloženju. Čak je u vrijeme »Anschlussa« pokazivao veću prisebnost. *Tišti ga hrvatski problem. Boji se, da bi Maček*

mogao proglasiti nezavisnost i staviti se pod njemačku zaštitu (podcrtao autor). U tom slučaju postoje samo dvije mogućnosti« – rekao je: »ili ćemo ispaliti prvi hitac na Njemačku, ili će nas smrviti revolucija, koju će podići sami fašisti, jer nitko ne bi mogao otrpjeti, da se kukasti križ učvrsti na Jadranu.«

Razmišlja o mogućnosti, da zasad ne šalje nove trupe u Libiju i da preko Londona *potraži sporazum s Francuskom* (podcrtao autor) ali odbacuje ovu zamisao. Na moj savjet odlučuje da poduzme korak kod Nijemaca radi hrvatskog pitanja. Treba reći glasno i jasno. da mi ne bismo mogli pristati ni na kakvu promjenu sadašnjeg jugoslavenskog stanja u Hrvatskoj, a da svoju politiku ne bismo podvrgli potpunom i temeljitom preispitivanju.

Pozivam Mackensena. Govorim s njim vrlo mirno, ali i vrlo odlučno. Podsjećam ga, da je Führer rekao Duceu i meni, da Nijemce ne zanima Sredozemno more i da smo politiku Osovine izgradili na ovim pretpostavkama. Ako ovi uslovi ne važe više, to znači slom Osovine, a njemačko miješanje u hrvatske stvari značilo bi da spomenuti preduvjeti otpadaju.

Čini se, da je Mackensen bio potresen mojom izjavom. Uvjerava, da su glasine, koje su do nas doprle, bez temelja i da se u Führerovom mišljenju nije promijenilo ništa. Nada se, da Duce nije tragično shvatio primljene obavijesti. Uvjeravam ga o protivnom; čak više, ja mu velim, da sam ovo pitanje pokrenuo za ljubav iskrenih odnosa i potpune saglasnosti u radu.

Hristić (poslanik Kraljevine Jugoslavije u Rimu; primj. autora) želi da me vidi. Demantira vijesti o jugoslavenskim vojnim pokretima na mađarskoj granici. Sa svoje strane opovrgavam vijesti o talijanskoj vojnoj ekspediciji u Albaniji i uvieravam ga, da Italija ne će nikada poduzeti ništa, što bi moglo da uzdrma jugoslavensku državnu čvrstinu.«

(»Dnevnik grofa Ciana«, cit. izd., str. 53).

Prema Cianovim zapisima ti su pregovori (posredstvom Bombellesa) bili uskoro nastavljeni, kako to proizlazi iz slijedeće njegove bilješke:

»... 30. ožujka (1939). *Prijem Bombellesa.* Donosi ozbiljne vijesti iz Hrvatske. Separatistički pokret razvija se brzinom usova. Ne razumijem pravo uzrok njegove posjete, osim dviju stvari, koje mi je otvoreno razložio: »Doći u lični dodir s Pavelićem, koga smatraju jedinim čovjekom akcije, *i novčana potpora da bi se među hrvatskim masama povela propaganda u korist Italije«.* (podcrtao autor) ... Ugovorio sam novi sastanak u nedjelju, nakon što izvijestim ducea ...« (citirano djelo, str. 59).

O toj akciji dao je izvjesne, dosta škrte podatke, i *sâm Vladimir Maček* u svom memoarskom djelu pod naslovom »In the Struggle for Freedom« (objavljeno u izdanju Robert Speller & sons, New York,

1957.). Maček tu naime priznaje da je navodno »Italija tražila bliži dodir« s njim, te da je radi toga k njemu (navodno nepozvan) došao markiz Bombelles, dok je kao drugi fašistički izaslanik s njime razgovarao i zagrebački arhitekt, ing. Amadeo Carnelutti. O tome je sâm Vl. Maček u svojoj knjizi napisao među ostalim:

> »Poslije pada Stojadinovićeve vlade Italija je pokušala da uspostavi kontakt sa mnom. Došao je naime da me posjeti *grof Bombelles*, kojega *ja dotle uopće nisam poznavao* (podcrtao autor). On se predstavio kao »čovjek političkih principa orijentiranih prema Engleskoj«, koji je došao da me upozori na opreznost s obzirom na tajni sporazum, koji su nedavno prilikom lovačke »partije« zaključili u Belju grof Galeazzo Ciano, talijanski ministar vanjskih poslova i Stojadinović: u slučaju svjetskoga rata Italija bi imala pravo da zaposjedne područje Gorskog kotara i cijeli dio jadranske obale, koji se proteže od Sušaka do južno od Splita. Za uzvrat tome ona bi priznala preostali dio Jugoslavije Velikoj Srbiji.
>
> Sve ovo ne bi zvučalo sasvim vjerojatno, kad bi se zamišljena granica jedva udaljavala od one, koja je Italiji bila priznata Londonskim paktom iz 1915. godine. No ja nisam pridavao mnogo važnosti ovoj Bombellesovoj vijesti, jer sam znao da je Stojadinović srušen sa vlasti zbog njegovog pretjeranog približavanja silama Osovine. On je lično prihvatio Hitlerove i Mussolinijeve metode za formiranje organizacije »plavih košulja« itd. ...« (cit. djelo, str. 186–187).

Izgleda neuvjerljiva tvrdnja Vladimira Mačeka, da je njega (kao predsjednika SDK) posjetio u ovakvoj misiji dotle *njemu nepoznati čovjek* (!!) i taj da mu je onda odjednom otkrio tajni sporazum Stojadinović–Ciano! Do tog je otkrića ovaj »nepoznati« posjetilac (Bombelles) tako olako došao, i to navodno »prilikom nedavne lovačke partije«. Još je naivniji dalji prikaz Vlad. Mačeka o njegovom kontaktu s drugim posrednikom, zagrebačkim arhitektom ing. Amadeom Carnelutti:

> »... U martu 1939. posjetio me je *Carnelutti*, građevni poduzetnik iz Zagreba, koga spominje Ciano u svom »Diary«-u. I pored njegovog talijanskog porijekla (njegov otac bio je jedno vrijeme talijanski konzul u Zagrebu) Carnelutti je bio potpuni Hrvat, a što više i član Seljačke stranke.
>
> Govorio mi je kako je on prijatelj ili rođak (zaboravio sam točno) talijanskog podsekretara vanjskih poslova Dina Alfieri-ja, s kojim je nedavno razgovarao. Alfieri ga je salijetao sa pitanjima oko hrvatskog problema, a isto tako i o mojoj ličnosti. On je htjeo, da se sastanemo na kraće i želio je znati, da li ima što posebno da poručim Alfieri-ju. Nisam imao nikakve poruke, ali sam rekao Carnelutti-ju, neka ispita kod Alfierija, što je s tajnim paktom

Ciano–Stojadinović. On mi je obećao, ali se više nije vratio, da mi o tome kaže, no ako išta, on je to saznao, ali ga ja nisam za to pitao ...«

(Vl. Maček, cit. djelo, str. 187).

Vladimir Maček dakle ipak priznaje, da je razgovarao s ing. Carneluttijem ali s napomenom da mu je ovaj donio neke nedovoljno određene poruke od strane Dina Alfierija. Po Mačekovom pisanju stvar sa Carneluttijem završila bi se na tome, da je Carnelutti (»ako išta«) nešto saznao o navodnom paktu Stojadinović–Ciano; samo kod toga Maček nije objasnio – otkuda je njemu poznato da je Carnelutti nešto saznao od Alfierija. Međutim, po Cianovom prikazivanju ipak ne bi odgovarala istini ova Mačekova tvrdnja. Pregovori između Carneluttija (kao delegata Vladimira Mačeka) i Ciana bili su nastavljeni. *Ciano* naime u svojim memoarima piše o tome pod datumom od 18. maja 1939. godine:

»... Mačekov izaslanik, Carnelutti, traži obavještenja o našim razgovorima i eventualnim obvezama s Pavlom (primj. autora: knez Pavle je naime od 10. do 14. maja boravio u Italiji, te vodio razgovore s fašističkim državnicima).

S naše strane nema nikakvih promjena, pošto Beograd nije preuzeo nikakvu formalnu obavezu da će pristupiti Osovini.

Na to mi Carnelutti saopćava slijedeće:

1) Maček *nema više namjeru, da se sporazumije s Beogradom;*
2) *Ponovo pristupa svojoj akciji za rascjep;*
3) *Traži zajam od 10 milijuna dinara;*
4) *Spreman je da u roku od 6 mjeseci, na naš zahtjev podigne ustanak.* Ugovorio sam sastanak nakon svog povratka iz Njemačke radi produženja pregovora«.

(Podcrtao autor; Cianov »Dnevnik«, Zagreb, 1948., str. 78).

Tom prilikom valja konstatitrati, da je 4. februara 1939. pala vlada Milana Stojadinovića, a u povedenim razgovorima da su Maček i Cvetković 3. i 4. aprila te godine već uglavnom (iako samo načelno) utvrdili svoju saglasnost da se riješi »hrvatsko pitanje«. O tome je 4. aprila 1939. objavljeno i vladino službeno saopćenje, u kojem je naglašena neophodnost da se riješe – »sva pitanja, koja se odnose na položaj Hrvata u državi i na nastojanja, da se udovolji svim njihovim opravdanim težnjama, kako bi se uspostavilo puno povjerenje i što bolje učvrstila solidarnost interesa između Srba, Hrvata i Slovenaca u svim manifestacijama njihova zajedničkog života«. O tim je pregovorima izvijestio javnost i »Hrvatski dnevnik«, glasilo HSS, koji 5. aprila 1939. donosi:

»Prilikom tih razgovora imao je g. Cvetković priliku čuti ozbiljne riječi iz usta dra Mačeka, koji predstavlja cijeli jedan narod. Maček mu je spomenuo čitav niz nezdravih i žalosnih pojava; on mu je ocrtao stanje, koje se više ne može održati ...

Stoga je potrebno, da se čuje i provodi njihova volja (misli se na volju Srba, Hrvata i Slovenaca u državnoj zajednici; primj. autora), a to je moguće samo u potpunoj političkoj slobodi, na koju oni imaju neporecivo pravo ...«

Ali usprkos takvog toka ovih razgovora, i pored toga što je na strani Cvetkovića nailazio na izvjesno razumijevanje i popustljivije držanje nego li je to bilo kod Milana Stojadinovića, Maček je ipak (po riječima Ciana) produžio da pregovara i sa fašističkim Rimom. O tome naime govori daljnja Cianova zabilješka pod datumom od 26. maja 1939. godine:

»... Razgovor s Carneluttijem, koji se vratio iz Zagreba. Danas potvrđuje, da je Maček čvrsto odlučio da odbaci svaki sporazum s Beogradom i da *pripremi pobunu*. U posebnom zapisniku utvrdili smo i ugovorili slijedeće točke:

1) Italija sa 20 miliona dinara *financira Mačekov hrvatski pokret;*

2) *Maček se obavezuje da će pripremiti revoluciju u roku od 4–6 mjeseci;*

3) *Odmah će pozvati talijanske trupe, da osiguraju red i mir;*

4) *Hrvatska će se proglasiti nezavisnom državom u savezu s Rimom; imat će svoju vladu, ali ministri vanjskih poslova i narodne odbrane biti će zajednički s Italijom;*

5) *Italija će moći da drži oružane snage u Hrvatskoj i da ima svoga generalnog namjesnika, kao što ga ima u Albaniji;*

6) Poslije nekog vremena odlučit će se *o mogućnosti sklapanja personalne unije.* (Podcrtao autor).

Duce je pročitao i odobrio zapisnik; želi da ga potpiše i Maček. Zbog toga sam ga po sigurnom čovjeku poslao u Zagreb. Tokom slijedeće nedjelje *mi ćemo započeti isplatu u Zürichu* (podcrtao autor).

Mussolini je sav obuzet mišlju, da razbije Jugoslaviju i da pripoji kraljevinu Hrvatsku. Pothvat smatra prilično lakim, a kako stvari sada stoje i ja držim, da ima pravo.«

(»Dnevnik grofa Ciana«, cit. izd., str. 80).

Ciano i Mussolini uzeli su dakle ove pregovore kao dalekosežnu i vrlo ozbiljnu stvar. Ona je Mussolinija toliko zaokupila, da je – kako zapisuje Ciano – bio time »sav obuzet«. No ti su pregovori bili malo zatim nepredviđeno prekinuti, kako se to vidi iz zabilješke u Cianovu »Dnevniku« od 31. maja 1939. godine:

»... Duce postavlja nekoliko načelnih smjernica:

... 4) konačno razbistriti držanje Jugoslavije. U vezi s time mora se ustanoviti, da je *Maček odbio da potpiše Carneluttijev zapisnik«*, jer je – kao što veli – ponovo započeo pregovore s Beogradom i jer

želi, da izvede na čisto *još neke točke budućih odnosa između Rima i Hrvatske.* Tako stoje stvari prema Carneluttijevom kazivanju. Prema Bombellesu, odbijanje je mnogo odlučnije, pošto je Maček preuzeo druge obveze (ali s kime?). Pokazao sam Duceu Carneluttijevo pismo i izrazio mišljenje, da treba sačekati ishod posjete kneza Pavla Berlinu. Duce smatra, da bi bilo umjesno, da se učine neki ustupci u pogledu budućeg položaja Hrvatske i da bismo se zadovoljili time, da imamo zajedničko Ministarstvo vanjskih poslova i vojsku pod svojim nadzorom.«

(»Dnevnik grofa Ciana«, cit. izd. str. 82–83).

U dopunu ovih navoda nije na odmet ukazati na činjenicu, da je u pregovorima između Mačeka i Cvetkovića jedno vrijeme zaista došlo do poteškoća, koje su prijetile da će se skrenuti opet ka novom zaoštravanju. Pojavilo se naime *pitanje pripadnosti Bosne i Hercegovine.* Aprila i maja 1939. s tim u vezi zaredalo je po Hrvatskoj više skupština i konferencijâ HSS, na kojima se tražilo da čitava Bosna »pripadne Hrvatskoj«. Tako je na pr. 19. aprila 1939. više studentskih i nekih građanskih društava (očito po inicijativi iz vodstva HSS) održalo u Zagrebu sastanak, a zatim (22. aprila) na Sveučilištu i skupštinu, na kojoj je usvojen zaključak:

»... Teritorijalna cjelovitost (integritet) Hrvatske – a to znači hrvatskog etničkog i historičkog područja, koje se u našem slučaju međusobno potpuno podudara – jedan je od osnovnih i glavnih uvjeta uspjeha naše oslobodilačke borbe.

Čitava Hrvatska, od slovenske granice uzduž Mure, Drave, Dunava, Save i Drine pa do crnogorske i jadranske granice, pravi je i cjeloviti životni prostor hrvatskog naroda. Današnji etnički sastav ovih zemalja, kao i historijska činjenica, da su tu Hrvati živjeli i u prošlosti, pa da su se tamo prostirale hrvatske državne tvorevine – banska Hrvatska i srednjevjekovna Bosna – neosporno dokazuju, da je ovo zbiljski hrvatski životni prostor u današnjici, kao što je bio i u prošlosti. Nije to neki prostor, koji bi tek sada trebali od drugoga svojatati, da bi osigurali mogućnost života i razvitka hrvatskog naroda. Zato je naš zahtjev za hrvatskim životnim prostorom istovjetan s traženjem ostvarenja historičkog državnog prava i primjene načela samoodređenja naroda. U ovome leži naročita snaga našeg položaja, te opravdanost i jakost naših zahtjeva.

U sklopu Hrvatske zauzima Bosna s Hercegovinom naročito važan i odlučan položaj. Ona je jezgra, središte i glavno uporište *hrvatskog teritorija.*

... Naša je riječ kratka i jasna: *Ne damo Bosnu i Hercegovinu dijeliti!«*

(Primjerak ove »Deklaracije« razaslan je (kao letak) ne samo velikom broju hrvatskih kulturno-prosvjetnih i političkih ustanova i organizacija, nego i svima stranim konzulatima u Zagrebu; objavljeno u listu »Nezavisna država Hrvatska« od 3. juna 1939. u Pittsburgu.)

U vezi s time treba spomenuti i *zaključak »zasjedanja hrvatskih narodnih zastupnika«* u Zagrebu od 8. maja 1939., gdje je između ostalog zaključeno:

»Pravedan mir u srednjoj i jugoistočnoj Evropi nemoguć je, dok se ne ispune zahtjevi hrvatskog naroda. U cijelosti se *odobrava sav rad i postupak dra Mačeka,* te ga hrvatsko narodno zastupstvo *ovlašćuje,* da u njegovo ime donese potrebne odluke i da poduzme sve akcije u unutarnjoj i *vanjskoj politici ...«* (podcrtao autor).

Ovaj se zaključak očito odnosio na pregovore Maček–Cvetković o rješenju »hrvatskog pitanja«. On se napose ticao spomenutih zahtjeva da se Bosna i Hercegovina prizna kao dio teritorija Hrvatske, ali navod o »pravednom miru« izgleda ovdje kao dopuna onih prijetnji, koje su se s tim u vezi od strane HSS-a upućivale beogradskim državnim vrhovima. Međutim ovdje je od važnosti i ovlaštenje, koje je to »zasjedanje hrvatskih narodnih zastupnika« istom prilikom dalo Vladimiru Mačeku, da može donositi potrebne odluke, odnosno da poduzme akcije i to ne samo »u unutarnjoj«, *nego i »vanjskoj politici«.* To ovlašćenje nije sigurno dano tek slučajno. Nije li ono možda ipak imalo veze s događajima, koje je zabilježio grof Galeazzo Ciano?

Zanimiva je nadalje u vezi s navedenim i izjava, koju je ing. *Amadeo Carnelutti* dao 4. marta 1946. pred istražnim vlastima u Zagrebu:

»U mjesecu novembru godine 1938. posjetio me je jedan izaslanik dr. Mačeka, koji mi je donio poruku od istoga, da se kod njega javim. Drugi dan pošao sam u Prilaz br. 9/I., gdje me je primio dr. Maček lično i sâm. On mi je razjasnio, da je konačno prekinuo prije nekoliko dana svaki daljnji razgovor sa dr. Stojadinovićem, predsjednikom kraljevske jugoslavenske vlade o sporazumu između Zagreba i Beograda i rekao mi je, da sporazum sa Beogradom više nema nikakovih izgleda.

Dr. Maček mi je rekao da je sada došlo vrijeme, da preko svojih jakih susjeda, u prvom redu preko Italije, pokuša ostvariti želje i ciljeve hrvatskog naroda za jednom samostalnom državom, makar i kao federativna jedinica u granicama Jugoslavije.

Tumačio mi je sve te želje i ciljeve i molio me neka otputujem u Rim, pošto znade da govorim talijanski i da je moj otac bio dugogodišnji honorarni italijanski konzul u Zagrebu, u svrhu da tamošnjem ministru vanjskih poslova grofu Ciano prikazujem (primjed-

ba autora: ovdje iznosimo doslovno riječi kako su zapisane u originalnom tekstu) i želje dr. Mačeka za samostalnu državu, makar i kao federativnu jedinicu u granicama Jugoslavije. (Stilizujem tako, jer je Maček mislio potpuno samostalnu državu, ne u sklopu bivše Jugoslavije). Dobio sam jedan list potpisan od dr. Mačeka, u kojemu se mene predstavlja kao njegovog izaslanika u svrhu prikazivanja njegovih želja i akcija o samostalnoj Hrvatskoj. Iako nisam prije nikad poznavao dr. Mačeka (sic!), niti bio član njegove stranke, ipak sam prihvatio njegov poziv za polazak u Rim, jer mi se činio vrlo zanimljiv.

U Rim sam došao sredinom novembra 1938. i odmah sam poslao pismo dr. Mačeka (list je bio pisan na francuskom jeziku, a pisao ga je dr. Andres navodno, jer znadem, da je izvrsno govorio francuski) sa mojom posjetnicom, na kojoj sam napisao, da molim jedan razgovor, tajništvu konzulte (ministarstvu vanjskih poslova) u ulici Via Roma.

Nakon čekanja od dva dana dobio sam telefonski odgovor u hotel, neka isti dan u 11 sati prije podne dođem u kabinet ministra vanjskih poslova, koji me je uputio da njemu prikazujem želje i ciljeve dra Mačeka.

Naređeno mi je neka se vratim za dva dana i kad sam se pojavio, dobio sam slijedeći odgovor. Grof Ciano je u principu spreman sve učiniti, da se želje dra Mačeka ispune, ali traži da mu se potanko ove želje tumače i razjasne i to naročito: a) što se razumijeva pod samostalnom federativnom Hrvatskom u okviru Jugoslavije, b) kakav oblik vladavine bi imala ta samostalna federativna Hrvatska, c) u kojim granicama imala bi se ostvariti samostalna federativna Hrvatska. Grof Ciano je naglasio, da jaka nezavisna Hrvatska makar i u okviru Jugoslavije je samo od interesa za Italiju, jer Italija hoće da imade na istoku mirnog susjeda. Jaka Hrvatska bila bi protuteža ekspanzivnom duhu srpskog dijela Jugoslavije.

Prilikom posjeta kod Anfuza donio sam mu kartu, u kojoj su bile crveno označene granice samostalne Hrvatske, koju mi je u Zagrebu označio dr. Maček. Hrvatska je prema tome bila između slijedećih granica označena: cijela Hrvatska, Slavonija do crte Ilok-Mitrovica, cijela Dalmacija sa Dubrovnikom, ali bez Kotora. Od Bosne teritorij do rijeke Vrbasa i Neretve. Kada sam bio primljen kod Ciana, rekao mi je – zašto ne tražimo više, te je tražio od mene da mu slijedeći puta donesem kartu sa etničkom raspodjelom naroda Jugoslavije.

Vrativši se u Zagreb sve gornje rastumačio sam dr. Mačeku i tražio konkretne odgovore na te upite. Dr. Maček mi je kazao, da će mi poslati poziv, kada će me trebati. Prošlo je više mjeseci, u kojem je došao pad Stojadinovićeve vlade u februaru 1939. i nove vlade dr. Cvetkovića.

Koncem mjeseca marta 1939. godine dobio sam od dr. Mačeka poziv, da se ponovno spremim na put u Rim. Prije svoga odlaska dr Maček me je primio i dao mi konkretne odgovore na sva rimska pitanja.

a) Pod samostalnom federativnom Hrvatskom razumjeva se potpuno samostalna demokratska državna jedinica u okviru Jugoslavije sa priznanjem kralja. Kao zajednička ministarstva priznaje se jedino ministarstvo vanjskih poslova, ministarstvo za izjednačenje zakona, narodna banka, državni monopol, carine i ministarstvo vojske i mornarice sa ograničenjem da hrvatske jedinice služe u Hrvatskoj pod komandom hrvatskih generala (tu je izbacio parolu – »vlastita puška na vlastitom ramenu«). Hrvatska ubire sve poreze kroz vlastito ministarstvo financija i daje za zajedničke potrebe države centralnoj vladi svoju određenu tangentu.

b) Vladavina ima biti demokratska sveopćim tajnim glasanjem po izbornm okruzima, a ne listinama. Hrvatski sabor je zakonodavna ustanova samostalne Hrvatske, koja iz svoje sredine izabire svoje delegate u centralni parlamenat u Beogradu.

c) Granice ostaju iste kao i gore, samo što se istočna linija pomerava na rijeku Bosnu.

Koncem mjeseca marta 1939. došao sam u Rim, gdje me je primio sam grof Ciano. On je slušao moja tumačenja i vidio kartu sa označenim granicama i primjetio je zašto dr. Maček ne traži veći dio Bosne. Moje razlaganje je slušao zatraživši od mene da mu dođem za dva dana. Kada sam došao kod njega, dobio sam na moje veliko iznenađenje jedan njegov tekst jednog okvirnog sporazuma između Italije i dr. Mačeka. Sadržaj, ukoliko se danas sjećam, sadržava slijedeće točke. Između vlade Italije i dr. Mačeka u cilju postignuća samostalne Hrvatske države sklapa se slijedeći okvirni sporazum:

a) Hrvatska postaje samostalna država. Oblik države može biti demokratska republika, a ukoliko jedan naknadni plebiscit to želi, može na čelo hrvatske države doći jedan italijanski vladar, dakle može doći do personalne unije sa Italijom ili sa jednim drugim vladarom iz kuće Savoja. Dok se ovo ne odluči, dobiće hrvatska država uz svog vladara još jednog italijanskog guvernera.

b) Granice samostalne Hrvatske biti će one, koje će odrediti dr. Maček.

c) Ako Hrvatska država želi, može doći do monetarne unije sa Italijom.

d) Hrvatska će imati svoju samostalnu vojsku, a u prvo vrijeme upravljat će ovom vojskom jedna italijanska vojna misija.

e) Rimska vlada neće ništa poduzeti u provedbi ovih želja dok dr. Maček pismeno ne javi italijanskoj vladi, da želi početak ove akcije.

Ja sam sa velikim čuđenjem primio ovaj tekst i predao ga dr. Mačeku, koji se nalazio na liječenju u Rogaškoj Slatini. Dr. Maček je pročitao pomno ovaj tekst i izjavio, da je to sasma nešto drugo, nego što je on mislio, ali da je ta akcija postala potpuno suvišna, jer je on u međuvremenu nagodio se sa vladom dr. Cvetkovića u cilju ostvarenja federativne Hrvatske, a ugovor sklopljen s Cvetkovićem smatrao je prvom etapom za ostvarenje svoga cilja. Prema tome otpala je svaka sadašnja intervencija Italije.

Ove zadnje riječi ja sam pismeno javio grofu Ciano u Rim i tako je moja akcija bila dovršena. Pismo sam poslao preko konzulata, jer mi je tako Ciano rekao i da napomenem konzulu da ga on ne smije čitati.

Izjavio:
ing. Amadeo Carnelutti«

(Ova se izjava nalazi u arhivu Kotarskog suda za grad Zagreb, a po tom sudu ovjereni prepis tog zapisnika nalazi se u arhivi Instituta za historiju države i prava na Pravnom Fakultetu u Zagrebu).

Ako se ta Carneluttijeva izjava pobliže razmotri, može se tu zapaziti njegovo nastojanje, da svoju misiju u toj stvari prikaže što nevinijom. Pretpostavljajući, da nove jugoslavenske vlasti o tome vjerojatno ipak nešto znadu, Carnelutti je uvidio, da ne može prešutjeti sve, napose jezgru stvari; ali je za to nastojao da umanji važnost svoje uloge. To međutim ovdje nije od bitne važnosti. Osnovno je tu pitanje – da li su zaista vođeni spomenuti Maček–Cianovi pregovori, i to sa znanjem i odobrenjem Vladimira Mačeka. O tome postoje tri verzije: Cianova, Carneluttijeva i Mačekova.

Cianova verzija je najvjerojatnija. U nju je teško posumnjati. Zašto bi Ciano, ministar vanjskih poslova fašističke Italije, zapisivao u svoj Dnevnik nešto proizvoljnoga, i to na štetu Mačeka? Koji bi ga razlozi, kakvi bi ga interesi za to rukovodili? Uz konstataciju, da za takvu pretpostavku nema uvjerljivih argumenata, potrebno je tu dodati i to, da Cianove zabilješke ne opovrgavaju ni Carnelutti, ni sâm Vlad. Maček.

Carnelutti priznaje suštinu stvari. Iz njegove izjave može se izvesti zaključak, da je on zaista vodio političke pregovore, a Mačeka on označuje kao mandatara za njih. Carnelutti izbjegava da o samom predmetu pregovora kaže podrobnije, ali to međutim razotkriva Ciano, koji pri svojim zabilješkama očito nije imao razloga da to sakriva.

I sâm *Maček* ne osporava da su ipak vođeni »neki« pregovori, samo što on pritom nastoji da sebe prikaže kao osobu, koju su drugi uzaludno nastojali da u to uvuku. No da li je Mačekova obrana uvjerljiva? On priznaje da se našao sa Bombellesom, ali ne objašnjava razloge za tu posjetu. Maček ne priznaje više ništa u vezi s Bombellesom, ali je Ciano zato otvoreniji. Maček navodi ponešto o svojem razgovoru i s Carneluttijem, ali ne objašnjava ni sad – otkuda i ovaj čovjek dolazi k

njemu i to – sa porukom talijanskog državnog podsekretara Alfierija o – »hrvatskom pitanju«. Da li je Carneluttiju za takvu poruku možda davalo pravo to, što je on (kako kaže Maček) bio – član HSS? No ako je Maček i tu bio škrt s izjavama, mnogo su rječitiji Ciano i Carnelutti. A odatle se može izvesti zaključak, da je *Maček ipak vodio pregovore sa fašističkim Rimom* i to u vrijeme kada je pregovarao sa Dragišom Cvetkovićem. A to je baš ono što posebno karakterizira Mačekov politički stav prema »hrvatskom pitanju« i Jugoslaviji.

SPORAZUM CVETKOVIĆ–MAČEK

Pregovori između Beograda i Zagreba tekli su sporo i s obostranim nepovjerenjem. Na strani centralističkih državnih vrhova gledalo se nerado na sve to oštrije zahtjeve, koji su se javljali kod pregovarača oko Mačeka. Elementi oko dvorske kamarile nisu se lako odlučivali, da se odreknu centralističkog uređenja države, napose sa davanjem koncesija Hrvatskoj. Na drugoj su strani, poneki iz redova oko vodstva Hrvatske seljačke stranke, pa čak i u samom tom vodstvu sve otvorenije i glasnije govorili o nezavisnoj državi Hrvatskoj; ustaški i klerofašistički elementi međutim već su pronosili glasine, kako se *»ne smije dopustiti parcelacija Hrvatske«* itd.

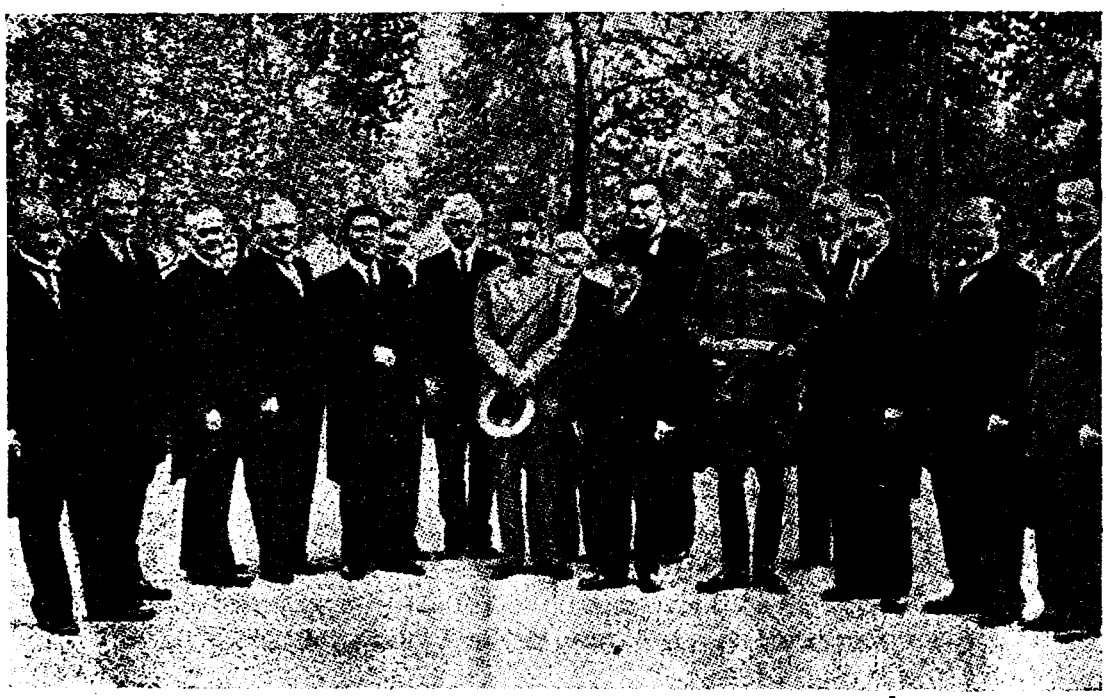

Vlada Cvetković–Maček nakon svog formiranja od 26. avgusta 1939. (u sredini u svijetlom odijelu, bez šešira Dragiša Cvetković, a desno od njega, u tamnom odijelu i sa šeširom na glavi Vladimir Maček)

Dok su u samoj zemlji jačali velikohrvatski elementi i dok su separatistički propagandisti postajali sve bezobzirniji, dotle su prilike u svijetu postajale sve težima. Mnogi su znaci sve jasnije pokazivali, da je neposredno blizu Drugi svjetski rat. Hitlerove prijetnje Poljskoj rječito su govorile, da uskoro predstoji napad Trećeg Rajha sa svim njegovim dalekosežnim posljedicama. U takvim prilikama došlo je 26. augusta 1939. do *sporazuma Cvetković-Maček*. Taj Sporazum državnopravno je izražen donošenjem *Uredbe o Banovini Hrvatskoj*, koja glasi:

»U ime Njegovog Veličanstva Petra II., po milosti božjoj i volji narodnoj Kralja Jugoslavije kraljevski namjesnici na prijedlog Ministarskog savjeta i na temelju članka 116. Ustava, a da bi se osiguralo sudjelovanje Hrvata u životu države i time očuvali javni interesi, propisuju ovu

Uredbu o Banovini Hrvatskoj:

I. *Obrazovanje Banovine Hrvatske*

Čl. 1.

Savska i Primorska banovina, kao i kotari Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik i Fojnica, spajaju se u jednu banovinu pod imenom *Banovina Hrvatska*. Sjedište Banovine Hrvatske je u Zagrebu.

II. *Prenošenje nadležnosti na Banovinu Hrvatsku*

Čl. 2.

(1) U nadležnost Banovine Hrvatske prenose se poslovi: poljoprivrede, trgovine i industrije, šuma i ruda, građevina, socijalne politike i narodnog zdravlja, fizičkog odgoja, pravde, prosvjete i unutrašnje uprave. Banovina Hrvatska ostaje nadležna za sve poslove, koji po sada važećim propisima spadaju u nadležnost banovine.

(2) Svi ostali poslovi spadaju u nadležnost organa državnih vlasti na cijelom teritoriju.

(3) Isto tako ostaju u nadležnosti državnih vlasti i poslovi, koji su od osobitog značaja po opće interese države, kao što su:

1. Staranje o državnoj sigurnosti, suzbijanje antidržavne i razorne propagande, vršenje redarstvene obavještajne službe o osiguranju javnog reda i mira;

2. Državljanstvo; za davanje državljanstva nadležna je banovina – osim davanja državljanstva izuzetnim putem i oduzimanja državljanstva;

3. Rudarsko zakonodavstvo, državna rudarska poduzeća. Izdavanje rudarskih koncesija, koje interesiraju narodnu obranu ustupat će Banovina Hrvatska sporazumno s vojničkom upravom. Ako ne bi došlo do sporazuma odlučuje Ministarski savjet...

Čl. 3.

(1) Banovini Hrvatskoj, da bi mogla uspješno svršavati poslove svoje nadležnosti, ima se osigurati potrebna financijska samostalnost. Ona se sastoji u samostalnom prikupljanju određenih prihoda i izvršenju rashoda predviđenih budžetom Banovine.

(2) Koji će izvori, oblici i vrste prihoda pripasti u nadležnost Banovine Hrvatske, odredit će se posebnom uredbom.

(3) Isto tako posebnim uredbama riješit će se i pitanje pripadnosti i podjele državnih fondova, imovine i dugova.

(4) S prijenosom poslova iz nadležnosti države u nadležnost Banovine prenijet će se u nadležnost Banovine i odgovarajući krediti predviđeni u državnom budžetu za 1939–40. godinu.

Čl. 4.

(1) Zakonodavnu vlast u stvarima iz nadležnosti Banovine Hrvatske vrše Kralj i Sabor zajednički.

(2) Upravnu vlast u stvarima iz nadležnosti Banovine Hrvatske vrši Kralj preko bana.

(3) Sudsku vlast u Banovini Hrvatskoj vrše sudovi. Njihove osude i rješenja izriču se u ime kralja na temelju zakona.

Čl. 5.

Svaki pismeni čin kraljevske vlasti u stvarima iz nadležnosti Banovine Hrvatske premapotpisuje ban i snosi odgovornost za isti.

Čl. 6.

(1) Sabor sastavljaju zastupnici, koje narod slobodno bira općim, jednakim, neposrednim i tajnim glasanjem s predstavničkim manjinama.

(2) Prvi Izborni red, ustrojstvo i Poslovnik Sabora propisat će se kraljevskom Uredbom. Izborni red i ustrojstvo Sabora mogu se mijenjati banovinskim zakonom, a Poslovnik rezolucijom Sabora.

(3) Narodni zastupnici uživaju imunitetno pravo.

Čl. 7.

(1) Sabor se saziva kraljevim ukazom i zasjeda u Zagrebu.

(2) Kralj ima pravo da raspusti Sabor, ali Ukaz o raspuštanju mora sadržavati naredbu za nove izbore i za novi saziv Sabora. Ukaz o raspuštanju Sabora premapotpisuje ban.

Čl. 8.

(1) Kralj imenuje i razriješava bana Ukazom, koji premapotpisuje novoimenovani ban.

(2) Prije stupanja na dužnost ban polaže zakletvu na vjernost kralju i poštovanje zakonitosti.

Čl. 9.

(1) Do donošenja banovinskog zakona o krivičnoj odgovornosti bana odmah će se primjenjivati propisi o ministarskoj odgovornosti tim, da bana umjesto Narodne skupštine optužuje Sabor, a sudi mu poseban Banovinski sud, koji sačinjavaju tri viječnika Stola sedmorice odjeljenja A. i tri suca Upravnog suda pod predsjedništvom predsjednika Stola sedmorice odjeljenja A. Spomenute članove i potrebne zamjenike biraju dotična tijela svake godine.

(2) Za štete, koje ban učini građanima nezakonitim vršenjem službe, odgovara Banovina, a ban Banovini.

Čl. 10.

(1) Ban rješava konačno u svim pitanjima svoje nadležnosti i protiv njegovih akata dopuštena su pravna sredstva pod zakonskim uvjetima samo na upravne i redovne sudove.

(2) Sve odluke o službenim odnosima banovinskih službenika donosi ban ...

Čl. 11.

(1) Administrativne sporove u stvarima iz nadležnosti Banovine Hrvatske rješava Upravni sud u Zagrebu konačno. Na Upravni sud u Zagrebu prelaze u pogledu istih stvari sve one nadležnosti Državnog savjeta, koje su mu određene posebnim propisima.

(2) Predsjednik Ministarskog savjeta, odnosno od njega ovlašteni organ, može podnijeti u zakonskom roku tužbu na Upravni sud u Zagrebu, ako smatra da je aktom bana ili koje druge vlasti Banovine Hrvatske, koja je predmet riješila konačno, povrijeđen državni ili banovinski zakon na štetu opštih državnih interesa.

(3) Računsku kontrolu o svim stvarima iz nadležnosti Banovine Hrvatske vrši samostalno i konačno poseban Računski sud ...

Čl. 13.

(1) Za ocjenu ustavnosti zakona i sporova o nadležnosti između države i Banovine Hrvatske nadležan je Upravni sud.

(2) Ustrojstvo i postupak suda propisat će se kraljevom Uredbom ...«

(Ova je Uredba objavljena u »Službenim novinama« br. 194-A-LXVIII od 26. augusta 1939. »Narodne novine« br. 196 od 30. kolovoza 1939.)

Ta Uredba predstavljala je temeljni zakonski propis za Banovinu Hrvatsku; njom je bio pravno reguliran njezin državnopravni položaj u Kraljevini Jugoslaviji. Odatle se toj Uredbi priznavao i izvjestan ustavnopravni karakter. Ali u javnosti ispoljavala su se i nastojanja, da se toj novostvorenoj autonomnoj oblasti (Banovini Hrvatskoj) prizna i svojstvo državnosti. Bilo je takvih pokušaja i među pravnim teoretičarima, koji su u svojim monografijama branili takvo stanovište dokazujući da je *Banovina Hrvatska – država.*

To je pitanje u godinama pred aprilski slom imalo ne samo pravnoteoretsko, nego i političko značenje. Danas međutim taj spor je zanimiv samo po tome, što se time razotkriva dokle se u tadanjim prilikama došlo u zastranjivanju s obzirom na »rješavanje« hrvatskog pitanja. Kada danas razmatramo to pitanje, onda polazimo samo od pravnoteoretskih zasada, koje uopće za državnost pretpostavljaju postojanje triju osnovnih njenih elemenata: državnog teritorija, zatim političkog naroda (izraženog u državljanstvu) i najzad zasebne (suverene) državne vlasti.

Da li je te elemente državnosti imala Banovina Hrvatska? Od toga Banovina Hrvatska imala je de lege lata – *zasebni teritorij.* Područje Banovine Hrvatske bilo je tačno određeno samom Uredbom o Banovini Hrvatskoj. Prema tome postojao je tu dakle prostorni elemenat državnosti. Treba dalje istaknuti da je Banovina Hrvatska imala i svoju zasebnu organizaciju vlasti. Po spomenutoj osnovnoj Uredbi bila je zagarantovana autonomnost tih organa s obzirom na djelokrug Banovine Hrvatske, koji je obuhvatao Uredbom izričito navedene državne poslove. S tim u vezi važno je napomenuti, da je vrhovni izvršni organ ove oblasti, naime ban Banovine Hrvatske, imao naročito istaknuti položaj u sistemu organizacije vlasti, jer je on premapotpisivao (uz kralja) sve zakonodavne i druge važnije akte za Banovinu Hrvatsku, a kontrasignirao je čak i Ukaz, kojim je (ban Ivan Šubašić) bio imenovan. No usprkos svega toga ipak se nije moglo reći, da je ta organizacija vlasti za Banovinu Hrvatsku bila – suverena. Nad njom se naime nalazio kralj, državna vlast je zadržala i dalje izvjesna vrhovnička prava nad Banovinom Hrvatskom, koja je međutim bila njezin sastavni dio (dio državnog teritorija Kraljevine Jugoslavije), i najzad centralnim državnim organima ostavljeno je (Uredbom o Banovini Hrvatskoj) i pravo imenovanja banovinskih funkcionera (iznad IV. položajne grupe 1. stepena). Iako je dakle Banovina Hrvatska imala svoju organizaciju vlasti, ta vlast nije bila potpuno samostalna, nije bila suverena, te se stoga ne može kazati da je tu postojao ovaj organizacioni elemenat državnosti. Jednako je i sa personalnim elementom državnosti. Uredbom o Banovini Hrvatskoj nije bilo predviđeno posebno državljanstvo, već su stanovnici Banovine Hrvatske bili državljani Kraljevine Jugoslavije. Nije dakle postojao ni taj osobni elemenat državnosti. Ne može se prema tome održati teza nekih ranijih autora, po kojoj bi Banovina Hrvatska navodno bila država.

No ako Banovina Hrvatska nije bila država, ona nije bila ni pokrajina. Isto tako nije bila niti tzv. »fragment država«, kakvim je Georg Jellinek svojevremeno (u svom djelu »Die allgemeine Staatslehre«) obilježio status Hrvatske u tzv. nagodbenjačkom periodu (tj. od 1868. do 1918.). Teško je svrstati državnopravni položaj Banovine Hrvatske u okvir uobičajenih pravno-teoretskih shema. Ona je imala karakteristike autonomne oblasti ali sa specifičnim obilježjima, koja bi se vjerojatno dalje izrazitije razvila, da to nije spriječila aprilska agresija Osovine.

Uredbom o Banovini Hrvatskoj pravno je izražena promjena Oktroiranog ustava (od 1931.) u dva pravca: s obzirom na Ustavom sankcionirani princip *nacionalnog unitarizma* kao i s obzirom na ustavno regulirano *centralističko uređenje* države. Uredbom o Banovini Hrvatskoj nije u suštini izmijenjeno ni jedno ni drugo stanovište, ali je (ostavljajući na snazi te principe) ipak time izvršena *djelimična revizija ustava*.

U pogledu *nacionalnog pitanja* Oktroirani ustav je sankcionirao stanovište o postojanju jedne jedinstvene, jugoslavenske nacije. Međutim se Uredbom o Banovini Hrvatskoj djelimično ipak odstupilo od toga stanovišta, jer se pri redakciji te Uredbe očigledno polazilo od gledišta, da treba priznati *hrvatsku naciju*. Sporazum Cvetković-Maček je isticao to priznanje na prvomu mjestu svog novog političkog programa i odatle se dalje krenulo u poslovima oko reorganizacije države. U tom pogledu, dakle, Uredba o Banovini Hrvatskoj izražava izvjesnu reviziju Ustava od 1931.

U pogledu *državnog uređenja* Uredbom o Banovini Hrvatskoj, istina, nije bio ukinut centralizam, jer su i dalje neizmjenjeno ostale druge banovine, kako ih je regulirao taj Ustav, a i Banovina Hrvatska nije izlazila iz državnog okvira Kraljevine Jugoslavije. Ali je Uredba o Banovini Hrvatskoj ipak značila osjetno odstupanje, iako ne i likvidaciju centralističkog ustrojstva države. Dok su organi vlasti preostalih banovina Kraljevine Jugoslavije (prema Ustavu od 1931.) ostali i dalje administrativno – teritorijalne oblasti i to neposredno podčinjene centralnim državnim organima (u Beogradu), dotle je Banovina Hrvatska predstavljala autonomnu oblast, koja je imala zaseban aparat vlasti, te su njezini organi uglavnom odgovarali Saboru, banu i banskoj vlasti na tom području, a ne centralnim državnim vlastima kao ostale banovine. Centralizam, dakle, iako nije bio ovom Uredbom ukinut, ipak je bio vidno korigiran – u cilju utvrđenja autonomije Banovine Hrvatske.

S političkog stanovišta značila je Banovina Hrvatska pobjedu hrvatskih federalista nad dotadanjim krutim centralizmom beogradskih državnih vrhova na čelu s kamarilom i namjesništvom. Ta je pobjeda bila očigledna, ma koliko se ona prikrivala isticaniem dvostranoga Sporazuma.

Organizaciono se Banovina Hrvatska vrlo brzo uredila stoga, što je zadržala stari aparat vlasti i povezala ga s novim vrhovima banske uprave. Ban, banska vlast i Sabor Banovine Hrvatske (do čijeg izbora nije zbog rata došlo) bili su ti najviši organi vlasti za autonomno područje Banovine Hrvatske. Banovina Hrvatska uređena je Uredbom »o

ustrojstvu Banovine Hrvatske«, po kojoj je banska uprava bila podijeljena na jedanaest *odjela:* za unutrašnje poslove, za prosvjetu, za obrt, trgovinu i industriju, za tehničke poslove, za socijalnu politiku, za narodno zdravlje, za seljačko gospodarstvo, za pravosuđe, za šumarstvo, za rudarstvo i za finansije. Odjelima su rukovodili odjelni predstojnici, koji su bili odgovorni banu i Saboru Banovine Hrvatske. Svaki se odjel dalje dijelio na više odsjeka, a njima su upravljali šefovi, odgovorni odjelnom predstojniku. Područne i mjesne vlasti (kotarska poglavarstva i općine) ostale su i dalje u svom međusobnom hijerarhijskom odnosu, a jedni i drugi organi vlasti bili su podređeni banskoj vlasti, odnosno banu. Govorilo se ranije mnogo o neophodnosti uvođenja općinske samouprave, ali je i nakon osnutka Banovine Hrvatske na tome području sve ostalo i dalje po starom (pobliže vidjeti u almanahu »Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske«, Zagreb, 1940., izdanje »Narodnih novina«, a napose »Uredbe o Banovini Hrvatskoj«, biblioteka časopisa »Pravosuđa«, Beograd 1940., sv. I–V.)

Iako do Sabora nije došlo, banska vlast je odmah razvila vrlo obimnu *normativnu djelatnost.* Već od prvog dana Banovine Hrvatske došlo je do prave poplave novih propisa. To je izvjesnim dijelom zaista bilo i potrebno, radi toga da bi se novo državno stanje pravno reguliralo u skladu s Uredbom o Banovini Hrvatskoj. U cilju uređenja vlasti na području Banovine Hrvatske donesena je 14. januara 1940. Uredba »o izbornom redu i ustrojstvu Sabora Banovine Hrvatske«, te se ubrzo za tim pristupilo početnim organizacionim radovima oko pripremanja izbornog materijala, ali do raspisa izbora nije došlo iz spomenutog razloga.

U nizu daljnjih zakonodavnih akata objavljena je (28. novembra 1939.) Uredba »o izmjenama i dopunama Zak. čl. XXXI. od 1894. o bračnom pravu na području sreskih sudova u Čakovcu i Prelogu«. Na tom naime području (Međumurje) važilo je dotle mađarsko bračno pravo (Zak. čl. XXXI. od 1894.), po kojemu su za sklapanje brakova i za rješavanje bračnih pravnih sporova bile isključivo nadležne državne vlasti, dok je vjenčanje po vjerskim propisima bilo samo fakultativno, neobavezno. Iako je na tome području dakle važio isključivo civilni brak, u međuvremenu bilo je sklopljeno i više crkvenih vjenčanja, a takvi brakovi po postojećem pravu nisu bili pravno valjani. Spomenutom Uredbom je Banovina Hrvatska dakle konvalidirala te brakove priznavši im de jure valjanost. No uporedo s tom pravnom stranom, koju je regulirala ova Uredba, gledana sa političkog aspekta ona je razotkrivala činjenicu, da su se novi vlastodršci na tome području (u Banovini Hrvatskoj) uže povezali s višim katoličkim klerom. A klerikalni su elementi postajali u Banovini Hrvatskoj sve to utjecajniji.

Karakteristična je za politički stav ljudi na vrhovima Banovine Hrvatske činjenica da su u okviru prvih normativnih akata radi organizacije nove vlasti prišli i pravnom reguliranju oštrijih progona svojih političkih protivnika, prvenstveno komunista. Tako je 17. decembra 1939. donesena Uredba »o izmjeni i dopuni Zakona o zaštiti javne bezbjed-

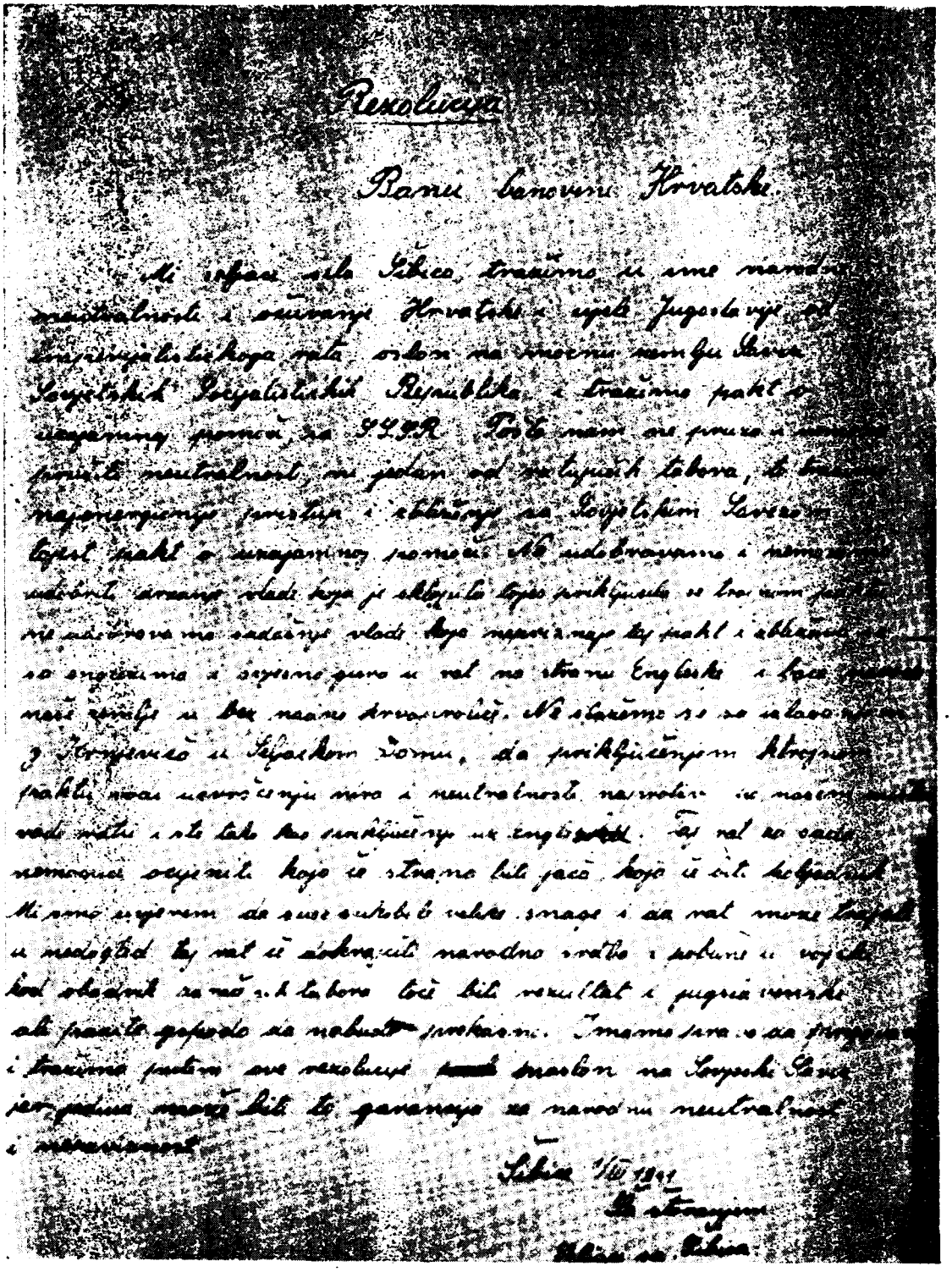

Karakteristično pismo seljaka sela Šibice o protunarodnoj politici vlade Cvetković–Maček

nosti i poretka u državi«. Maček i njegova okolina svojevremeno su napadali taj Zakon o zaštiti države (i sam Maček je po tom Zakonu odgovarao pred Državnim sudom za zaštitu države sredinom 1930., a 29. aprila 1933. bio je po tom Zakonu i osuđen zbog redakcije tzv. »Punktacija«). Međutim, došavši na vlast u Banovini Hrvatskoj Maček se požurio da taj isti Zakon još više pooštri. Tim je Zakonom naime upravnim organima bilo dano ovlaštenje na to, da – »mogu uputiti na boravak u koje drugo mjesto lica, koja remete red i mir«. Tom Uredbom (br. kab. 6512/39 od 17. decembra 1939.) bilo je pravno regulirano i pitanje uređenja *koncentracionih logora* u Banovini Hrvatskoj.

Banska vlast u Banovini Hrvatskoj donijela je neke propise u pogledu reguliranja odnosa na selu. Tako je na pr. 12. oktobra 1939. donesena *Uredba »o zaštiti seljačkog posjeda od ovrhe«*, kojom se od prisilnog izvršenja izuzeo zemljoradnički ekonomski minimum. U odredbi čl. 1. te Uredbe bilo je naime propisano:

> »Ne može se seljaku uzeti pod ovrhu (izvršenje) po Zak. o izvršenju i obezbjeđenju:
> 1. Kuća sa okućnicom i dvorištem do 20 ari površine.
> 2. Obradivo zemljište u površini od 1/2 ha po članu porodice (ali u svakom slučaju u najmanjoj površini od 3 ha).
> 3. Gospodarske zgrade potrebne za uredno vođenje gospodarstva na zemljištu izuzetom ispod ovrhe«.
> (»Narodne novine« br. 235 od 17. oktobra 1939. godine).

Ova je Uredba zaštitila od sudskih i upravnih ovrha one, kojima je poljoprivreda glavno zanimanje, odnosno osobu – »koja obrađuje zemlju sama ili sa članovima porodice«. Time je, donekle, na području Banovine bio proširen srbijanski pravni institut tzv. »okućja« (ili »naglavice«), ali samo u pogledu zaštite zemljoradnikovih nekretnina (dok je »okućje« davalo pravnu zaštitu seljaštvu i za pokretnine, te uopće izuzimalo zemljoradnički imovinski minimum iz pravnog prometa). Tom Uredbom vrhovi Banovine Hrvatske pokušali su da zaustave ekonomsko propadanje sela, ali istom prilikom oni nisu zaboravili ni interese kulaka i veleposjednika. U istoj Uredbi (odredbom čl. 2) dana je naime jednaka pravna zaštita uopće svakoj osobi – koja »u slučaju potrebe (obrađuje zemlju) i najmljenom radnom snagom, a čiji oporezovani prihodi proističu pretežno iz poljoprivrede (ratarstvo, vinogradarstvo, voćarstvo, vrtlarstvo, stočarstvo i sl.)«. Seljaštvu je time, nema sumnje bilo pomognuto, ali još više – kapitalističkim elementima na selu. Tu je postupljeno slično, kao što je postignuto i s osnivanjem poduzeća »Pogoda«, kojemu je u pogledu prometa sa žitom Banovina dala naročite povlastice – u korist bogatih, a na štetu siromašnih seljaka.

Uporedo s takvim normativnim aktima Banovina je donijela i više drugih mjera, koje su razotkrivale težnju novih vlastodržaca, da što više udovolje – susjednim fašističkim državama. Pored produžavanja dotadašnjih načina ekonomskog eksploatiranja od strane tih država,

Banovina Hrvatska je donijela i više rasističkih propisa napose o *nadzoru nad židovskim osobama*, koje su stigle u Jugoslaviju tražeći *azil* ispred fašističkih vlasti Trećeg Rajha. Upravne vlasti su ovdje imale naredbu, da te emigrante stavljaju pod nadzor i da ih gone sa područja Banovine. Poznato je, da su pozivom na banovinske naredbe mnogi upravni organi pri tome oštro postupali.

Dok su bili u opoziciji, HSS-ovci su napadali *korupcionaštvo* »beogradske čaršije«. Osuđivali su kod svojih političkih protivnika pljačku narodne imovine i zgrtanje kapitala zloupotrebom državne vlasti. No kada su oni sami došli na vlast, mnogi od tih dojučerašnjih ogorčenih pobornika protiv korupcionaštva, upali su i sami u to. U javnosti se na području Banovine Hrvatske nije moglo sakriti, kako su mnogi »poslovni ljudi« otpočeli da sve to više iskorištavaju svoje političke veze s vladom, kako su se i neki članovi iz samog vodstva HSS bogatili izrabljujući svoj politički položaj. Bilo je poznato, da su se pri tome stali sve jače isticati poneki ljudi oko samog Mačeka. Pokazalo se, da između starih i novih korupcionaša nema nikakve bitne razlike.

Od toliko široko davanih obećanja o građanskim pravima i slobodi ličnosti itd., s pojavom Banovine Hrvatske nije ostvareno ništa. Promjena se vidjela uglavnom po osobama, koje su od osnutka Banovine nosile i provodile režim, a njegova suština ostala je međutim ista. Izraženo je to napose u odnosu nove vlasti prema proletarijatu. Karakteristično je za upravljače Banovine da su se od 26. augusta 1939. (dana donošenje osnovne Uredbe) raspojasali oni kapitalistički elementi, koji su dotle novčano pomagali Mačekov pokret. Otkako je Maček došao na vlast u Banovini Hrvatskoj, otada su i ti kapitalistički elementi shvatili da je time nadošlo vrijeme i za njihove neograničene eksploatacione mogućnosti. Znalo se na pr. za industrijalca Prpića (fabrika tekstila u Oroslavlju i dr.) da je uz podršku vlasti u Banovini poduzimao niz takvih »privrednih« mjera i da se prema radništvu ponašao potpuno bezobzirno. Na svaki protest radnika takvi su poslodavci odgovarali prijetnjama vlašću i proglašavali nezadovoljnike za – protudržavne elemente, odnosno za komuniste. A to je značilo – stavljanje tih ljudi van zakona.

U okviru represivnih mjera protiv proletarijata banska uprava je na svom području već 1939. osnovala nekoliko koncentracionih logora (u Bileću, Kerestincu i dr.), u koje je upućivala ponajviše komuniste. S tim u vezi banska uprava pohapsila je 17. decembra 1939. znatan broj istaknutih komunista. Vodstvo HSS nastojalo je naime da radništvo na području Banovine Hrvatske okupi i stavi isključivo pod svoju kontrolu. Zato je *»Hrvatski radnički savez«* od osnutka Banovine Hrvatske postao službenom organizacijom, koja je uživala mnoge povlastice, kao što je to za Stojadinovića imao *»Jugoras«*. Istina, da je banovinska uprava raspustila (31. maja 1940.) i frankovački *»Hrvatski radnički pokret«*, ali je međutim točno i to, da je ta vlast prema njegovom vodstvu i pripadnicima postupala sasvim drukčije, nego li prema klasnim sindikatima.

Banovinska uprava ubrzo je razvila sve to oštriji progon i protiv *naprednih studenata.* Vrhovi oko Vlad. Mačeka poduzimali su mnoge korake kako bi cjelokupni studentski pokret stavili pod svoju kontrolu i dirigirali njim. No tome su se naročito odupirali studenti komunisti, a s njima i drugi napredniji studenti. U namjeri da skrši otpor studenata banska vlast je sredinom decembra 1939. zabranila tadanje studentske ljevičarske publikacije (kao na pr. list »Novi student«; o tome vidjeti pobliže: Vojo Rajčević, »Studentski pokret na zagrebačkom Sveučilištu 1918–1941«, Zagreb, 1959, str. 263 i d.). Iako je vodstvo HSS za vrijeme svoje opozicije oštro osuđivalo policijske nasrtaje protiv studenata, došavši na vlast ono se nije žacalo, da progoni studente na jednako bezobzirni način. »Građanska zaštita« je u nekoliko navrata već jeseni 1939. prodrla u zgradu Sveučilišta te zajedno sa zagrebačkom policijom hapsila ljevičarske studente i kažnjavala ih zbog izazivanja nereda, iako je znala (i lako mogla utvrditi) da su izgrede na Sveučilištu (kao na pr. 24. oktobra 1939.) izazivali frankovci i klerofašisti. Stav Vladimira Mačeka prema studentskom pokretu jasno je razotkrivala i ova činjenica: kada je 14. decembra 1939. beogradska policija otvorila *vatru iz mitraljeza na demonstrante studente,* te je tom prilikom bilo ranjeno 50 radnika i omladinaca (V. Rajčević, cit., str. 267), Maček je kao potpredsjednik vlade 21. decembra 1939. izjavio delegatima beogradske Ujedinjene studentske omladine povodom krvoprolića:

»... Gospodo, ne treba identificirati slobodu s anarhijom. Poslije rata u Njemačkoj postojala je demokratska vlada. Marksisti su pravili nerede i došao je Hitler. U Španjolskoj poslije Alfonsa XIII. bila je demokratska vlada. Marksisti su pravili nerede i došao je Franco. Kod nas je demokratska vlada, koja neće dozvoliti, da se što takva desi ...

... *Šta će taj radni narod?* U Beogradu ne znam kako je bilo, jer tu nisam bio. U Zagrebu sam vidio babe u bundama i gospodu, koja imaju 6–7.000 dinara mjesečne plaće. Čuo sam takve gdje viču i traže kruha i rada ... *Ovdje je pucala policija, to znam.* I u Splitu je *prva ona pucala* ... Ja sam doveo 1.000 seljaka naoružanih puškama, doveo sam našu Zaštitu, *pa mora biti mir i red.* Neka sad netko pokuša da viče ...!

(V. Rajčević, cit. djelo, str. 267).

Na to je delegat USO zamolio Vladimira Mačeka neka ublaži taj kurs vlasti prema radnom narodu – »Radni narod neće demonstracije radi njih samih. Dajte slobodu organiziranja, dajte slobodu zbora i dogovora, pa će i marksisti »mirno vijećati«. Maček mu je na to odgovorio:

»To su marksistička posla. Okrenimo se na njih. Da dođu na vlast milom nema izgleda, da dođu silom još manje ... A ako hoće, neka viču ...«

Delegat USO: »A Vi ćete ponovno pucati?«

Maček: »Pucat ćemo!« (Vojo Rajčević, cit. djelo str. 267 i 268).

Ali na frankovce i klerofašiste Maček nije pucao, makar da su oni svakim daljnjim danom Banovine Hrvatske postajali sve nasrtljiviji, sve to otvoreniji u napadajima na Jugoslaviju, pa i na samu Banovinu Hrvatsku. Kad su početkom oktobra 1939. frankovački i klerofašistički studenti, potpomognuti osjetno od strane proustaških elemenata s ulice, napali ljevičarske studente i nekolicinu njih teže ranili, policija nije intervenirala protiv napadača; režimski listovi u Zagrebu (mačekovski »Hrvatski dnevnik« i frankovački »Hrvatski narod«) najoštrije su napali – žrtve, a napadače su uzeli otvoreno u obranu.

Protusrpski ispadi na području Banovine Hrvatske sve su se više množili. Ustaški i klerofašistički elementi postajali su potkraj 1939. sve raspojasaniji. Šovinizam je izbijao na mnogo mjesta potpuno nekažnjeno. Nisu bila rijetka ni zlostavljanja političkih protivnika. U nekim mjestima (kao na pr. u Gospiću), pročulo se zimi 1939. o sastavljanju »crne liste«, na kojoj su navodno bili popisani protivnici novog režima (Banovine Hrvatske), odnosno lica – »koja treba usmrtiti«. Možda su takve glasine bile samo izmišljotina, ali već i samo pronošenje vijesti o tome razotkrivalo je kakva je atmosfera vladala u Banovini Hrvatskoj.

Sredinom juna 1940. osnovana je u Zagrebu *»Hrvatska nacional-socijalistička stranka«*, oko koje su se stali okupljati fašistički proosovinski elementi. Iz te sredine proturale su se svakojake alarmantne vijesti protiv Kraljevine Jugoslavije, a veličalo se Osovinu. Odatle se prenosilo sve glasnije kako nacistička Njemačka i fašistička Italija treba da donesu Hrvatskoj puno oslobođenje i da tek s te strane treba iščekivati napredak Hrvatske, itd. Fašizam se tu slavio kao »nova vjera« i tome slično.

NEKOLIKO DOKUMENATA O STAVU VODSTVA HSS PREMA SPORAZUMU

Sporazum Cvetković–Maček dočekali su opozicioni politički krugovi u Zagrebu kao vidno olakšanje i očiti znak promjene dotadašnjeg političkog kursa u državi. Uredba o Banovini Hrvatskoj bila je značajan politički događaj, koji je napose – odgovarao interesima krugova oko vodstva Hrvatske seljačke stranke. Zato se u tim redovima i govorilo o zadovoljstvu, koje je izazvala tadanja smjena vlade u državi. Pa ipak su se na području Banovine Hrvatske zapažali izvjesni znakovi, prema kojima to raspoloženje u vrhovima Banovine Hrvatske nije bilo bez sjenke izvjesnog nezadovoljstva sa dotle postignutim rezultatima ove politike sporazuma. Zapažalo se, da se u tim krugovima ne gleda podjednako na novo državno stanje. O različitim stavovima u tim redovima govore napose pored ostaloga i dva dokumenta, koja su međusobno sasvim suprotna.

Prvi takav dokument bila je *Okružnica*, koju je vodstvo Hrvatske seljačke stranke 10. oktobra 1939. razaslalo svojim podružnicama po Banovini Hrvatskoj, a kojom se izrazilo zadovoljstvo sa postignutim rezul-

tatima. U toj Okružnici ističe (u ime vodstva HSS) Vlad. Maček pored ostaloga, kako mu je glavna briga bila s jedne strane prenos vlasti s beogradske vlade na vladu Banovine Hrvatske, a s druge strane – »izgradnja slobodne Hrvatske na načelima velikih učitelja Stjepana i Antuna Radića ...« Maček tu dalje kaže: »... Posao oko prenosa vlasti razvija se na moje potpuno zadovoljstvo«. On izražava kako »postoji dobro razumijevanje između glavnih političkih faktora u Beogradu i mene, te nigdje ne nailazim na nepremostive zapreke u provedbi politike sporazuma.« Stranačke organizacije Hrvatske seljačke stranke bile su dakle time obaviještene o nesmetanoj provedbi Sporazuma Cvetković–Maček. U istoj Okružnici Maček naglašava tu saglasnost u punoj mjeri, jer kaže:

»... Ne samo da sam zadovoljan držanjem ministra predsjednika Dragiše Cvetkovića i ostalih članova vlade u pitanjima prenosa vlasti na Banovinu Hrvatsku, nego nailazim kod njih na dobro razumijevanje i u obavljanju poslova, koji su zajednički cijeloj državnoj zajednici. Tu je u prvom redu *vanjska politika* (podcrtao autor). Glede njezinog vođenja postoji saglasnost između mene i glavnih političkih faktora u Beogradu. I oni su baš kao i mi *za neutralnost i neuplitanje u sadanji evropski rat* (podcrtao autor). Vanjsku politiku vodimo u tom duhu, pa tvrdo vjerujem da će nam uz pomoć božju uspjeti sačuvati hrvatski i srpski seljački narod od ratnih strahota ...«
(Iz dokumenta, koji se nalazi u arhivu Vojnohistorijskog instituta JNA u Beogradu pod reg. oznakom br. 41/8-1, K 61).

Karakteristično je međutim Mačekovo nezadovoljstvo s provođenjem politike sporazuma u samoj Banovini Hrvatskoj, jer da na tome putu vrhovi Banovine Hrvatske nailaze ovdje na teškoće. On se pri tome obara na komuniste i frankovce, te na istomu mjestu dalje kaže:

»... Međutim provedba politike sporazuma, a u prvom redu izgradnja slobodne Hrvatske i sudjelovanje predstavnika hrvatskog naroda u vođenju poslova cjelokupne državne zajednice, ne odgovara onima, koji su živjeli od naših nesređenih prilika, a to su s jedne strane komunisti i t. zv. frankovci, a s druge strane Stojadinovićevci i ostali veliko-Srbi. Godinama oni ruju, služeći se kod toga najpodlijim sredstvima ne bi li unijeli zabunu u složne hrvatske redove, kad ih već ne mogu ni razbiti, ni oslabiti. Pozivanje na vojnu vježbu i nespremnost vojne uprave da provede taj posao na suvremeni način, nastoje prikriveni i javni neprijatelji sloge hrvatskog seljačkog naroda i politike sporazuma upotrebiti za svoje stare ciljeve ...«
(Dokument kao naprijed.)

S osnutkom Banovine Hrvatske ljudi iz vodstva Hrvatske seljačke stranke uspješno su završili dugotrajni period teške i mučne borbe protiv centralizma. Banovina Hrvatska izražavala je i političku pobjedu

Hrvatske seljačke stranke, a njezino vodstvo domoglo se kroz to do vrhunskih pozicija na ovom području. Sada su ljudi iz vodstva Hrvatske seljačke stranke na čelu s Mačekom držali ključne pozicije vlasti i postepeno se uživljavali u novo stvorenoj situaciji. Karakteristično je za te ljude da su ubrzo nakon osnutka Banovine Hrvatske stali priređivati brojne svečanosti, na kojima je s pravom pompom istupala »Seljačka zaštita«, odnosno »Građanska zaštita«, koja je sad već bila poluslužbena milicija; i sâm je Maček u više navrata (kao na pr. prigodnom proslave svoga imendana i slično) istupao na takvim paradama (jašeći na bijelom konju!) i vršio smotru nad naoružanim »zaštitarima«. Vlast je dakle te ljude zahvatila svojom negativnošću i razumljivo je što su nastojali da očuvaju ono, što su Sporazumom od 26. augusta 1939. bili stekli. U tom je duhu očito i bila sastavljena Mačekova Okružnica od 10. oktobra 1939. godine. Ona dakle govori o dobroj volji i spremnosti za lojalno izvršenje toga Sporazuma.

No o tom je međutim drukčije govorila *jedna druga Okružnica,* koja je u isto vrijeme kolala po Banovini Hrvatskoj, a za koju se povjerljivo tada govorilo da i ona potiče iz vodstva Hrvatske seljačke stranke. Ta je Okružnica bila tajne prirode i njome se je organizacijama Hrvatske seljačke stranke poručivalo upravo protivno od onoga, što je Maček upućivao spomenutom prvom Okružnicom (od 10. oktobra 1939.).

Ova druga direktiva (vodstva HSS?) nosila je naziv »strogo povjerljive okružnice hrvatskog narodnog pokreta«, ali je bila bez potpisa Vladimira Mačeka i bez stranačkog pečata, dakle protivno od onoga, kako se inače redovno radilo sa drugim direktivnim aktima vodstva Hrvatske seljačke stranke. U ovoj drugoj Okružnici nije bilo ni izričite oznake, da ona potiče iz redova vodstva te stranke. Činjenica je ipak da su krajem 1939. mnogi pristaše HSS-a u raznim mjestima Banovine Hrvatske smatrali, kako i ta Okružnica potiče od vodstva Hrvatske seljačke stranke, dok su neki (navodno upućeniji) govorili kako je ona donesena i stranačkim organizacijama HSS-a upućena čak i sa pristankom samog Mačeka.

U toj Okružnici istaknuto je naime na uvodnom mjestu, da je »hrvatski narodni pokret« sa vladom Dragiše Cvetkovića sklopio Sporazum (od 26. augusta 1939.) samo »kao zgodno sredstvo i oružje borbe Hrvatskog seljačkog narodnog pokreta«. Zato se pristalice HSS ovom Okružnicom i pozivaju »neka bude svakome jasno« da se tim Sporazumom vodstvo HSS »nije odreklo postojećih *krajnjih ciljeva hrvatskog naroda*«. U daljnjem tekstu ove Okružnice kaže se kako su Sporazumom (od 26. augusta 1939.) postignuta »dva važna cilja pokreta« i to:

> »... a) Slomljena je državna cjelina. Država je razdijeljena na dva područja. Bit će to zadatak hrvatskog narodnog vodstva da ovu razdiobu sve to više i jače razvija. Zato u svima našim izjavama, govorima i člancima, kao i u razgovorima nećemo nikad upotrebiti ime *Jugoslavija,* nego državna zajednica. Ovim hoćemo kazati i

naglasiti, da je država sastavljena od više dijelova. Govorit ćemo i pisati o narodima državne zajednice, čime hoćemo naglasiti, da ima više naroda, time naglašujemo posebnost hrvatskog naroda.

b) Postignuto je da su beogradski faktori – mislimo na vladu Kneza Namjesnika – odstupili od pojma narodnog jedinstva, što je vrlo važno, jer je time izgubljeno opravdanje države. Srušen je sam temelj Jugoslavije, a to je najvažnije. Pri tome su nas izvjesni beogradski krugovi pomogli, kao i dio srpske inteligencije, a i srpska pravoslavna crkva ...« (citat iz spomenute Okružnice u arhivu Vojno-istorijskog instituta JNA u Beogradu; fotokopija u arhivu Instituta za historiju države i prava u Zagrebu).

S tim u vezi pozivaju se pristalice HSS-a na – »akciju protivu jugoslavenstva«, pa se kaže, da ističući posebnu narodnost hrvatsku, srpsku i slovensku – »time laskamo najvećoj slovenskoj stranci dra Korošca i škakljamo javno mišljenje u Srbiji«. Naglašujući ujedno kao naročito značajnu prednost »da su naši pouzdanici kao hrvatski ministri ušli u centralnu vladu«, preporučuje se da ih se uvijek naziva samo – »hrvatskim ministrima«, jer se tako naime jače naglašuje njihov državnopravni značaj. Prema navodima u toj Okružnici s tim sudjelovanjem hrvatskih ministara u državnoj vladi njima je dana mogućnost, da vrše i kontrolu vladanja i kontrolu dohodaka – »sa pravom da iskorišćujemo državne dohotke u ciljeve Hrvatskog narodnog pokreta«. Ali (kako se ovdje kaže) to sudjelovanje hrvatskih ministara u vladi predstavlja i izvjesno slabljenje državne vlade. »Kod svake zgodne prilike – ističe se tu dalje – hrvatski ministri zaprijetit će ostavkom i time izvojštiti daljnje ustupke hrvatskoj osebnosti, jer je od njih ovisna, bez njihovog sudjelovanja nema vlade«.

Zanimivo je nadalje što je tu rečeno o knezu Pavlu. Prema njemu se tu preporučuje naročita taktika, da bi se tako dobila njegova naklonost i olakšalo provođenje onakve politike u Banovini Hrvatskoj, kakvu su redaktori ove Okružnice tada očito priželjkivali. Za kneza Pavla reklo se naime u toj Okružnici, da je on »neiskren i podmukao, ali vrlo pristupačan laskanju i sugeriranju, da bi trebao da ostane na vodstvu državne zajednice.« Za njega je tu istaknuto, kako on zna, »da ga Srbi ne vole«, pa treba stoga »isticati da ga Hrvati poštuju i cijene«. Ovdje se s tim u vezi reklo i slijedeće:

»... Pred njim smo uvijek na oko vjerni, ali oprezni, dok u stvari on je igračka u našim rukama. Laskanjem njegovim visokim kulturnim sposobnostima odličnog državnika evropskog kova, umnog i dalekovidnog političara, koji je uvidio opravdanost hrvatskih zahtjeva, mi ćemo uvijek moći da ga upotrebimo za naše ciljeve ...« (Citirani dokument).

Redaktori ove Okružnice bili su dakle upoznati s glasinama, koje su po zemlji kolale o nesuglasicama između kneza Pavla i kraljice, a napose o Pavlovim pretenzijama, da on postane kraljem. Zato se ovdje i

preporučivalo, neka se u tom smislu tako i istupa. Potrebno je dakle – kaže se tu – »uvijek isticati kneza Pavla, a kralja ostaviti u pozadinu«. U pogledu ostala dva namjesnika Okružnica izražava, kako oni nisu »važni«, jer da je »njihova uloga potpuno podređena i mi se na njih ne smijemo osvrtati«. Ova dva namjesnika su »zadovoljni, da u miru uživaju slasti i koristi visokog položaja«. Ali i oni »nisu pristupačni sugeriranju, da bi namjesništvo trebalo ostati na vodstvu državne zajednice i kašnje ...«

Vrlo je karakteristično za redaktore ove Okružnice, što upozoravaju da se pristalice Hrvatske seljačke stranke – »ni malo ne smućuju izjavama, koje će hrvatski ministri ili sâm predsjednik davati u Beogradu.« Uporedimo li stoga Mačekovu prije spomenutu Okružnicu s ovom, onda su karakteristične ove riječi:

> »To je sve formalno, bez značenja. To je zavaravanje. Ali zato će svaka takva izjava biti ovdje korigirana službenim izjavama ovlaštenih predstavnika hrvatskog narodnog pokreta, koja će pokazivati stanovište hrvatskog narodnog vodstva. Postojat će stoga opreka između izjava ministara i predsjednika i izjava vodstva, ali je to samo vanjski i samo dok su oni u Beogradu ...«
> (Tačka 4. ove Okružnice, cit. dokument).

Dalje se na tome mjestu preporučuje, neka se i nakon Sporazuma (Cvetković–Maček) produži s napadima na »beogradsku hegemoniju«, neka se opet podsjeća na »zlodjelo diktatorskih režima«, uopće kako »treba napadati sve one, koji ne shvaćaju da je svakoj akciji i ideji narodnog i državnog jedinstva zauvijek odzvonilo« (cit. dokument, tačka V.). Tu se istaklo i ovo:

> »... Treba tražiti dalje izgrađivanje autonomije i naglašavati nezadovoljstvo sa postignutim »Sporazumom«, treba se uvijek tužiti da se »Sporazum« ne izvršuje i stavlja u djelo itd. Na taj način hrvatski ministri i predsjednik moći će se uvijek žaliti i pokazivati pred centralnom vladom i pred knezom namjesnikom, tražeći nove ustupke i nova prava za Hrvatsku pozivajući se na potrebu da se nezadovoljstvo narodno ukloni u interesu državne zajednice i zbog izgrađivanja boljih odnošaja Srba i Hrvata ...«
> (Cit. dokument, tačka V.).

U tome smislu ovom se Okružnicom daju pristalicama HSS-a direktive neka se što više izbjegava naziv »Banovina Hrvatska«, a mjesto toga neka se svuda podvlači »Hrvatska«, »hrvatska vlada« itd. Tu se naime reklo: »treba uvijek Hrvatsku, hrvatski narod i Hrvate isticati kao faktor međunarodne politike nezavisno od državne zajednice«, a istovremeno »u vanjskim člancima i govorima neće se spominjati državna zajednica, a pogotovo ne Jugoslavija« (tačka VI. spomenute ove Okružnice). U istom smislu ovdje su dane direktive kako treba – »uklo-

niti sve riječi i sve oznake do sada upotrebljavane po srpskom načinu«, a štampu treba uputiti neka se »kloni srpskih naziva uopće« s tim da će ubuduće »donositi vijesti iz hrvatskih krajeva odijelito od vijesti iz ostalih dijelova državne zajednice; sve te vijesti treba pak unositi skupa s vijestima iz inozemstva ...« (tačka X. ovog dokumenta). Dalje je rečeno i ovo:

»... Diranje u oružništvo i vojsku je teško, jer su Srbi tu vrlo osjetljivi, pak bi izazvali reakciju. To treba na drugi način potkopati. Neka se kod toga upotrebe prokušane metode iz austro-ugarskog vremena. Posebno treba pažnju posvetiti da naši pristaše kao vojni liječnici zauzmu važne položaje u vojnim ustanovama. Po njima ćemo slabiti vojsku i rušiti disciplinu u njoj. Svakako treba organizirati našu snagu. Nju treba dalje razvijati i jačati po selima i gradovima. Nastojat ćemo da vlasti dobiju povjerenje u *Zaštitu*. Ona će na taj način doći do saznavanja vojne organizacije. Ali nju treba budno čuvati od utjecaja srpske vojske. Njezino organiziranje treba se ravnati po metodama bivšeg hrvatskog domobranstva, da budu isti nazivi, iste oznake, iste zapovijedi itd. Posebno paziti na duh Zaštite, kao i isticati duh hrvatskog narodnog pokreta za posebne hrvatske ciljeve ...«
(Tačka XI. citiranog dokumenta).

Na završetku ovog niza političkih direktiva podsjeća se opet na to, kako treba »isticati, da je stanje „Sporazuma" *samo prvi stupanj*, prvi za postignuće daljnih i viših ciljeva«. Zato – kaže se dalje ovdje – »treba uvijek govoriti i spominjati *slobodnu i nezavisnu samostalnu Hrvatsku* ...« (podcrtao autor). Preporučalo se tu dalje neka se govori o hrvatskim interesima, o hrvatskom narodnom pravu, hrvatskoj dužnosti i tome slično. Zanimivo je nadalje što se tu ističe puna saglasnost katoličkog klera s takvom politikom, kakvu predlažu redaktori ove Okružnice. Tu se naime preporučuje da »treba svagdje uzdizati katoličanstvo kao glavni branik Hrvatske«. Istovremeno – »na pravoslavnu kao na bizantsku kulturu treba navaljivati« (tačka XIV. ove Okružnice). Na kraju se reklo i slijedeće:

»... Držeći se gornjih uputstava mi ćemo izrabiti svaku konjunkturu za naše ciljeve. Međunarodna situacija ide nama u korist. Ruši se sistem Versalja, a Jugoslavija je umjetna tvorevina toga sistema. Naše će vodstvo balansirati između Osovine i demokracije. Imamo ljude za jedno i drugo. Glavno je da se ruši Jugoslavija.«
(Prvi stav tačke XIV. ove Okružnice.)

Nema neposrednog dokaza, da je ova Okružnica potekla iz redova vodstva Hrvatske seljačke stranke, a još manje o tome da bi je sastavio sam Vladimir Maček. Dokument je sačuvan među aktima iz arhive Obavještajnog odjeljenja Glavnog generalštaba Kraljevine Jugoslavije,

ali kako je taj akt bez ikakve oznake, iz toga se ne bi sa sigurnošću moglo zaključiti da je ta Okružnica proistekla od Mačeka. No pri tome treba podsjetiti na neke nesporne činjenice; u prvom redu na to, da se po unutrašnjosti Banovine Hrvatske među pristalicama Hrvatske seljačke stranke znalo za slične direktive »iz Zagreba«; u drugom redu važna je i činjenica, da su se mnoge mjesne organizacije HSS-a kao i mnogi istaknutiji pristalice ove stranke na terenu, po selima u Banovini Hrvatskoj (od jeseni 1939. dalje), zaista i ponašali, kako je to gornja Okružnica preporučivala. Da li je slučajno bilo, što su se kroz spomenuto vrijeme po Banovini Hrvatskoj zaista zbili mnogi događaji, koji su po svom karakteru toliko ukazivali na ove direktive? Potrebno je pri tome sjetiti se i sve oštrijih katoličkih profašističkih »Križara«, koji su od osnutka Banovine Hrvatske stali sve to bezobzirnije razvijati svoju protivjugoslavensku i proosovinsku propagandu; iz njihovih redova širila se sasvim neprikriveno propaganda s ciljem, da se što više zatruju hrvatsko-srpski odnosi, da se kod Hrvata katolika razvije što veća mržnja protiv pravoslavnih Srba, koje se okrivljavalo kao glavnu zaprijeku za ostvarenje tzv. nezavisne države Hrvatske.

Kod analize karaktera i političkog odjeka ove druge Okružnice, koja se općenito pripisivala vodstvu Hrvatske seljačke stranke, nije od presudne važnosti to da li je sâm Vlatko Maček sudjelovao kod njene redakcije ili ju je i odobrio (kako kaže Janko Tortić); važna je pri tome činjenica, da se ni Vlatko Maček, a niti cijelo vodstvo Hrvatske seljačke stranke nije izrazito, otvoreno ogradilo od takve protivjugoslavenske političke propagande, kakvu su tih dana po Banovini Hrvatskoj širili ustaše i profašistički »Križari«. Po unutrašnjosti se tako dobivao dojam, da je vodstvo Hrvatske seljačke stranke saglasno s akcijom ustaša i klerofašista. Oni su naime sve to vidnije postajali gospodari na raznim dijelovima Banovine Hrvatske.

Istini za volju treba priznati da je banska vlast u prvim danima nakon osnutka Banovine Hrvatske istupila oštro protiv nekih ustaških agitatora. Vlast je u Banovini Hrvatskoj čak i uhapsila jedan dio ustaša, te ih uputila u koncentracioni logor, ali ih je kasnije pustila iz zatvora (dok je komuniste zadržala!). Bilo je istina znakova o trvenju između vodstva HSS i onog oko Slavka Kvaternika i Mile Budaka (uz ustaški list »Hrvatski narod«). Ustaški elementi su jedno vrijeme napadali i vodstvo Hrvatske seljačke stranke; oni su nakon objave Sporazuma Cvetković–Maček čak porazbijali prozore na redakciji Mačekovog lista »Hrvatski dnevnik«. Ali prema tima suprotnostima između HSS i ustaša stajale su gornje činjenice, napose sve to rječitija pasivnost banske vlasti naprama protivjugoslavenskoj akciji ustaša i klerofašista. Između njih se očigledno vodila borba oko vlasti, ali u suštini političkog pitanja između njih bitne razlike nije bilo; i jedni i drugi govorili su i radili za stvaranje zasebne hrvatske države.

U vezi s time, a radi boljeg razumijevanja stava vodstva HSS prema Sporazumu, kao i radi pravilnije ocjene čitavog stanja unutar HSS, potrebno je ukazati na još jedan dokument iz tih dana. U Zagrebu je –

naime – 31. marta 1941. održana (u prostorijama »Gospodarske sloge«) konferencija zastupnika i drugih prvaka Hrvatske seljačke stranke. Nije poznato na čiji je poziv do nje došlo; Vlatko Maček toj konferenciji navodno nije prisustvovao, te mnogi znaci pokazuju da je vjerojatno inicijativu za njen saziv dao Janko Tortić (tadanji poslanik HSS za Osijek, a kasniji ustaški ministar), vjerojatno u dogovoru s onim elementima iz HSS, koji su (kao na pr. Drag. Tot, predsjednik »Gospodarske sloge«, te dr.) bili bliski velikohrvatskim elementima, odnosno ustašama oko Slavka Kvaternika (kasnijeg ustaškog »vojskovođe« u »Nezavisnoj državi Hrvatskoj«).

Prema podacima, koje je objavio Vojin B. Popović (u listu »Borba« od 17. februara 1961. u članku pod naslovom »Maček u martovskim događajima 1941.«), na toj je Konferenciji navodno 60 poslanika i drugih istaknutih pripadnika HSS donijelo ovu *rezoluciju:*

»... Na sastanku velikog dijela poslanika i zastupnika vlasti Banovine Hrvatske, zastupnika hrvatskih kulturnih i ekonomskih institucija iz svih historijskih krajeva Hrvatske, održanom u Zagrebu, 31. marta 1941. godine, izložena je politička situacija i položaj hrvatskog naroda u okviru Jugoslavije poslije državnog puča u Beogradu 27. marta i konstatovano (je):

»Da hrvatski narod poslije ovih događaja *ne može više vjerovati da mu je u Jugoslaviji moguć miran život i prosperitet* (podcrtao autor); da kod srpskog naroda postoji čvrsto uvjerenje da Jugoslavija treba da uđe u rat protiv Njemačke, dok hrvatski narod želi mir i saradnju sa njemačkim narodom; da je srpski narod protiv novog poretka u Evropi, dok hrvatski narod ima razumijevanja za jedan nov i pravedan poredak u Evropi i taj poredak želi; da se predstavnici srpskog naroda nalaze u službi engleske politike i iz vlastitih interesa svim silama rade na tome da na Balkanu izazovu nemire, bune i rat, dok hrvatski narod neće da služi interesima Engleske, koja uvijek podržava hegemoniju Srba nad Hrvatima.

Dalje se konstatira slijedeće: da hrvatski narod već vjekovima ima jaku političku, kulturnu i ekonomsku vezu s njemačkim narodom; da je Hrvatska kroz vjekove postojala kao samostalna i nezavisna država i srpsku vlast u hrvatskim krajevima – koja je od zapadnih demokracija bila prilično nametnuta i podržavana – nikad nije priznavala; da cjelokupan hrvatski narod jednodušno želi da ponovo uspostavi svoju državu; da u hrvatskom narodu postoji čvrsta vjera i nada, da po ostvarenju slobodne i nezavisne hrvatske države, može da računa na punu pomoć Njemačkog Rajha, koji je kao ratni cilj proklamirao: svakom narodu u Evropi omogućiti slobodan nacionalni razvoj i prosperitet.«

Na kraju donesena je slijedeća rezolucija:

»I. Jugoslavija je prestala da postoji.

Ponovo će se stvoriti slobodna država Hrvatska u svojim historijskim i etnografskim granicama, uključujući tu Prekomurje, Međumurje, Slavoniju, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu i hrvatski dio Vojvodine.

II. Do donošenja novog ustava izvršnu državnu vlast vršit će nova hrvatska nacionalna vlada sa sjedištem u Zagrebu.

III. Hrvatski predstavnici dostavljaju ovu rezoluciju ministru inostranih poslova Njemačkog Rajha i mole ga da novu državu Hrvatsku priznaju kako Njemački Rajh, tako i ostale sile Osovine. Hrvatski poslanici, u ime cijelog hrvatskog naroda, mole vladu Njemačkog Rajha, da za osiguranje samostalne države Hrvatske ovoj odmah pruži pomoć i zaštitu.

U glavnom gradu Zagrebu, 31. marta 1941. godine ...«

(Cit. u »Borbi«, br. 39 od 17. februara 1961).

Vladimir Maček prima u goste (u Kupincu, ljeti 1939.) njemačkog poslanika u Jugoslaviji von Heerena i njegovu suprugu

Ovaj je dokument (prema prednjim navodima V. B. Popovića) pouzdanik njemačke vlade, Weesenmayer dostavio 5. aprila 1941 (radiogramom u 17.50 h) ministru von Ribbentropu, te je ta Rezolucija kasnije pronađena (u njemačkom prevodu) među njemačkim dokumentima. Na istom mjestu V. B. Popović nadalje navodi da je Janko Tortić

nešto kasnije o tome obavijestio i Vlatka Mačeka, »koji se je složio s ovom stvari, ali nije htio javno istupati, niti stvar otvoreno uzeti u svoje ruke ...«

Ove dokumente treba međutim uzimati s razumljivom rezervom, ali se ne može poreći kako i pored toga ima i drugih znakova, koji pokazuju da se i u tome nalazi nešto istine. Može se kazati, da ta Rezolucija od 31. marta 1941. nije bila izraz čitavog vodstva Hrvatske seljačke stranke, a napose da ni ovdje nema neposrednog dokaza o Mačekovom aktivnom sudjelovanju u njenom donošenju. Ali odavde se može vidjeti koliko je u Hrvatskoj maha preotela tada već veoma aktivna grupa velikohrvatski orijentiranih, Osovini naklonjenih elemenata koji su se nalazili u samom vodstvu Hrvatske seljačke stranke. Ova Rezolucija pokazuje do kojih je granica išla u Banovini Hrvatskoj ta separatistički orijentirana grupa, u svojoj akciji protiv Jugoslavije. Međutim u redovima Hrvatske seljačke stranke bilo je i elemenata, koji nisu odobravali takvu politiku, nego su joj se suprotstavljali. Ta je grupa ljudi iz HSS (napredniji elementi, napose oni koji su bili bliski Komunističkoj partiji Jugoslavije) upravo tih dana objavila jedan (šapirografirani) proglas, upućen pristalicama Hrvatske seljačke stranke, kojim se ovi pozivaju neka ne nasjedaju razbijačkoi, profašističkoj i protivjugoslavenskoj akciji tuđinskih agenata. U tom se proglasu istaklo kako »među našom gospodom u vrhovima HSS ima jedan dio, koji potajno šuruje s Njemačkom i Italijom, misleći da je sada čas, da stvori tobožnju slobodnu Hrvatsku po uzoru na Slovačku«. U proglasu se dalje reklo kako – »nema i ne smije biti ni jednog istinskog Hrvata, koji bi mogao odobriti ovakvu potajnu i upravo zločinačku rabotu te gospode«. Redaktori tog proglasa razotkrivali su proosovinsku tendenciju onih ljudi iz HSS-a, koji su govorili o slobodnoj Hrvatskoj uz Osovinu; ovdje se naglasilo kako – »svaki od nas treba znati da bi takva Hrvatska, koja bi se stvarala uz pomoć Hitlerovih bajuneta i crnih fašističkih košulja, bila najobičnija kolonija, u kojoj bi kao i u Slovačkoj – hrvatski narod bio izvrgnut zulumu Gestapo-a (njemačke tajne državne policije) i šake izdajničke gospode ...« Dalje se u tom proglasu istaklo i ovo:

»... Naša najljepša pokrajina, kolijevka hrvatskog naroda, Dalmacija i naše more, za koje su proliveni potoci krvi, pala bi u ruke fašističke Italije; našu najbogatiju pokrajinu, Slavoniju, naselili bi Nijemci, a biser Hrvatske – Međumurje, predali bi Mađarima. I tako bi naša domovina, strahovito osakaćena, bila osuđena na sigurnu propast.

No, što je najgore, ovakva Hrvatska nalazila bi se na samoj fronti, bila bi poprište užasnog ratnog pokolja, koji bi se vodio baš na našem zemljištu ...«

(Vojin B. Popović, »Maček u martovskim događajima 1941. godine«, »Borba«, br. 41 od 19. februara 1961.).

Redaktori ovog proglasa nisu štedjeli niti novu vladu, jer su tu rekli kako ona – »nije još pokazala svoje pravo lice; još se nije izjasnila o vanjskim i unutrašnjim gorućim pitanjima«. S tim u vezi se nadalje reklo:

»... No postoji velika opasnost, da neki članovi te vlade pokušavaju iskoristiti protuosovinsko raspoloženje naroda i da nas privuku na englesku stranu. Jasno je, da bi ovakva izdajnička politika opet značila uvlačenje države u rat, i to na strani engleskih lordova.

Lažu gospoda, kada tvrde da nam prijateljstvo s Engleskom može osigurati mir; isto tako lažu i ona gospoda, koja govore da nam pristup Trojnom paktu osigurava mir.

Ne! Mi vrlo dobro znamo, da priklanjanje bilo jednoj, bilo drugoj zaraćenoj strani znači rat, jer granice njihovih interesa prolaze baš našim zemljištem. Ali mi Hrvati nećemo rat. A neće ga ni Srbi, ni Slovenci, ni Crnogorci!

Ne nasjedajte plaćeničkoj propagandi, koja širi vijesti da Srbi hoće rat. Ne, srpski narod neće rat, kao što ga nećemo ni mi Hrvati. To je srpski narod pokazao na ulicama Beograda za vrijeme posljednjih dana ... Beogradske mase nisu tražile rat. Naprotiv, one su protiv rata i tražile su samo poništenje sramotnog Trojnog pakta, tražile su mir, tražile su pakt sa Sovjetskim Savezom ...«

(V. B. Popović, cit.).

Tai proglas razotkriva i unutrašnje odnose u tadanioj Hrvatskoj seljačkoj stranci. Elementi, povezani s hrvatskim kapitalom, okupljeni oko vodstva Hrvatske seljačke stranke i vrlo bliski ustašama, istupali su protiv Jugoslavije. Spomenuti njihov proglas uvelike je podsjećao na Keitelove »Smjernice za propagandu protiv Jugoslavije« i očito je ukazivao na vezu s fašističkom propagandom. Drugi su međutim, bili protivni vezivanju Hrvatske za makoji zaraćeni tabor, a napose protiv oslonca na sile Osovine.

KOMBINACIJA O OSNUTKU BANOVINE »SRPSKE ZEMLJE«

Osnutak Banovine Hrvatske dao je povoda elementima oko »Srpskog kluba« i drugima, koji su se i dotle bavili ideiom velikosrpstva, da otpočnu akciju oko stvaranja jedne druge, slične oblasti, oko osnutka tzv. *srpske banovine*. Ideja o formiranju jedne takve oblasti dobila je pristalica i u redovima vlade Dragiše Cvetkovića. U tim se krugovima sredinom 1940. (?) počelo pripremati za reorganizaciju države i to opet na način sličan onomu, koji je doveo do donošenja Uredbe o Banovini Hrvatskoj. Opet se namjeravalo pozvati na čl. 116. Oktroiranog ustava bez

mnogo obzira na to da li je to u skladu s prvotnom intencijom ustavotvorca, da li će takav državnopravni akt biti u skladu s Ustavom ili ne; radilo se uglavnom o tome da se zadovolii jedna politička potreba koja se nametala spomenutim krugovima. Prema dobivenim podacima pripremljen je (sredinom 1940. godine) nacrt *uredbe* o reorganizaciji Kraljevine Jugoslavije, a koja je pored ostaloga predviđala slijedeće:

»... *I. Obrazovanje Srpske zemlje*

Čl. 1.

Banovine Vrbaska, Drinska, Dunavska, Moravska, Zetska i Vardarska spajaju se u jedno pod zajedničkim imenom – *Srpske zemlje* (podcrtao autor), čije je sedište u Skoplju.

Dosadašnje banovine pretvaraju se u oblasti, zadržavajući svoje nazive i svoja sedišta.

II. Prenošenje nadležnosti na Srpske zemlje

Čl. 2.

U nadležnost Srpske zemlje prenose se poslovi: poljoprivrede, trgovine, industrije, šuma, rudnika, građevina, socijalne politike i narodnog zdravlja, fizičkog vaspitanja, pravde, prosvete i unutrašnje uprave.

Svi ostali poslovi ostaju u nadležnosti organa državnih vlasti na celoj državnoj teritoriji.

Isto tako ostaju u nadležnosti državnih organa i poslovi, koji su osobitog značaja po opšte interese države kao što su:

1. Staranje o državnoj bezbednosti, suzbijanje antidržavne i razorne propagande, vršenje policiske obaveštajne službe i osiguranie javnog reda i mira;

2. državljanstvo; za davanje državljanstva nadležna je Srpska zemlja, osim davanje državljanstva izuzetnim putem ili oduzimanje državljanstva;

3. rudarsko zakonodavstvo i državna rudarska preduzeća. Pri davanju rudarskih koncesija, koje interesuju narodnu odbranu, postupaće Srpska zemlja sporazumno sa vojnom upravom. Ako ne bi došlo do sporazuma odlučuje Ministarski savet;

4. izgradnja i održavanje državnih saobraćajnih sredstava i državnih objekata;

5. poslovi vera;

6. međunarodni pravni saobraćaj, s tim da se pravna pomoć u vanparničnim stvarima vrši neposredno preko sudova;

7. spoljna trgovina kao i trgovina između Srpske zemlje i ostalih delova države (jedinstvo carinskog i trgovinskog područja);

8. Zakonodavstvo o merama i tegovima, o zaštiti industrije, o poslovima privatnog osiguranja i osiguravajućim društvima;

9. Menično pravo, čekovno pravo, trgovačko pravo, stečajno pravo, obligaciono pravo, pomorsko pravo, autorsko pravo;

10. Potpisivanje kazni (vjerojatno će biti »propisivanje kazni«; primj. autora) za povredu propisa o predmetima iz nadležnosti države;

11. Postavljanje putem zakona osnovnih načela prosvetne politike, kao i osnovnih načela o lokalnim samoupravama;

12. Opšta načela radničkog prava i osiguranja, kao i opšta načela vodnog prava.

U cilju osiguranja narodne odbrane obezbediće se vojnoj upravi potreban uticaj u oblasti proizvodnje i saobraćaja.

Ministarski savet može prenositi druge poslove sa državnih vlasti i ustanova na nadležnost Srpske zemlje.

Čl. 3.

Srpskim zemljama da bi mogle uspešno svršavati poslove svoje nadležnosti, ima se obezbediti potrebna finansiska samostalnost. Ona se sastoji u samostalnom prikupljanju određenih prihoda i izvršenju rashoda predviđenih budžetom Srpske zemlje.

Koji će izvori, oblici i vrste prihoda pripasti u nadležnost Srpske zemlje odrediće se posebnom uredbom.

Isto tako posebnim uredbama rešiće se i pitanje pripadnosti i podele državnih fondova, imovine i sudova.

Sa prenosom poslova iz nadležnosti države u nadležnost Srpske zemlje preneće se u njihovu nadležnost odgovarajući krediti predviđeni u državnom budžetu za 1940/41. godinu. Za izvršenje ovako prenetih kredita pripada Zemaljskom savetu potpuno naredbodavno pravo.

Ukoliko predviđeni krediti u državnom budžetu za 1940/41. za Srpske zemlje ne budu dovoljni, odobravaće se naknadni kredit.

Čl. 4.

Zakonodavnu vlast u stvarima iz nadležnosti Srpske zemlje vrše Kralj i Sabor zajednički.

Upravnu vlast u stvarima iz nadležnosti Srpske zemlje vrši Kralj preko Zemaljskog saveta.

Sudsku vlast Srpske zemlje vrše sudovi. Njihove presude i rešenja izriču se i izvršuju u ime Kraljevo na osnovu zakona ...«
(Dokument – fotokopija – u Institutu za historiju države i prava u Zagrebu).

U daljnjim odredbama (od čl. 5. do 33) predviđaju se slični propisi kao i u Uredbi Banovine Hrvatske. Donošenje ovakvog državnog akta zadržale su i unutrašnje i vanjskopolitičke prilike, te do takve Uredbe nije došlo.

PRISTUP KRALJEVINE JUGOSLAVIJE TROJNOM PAKTU

Vlade Trećeg Rajha i fašističke Italije shvatile su Stojadinovićev pad kao neposredan udarac njihovoj politici prema Jugoslaviji, kao vidno slabljenje njihovih pozicija u ovoj zemlji. Zato je na pr. Gall. Ciano tim povodom i napisao u svom »Dnevniku« kako je – »s odlaskom Stojadinovića jugoslavenska karta za nas izgubila 90% od svoje vrijednosti«. No ubrzo se počeo sve više mijenjati prvotni stav rezerviranosti prema Cvetkovićevoj vladi. Ova je vlada ne sve vidniji način pokazivala kako želi ostati pri dotadanjoj vanjskoj politici, odnosno da se Stojadinovićevim padom ništa nije izmijenilo u odnosima između Kraljevine Jugoslavije te Trećeg Rajha i Mussolinijeve Italije. Neizmjenjeni vanjskopolitički stav nove vlade očitovao se u nizu i unutrašnje i vanjskopolitičkih akata, koji su doneseni u Jugoslaviji s obzirom na susjedne sile Osovine. Tako je na pr. za Cvetkovićeve prve vlade, a napose za vlade Cvetković–Maček doneseno mnogo akata, kojima se favoriziralo Njemačku i Italiju u trgovinskim odnosima, privilegiralo njihove državljane (ne samo kao tzv. turiste, nego i kao privrednike), omogućavalo raznim dažbinskim povlasticama otvaranje naročito njemačkih poduzeća i ustanova, te škola i dr.

Vidjelo se to na pr. iz razmjene nota između Kraljevine Jugoslavije i Njemačkog Rajha od 18. maja 1939. »o pravnoj pomoći u građanskim i trgovačkim predmetima« (Služb. nov. br. 269–XC za 1939.), iz Sporazuma o reguliranju carinskih pitanja između Jugoslavije i Protektorata Češke i Moravske (Služb. nov. od 7. jula 1939., br. 172–LVIII); nadalje iz sedmog dopunskog sporazuma između Jugoslavije i Njemačke (prvotno zaključenog 1. maja 1934.) od 7. juna 1939.; iz ratifikovanog ugovora 25. oktobra 1940. »o izjednačenju oporezivanja u tuzemstvu i inozemstvu« (Služb. nov. br. 229–LXXX-A za 1940.), ugovora od 25. oktobra 1940. »o pravnoj zaštiti i pravnoj pomoći u poreskim stvarima« sa Njemačkom (Služb. nov. br. 229–LXXX-A za 1940.), iz tzv. Pakta o pomoći (od 27. septembra 1940.), iz ugovora od 15. marta 1940. »o carinskom postupku za olakšice njemačkim brodovima na Dunavu« (Služb. nov. br. 73–XXIV. za 1940.), a na području školstva – iz Uredbe o njemačkoj školi s pravom javnosti u Novom Vrbasu (od 23. augusta 1940., Služb. nov. br. 206–LXX, za 1940.), Uredbe od 23. augusta 1940. »o otvaranju potpune privatne njemačke gimnazije s pravom javnosti u Beogradu« (Služb. nov. br. 206–LXX za 1940.), Uredbe od 19. septembra 1940 »o otvaranju nepotpune njemačke privatne gimnazije u Apatinu« (Služb. nov. br. 218–LXXVI. za 1940.) i dr., zatim o postepenom uvođenju rasističkih mjera kao što je to učinjeno na pr. Uredbom od 5. oktobra 1940. »o upisu lica jevrejskog porijekla za učenike univerziteta, visokih škola u rangu univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih stručnih škola« (Služb. nov. br. 229-LXXX-A za 1940.) te dr.

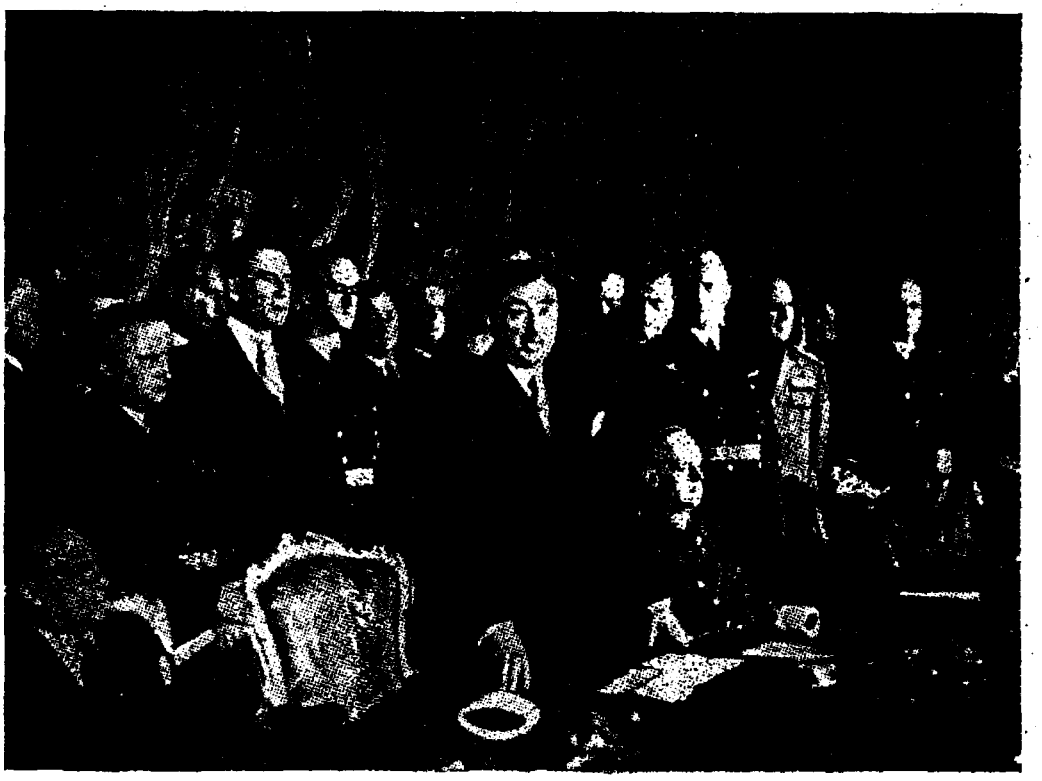

Dvije slike s potpisa ugovora o pristupu Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu (Beč, 25. marta 1941.) Gornja slika: Cvetković veliča značenje ovog ugovora; dolnja: uzajamna čestitanja Cvetković–Ribbentrop

U vanjskopolitičkom pogledu moglo se zapaziti kako se ova nova vlada (kao i vlada Cvetković–Maček) upravo dodvorava državnim vrhovima u Rimu i Berlinu. Nije bilo slučajno, da je resor u vladi Cvetković–Maček primio dotadanji jugoslavenski poslanik u Berlinu, Aleksandar Cincar – Marković, koji je i dotle bio poznat po svom proosovinskom raspoloženju. Prilikom njegove posjete Rimu (prvi put kao ministar vanjskih poslova) on je (krajem aprila 1939.) vjerojatno dao izvjesna uvjeravanja fašističkoj vladi Ben. Mussolinija, da će produžiti staru vanjskopolitičku liniju prema Osovini, jer je Ciano u svom »Dnevniku« (22. aprila 1939.) zapisao kako je »Marković učinio prijatan dojam na sve one, s kojima je došao u bliži dodir; on se dopao više nego Stojadinović ...« (»Dnevnik«, cit. izd., str. 69).

I u vodstvu HSS, odnosno uprave u Banovini Hrvatskoj, zapažalo se slično proosovinsko raspoloženje; govorilo se tu javno o potrebi očuvanja neutralnosti Jugoslavije, a istodobno se prema Italiji i Njemačkoj razotkrivalo težnju za što prisnijim odnosima. Nije bila bez naročitog političkog značaja posjeta beogradskog njemačkog poslanika von Heerena Vlatku Maček u Kupincu, a nije bila slučajna ni predusretljivost, koju su i drugi istaknuti političari sa vrhova Banovine Hrvatske ukazivali prema raznim predstavnicima Njemačke i Italije.

Talijanska agresija na Grčku predstavljala je vidno ugrožavanje i same Jugoslavije. Ali vlada Cvetković–Maček nije pokazivala nikakve zabrinutosti. Tih je dana (29. oktobra 1940.) grof Ciano zabilježio u svom »Dnevniku« kako – »s Balkana dolaze tek umjereni diplomatski protesti: nitko se ne miče da brani Grke ...« (cit., str. 215). Mjesto uznemirenja i bilo kakvih protestnih diplomatskih koraka državni vrhovi Kraljevine Jugoslavije zanose se kombinacijama o još užem povezivanju s fašističkom Italijom. Grof Ciano bilježi (u svom »Dnevniku« pod datumom od 11. novembra 1940.) kako je k njemu kao izaslanik »srpske kraljevske kuće ili još bolje – ministra dvora Antića« došao beogradski advokat Stakić s prijedlogom o sastanku Antić–Ciano, jer je Stakić spominjao »savez i dalekosežna jamstva kao što su demilitarizacija Jadrana ...« (cit. »Dnevnik«, str. 217). Prema nekim podacima je potkraj 1940. u vrhovima Trećeg Rajha i Italije bilo govora o privlačenju Kraljevine Jugoslavije Osovini, a da joj se za to obeća Solun (Hitlerovo pismo Mussoliniju od 18. novembra 1940., objavljeno u »Les archives secrètes du comte Ciano, 1936.–1942«, ed. Plon, Paris, 1951., str. 433). Tu kombinaciju potvrđuju i dokumenti, koji su s njemačke strane (poslije napada na Jugoslaviju) objavljeni u zbirci »Dokumenten zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland« (Berlin, 1941., str. 7 i slij.). Podaci o tome izneseni su i na procesu pred Međunarodnim vojnim sudom u Nürnbergu (zbornik »Proces des grands criminels de guerre devant le Tribunal militaire international, Nuremberg«, knjiga XXIV., dokument C-170 na str. 184. knjiga XXIV., dokument P-1882, str. 78–84 i dr.). O tom pitanju Soluna povela se poslije prošlog rata oštra polemika i u redovima jugoslavenske političke emigracije, te je jedna grupa optuživala drugu zbog pokušaja da se pri-

grabi grčki Solun pomoću Osovine. Tako je na pr. Radoje Knežević, jedan od ljudi bliskih bivšem kralju Petru II. napisao (u časopisu »Poruka«, u br. 4–6 za 1951.) članak pod naslovom »Kako se to zbilo«, zatim u časopisu »Internationals Affairs«, London, 1952., br. 1. u članku »Knez Pavle, Hitler, i Solun«, tvrdeći da su u to vrijeme ljudi oko kneza Pavla zaista radili na prigrabljivanju Soluna. Bivši predsjednik vlade Dragiša Cvetković to je međutim porekao (na pr. u članku objavljenom u čas. »Internationals Affairs«, br. 4. za 1953., na str. 462–469). No bez obzira na istinitost ove verzije o Solunu, nameće se ipak zaključak, da se vlada Cvetković–Maček sve to jače povezivala s vladama susjednih sila Osovine, a u tom sve to jačem približavanju konačno je i došlo do njenog otvorenog pristupa Kraljevine Jugoslavije fašističkom bloku.

RAZLOZI ZA PRISTUP KRALJEVINE JUGOSLAVIJE TROJNOM PAKTU

Njemačka, Italija i Japan potpisale su (u Berlinu, 27. septembra 1940.) tzv. »Trojni pakt«, kojim su između sebe regulirali imperijalističku podjelu svijeta. Tim je ugovorom naime bilo utvrđeno, da s jedne strane – »Japan priznaje i respektuje vodstvo Njemačke i Italije pri stvaranju novog poretka u Evropi« (čl. 1. tog ugovora), dok »Njemačka i Italija priznaju i respektuju vodstvo Japana pri stvaranju novog poretka u velikoazijskom prostoru« (čl. 2 ugovora). Ove sile potpisnice tog ugovora izjavile su tom prilikom svoju suglasnost »da će u svojim nastojanjima na naprijed istaknutoj osnovi sarađivati.« (čl. 3. ugovora). One su se ujedno obvezale »da će se međusobno pomagati svima političkim, gospodarskim i vojničkim sredstvima za slučaj, da koja strana ugovornica bude napadnuta od koje druge sile ...« (čl. 3. tog ugovora). Taj je ugovor bio terminiran na vrijeme od deset godina, ali se predviđalo i njegovo produženje poslije toga roka (čl. 6. ugovora). Taj Trojni pakt (čitav tekst njegov objavljen i u Zborniku »Der Feldzug auf dem Balkan«, izdanje A. O. K., Belin, 1941. str. 16–17) postao je instrumentom imperijalističke politike sila Osovine (Rim–Berlin–Tokio). Tom su ugovoru postepeno pozivane i druge države, da se priključe ovom osovinskom taboru. Peta po redu država, koja je pristupila Trojnom paktu, bila je Kraljevina Jugoslavija. Koji su razlozi za takav korak vlade Cvetković–Maček?

Vanjskopolitički govorio je za to svakako tadanji imperijalistički uspon sila Osovine, a uza to i pritisak fašističke Italije i Trećeg Rajha na Kraljevinu Jugoslaviju, da ju pod svaku cijenu uvuku u svoj tabor. Treba priznati i to da je niz značajnih događaja u svijetu bio i rječita opomena za tadanje vrhove u Kraljevini Jugoslaviji. Poslije fašističkog napada na Abesiniju i Španiju, te austrijskog »Anschlussa« uslijedio

je tzv. Münchenski »sporazum«; njime je (29. septembra 1938.) Njemačkoj bio izručen Sudetski kraj, a istovremeno i do bespomoćja razoružana Čehoslovačka, koju je 15. marta 1939. zaposjela vojska Trećeg Rajha, a mjesec dana nakon toga okupirala je Italija Albaniju; malo poslije toga došlo je (1. septembra 1939.) do napada Trećeg Rajha na Poljsku, a s tim u vezi i do rata između Osovine, te Vel. Britanije i Francuske, da zatim budu slomljene Belgija, Nizozemska, Luksemburg, Danska i Norveška, dok su 14. juna 1940. njemačke trupe ušle i u Pariz; konačno je (28. oktobra 1940.) Italija napala i Grčku, a njemačke su trupe ušle u Bugarsku i 1. marta stigle već na jugoslavensko-bugarsku granicu.

Unutrašnjepolitički razlozi za pristup Trojnom paktu ležali su uz ostalo u dubokom nezadovoljstvu masa s tadanjim režimom; oprez pred ogorčenjem narodnih masa, uz težnju da time osiguraju svoj režim bio je jedan od razloga, koji je opominjao vladu Cvetković–Maček na traženje takvog izlaza iz tadanje krize zbog stanja u zemlji, kako u socijalnom, tako i u nacionalnom pogledu.

Seljaštvo je i nakon Sporazuma Cvetković–Maček ostalo u dotadašnjem teškom stanju; njega su i dalje pritiskivale mnoge nevolje, a »vlada narodnog sporazuma« (osim zabrane prisilne ovrhe nad seljaštvom, kako je to propisano modificiranim proširenjem pravne ustanove »okućja« na Banovinu Hrvatsku) nije inače ništa učinila, da se to stanje radikalno izmijeni. Znatan dio seljaka u Banovini Hrvatskoj bio je zaveden velikim obećanjima, koje su političari iz Hrvatske seljačke stranke dotle naširoko davali narodu uvjeravajući ga kako će biti mnogo bolje kada dođe do – slobodne Hrvatske. A kada je osnovana Banovina Hrvatska, seljak je ostao i dalje u teškom položaju kao i dotle. Zato je sa trajanjem Banovine Hrvatske postepeno sve to više raslo nezadovoljstvo i u redovima seljaka, koji su gubili vjeru u taj režim i postepeno se razočaravali zbog neispunjavanja datih obećanja.

Radništvo je – jednako kao i *siromašno građanstvo* – bilo u teškim prilikama. Vlada Cvetković–Maček olakšavala je njemački izvoz, napose živežnih namirnica. A to se odražavalo na poskupljivanju životnih potrepština. Prema statističkim podacima (i iz službenih izvora) troškovi života porasli su u razdoblju od kraja 1939. do kraja 1940. od 90,9% na 143%, a cijena živežnim namirnicama je skočila za 60,8%, odijelu i obući za 72,77%, ogrijevu i osvijetljenju za 32,89% itd. Izvoz iz Jugoslavije u Treći Rajh popeo se krajem 1938. već od 54,5 milijuna na 1.162 milijuna dinara, a vlada Cvetković–Maček pomagala je i dalje njemačkim izvoznicima da osiromašuju zemlju. Njemački kapital prodirao je sad još jače u Jugoslaviju i zarobljavao njezinu privredu (Mijo Mirković, »Ekonomska struktura Jugoslavije 1918.–1941.«, drugo izdanje, Zagreb, 1952., str. 72. i dr.; Božidar Jurković, »Das ausländische Kapital in Jugoslawien«, 1941.; Čedomir Đurđević, »Položaj i akcije radničke klase Jugoslavije u periodu pred Drugi svjetski rat«, Beograd, 1951., str. 69–70., te dr.). Takva ekonomska politika vlade Cvetković–Maček

najteže je pogađala siromašan svijet, koji je najviše snosio terete tadanjeg sistematskog i stalnog popuštanja prema osovinskim »ekonomskim stručnjacima« u eksploataciji zemlje. Zato je i bio razumljiv revolt radnog svijeta protiv takve politike vlade Cvetković–Maček, koja nije ni pokazivala ozbiljnu volju, da stvarno pomogne narodu na otklanjanju njegovog teškog stanja.

U znak sve dubljeg nezadovoljstva masa s tadanjim prilikama u zemlji izbijale su (naročito od jeseni 1939. godine) brojne demonstracije i protestni mitinzi građana. U nizu takvih izraza ogorčenja naroda došlo je na pr. 3. decembra 1939. u Zagrebu do demonstracija radnika i građanstva, nakon što je policija zabranila skupštinu, koja se imala održati u Radničkoj komori. Na demonstraciju se okupilo oko 15.000 ljudi, te se ona pretvorila u oštar protest protiv režima. Na masovnoj skupštini održanoj na Mažuranićevom trgu održani su tom prilikom žestoki govori, kojim su govornici osudili vladinu nebrigu prema sirotinji; govorilo se tom zgodom protiv »politike izgladivanja«, isticalo se potrebu osiguranja građanskih prava, uzvikivalo se »za slobodu« i pravi demokratski režim. I u Beogradu je 14. decembra te godine došlo do masovne demonstracije građana, na kojoj se jednakom mjerom ispoljilo ogorčenje naroda sa režimom. Tom prilikom padali su uzvici »protiv reakcionarne vlade Cvetković–Maček«, protestiralo se zbog skupoće i gladi itd. Na više mjesta po gradu bile su održane masovne skupštine, na kojima se otvoreno istupilo protiv sistema, koji »izgladnjuje siromašan svijet«, koji »ne poštuje građanska prava i slobode«, koji je »protunarodan« itd. Bezobzirnost vlade vidjela se i tom prilikom, jer je na građanstvo tada navalila policija, otvorila vatru i usmrtila četrnaest radnika i omladinaca. I u Splitu je sredinom decembra 1939. policija pucala na masu, kada je demonstrirala protivu skupoće, gladi, obespravljivanja i izrabljivanja. Tom prilikom bilo je ranjeno više ljudi. Do masovnih demonstracija s istim protuređimskim karakterom došlo je nekako istovremeno nadalje i u Ljubljani (gdje je demonstriralo oko 3000 građana, kojom su prilikom žene uzvikivale protiv gladi), zatim su izbile demonstracije u Mostaru, Banjaluci i Sarajevu, te u Crnoj Gori. Tečajem 1940. produžile su se takve demonstracije na više mjesta po cijeloj Jugoslaviji. Ljeti 1940. policija je u Zagrebu otvorila vatru na demonstrante i tom prilikom je ubijen jedan radnik (Drago Butković). U Beogradu je 8. septembra 1940. policija otvorila vatru na izletnike u Košutnjaku, te usmrtila i teže ranila desetak ljudi (Čed. Đurđević, cit. djelo, str. 92–93). Po cijeloj su zemlji sad izbijale demonstracije, i taj pokret ogorčenja masa policijski aparat nije više mogao zaustaviti, iako je istupao s nesmanjenom svojom žestinom.

Uporedo s takvim demonstracijama dolazilo je u isto vrijeme i do *štrajkova* na raznim krajevima države. Taj pokret nezadovoljnih radnika nije se više dao ugušiti dotadanjim mjerama; kad ih je policija suzbila na jednom kraju, štrajk je izbijao na drugom kraju zemlje. Tako na pr. kada je 14. decembra 1939. prilikom jedne demonstracije u Spli-

tu policija otvorivši vatru na prisutne ubila jednog demonstranta (Vicka Buljanovića) sutradan je njegov pogreb postao ogroman protest protivu režima, a zatim je došlo do generalnog štrajka radnika u tome kraju. (Drago Gizdić, »Dalmacija 1941.«, izdanje 1957. str. 83). Do štrajkova je od jeseni 1939. došlo naročito po Srbiji (u Leskovcu, Vučju, Grdelici i dr.), značajnih je razmjera bio nadalje štrajk industrijskih radnika u Beogradu, zatim Zemunu i u Rakovici (proljeće 1940.); iako je povodom tih štrajkova vlada proglasila mobilizaciju radnika–štrajkaša, to ipak nije presjeklo taj pokret nezadovoljstva radnog svijeta sa sve težim životnim prilikama, sa skupoćom, zakidanjem nadnica i poslodavačkom samovoljom kod određivanja uvjeta rada itd. Nakon štrajka radnika kožarske industrije u Beogradu, zatim i tramvajaca dolazi (krajem 1940) do štrajka u tekstilnoj fabrici Vlade Ilića, zatim tekstilnih radnika u Novom Sadu, nadalje po Hrvatskoj i u Sloveniji (štrajk rudara u Trbovlju i Hrastniku, štrajk radnika na gradnji željezničke pruge kod Banjaluke, štrajk rudara u Velesu itd).

Ti su izrazi ogorčenja širokih radnih slojeva ugrožavali vladu Cvetković–Maček, ma koliko se ona oslanjala na svoj policijski aparat. U zemlji je vrilo, a znaci sve dubljeg nezadovoljstva množili su se sve to više i pojavljivali na raznim stranama u državi. Uzalud je vlada za to okrivljavala samo Komunističku partiju; činjenica je tu bila očigledna: narodne mase zahvatalo je sve izrazitije nezadovoljstvo, a komunisti su prednjačili u izrazima tog općeg raspoloženja. U takvim prilikama su vladajući krugovi skretali sve jače k Osovini i tu tražili oslonac protiv opasnosti, koja je izbijala iz tog narodnog ogorčenja.

Međutim, naročito u *nacionalnom pogledu* ispoljavali su se motivi za to vanjskopolitičko skretanje ovih državnih vrhova Kraljevine Jugoslavije. Osjećalo se to, kako na strani centralističkih vrhova u dvorskoj kamarili, odnosno oko vlade, tako i na strani upravljača Banovine Hrvatske, odnosno vodstva HSS. Nije bila nikakva tajna, da su se mnogi centralistički orijentirani elementi oko dvorske kamarile teško saživljavali sa Sporazumom Cvetković–Maček. Iz tih redova nerijetko su se čuli prigovori protiv režima u Banovini Hrvatskoj. Ekonomski i politički razlozi primorali su te elemente da se prividno saglase sa politikom Sporazuma, ali isto su tako baš posebni njihovi interesi mnoge od njih navodili na misao o potrebi promjene državnopravnog stanja stvorenog Sporazumom. I u redovima Udružene opozicije osjećala se na više strana nelagodnost i čuli su se prigovori, da ih je »Maček izigrao«, te podijelio vlast s Dragišom Cvetkovićem, a zaboravio na svoje saveznike. Uza to bio je paradoksalan i položaj »samostalaca« u novom režimu. Samostalna demokratska stranka je kao član Seljačko-demokratske koalicije sudjelovala, istina, u vladi Cvetković–Maček, ali činjenice su govorile, da je ona bila više »pri vladi«, nego u vladi. Oni su u Banovini Hrvatskoj imali tek drugorazrednu političku poziciju, a često puta bili su primorani da čuju razne vijesti o protivjugoslavenskim, a napose protivsrpskim ispadima pojedinih »Mačekovaca«, od kojih se nerijetki i nisu mnogo razlikovali od frankovačkih i klerofašističkih sepa-

ratista. Tako je na mnogim stranama izgledalo, da ta »vlada narodnog sporazuma« više naliči na neko primirje, koje je moglo svaki čas prestati, da opet buknu političke borbe, samo jače i teže negoli ranije.

Unutrašnjepolitičko stanje u Jugoslaviji od formiranja vlade Cvetković–Maček bilo je nesređeno i nezdravo napose s obzirom na hrvatsko pitanje. U Banovini Hrvatskoj razmahivao se sve to jače separatizam, a i poneki ljudi iz vodstva HSS povezivali su se s istaknutim državnicima iz Njemačke i Italije. Pritom nije bio izuzetak ni Vladimir Maček po svojim spomenutim vezama s njemačkim poslanikom von Heerenom i dr. Uporedo s time profašistički agenti su potkraj 1940. po Banovini Hrvatskoj sve to jasnije demonstrativno istupali. Osovina je tada bila na vrhuncu svoje agresivnosti, a s tim u vezi nametalo se i pitanje – zar ne bi možda moglo doći i do osovinske intervencije u Jugoslaviji, da se ostvare želje velikohrvatskih separatista?!

Sve su to bili razlozi, s kojih su tadanji vrhovi Kraljevine Jugoslavije sve više prilazili k Osovini. Ako je ministar vanjskih poslova Aleksandar Cincar–Marković bio poznat kao germanofil, ni dvor, ni mnogi članovi tadašnje vlade već nisu bili daleko od toga stava. Uostalom, zar je njima tuđa bila misao, da bi se sporazumom sa silama Osovine mogla riješiti dva osnovna problema: 1) da ti politički vrhovi u Jugoslaviji sa pristupom Osovini dobiju u njoj moćnog saveznika protiv revolucionarnog previranja u svojoj vlastitoj zemlji, napose protiv »komunističke opasnosti« i 2) da time istovremeno otklone od sebe opasnost kasnije možebitne fašističke intervencije, na koju su računali velikohrvatski separatistički agenti podsticani od Osovine, dakle da od prikrivenog neprijatelja (u Osovini) stvore sebi prijatelja ili ako ne to, da barem onda suzbiju od sebe neposrednu opasnost, koja im je stalno prijetila od tako agresivnih susjeda, kao što su bile fašistička Italija i nacistička Njemačka. To su eto (uz ostalo) bili osnovni motivi za vladu Cvetković–Maček da otvoreno pristupi Trojnom paktu.

STAV KPJ PREMA TOM VLADINOM NAUMU

Dok su druge građanske političke stranke Jugoslavije prema takvom vanjskopolitičkom skretanju više ili manje stajale pasivno, dotle je Komunistička partija Jugoslavije oštro istupala protiv tog režima i njegovog skretanja k Osovini. Tako je CK KPJ povodom 1. maja 1940. objavio slijedeće:

> »... Već osam mjeseci je prošlo otkako je došlo do takozvanog sporazuma i otkako se nalaze na vladi Cvetković i Maček. Šta ste vi očekivali, a šta vam je dao taj sporazum?
>
> Vi ste očekivali, da će tim sporazumom biti riješeno hrvatsko pitanje i dati zemlji mir, sloboda, demokratija i blagostanje. Da li je to postignuto? Ne, nije! Zbog toga nije, što to nije bio sporazum između srpskog i hrvatskog naroda, nego između srpske i hrvatske

gospode. Hrvatski radnik, seljak i građanin nema ništa od tog sporazuma, nego plaća još veće poreze i namete. Hrvatski seljak nije dobio zemlju. Kad je on htjeo, da ju uzme sâm, skočili su razni Krnjevići i drugi gospodski vođi na obranu plemića i veleposjednika. Radi očuvanja »reda« uvedena je bila takozvana seljačka i građanska Zaštita, u koju su se razočarali seljaci i građani, jer se preko nje sprovodio teror i batinaški sistem i sijao razdor između seljaštva i građanstva. Je li ovaj sporazum donio smirenje u zemlji? Nije, jer se sad vodi bjesomučna borba između hrvatske i srpske gospode o podjeli onih pokrajina, koje bi zapravo trebale same da odluče o svojoj sudbini. To su Bosna i Hercegovina, te Vojvodina.

Raspiruje se srpski i hrvatski šovinizam, a o nacionalnim pravima Makedonije, Crne Gore, Slovenije itd. ne vodi se briga. Da li je narod dobio svoja demokratska prava? Nije! Umjesto slobode i demokracije, jedan veliki dio naroda – radnička klasa – dobio je koncentracione logore, dobio je zabranu svoje štampe i zabranu ne samo političkog, nego i sindikalnog udruživanja.

Režim Cvetković–Maček ne samo da nije izvršio svoja obećanja i popravio nepravdu, koja je učinjena narodu od strane prošlih režima, nego je u mnogome pogoršao to stanje ...«
(Proglas CK KPJ povodom 1. maja 1940., dokument u Institutu za historiju države i prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu, bez posebne registarske oznake).

Novembra 1940. održana je u Zagrebu *Peta zemaljska konferencija KPJ*. Na njoj je pretreseno unutrašnje i vanjskopolitičko stanje Jugoslavije u vezi sa svjetskim događajima, te je istom prilikom u tada donesenoj Rezoluciji istaknuto i ovo:

»... Protunarodna vlada Cvetković–Maček gazi sve više u reakciju ... To je vlada progona i terora nad radničkom klasom, poprskana krvlju nevinih žrtava radnika, omladine i ostale napredne inteligencije. Njezina reakcionarna unutarnja i kolebljiva vanjska politika vodi zemlju u propast, ugrožava nezavisnost naroda Jugoslavije ...

... Takozvani sporazum između srpske i hrvatske gospode u jesen 1939. g. bio je »sporazum za daljnje izrabljivanje radnih masa i nacionalno ugnjetenih naroda Jugoslavije« (Rez. KI). S jedne strane tim sporazumom nije riješeno hrvatsko pitanje, s druge strane još više se otvoriše prohtjevi hrvatske buržoazije, a isto tako nije zadovoljan ni jedan veliki dio srpske buržoazije. Podmukla međusobna borba sve jače izbija na javu. Nacionalni šovinizam raspiruje se s jedne i s druge strane. Hrvatska buržoazija pokazuje iste ugnjetavačke tendencije prema drugim narodima Jugoslavije kao i srpska: pretenzije hrvatske buržoazije prema Bosni i Hercegovini, Vojvodini, pa čak i prema Sloveniji, to jasno potvrđuju.

... Seljačko pitanje u Hrvatskoj tim sporazumom nije riješeno. Ono je ostalo ne samo dalje otvoreno, nego se još i više zaoštrava time, što hrvatska gospoda nisu riješila ni jedno pitanje koje tišti seljake: a) agrarno pitanje, raspodjela veleposjedničkih imanja i davanje na upotrebu šuma seljacima, b) sniženje poreza i drugih tereta, c) razduženje seljaka i davanje kredita, d) obaranje cijena industrijskih proizvoda i likvidacija prekupaca seljačkih proizvoda u korist seljaka proizvađača i širokih narodnih masa itd. Naprotiv, na hrvatsko seljaštvo nameću se novi tereti u obliku raznih prireza i radi održavanja mnogobrojnog birokratskog aparata, Zaštite i drugih organa ugnjetavanja. Seljaci moraju plaćati prireze čak i na ono, što sami troše (vino itd.) ...«
(Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom III.; čas. »Komunist«, I. godina, br. 1. za 1946, str. 101–102.).

Uočavajući spremnost vlade Cvetković–Maček da pristupi silama Osovine, CK KPJ je u više navrata kroz to vrijeme, a naročito od sredine 1940., oštro ustajala protivu tog vanjskopolitičkog vladinog kursa. CK KPJ je sredinom 1940. istakao uz ostalo i ovo:

»... Gospodin Cvetković, pretsednik vlade, dao je otvorenu izjavu da namerava uvesti režim sličan onom u Italiji i Nemačkoj. Skoro sva štampa tretira pitanje korporativnog sistema. »Hrvatski dnevnik«, službeni organ HSS, onda »Slovenec«, organ popa Korošca i mnoge druge novine otvoreno se zalažu za totalitarni režim, za fašizam – po uzoru na Italiju, i za nacionalsocijalizam – po uzoru na Nemačku.

... Narodi Jugoslavije neće totalitarni i fašistički režim, kojim bi da ga okuje i baci u srednjevekovni mrak, bedu i neimaštinu kapitalistička klika Jugoslavije. Režim Cvetković–Maček obećao je pri dolasku na vlast, da će ispraviti nepravdu, koju su narodu učinili bivši diktatorski režimi. Zbog tih obećanja narod je pomogao da Cvetković i Maček dođu na vlast. Ali, oni su prevarili narod. Umesto da daju narodu njegova prava i slobodu, oni hoće da ga bace u još teži jaram ...

Narodi Jugoslavije neće da snose nikakvu odgovornost za politiku, koju bi da mu nametne kapitalistička klika na čelu s popom Korošcem, Cvetkovićem, Mačekom itd. A oni hoće da po uzoru na rumunskog Karola, Petena i dr. upregnu Jugoslaviju u kola imperijalističkih sila Nemačke i Italije ...«
(Časopis »Proleter« br. 5–6, za juni i juli 1940. i čas. »Komunist«, br. 2 za 1947., str. 99–100.)

Nasuprot punom pasivitetu drugih opozicionih stranaka Komunistička partija Jugoslavije bila je ona strana, koja je uporno i neumorno ukazivala na opasnost, što je prijetila narodu, a koja je proizlazila iz politike, što ju je provodila vlada Cvetković–Maček. Ta je vlada međutim, produžavala starim putem bez obzira na ono, što je narod želio.

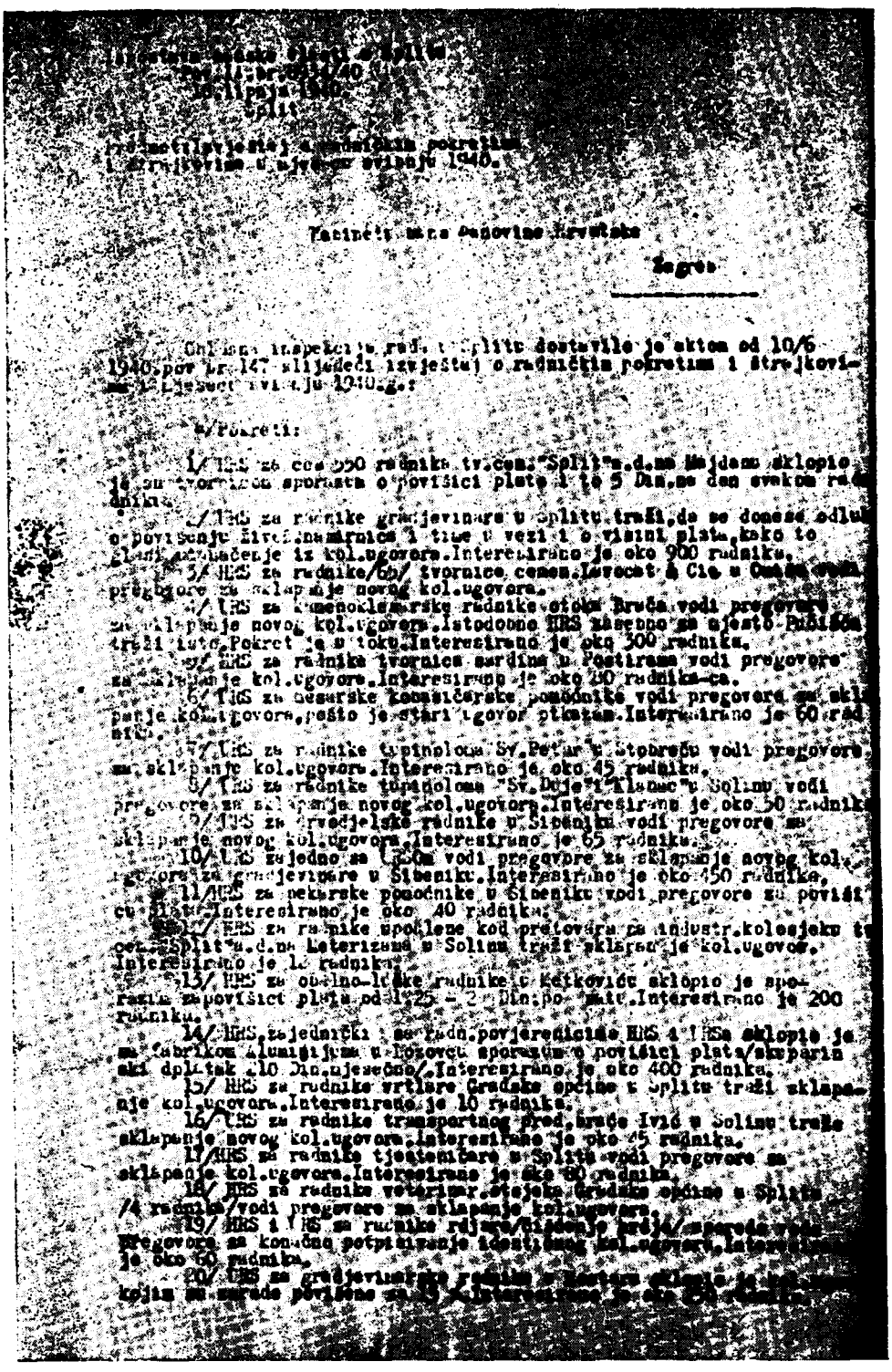

Zagreb

Oblasna inspekcija rad. u Splitu dostavile je akt od 10/6 1940.pov br 147 slijedeći izvještaj o radničkim pokretima i štrajkovima u mjesecu svibnju 1940.g.:

a/Pokreti:

1/ UGS za cca 200 radnika tv.cem. Split n.d.m kojdan sklopio je sporazum o povišici plaće i to 5 Din.na dan svakom radniku.

2/ UGS za radnike građevinare u Splitu traži,da se donese odluka o povišenju ličnih.nadnica i time u vezi i o visini plaće,kako to glasi zaključenje iz kol.ugovora.Interesirano je oko 900 radnika.

3/ UGS za radnike/ca/ tvornice cem.Lavcat & Cie u Omišu vodi pregovore za sklapanje novog kol.ugovora.

4/ UGS za kamenoklesarske radnike otoka Brača vodi pregovore za sklapanje novog kol.ugovora.Istodobno UGS zahtjeva za mjesto Pučišća traži isto.Pokret je u toku.Interesirano je oko 300 radnika.

5/ UGS za radnike tvornice sardina u Postirama vodi pregovore za sklapanje kol.ugovora.Interesirano je oko 80 radnika-ca.

6/ UGS za pekarske pomoćnike vodi pregovore za sklapanje kol.ugovora,pošto je stari ugovor otkazan.Interesirano je 60 radnika.

7/ UGS za radnike tvornice Sv.Petar u Stobreču vodi pregovore za sklapanje kol.ugovora.Interesirano je oko 45 radnika.

8/ UGS za radnike tvornice "Sv.Duje" u Solinu vodi pregovore za sklapanje novog kol.ugovora.Interesirano je oko 50 radnika.

9/ UGS za drvodjelske radnike u Šibeniku vodi pregovore za sklapanje novog kol.ugovora.Interesirano je 65 radnika.

10/ UGS zajedno sa [illegible]om vodi pregovore za sklapanje novog kol. ugovora za građevinare u Šibeniku.Interesirano je oko 150 radnika.

11/ UGS za pekarske pomoćnike u Šibeniku vodi pregovore za povišicu plaće.Interesirano je oko 40 radnika.

12/ UGS za radnike upućene kod pregovora za industr.kolosjeku tvr. Split n.d.m. Interesirano je 15 radnika.

13/ UGS za obalno-lučke radnike u Kaštelima sklopio je sporazum za povišicu plaće od 1,25 - 2 Din.po satu.Interesirano je 200 radnika.

14/ UGS,zajednički s nadn.povjerenicima UGS i UNSa sklopio je sa tvornicom aluminijuma u Lozovcu sporazum o povišici plaće/skraćenju radnog dnevnog vremena za 10 Din.mjesečno/.Interesirano je oko 400 radnika.

15/ UGS za radnike vrtlare Gradske općine u Splitu traži sklapanje kol.ugovora.Interesirano je 10 radnika.

16/ UGS za radnike transportnog pred.Braće Ivić u Solinu traži sklapanje novog kol.ugovora.Interesirano je oko 45 radnika.

17/ UGS za radnike tjestenjare u Splitu vodi pregovore za sklapanje kol.ugovora.Interesirano je oko 60 radnika.

18/ UGS za radnike veterinar.stanice Gradske općine u Splitu /4 radnika/ vodi pregovore za sklapanje kol.ugovora.

19/ UGS i UNS za radnike rudnika/Sljeme/ [illegible] vode pregovore za konačno potpisivanje [illegible] kol.ugovora.Interesirano je oko 60 radnika.

20/ UGS za građevinske radnike [illegible] kojim su [illegible] povišene za [illegible] Interesirano je oko [illegible]

Radnički pokreti sredinom 1940 (prva strana akta)

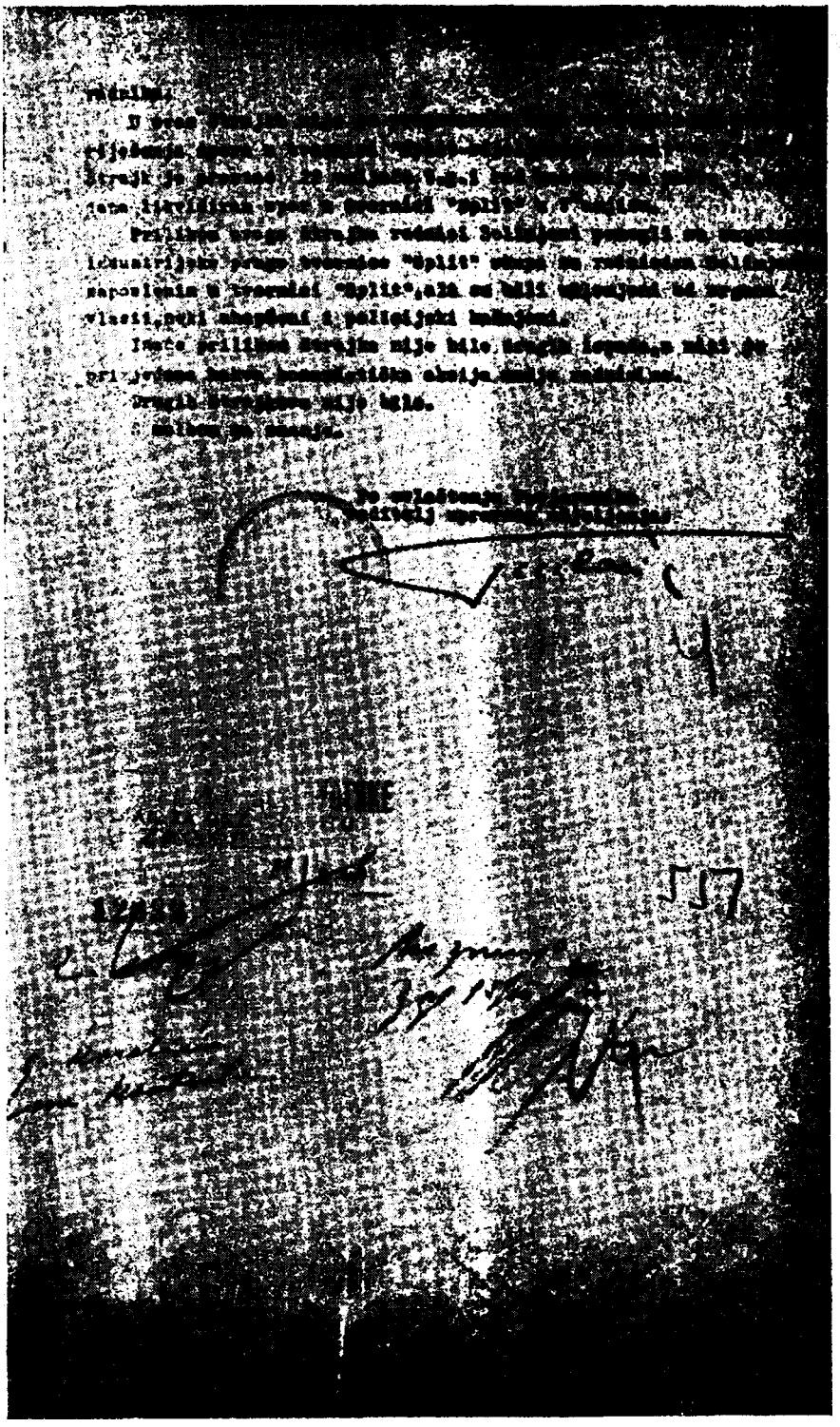

Radnički pokreti sredinom 1940 (druga strana akta)

Upravo onda, kada je njemački ministar vanjskih poslova, Joachim von Ribbentrop u Salzburgu (28. novembra 1940.) uvjeravao jugoslavenskog ministra vanjskih poslova Aleksandra Cincar-Markovića o njemačkom prijateljstvu, Italija je napala Grčku. Već to je samo po sebi pokazivalo, da Osovina nije Jugoslaviju »ispustila iz računa«. Kada je, međutim, grčka obrana ugrozila »pobjedonosni marš fašističkih legiona, te protivofenziva generala Papagosa dovela u pitanje čitavu fašističku »kampanju«, Hitler se našao prinuđenim da na Mussolinijevu molbu (13. decembra 1940.) uputi na Grčku njemačke trupe. Balkan je i inače bio u diplomatskoj računici Osovine, a tom je prilikom bilo to još neposrednije izraženo. Hitlerov protugrčki ratni plan (»Uputa br. 20« ili »Marita«) postao je prijetnjom i za samu Jugoslaviju. Sad su raniji pozivi vrhova Trećeg Rajha upućivani Jugoslaviji (da pristupi Trojnom paktu) dobili još jači prizvuk.

Nekako u isto vrijeme (za sastanka Hitler–Mussolini u Berchtesgadenu, od 19. do 21. januara 1941.) stigao je u Beograd i pukovnik Wil. I. Donovan, da kao posebni delegat predsjednika S. A. D. Roosevelta (kako piše i Winston Churchill u svom memoarskom djelu »The second World War«, vol. III., 1950., str. 140) ispita prilike u jugoistočnoj Evropi. Knez Pavle i Cvetković uvjeravali su Donovana da će Jugoslavija ostati neutralna i da će se ona oduprijeti svakom osovinskom prevozu trupa i ratnog materijala preko njenog teritorija (Churchill, cit., isto: A. Smith–Pavelić, cit., str. 93). Churchill se nakon te Donovanove misije telegrafski zahvalio Rooseveltu na toj »uspješnoj akciji«, ali je (u svom spomenutom djelu) ujedno zabilježio i to kako je knez Pavle odbio da Eden dođe u Beograd (cit.). Povodom tih Churchillovih zabilješki javio se Dragiša Cvetković jednim člankom u pariškom listu »Figaro« (od aprila 1950.), u kojemu navodi kako je na tom sastanku pukovniku Donovanu izjavio, da je on odlučno za rat s Osovinom, jer – »ako Nemci pokušaju da na silu zagaze na jugoslavensko tle, to bi značio rat« (brošure pod naslovom – »Dokumenti o Jugoslaviji«, »Istina o 25. i 27. martu«, Pariz 1951., str. 28). Cvetković je valjda tih dana još stajao kod zahtjeva o održanju »neutraliteta« Jugoslavije, ali u dvoru oko kneza Pavla razvijala se već drukčija atmosfera.

Proosovinski elementi u Beogradu (napose Danilo Gregorić, tadašnji urednik beogradskog dnevnika »Vreme«, general Milan Nedić i drugi) tih su dana uporno djelovali na tome, da se Jugoslavija u potpunosti privuče k Osovini. General Nedić je (potkraj januara) predao knezu Pavlu jedan svoj memorandum, u kojemu je izrazio vojnu nespremnost Jugoslavije i opasnost ako Osovina udari, dok bi pristup Osovini osigurao Jugoslaviji ne samo oslobođenje od rata, nego bi joj donio i – Solun (A. Smith-Pavelić, cit., str. 78). Na poziv Berlina otišli su polovinom februara 1941. u Njemačku Cvetković i Cincar Marković; tu su (napose, na sastanku s Hitlerom 15. februara u Berchtensgadenu) zapazili Hitlerovu upornost da se prinudi Jugoslavija na pristup Trojnom

paktu. Konferencija u Berchtesgadenu završila se, istina, s obostranim uvjeravanjem o prijateljstvu, ali se vidjelo da Hitler ne odustaje od svoje namjere; istom je prilikom izrazio želju da o tome lično pregovara i s knezom Pavlom. U međuvremenu je nastavljeno s osovinskim pritiskom na Jugoslaviju; pri tome je od naročitog značaja bila činjenica, da je vlada Bugarske prihvatila Trojni pakt i da su 1. marta 1941. njemačke trupe već bile na jugoslavensko-bugarskoj granici. U takvim prilikama odlazi knez Pavle tajno Hitleru. Njihov sastanak u Berchtesgadenu (4. februara 1941.) nije u potpunosti osvijetljen, ali su već tada mnogi znaci upućivali na pretpostavku, da je knez Pavle tom prilikom već dao pristanak na pristup Jugoslavije Trojnom paktu. Tako na pr. piše Winston Churchill u svojim memoarima (»The second World War«, volume III., 1950., str. 140), dok bi prema onomu što o tome piše Drag. Cvetković (u svom članku »Razgovori u Berchtesgadenu«, sv. 8. »Dokumenti o Jugoslaviji«, Pariz, 1956., str. 17) knez Pavle odluku o tome prepustio vladi. Na povratku u Beogradu knez Pavle je u Zagrebu taj sastanak banu Šubašiću tako prikazao, da je Šubašić svojim najbližima izrazio mišljenje kako je knez-namjesnik već dao svoj pristanak na Trojni pakt.

Odmah po povratku u Beograd sazvao je Pavle konferenciju u dvoru. Na toj konferenciji (6. marta 1941.) bila su pored sva tri namjesnika prisutni – predsjednik vlade Drag. Cvetković, potpredsjednik vlade Vlad. Maček, ministar vanjskih poslova Aleks. Cincar-Marković, min. Fran Kulovec i ministar dvora Milan Antić. Na taj »Krunski savjet« nisu dakle bili pozvani svi članovi vlade, a naročito ne oni, za koje se znalo da su protivni proosovinskoj vanjskopolitičkoj orijentaciji zemlje. Tom prilikom rekao je Pavle kako mu je Hitler izjavio, da on sprema napadaj na SSSR i da je zato neophodno potrebno da se što prije Jugoslavija izjasni, da tako »zaštiti svoje interese pristupom Trojnom paktu« (A. Smith-Pavelić, cit., str. 97). Sâm knez Pavle nije se tom zgodom otvoreno izjasnio o glavnom problemu, već je prepustio neka najprije prisutni kažu što oni o tome misle. Nakon jednako neodređene izjave predsjednika vlade Cvetkovića izjasnio se prvi ministar vojske i mornarice, general Petar Pešić i to za pristup Trojnom paktu, te je svoje mišljenje motivirao željom, da se na taj način izbjegne rat, u kojemu bi vojnički nespremna Jugoslavija brzo bila poražena. Ministar Kulovec saglasio se zatim s Pešićevim prijedlogom, jer da »dugoročni interesi zemlje« zahtjevaju, da Jugoslavija ostane izvan rata, a to će reći – da ona treba pristupiti Trojnom paktu. Potpredsjednik vlade Vladimir Maček pristao je uz to mišljenje, nakon što mu je ministar vojske i mornarice general Petar Pešić prikazao vojničku nedoraslost Jugoslavije za rat, a ministar vanjskih poslova Aleks. Cincar-Marković izjavio, kako je Hitler spreman da »u najsvečanijoj službenoj formi« dade Jugoslaviji obećanje o poštivanju njenog suvereniteta, te napose da će biti pošteđena od ulaska u rat – ako pristane uz Osovinu. S takvim stavom saglasio se i namjesnik Ivan Perović, te je predsjednik vlade Cvetković na kraju ustanovio, kako su svi prisutni složni s time, da Jugoslavija pristupi

Trojnom paktu, koji će vlada prema tom zaključku i potpisati, ali uz uvjet, da Osovina ostane kod obećanja, koja je Hitler polovinom februara 1941. dao njemu i ministru vanjskih poslova Al. Cincar-Markoviću, naime da Osovina neće povrijediti jugoslavenski teritorij (prevozom svojih trupa i ratnog materijala itd.); pri tome govorilo se i o Solunu.

Iako takav zaključak još nije donijela vlada, ipak je Cvetković već sutradan (7. marta 1941.) o tome izvjestio njemačkog poslanika u Beogradu, von Heerena, te mu predložio da vlada Trećeg Rajha konkretizira svoje prijedloge »o ograničenju Pakta« (cit., str. 99) kako bi se ovaj mogao potpisati. Time je međutim Cvetković počinio fatalnu političku grešku, jer je tako Berlin bio obavješten o odluci, koju je konačno tek imala donijeti vlada, a ujedno se jugoslavenskoj vladi na taj način presjeklo daljnje puteve taktiziranja prema Osovini.

O tadanjem stavu samog kneza Pavla govori već spomenuta konferencija u dvoru, a pobliže to osvjetljava i više drugih činjenica. Ima podataka, iz kojih bi proizlazilo kako je knez Pavle bio neodlučan u dilemi – da li potpisati proosovinski Pakt ili se izjasniti za zapadne velesile, ukoliko Jugoslavija ne bude mogla ostati neutralna. Govorilo se kako je njemu glavno da se zemlja očuva od neposrednog ulaska u rat. O tome govori na pr. tadašnji ministar Srđan Budisavljević u izjavi, koju je o tim događajima dao autoru, gdje opisuje svoj sastanak s knezom Pavlom od 8. marta 1941. ovako:

> »... Na početku razgovora rekao sam knezu Pavlu, da se po njegovom provratku iz Berchtesgadena u Beograd šire vijesti, da Jugoslavija pristupa Paktu. Ja želim, da kao član vlade budem obaviješten da li su ove vijesti točne. Ako jesu, izjavljujem, da se ja i stranka, koju u vladi zastupam, odlučno protivimo pristupu Jugoslavije Paktu.
>
> Na ovo me je knez prekinuo sa riječima: *To znači, da ste Vi za rat!*« ...
>
> (Budisavljevićeva pismena izjava u arhivu Instituta za historiju drž. i prava u Zagrebu, akta o 1941.).

Taj strah od rata provlači se i kroz mnoštvo kasnijih, poslijeratnih opravdavanja tadanjih odgovornih političara stare Jugoslavije. Ali uz to je po Beogradu i drugim obaviještenim krugovima (i izvan zemlje) kolalo kako je na Pavlovu odluku (o pristupu Trojnom paktu) djelovao i dinastički interes, napose njegova želja da postane kralj Jugoslavije. O tome na pr. piše i general Simović u svojim Memoarima, gdje kaže:

> »... Po svemu izgleda, da je neka tajna sila gurala Jugoslaviju u ruke Hitleru. Time se mogu objasniti česte posete grofa von Töringa, zeta knjeginje Olge, koji je održavao vezu Hitlera i Goeringa s knezom Pavlom i ovome prenosio njihove poruke i obećanja. Možda se na to odnose i Hitlerove reči, koje navodi grof Ćano u

svom Dnevniku: »Knez Pavle treba da bude kralj Jugoslavije. Njegova žena je vrlo ambiciozna ...«
(Rukopis u Institutu za histor. drž. i prava u Zagrebu).

Bez obzira na sve te motive, preostaje činjenica, da se prema raspoloživim podacima knez Pavle očigledno već početkom marta odlučio, da prihvati Hitlerov zahtjev. Konferencija u dvoru od 6. marta bila je međutim već izraz odluke kamarile, da se prihvati Hitlerov poziv. No prije, nego li se pristupilo neposredno ostvarenju tog nauma, uputio je general Petar Kosić, tadanji šef jugoslavenskog Generalštaba, u Grčku generalštabnog majora Milisava Perišića, da kod tamošnjih vojnih predstavnika Grčke i Velike Britanije razvidi da li bi i ukoliko bi (za slučaj napada od Njemačke i Italije) Jugoslavija mogla računati na savezničku pomoć.

Major Milisav Perišić sastao se u Ateni u dva navrata s predstavnicima grčkog i britanskog Generalštaba (9. i 12. marta 1941.). U tim su pregovorima sudjelovali grčki generalissimus, general Papagos (koji je o tome i pisao u svojoj knjizi »Grčka u ratu 1940.–1941.«, izdanje »Vojnog dela«, Beograd, 1954., str. 324 i d.), zatim britanski generalmajor Arthur Smith, kontraadmiral O. Turle, Av-M. D'Albiez, brigadir Mallaby, pukovnik Jones Salisbury, a 12. marta i britanski komandant na Bliskom Istoku, generallajtnant H. W. Wilson, te od strane jugoslavenskog Generalštaba major Mil. Perišić.

Prema dobivenim direktivama major Perišić je grčko-britanskim generalštabnim predstavnicima stavio sedam upita o mogućnosti savezničke vojne pomoći, ako bi Kraljevina Jugoslavija bila napadnuta od strane Italije i Njemačke. Perišić je prema uputama šefa jugoslavenskog Generalštaba izložio vojnu situaciju, u kojoj se tada nalazila Jugoslavija, te prema dobivenim direktivama zatražio odgovor na sedam pitanja o mogućnosti vojne pomoći Jugoslaviji, ako ona bude napadnuta od strane Italije i Njemačke. Odgovor na ta pitanja dan je tek na drugoj konferenciji (12. marta), kada je vjerojatno i stigao na njih odgovor iz Londona.

Savezнički generali naglasili su na prvomu mjestu, da bi tačniji i definitivan odgovor (na postavljena pitanja) mogli dati tek onda, kada bi bili upoznati »o toku operacija, u slučaju da Jugoslavija uđe u rat na strani saveznika« (zapisnik sa druge sjednice ove Konferencije, od 12. marta; vidjeti u monografiji Ante Smith-Pavelića, »Jugoslavija i Trojni pakt«, izd. u Buenos Airesu, 1956., str. 123 i d.). Na primjedbu s jugoslavenske strane, da bi jugoslavenska vojska mogla biti prisiljena na uzmak prema Egejskom moru, dakle da pređe na grčki teritorij, britanski generali i grčki generalissimus odgovorili su da će »englesko-grčke snage učinite sve što je moguće, da jugoslavenskoj vojsci koja bude prisiljena da se povuče u južnom pravcu, osiguraju povlačenje i njene veze s Egejskim morem ...« Što se tiče zahtjeva jugoslavenskog Generalštaba o zaštiti boka jugoslavenske vojske izjavili su, da oni kao saveznici namjeravaju »održati frontu, koja u najmanju ruku

ide linijom od zaljeva Orfanos do Dojranskog jezera«. S obzirom na zahtjev, da pokrivanje boka jugoslavenske vojske mora biti osigurano kroz čitavo vrijeme njezinog povlačenja prema jugu, savezнički generalitet dao je izjavu, da će i u tom pogledu »učiniti sve što je u našoj mogućnosti, da je (t. j. jugoslavensku vojsku u povlačenju) zaštićujemo za sve potrebno vrijeme«. Pri tome su međutim naglasili da nisu dobili potrebne podatke o tome koliko bi vremena uopće bilo za to potrebno. Na jugoslavenski zahtjev za osiguranjem opskrbe jugoslavenske vojske ratnim materijalom dan je odgovor: »Vojna proizvodnja u Britanskom carstvu i Sjedinjenim Državama Amerike svakodnevno raste i svakog dana postaje lakše pomagati naše saveznike ratnim materijalom svake vrsti. Prema tome Jugoslavija može računati na našu pomoć u svim vrstama ratnog materijala. Dalje, osvajanjem Albanije zarobit će se velike zalihe materijala, koje će biti na raspolaganju za podjelu među saveznicima ...«

Dok je dakle tako stajalo sa pomoćju, koja je trebala uslijediti za jugoslavensku vojsku, koja bi se povlačila prema jugu, dakle prema Grčkoj, nešto je drukčije bilo s izgledima savezničke pomoći za onaj dio jugoslavenske vojske, koji bi bio primoran da se povlači prema jugozapadu, naime prema Jadranskom moru. Jugoslavenski Generalštab je za taj dio jugoslavenske vojske tražio prihvat na jadranskoj obali, napose podršku od strane britanske ratne mornarice, koja bi radi toga imala zaći u Jadransko more. Na te je zahtjeve dan ovakav odgovor: »... Mora se priznati, da je mornarički problem u vezi s ovim točkama (primjedba autora: riječ je o spomenutim zahtjevima, formuliranim u tačkama 5. i 6., koje je iznio jugoslavenski delegat Perišić) težak. Ipak mi shvaćamo i cijenimo brigu jugoslavenskog generalštaba. Opasnost, protiv koje se oni žele osigurati, može se umanjiti, ako jugoslavenski generalštab izradi svoje početne planove imajući pred očima ovakav cilj. Ovi planovi bi nesumnjivo uključivali najveću potrebu dobrih prirodnih obrambenih pozicija na sjeveru Jugoslavije, ali bi povrh toga bilo od najveće koristi u Albaniji koordiniranje s operacijama grčke vojske. Ove operacije završile bi u lakom i brzom osvajanju Albanije. Aerodromi i luke u Albaniji onda bi bili na raspolaganju saveznicima, umjesto da ih upotrebljava neprijatelj, a time bi bile olakšane i pomorske veze. Čak i tada bi potreba upućivanja konvoja gore-dolje po Jadranu predstavljala težak pomorski pothvat, ali bi mi naravno učinili sve što dozvoljavaju mogućnosti, ako bi neki od saveznika bio u tom moru odsječen. Dalje koristi od osvajanja Albanije bile bi u upotrebi direktnih suhozemnih komunikacija između zapadne Jugoslavije i Grčke, te oslobođenju grčkih armija, i britanske i grčke avijacije za upotrebu protiv Nijemaca ...« (točka 6. odgovora, prema citiranom dokumentu od 9. marta 1941.).

Prema zapisniku s te Konferencije (od 9. marta 1941.) istaknuto je i slijedeće:

»... Naglašavamo, da su naši planovi temeljeni na potpunom englesko-grčkom sporazumu i da mi namjeravamo, da se odlučno i uspješno odupiremo njemačkom napredovanju putem obrambenih i ofenzivnih operacija. S vojničke točke gledišta ne može se dovoljno jako naglasiti, da će pristup Jugoslavije na stranu saveznika znatno ubrzati uspješno završenje operacija na Balkanu i na taj način pridonijeti konačnoj pobjedi nad osovinskim silama. Ako Jugoslavija želi sudjelovati u toj pobjedi, bit će potrebno, odmah nakon što nam je saopćena njezina odluka, uspostaviti najužu moguću vezu s jugoslavenskim generalštabom, da bi se izradio zajednički plan akcije. Od prvotne važnosti je najhitnije završiti mobilizaciju i koncentraciju ...«
(Tačka 8. Zapisnika s ove konferencije od 9. marta 1941.; cit. dokumenat).

Jugoslavenski delegat na toj Konferenciji, Milisav Perišić dao je (kao potpukovnik JNA) podrobniji izvještaj novom jugoslavenskom Generalnom štabu (30. augusta 1946.) o toj svojoj misiji. Prema njegovim navodima savezнички grčko-britanski generalitet dao je na jugoslavenske zahtjeve pozitivne odgovore s jednim izuzetkom, što se nisu mogli obvezati da britanska flota (radi prihvata jugoslavenske vojske na jadranskoj obali) uđe u Jadran, da tamo operira i da osigurava opskrbu i prebacivanje jugoslavenske vojske. (Ovaj se izvještaj Mil. Perišića nalazi u arhivu Vojno-historijskog instituta JNA u Beogradu, a fotokopija u Institutu za historiju države i prava u Zagrebu.)

Milisav Perišić navodi dalje u spomenutom svom izvještaju, da je zapisnik o toj atenskoj konferenciji odmah po povratku u Beograd (15. marta 1941. ujutru) predao načelniku Generalštaba i ministru vojske i mornarice. Rečeno mu je da će ga kasnije zvati kad se ukaže potreba, no do toga uopće nije ni došlo.

Razumljivo je što je jugoslavenski Generalštab uputio u Atenu na ove pregovore jednog majora, a ne kog višeg svog predstavnika; osovinski agenti mogli bi u Ateni lako otkriti kojeg drugog jugoslavenskog višeg vojnog funkcionera, dok se za majora Perišića to nije pretpostavljalo (premda je osovinska špijunaža izgleda ubrzo saznala i za tu misiju). Teže je međutim opravdati neaktivnost, koju je jugoslavenski Generalštab nakon toga (u vezi s ovom misijom) pokazao u radu oko pripremanja obrane zemlje. General Petar V. Kosić dao je o aprilskom ratu s Osovinom Generalštabu Jugoslavenske armije (21. jula 1946.) opširan pismeni izvještaj i u njemu je u nekoliko crta dodirnuo i pitanje ove atenske konferencije; osvrćući se na to on je izjavio, kako savezнички generali nisu obećali vojnu pomoć, te se stoga Kraljevina Jugoslavija pred prijetnjama Osovine našla u vanredno teškom, u bezizlaznom stanju. Time se dakle s vojne strane pravdalo pristupanje Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu. No ako se razmotri pažljivije ova atenska konferencija, onda se ipak ne može uzeti Kosićeva izjava kao potpuno tačna. Grčko-britanski generalitet (na atenskoj Konferen-

ciji) nije odbio saveničku pomoć Jugoslaviji. Da su državni vrhovi Kraljevine Jugoslavije ozbiljno računali (mislili na obranu zemlje u vezi s mogućnošću rata s Italijom i Njemačkom te njihovim balkanskim satelitima), onda bi oni ipak nešto više uzeli u obzir ono što su predstavnici grčko-britanskog Generalštaba stavili u izgled delegatu Generalštaba Jugoslavije na tim dvjema atenskim sastancima. I Dragiša Cvetković je poslije rata (u emigraciji) pišući o tim danima u nastojanju, da sa sebe skine svaku odgovornost, naveo kako saveznici nisu davali »nikakvih garancija«. On je o tome u jednom svom članku istakao:

»... Konferencija u Atini međutim nije dala nikakvih konkretnih rezultata. Na naša precizna traženja, koja su stvarno predstavljala samo naše minimalne zahteve, ali koja su predstavljala »conditio sine qua non« za naš sporazum, dati su nam odgovori, koji nisu ništa više ostavljali ni najmanju iluziju o tome koliko vrede obećanja Saveznika ...« (»Dokumenti o Jugoslaviji«, članak »Istina o 25. i 27. martu«, Paris, 1957., str. 31).

Cvetkovićeva obrana nije osnovana, jer se već iz letimične analize prednjih izjava grčkog i britanskog Generalštaba (kako to pokazuju prednji dokumenti) može razabrati, da su na jugoslavenska pitanja dani »konkretni« odgovori. Činjenica je, da su ovi odgovori stavljali Kraljevini Jugoslaviji u izgled saveničku pomoć, iako se nije sasvim »konkretno« o tome ovdje ni tražilo, a ni raspravljalo; o potrebi »konkretizacije« (kakvu danas traži Drag. Cvetković) ne govori ni major Perišić, ni drugi izvori; konačno, nije se ni moglo tražiti od spomenutih grčkih i britanskih vojnih predstavnika, da već tom prilikom oni dadu »konkretne« podatke o obećanoj pomoći. Drugi je prigovor iz krugova tadanje kamarile, kako su saveznici »kategorički« odbili da britanska flota prihvati jugoslavensku vojsku u njenom povlačenju prema Jadranu. Uzme li se u obzir okolnost, da su vojni predstavnici Grčke i Vel. Britanije izjavili da će »učiniti sve što bude moguće«, onda se ne može negativni stav beogradske kamarile prema ovoj misiji zasnivati samo na britanskom odbijanju, da ratni brodovi saveznika uđu u Jadran, ako je prolaz kroz Otranto bio zaista skopčan s neotklonivim zaprijekama. Činjenice su zaista pokazale, da britanska pomoć ratištu na Balkanu nije bila dovoljna (jer je nešto kasnije Osovina dosta brzo slomila i grčki front), ali zato ipak ne stoji Cvetkovićev navod, da »konferencija u Atini ... nije dala nikakvih konkretnih rezultata«. Pri tome treba međutim podsjetiti i na to, da je Cvetković još 7. marta (dakle dan prije atenskog sastanka) već obavijestio Treći Rajh o jugoslavenskom navodnom pristanku na Trojni pakt.

Cvetkovićeva vlada je dakle istovremeno vodila pregovore i s grčko-britanskim vojnim predstavnicima (u Ateni) i s Trećim Rajhom. Kada je 9. marta s njemačke strane na spomenuti jugoslavenski prijedlog od 7. marta odgovoreno da Hitler pristaje na predložena ograničenja ugo-

vora s Jugoslavijom, održana je u dvoru (10. marta) nova konferencija (Krunski savjet). Sad se već raspravljalo o formulaciji ugovora s Osovinom, a napose i o tome da li će se prilikom potpisa tog ugovora objaviti da Jugoslavija ostaje »neutralna«. Kad je s njemačke strane odgovoreno da bi takvo objavljivanje »neutraliteta« Jugoslavije bilo zbog drugih satelitskih zemalja nepoželjno za Osovinu, sazvana je 13. marta nova konferencija u dvoru i tu je zaključeno, da ministar vanjskih poslova Cincar-Marković zajedno s njemačkim poslanikom v. Heerenom izradi nacrt ugovora o pristupu Jugoslavije Paktu. Na tom četvrtom sastanku u dvoru (20. marta) utvrđena je redakcija ovog ugovora, te je sad istom (na prijedlog kneza-namjesnika) zaključeno, da se o svemu obavijeste i šefovi političkih stranaka, odnosno vlada. Zato je istog dana (na večer) održana sjednica vlade, na kojoj je predsjednik vlade Cvetković izložio situaciju u zemlji i u svijetu, te predložio da vlada prihvati zaključak Krunskog savjeta, naime da Kraljevina Jugoslavija potpiše ugovor o svom pristupu Trojnom paktu. Prvi je podupro taj prijedlog Vladimir Maček. On je izjavio kako u tadanjim prilikama smatra pristup Jugoslavije Trojnom paktu »jedinom mogućnošću da se izbjegne ratu«, dok da bi odbijanje potpisa takvog ugovora dovelo do napada od strane sila Osovine, a to bi dovelo do poraza i podjele Jugoslavije. Drugi ministri (njih petnaestorica) pokazivali su svoju saglasnost s tim, osim trojice (ministara Budisavljevića, Čubrilovića i Konstantinovića), koji su se suprotstavili pristupu Jugoslavije Osovini. O toku ove sjednice zapisao je Srđan Budisavljević slijedeće:

> »... Protiv Pakta govorili smo dr. Konstantinović, dr. Čubrilović i ja.
>
> Na kraju je uzeo riječ Cvetković, da se on pridružuje mišljenju onih članova, koji su se izjasnili za pristup Paktu. Dodao je da nakon izjašnjenja sviju članova vlade o Paktu, može da zaključi sjednicu vlade.
>
> Zatražio sam riječ i izjavio, da tražim, da se izvrši glasanje. Cvetković je na to izjavio, da smatra da nije potrebno formalno glasanje i da će biti dovoljno da se zapisnički konstatuje, da su se Budisavljević, Čubrilović i Konstantinović izjasnili protiv pristupa Jugoslavije Paktu, a svi ostali članovi za pristup.
>
> Poslije ove konstatacije Cvetkovićeve izjavio sam da s razloga što je vlada donijela zaključak, koji je štetan i sudbonosan po interese zemlje i naroda, ne mogu ostati članom vlade, koja je takav zaključak donijela i da stoga dajem ostavku na članstvu u vladi ...« (Izjava ministra S. Budisavljevića, dokument u Institutu za hist. drž. i prava u Zagrebu, str. 6).

Uz Budisavljevića dali su ostavku ministri Čubrilović i Konstantinović. To je unekoliko zaustavilo ostvarenje odluke o prihvatu Trojnog pakta, jer je vlada dospjela u krizu, no ona je popunjena 24. marta sa dva nova ministra (Časlav Nikitović i Dragomir Ikonić), dok je ministar Konstantinović međutim povukao svoju ostavku.

Odluka o pristupu Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu bila je dakle 20. marta već formalno donesena (i od strane vlade). Nikakvi tome protivni pokušaji nisu više uspjeli izmijeniti ovaj zaključak. General Simović bio je u međuvremenu dva puta kod kneza Pavla ne bi li ga odvratio od stvorene odluke. U audijenciji od 23. marta (navečer) on je izložio knezu Pavlu ogorčenje u narodu, a napose među oficirima zbog proosovinskog stava vlade; no knez Pavle se oslanjao na tome suprotne izvještaje generala Petra Pešića, Petra Kosića i ministra Milana Antića (Memoari generala Simovića, str. 9 i 10., u arhivu Inst. za hist. drž. i prava, fascikl o 27. martu). Nije koristio ni Churchillov telegram Cvetkoviću od 22. marta, u kojemu ga je on opomenuo na posljedice pristupa Trojnom paktu, jer da će onda biti neminovna propast Jugoslavije, a zemlja neće izbjeći ratu, »nego će samo odgoditi iskušenje rata i njena će se hrabra vojska onda morati boriti nakon što bude opkoljena i odsječena od nada i pomoći ...« (Churchill, cit., III. sv., str. 141). Isto tako ostala su bezuspješna i nastojanja američkog poslanika Lane-a.

Još jednom se sastao Krunski savjet (noću između 23. i 24. marta); na tom je sastanku ministar Cincar-Marković obavijestio prisutne da predstoji skori njemački napad na Grčku, te da je s obzirom na beznadno stanje neophodno hitno »urediti odnose s Njemačkom«, a napomenuo je i osovinsko obećanje Soluna Kraljevini Jugoslaviji. Članovi tog Krunskog savjeta su navodno odbili (?) njemački prijedlog o ustupanju Soluna (A. Smith-Pavelić, cit., str. 105), ali su zaključili, da predsjednik vlade Drag. Cvetković i min. vanjskih poslova Aleks. Cincar-Marković otputuju sutra u Beč radi potpisa ugovora o pristupu Trojnom paktu.

POTPIS UGOVORA O PRISTUPU TROJNOM PAKTU

Navečer 24. marta potajno su otputovali Cvetković i Cincar-Marković sa Topčiderske stanice Beograda vozom za Beč; među malobrojnim osobama, koje su ih ispratile, bio je i Vladimir Maček, koji im je zaželio »pun uspjeh«. U Beču ih je međutim već čekao Ribbentrop sa drugim predstavnicima sila Osovine, da jugoslavenski delegati potpišu već spremljeni nacrt ugovora. Trupe beogradskog garnizona bile su – po naređenju ministra vojske – u strogoj pripravnosti, jer je i samom Cvetkoviću bilo javljeno, da u zemlji vlada duboko ogorčenje zbog vladine odluke o pristupu Trojnom paktu.

Ceremonija potpisa tog ugovora obavljena je u bečkom dvorcu »Belvedere«. Prije potpisa osnovnog ugovora o pristupu Trojnom paktu (25. marta 1941.) von Ribbentrop je predao jugoslavenskim delegatima tri note; u jednoj od njih navodi se kako – »vlade sila Osovine neće za vrijeme trajanja rata zahtijevati od Jugoslavije prelaz ni prevoz trupa

preko jugoslavenskog teritorija«, u drugoj – da će se »uvijek poštivati suverenitet i teritorijalni integritet Jugoslavije«, a u trećoj noti kako »Njemačka i Italija daju jugoslavenskoj vladi jamstvo, da s obzirom na vojničku situaciju neće s njihove strane postavljati nikakav zahtjev za vojnu pomoć«, no ukoliko bi jugoslavenska vlada ipak smatrala »da je u njenom vlastitom interesu da sudjeluje u vojnim operacijama sila Trojnog pakta, prepušta se jugoslavenskoj vladi da zaključi za to potrebne vojne sporazume s dotičnim silama ...« (A. Smith-Pavelić, cit., str. 105). S talijanske strane predane su Jugoslaviji note jednakog sadržaja, a prema talijanskim dokumentima uručena je istom prilikom jugoslavenskim delegatima i posebna nota (»N. 1/1348 povjerljivo«), u kojoj Ciano u ime talijanske vlade izjavljuje da će se – »prilikom novog uređenja granica na Balkanu voditi računa o interesu Jugoslavije na teritorijalnu vezu s Egejskim morem, s proširenjem njenog suvereniteta na grad i luku Solun ...« (cit., str. 106). Nakon toga potpisan je ugovor o pristupu Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu. Taj dokumenat glasi:

»PROTOKOL,

koji su potpisali njemački ministar vanjskih poslova von Ribbentrop, talijanski ministar vanjskih poslova grof Ciano i japanski poslanik Oshima s jedne strane, kao i jugoslavenski ministar predsjednik Cvetković i jugoslavenski ministar vanjskih poslova Cincar-Marković s druge strane, o pristupu Jugoslavije Paktu triju sila od 27. septembra 1940. između Njemačke, Italije i Japana, doslovno glasi ovako:

Vlade Njemačke, Italije i Japana s jedne strane, te vlada Jugoslavije s druge strane utvrđuju po svojim potpisanim opunomoćenicima ovo:

Član 1. – Jugoslavija pristupa Paktu između Njemačke, Italije i Japana, koji je potpisan u Berlinu 27. septembra 1940;

Član 2. – Ukoliko u članu 4. Trojnog pakta predviđene zajedničke tehničke komisije obrađuju pitanja, koja se tiču interesa Jugoslavije, to će savjetovanjima komisija biti pozivan i predstavnik Jugoslavije;

Član 3. – Doslovni tekst trojnog pakta priključen je ovom protokolu kao prilog.

Ovaj protokol sastavljen je na njemačkom, talijanskom, japanskom i jugoslavenskom jeziku, pri čemu svaki tekst važi kao izvornik. Stupa na snagu s danom potpisa ...«

(Ugovor je objavljen u njemačkom službenom izdanju zbornika »Der Feldzug auf dem Balkan«, izdanje AOK, Berlin, 1941., str. 15).

Gornji ugovor značio je pristanak Kraljevine Jugoslavije, da uđe u okvir fašističke svjetske politike, koja je bila napose izražena spomenutim osnovnim Trojnim paktom.

Sama procedura potpisivanja ovog, po Jugoslaviju presudnog akta, bila je sva u znaku fašističke nadmenosti, pri čemu se od strane Trećeg Rajha naročito istakao njezin podređeni položaj i superiornost Osovinskih faktora, koji su doveli do tog ugovora. Nakon potpisa ugovora o pristupu Trojnom paktu rekao je Joach. v. Ribbentrop uz ostalo i ovo:

»Ovaj pristup je za nas međutim od osobite važnosti još i stoga, što se time sada praktički čitav dosadanji neutralni Balkan nalazi u redovima Reda i drugo, što se k nama pridružila država, o kojoj je Engleska još uvijek mislila, da može svojim miješanjem u unutrašnje njene poslove, razvijajući svoje intrige, da izvjesne snage ove države mobilizira protiv novog poretka Evrope.

... Mi ovaj pristup pozdravljamo stoga utoliko više, što se Jugoslavija nije izdvojila od sudjelovanja u stvaranju novog poretka u Evropi, nego se pridružila k mladim narodima, koji su pozvani da ovaj novi poredak ostvare usprkos svakog miješanja izvana ...«

(Cit. Zbornik, str. 18–21).

Usprkos ovog naglašavanja značenja tzv. »novog poretka Evrope« i navodne dobiti, koju je s potpisom tog ugovora postigla Kraljevina Jugoslavija, državni vrhovi Trećeg Rajha nisu mogli sakriti svoju radost nad tim njihovim uspjehom. Ima znakova, iz kojih se moglo zaključiti kako je Treći Rajh smatrao Kraljevinu Jugoslaviju da je ona vojnički mnogo jača, nego li je to u stvari bila. Potpisom ovog ugovora dovršilo se dugotrajno osovinsko nastojanje da bez rata uvedu Jugoslaviju u okvir fašističkih zemalja i da je na taj način podrede svojem imperijalističkom diktatu; Balkan im je od tada bio – prema njihovom mišljenju – potpuno otvoren. Zato je Hitler saznavši za potpis ovog ugovora – prema Cianovim zapisima – izjavio:

»... Pristup Jugoslavije Trojnom paktu (je) od najveće važnosti s obzirom na buduće njemačke vojne operacije u Grčkoj. Dvolično držanje Jugoslavije značilo bi ostaviti otvoren čitav bok njemačke armije na duljini od oko 350 kilometara. S druge strane eventualna neprijateljska akcija Jugoslavije poslužila bi kao povod za intervenciju Turske a to bi moglo ugroziti razvitak vojnih operacija na Balkanu ...«

(Les archives secrétes du comte Ciano, 1936.–1942.«, ed. Plon, Paris, str. 186 i slij.; »Tajni arhivi grofa Ciana«, Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb, 1952., str. 454).

Za Osovinu bio je taj događaj dobitak: ugovor im je izručivao Kraljevinu Jugoslaviju bez rata, kojeg Hitler i Mussolini u ondašnjim prilikama i odnosima prema beogradskim državnim vrhovima za tada još nisu predviđali (»Procés des grands criminels de guerre devant le Tribunal militaire international«, Nürnberg, sv. XII., str. 10. i d.). No i za jugoslavensku dvorsku kamarilu s vladom Cvetković-Maček bio je pot-

pis tog ugovora osiguravanje njihovog režima nasuprot Osovini i narodu Jugoslavije. Ne može se poreći ni to, da je namjesnički režim u tom ugovoru od 25. marta 1941. gledao navodnu garanciju, da Kraljevina Jugoslavija neće biti neposredno uvučena u rat, a na tu stranu danas najviše upućuju oni, koji u emigraciji svojim monografijama nastoje da se oslobode odgovornosti za tadanji pristup Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu. Tako na pr. Drag. Cvetković piše pored ostalog kako se potpisom ovog bečkog ugovora Hitler »obvezao da sile Osovine neće tražiti prolaz za svoje trupe preko jugoslovenske teritorije, niti pak upotrebu puteva i željezničke mreže u ratne svrhe« (u članku »Povodom Čerčilovih memoara«, objavljenom u brošuri »Istina o 25. i 27. martu«, Pariz 1951., str. 32). Pri tome je međutim Cvetković propustio da kaže kako je Kraljevina Jugoslavija potpisom tog ugovora preuzela na sebe i obavezu, da pomogne silama Osovine za slučaj rata, jer je to općenito za sve sile potpisnice predviđao čl. 3. Trojnog pakta od 27. septembra 1940.; tu je naime istaknuta dužnost međusobne pomoći, istina, samo »za slučaj da koja strana ugovornica bude napadnuta od koje druge sile«; ali pokazalo se već dotle kako je Treći Rajh tumačio svoje agresorske korake, jer je gotovo svaki svoj napad na druge zemlje opravdavao time kao da je Njemačka prethodno bila ugrožena (kao na pr. insceniranim napadima »Čehoslovaka« na Sudetskom području 1938. i slično). Uostalom i bez toga je analiza bečkog ugovora razotkrivala očigledno, da je potpisom Trojnog pakta Kraljevina Jugoslavija ne samo stupila među fašističke države, nego istodobno preuzela i obvezu da će sudjelovati u izgradnji »novog poretka u Evropi«. A taj »novi poredak u Evropi« nije se sa strane sila Osovine ni provodio drukčije nego sa ratnim ili ratu sličnim akcijama. Bečki ugovor je u krajnjoj liniji izražavao i pristanak državnih vrhova Kraljevine Jugoslavije, da suverenitet svoje zemlje potčine diktatu sila Osovine. U tome je istinski, pravi značaj ovog ugovora.

DVADESETSEDMI MART

Antifašističko raspoloženje u narodu Jugoslavije raslo je uporedo s mnogim znacima proosovinskog političkog kursa, kojeg je provodio namjesnički režim. U jugoslavenskoj javnosti izbijali su mnogi znaci nezadovoljstva s takvom politikom, koja je bila protivna interesima i željama naroda. Među mnogim antifašistički orijentiranim građanima koji su davno prije potpisa Bečkog protokola pokazivali svoje neslaganje, pa i ogorčenje zbog profašističke vladine politike, naročito su mjesto zauzimali komunisti. Oni su prednjačili u akciji protiv vladine politike izručivanja Jugoslavije fašističkoj Italiji i Trećem Rajhu. Komunistička stranka Jugoslavije je u mnogo navrata ukazivala na opasnosti,

koje zemlji prijete od takvog političkog stava vlade Cvetković–Maček. To je došlo do izražaja naročito na Petoj zemaljskoj konferenciji Komunističke partije Jugoslavije, kao i na Šestoj zemaljskoj konferenciji SKOJ-a (1940.). Tada je zaključeno – »da komunisti organiziraju najšire narodne mase odozdo i vode masovnu borbu za te zahtjeve putem akcija, publikacija, protesta itd.« Ta akcija komunista imala je vrlo snažnog odjeka u narodu, a to se osjetilo naročito poslije Bečkog protokola.

Tek što su u zemlju stigle prve vijesti o tome da je u Beču potpisan ugovor, kojim Kraljevina Jugoslavija pristupa Trojnom paktu, u državi je već istoga dana (navečer) došlo na nekoliko mjesta do vrlo oštrih demonstracija protivu vlade. Prema žandarmerijskom izvještaju iz Skoplja (akt pov. J. B. br. 1360 od 26. marta 1941.) demonstracije u Skoplju zahvatile su ogroman dio stanovništva, naročito omladinu i proletarijat, te su predstavljale veoma živu i odlučnu osudu namjesničkog režima, naročito s obzirom na njegovu profašističku politiku. I u Čačku, te u nekim drugim mjestima došlo je još 25. marta do burnih demonstracija, u kojima je narod osuđivao potpis ugovora o pristupu Jugoslavije fašističkim silama Osovine.

Takav antifašistički stav u širokim narodnim masama bio je poznat i samim osovinskim državnim vrhovima. Vidi se to na pr. i iz jednog izvještaja, kojeg je pouzdanik njemačkog ministra vanjskih poslova, dr. Schmidt (na službi u beogradskom poslanstvu Trećeg Rajha) uputio u Berlin 25. marta 1941. (vjerojatno još prije potpisa Bečkog protokola). Za antiosovinsko raspoloženje naroda u Jugoslaviji znala je i vlada Cvetković-Maček, kako to danas priznaju neki bivši ministri iz te vlade (prema podacima, koje objavljuju »Dokumenti o Jugoslaviji«, sv. 10, Pariz, 1958., str. 17 i slij.). General Simović je prije potpisa Bečkog protokola povodom toga posjetio kneza Pavla i upozorio ga na ogorčenje, koje vlada u narodu, a naročito među oficirima zbog proosovinskog stava vlade Cvetković-Maček. U svojim memoarima general Simović ističe, da je knezu Pavlu izjavio kako bi moglo doći i »do dalekosežnih posljedica«, ako se vlada ipak odluči da potpiše ugovor o pristupu Trojnom paktu. Umjesto da o svemu tome ozbiljno razmisli i preispita svoju odluku, dvorska se kamarila tada bavila s mišlju kako da uhapsi generala Simovića (Danilo Gregorić, »Samoubijstvo Jugoslavije«, cit. izd.). Vladi je donekle samo bilo poznato nezadovoljstvo, koje je zbog njene vanjske politike raslo među oficirima i to naročito mlađima, koji su osuđivali takav stav vlade. Ali ona nije znala, da su avijatički generali Dušan Simović i Bora Mirković okupili oko sebe izvjestan broj avijatičara, naročito mlađih avijatičkih oficira, koji su zaključili da se oružanom akcijom suprotstave proosovinskom vanjskopolitičkom stavu vlade, da izvrše udar ako vlada ipak potpiše ugovor o pristupu Trojnom paktu. Kad se međutim čulo da je taj ugovor potpisan, onda se naglo proširio krug tih zavjerenika, a uporedo s time je izbilo i ogorčenje u masama. General Simović piše u svojim Memoarima, da je – »opće uzbuđenje

naroda, naročito u prestonici dovodilo vojsku u sve teži položaj. Takvo stanje nije moglo dugo da traje. Stoga su pripreme ubrzane ...« (cit., str. 16). On o tome dalje kaže:

> »... Pošto su Cvetković i Cincar-Marković stigli u Beograd i pošto sam dobio izveštaj da će pripravnost trajati do ponoći 26./27., doneo sam 26. marta po podne odluku: da se akcija poduzme još te noći – 26/27. o. g., ako su završene potrebne pripreme ...« (cit., str. 16 i d.).

U dogovoru s generalom B. Mirkovićem i nekim drugim avijat. oficirima general Simović je odlučio »da se akcija izvrši u 1 sat posle ponoći 26./27. marta ...« (cit., str. 17). Iste večeri (oko 20,30 h) krenuo je knez Pavle vozom za Sloveniju (za dvorac zvan »Brdo« kod Kranja). Oko jedan sat poslije ponoći (dakle rano 27. marta) javljeno je generalu Simoviću (iz Komande vazduhoplovstva) kako je »sve u redu«. Bio je to dogovoreni znak, da su zavjerenički vojni odredi zaposjeli sve važnije točke po gradu, sva ministarstva, poštu, te druga važna mjesta i da je posvuda već provedeno zaposjedanje Beograda prema ranije pripremljenom planu. Nakon toga je general Simović dao da se privedu članovi vlade Cvetković-Maček, koji su se zatekli u Beogradu, a ujedno su pozvani predstavnici nekih političkih stranaka (bez komunista), kao i general Petar Živković. Tada je sakupljenima izjavio general Simović, da je »vojska odgovarajući jednodušnom osećanju naroda, da sačuva svoju slobodu i nezavisnost, zbacila vladu Cvetkovića, koja je potpisala Trojni pakt, i Kraljevsko namesništvo i da je mladog kralja proglasila punoljetnim ...« (cit. Memoari, str. 21). Nakon toga su sa prisutnim predstavnicima političkih stranaka (bez Dragiše Cvetkovića) povedeni pregovori o sastavu nove vlade. Tom prilikom – kako kaže general Simović na istom mjestu – »zaključeno je da se u vladi zadrže svi ministri Hrvati s dosadašnjim resorom«. Obrazovana je već tada nova vlada na čelu s generalom Simovićem, te sa dva potpredsjednika (od kojih je jedan bio Vladimir Maček, a drugi prof. Slobodan Jovanović). Sam Vladimir Maček stigao je u Beograd istom 4. aprila, ali je član vodstva Hrvatske seljačke stranke već tada izjavio u svoje i u ime svojih drugova bivših ministara iz vlade Cvetković-Maček, da će ući u vladu, jedino – »tražeći samo mogućnost da obavesti šefa stranke, dra Mačeka ...« (cit. Memoari gen. Simovića, str. 22).

Istom prilikom pročitana je novoj vladi vjerojatno već prije sastavljena kraljeva *Proklamacija*, iz koje bi slijedilo da je on navodno već dao svoju saglasnost s izvršenim državnim udarom. U njoj je naime istaknuto, kako je kralj »u ovom teškom trenutku za naš narod« odlučio »da preuzme u svoje ruke kraljevsku vlast«. Ovdje je nadalje istaknuto, da su »namjesnici razumjeli opravdanost« kraljevih pobuda (primjedba autora: iako ih on dotle još ni vidio nije!), te da se kralju »verna vojska i mornarica stavila na raspoloženje i već izvršava naređenja ...«

Pozivajući sve »da se okupe oko prestolja« obavještava se javnost o formiranju vlade s generalom Simovićem (Dokument u Vojnohistorijskom institutu JNA u Beogradu, fascikl akata iz 1941.).

Kako neki očevici prikazuju (a slično tome piše i Danilo Gregorić u svom djelu »Samoubijstvo Jugoslavije«, Beograd, 1942., str. 210), zapitao je Simovića general Petar Živković, da li je kralj Petar zaista potpisao ovu Proklamaciju. Simović mu je to potvrdio, makar da Petar taj akt dotle još nije bio potpisao. Bivši kralj Petar piše (u svom memoarskom djelu »The King's Heretage«, G. P. Putnam's Sons ed., New York, 1954., str. 77), da je tu Proklamaciju prvi put čuo 27. marta oko 9 sati prije podne i to sa beogradske radio-stanice; on dodaje da ju je pročitao neki mladi oficir, koji je navodno oponašao njegov glas. Jedan od tadanjih zavjerenika, Radoje L. Knežević pisao je o tome u emigrantskom časopisu »Poruka« (br. 53–54 za januar–mart 1959., str. 38) slijedeće:

> »... Proglas sam ja predao majoru Živanu Kneževiću, da ga odnese kralju na potpis. U dvoru je međutim đeneral Petar Kosić pripremio zamku. Major Knežević se spasao u poslednjem trenutku, ali je proglas ostao nepotpisan. Put se mogao probiti tenkovima. Major Knežević nije hteo pucnjavu i krvoproliće u neposrednoj blizini kraljevoj. S druge strane, bilo nam je preko jednog kontakta vrlo dobro poznato kraljevo raspoloženje protiv Trojnog pakta. Đeneral Simović i ja odlučili smo da se s proglasom postupi kao da je potpisan. Otkucani tekst dao sam kapetanu korvete Josipu T. Saksidi, da ga s poručnikom bojnog broda Jakovom Jovovićem odnese u Radio-Beograd. Jovović je pročitao proglas prvi, nekoliko puta. Nije tačno, da je podražavao kraljev glas. Ni on, ni Saksida nisu bili upućeni u tajnu. Jovović je prosto vršio ulogu spikera ...« (cit. izvor).

Ukaz o imenovanju nove vlade potpisao je kralj nešto kasnije (tokom prijepodneva 27. marta), kada je udar u potpunosti uspio. Proklamaciju on dakle nije potpisao a na radio-stanici Beograd pročitao ju je spomenuti oficir. U to je vrijeme uz kralja još uvijek bio general Petar Kosić, koji se uzalud spremao za protumjere protiv zavjerenika, ali su ga oficiri ubrzo lišili slobode.

U međuvremenu je knez Pavle zaustavljen na željezničkoj stanici u Zagrebu. Tamošnji komandant (IV. armijske oblasti), general Petar J. Nedeljković saopćio mu je naredbu nove vlade (generala Simovića), da se vrati u Beograd. Sam general Simović opisuje taj događaj ovako:

> »... Dr. Maček (koji je sačekao kneza Pavla na stanici; primj. autora) je pozvao potom kneza, da odu u banske dvore i da knez tamo ostane toga dana i noći, da bi se odmorio pre povratka u Beograd. Ovo je međutim trebalo, da bi se knez i dr. Maček obastili o tačnoj situaciji u Beogradu i da bi se odlučili šta da rade.

Još dok su čekali u salon-vagonu na izlazak kneza, dr. Maček zabrinut i ljut, rekao je pred đeneralom Nedeljkovićem i dr. Šubašićem: »Nije dobro što su učinili!« a potom: »Ja sam stajao s knezom, ja s knezom i padam! Mi nismo sposobni da se borimo s Njemačkom. *Ja ne idem u Beograd. Ja sam slobodan!* (Podcrtao autor). Hrvatska je slobodna!«

(Memoari generala Simovića, cit., str. 22).

No general Simović je dobivši takva obavještenja naredio generalu Nedeljkoviću, da kneza Pavla »po svaku cenu vrati u Beograd«. Maček se predomišljao; nije bio odlučan što da čini. U nešto kasnijem telefonskom razgovoru (vjerojatno nakon što su ga obavijestili o svemu njegovi stranački drugovi iz Beograda) izjavio je generalu Simoviću, da »njegovi ministri mogu ući u vladu«, ali da on neće, već da za sebe »zadržava pravo odluke«, te je istakao da »njegovo mjesto prvog potpredsjednika ostane nepopunjeno« (Simovićevi Memoari, str. 22). Istog je dana (27. marta) uputio u Beograd kao svog pouzdanika bana dra Ivana Šubašića, koji je otputovao s knezom Pavlom. Nešto kasnije poslao je u Beograd i dr. Krnjevića, ali sam nije mislio na put. Prema podacima, koje je iznio Vojin B. Popović u »Borbi« (cit. brojevi za 1961.) Maček je u međuvremenu bio u vezi s predstavnicima Trećeg Rajha.

Po dolasku kneza Pavla u Beograd obavijestio ga je general Simović o novoj situaciji, a na to je (prema Simovićevim navodima) knez Pavle zatražio dozvolu da može otputovati u inozemstvo (cit., str. 23). Kada su pristigla ostala dva namjesnika, sva trojica su potpisala ostavku. (Akt o ostavci nalazi se u Vojnoistorijskom institutu JNA u Beogradu, a fotokopija u Institutu za historiju države i prava u Zagrebu).

General Simović je u vezi s ostavkom kneza Pavla zabilježio (u svojim Memoarima) jednu zanimivu činjenicu s obzirom na Bugarsku. Simović tvrdi, da mu je knez Pavle pri rastanku povjerio »da se u Beogradu nalaze dva predstavnika bugarske opozicije, koji uveravaju da je u Bugarskoj organizovana široka mreža za izvršenje prevrata i da je ista spremna da to izvrši uz našu event. pomoć, koja bi se sastojala u tome, da se konjička divizija ili 1 peš. puk u tome vremenu upute u Sofiju, za koju nisu sigurni da je mogu zauzeti; ali da su stavili, da to bude *pre ulaska Nemaca u Bugarsku* (podcrtao ovo mjesto autor), dakle pre 1 marta ...« (Simovićevi Memoari, cit., str. 24). Prema tome proizlazi, da namjesnički režim nije ništa učinio ni u tom pogledu, ali nema podataka ni da li je po tome išta učinila i vlada generala Simovića.

O samom državnom udaru od 27. marta general Simović ovako piše: »... Tako je završen ovaj istoriski čin bez prolivanja krvi, izuzev što je poginuo jedan žandarm kod radiostanice i to svojom nepažnjom. U garnizonu od preko dvadeset hiljada ispaljen je jedan jedini metak. Vojska nije htela da brani režim, koji se kompromitovao nasiljem prema narodu i sramnom predajom zemlje na milost i nemilost neprijatelju.

Narod je s najvećim oduševljenjem pozdravio izvršenu promenu, spreman da podnese i najteže žrtve za odbranu svoje slobode. Na sve strane odjekivale su reči: »Bolje grob, nego rob!« To je bio narodni pozdrav novom režimu i dokaz, da je čin od 27. marta odgovarao osećajima i željama naroda ...« (Memoari generala Simovića, str. 24).

Na taj je način dakle, nestalo namjesničkog režima, koji je Jugoslavijom vladao od kraljeve pogibije u Marselju do Dvadesetsedmog marta. Taj režim potpuno se suprotstavio interesima i željama naroda, te sprovodio politiku bezobzirnog izrabljivanja i obespravljivanja narodnih masa. Sedma vlada Nikole Uzunovića, kao i vlade Bogoljuba Jevtića, Milana Stojadinovića i Cvetković-Mačekova vlada bile su međusobno različite samo po svom sastavu, ali ne i po svojoj suštini. Sve te vlade bile su protiv naroda, a provodile su samo politiku zaštite interesa uskog sloja oko dvorske kamarile. Zato je i razumljiva bila radost naroda povodom sloma toga režima.

O KARAKTERU DVADESETSEDMOGA MARTA

Dvadesetsedmi mart je nesumnjivo jedan od važnih političkih događaja u nedavnoj prošlosti Jugoslavije. Iza njega su slijedili sudbonosni dani osovinskog napadaja na Jugoslaviju, slom kraljevske vojske, njezina kapitulacija, zatim fašistička okupacija s poznatim terorom nad stanovništvom, razvila se nadalje i Narodnooslobodilačka borba s njenim revolucionarnim ishodom. Razumljivo je stoga, što su se o Dvadesetsedmom martu iskristalizirala suprotna stanovišta. Radi se uglavnom o dva međusobno suprotna mišljenja: po jednom od njih Dvadesetsedmi mart bio bi – narodna izdaja, a po drugom – to je historijska nužnost, koja je u vezi s nizom uzročnih faktora konačno dovela do oslobođenja zemlje.

Po prvome mišljenju Dvadesetsedmi mart bio bi djelo oficirskih zavjerenika, kojima se pripisuje da su time oni zemlju uvukli u rat, koji bi se, – kažu – mogao izbjeći, jer navodno – »Osovina nije željela rat s Jugoslavijom«. Takvog su mišljenja o Dvadesetsedmom martu više ili manje, gotovo svi stari jugoslavenski političari, koji su bili za namjesnički režim i naročito za njegovu proosovinsku vanjskopolitičku orijentaciju, kako je ona došla do izražaja u spomenutom Bečkom protokolu (od 25. marta). U tome se smislu još i danas znatan dio jugoslavenske emigracije (na čelu s Dragišom Cvetkovićem), trudi da na razne načine prikaže protagoniste 27. marta (na prvome mjestu generala Dušana T. Simovića) kao ljude, koji nisu imali na umu presudne interese zemlje, nego da su »lakoumno« (navodno – i prema željama vanjskih faktora) upropastili zemlju uvukavši je u oružani sukob sa silama Osovine, odakle su nadošle sve kasnije posljedice toga rata. Tako na pr. glase članci, koje je prošlih godina objavio u emigraciji Drag. Cvetković u zbirci brošura pod naslovom »Dokumenti o Jugoslaviji« (od una-

trag više godina, u Parizu). U članku pod naslovom »Kako da se završi jedna polemika« (»Dokumenti o Jugoslaviji«, sv. 10. od 1958., str. 27) Cvetković na pr. kaže za Dvadesetsedmi marta, da je to »herostratsko djelo«, te je po njemu ono rezultat djelovanja isključivo zavjereničkih oficira na čelu s generalom D. T. Simovićem. Treba ovdje podsjetiti, da je takvo mišljenje o Dvadesetsedmom martu imala i Osovinska propaganda tečajem prošlog rata.

Objektivna analiza tog događaja i njegovih osnovnih uzročnih faktora razotkriva, međutim, neosnovanost takvog suda o Dvadesetsedmom martu. Činjenice naime pokazuju, da Dvadesetsedmi mart nije bio uzrok, nego tek *povod* osovinskom napadaju. Što osovinske sile nisu prije toga napale i raskomadale Jugoslaviju, razloge za to – kako smo već rekli – treba tražiti koliko u tadanjoj svjetskopolitičkoj konstelaciji i osovinskom taktiziranju prema Kraljevini Jugoslaviji, toliko i u činjenici što se do 27. marta 1941. u Jugoslaviji na vlasti nalazila grupa ljudi, na koju je Treći Rajh (s fašističkom Italijom) računao da će ovu zemlju potčiniti svojoj dominaciji bez rata, te da rat za sve jače podjarmljenje Jugoslavije Osovini u takvim prilikama nije ni bio potreban. Drag. Cvetković i njegovi emigrantski saradnici u svojoj polemici s generalom Simovićem i drugim nekim ljudima, povezanima sa 27. martom, zaboravljaju pritom i na pouku, koju je prošlost dala o pouzdanosti i čvrstoći Hitlerovih uvjeravanja o njegovom »prijateljstvu«. Zašto bi Jugoslavija bila iznimka u takvom političkom slijedu Hitlerovih vjerolomstava?

Netočno je u takvom prikazivanju karaktera Dvadesetsedmog marta kao da je taj događaj djelo »isključivo pučističkih oficira«. Nema sumnje da su oficiri okupljeni oko generala Simovića proveli u djelo sâmo obaranje namjesničkog režima. No krivo je ako se na taj čin gleda izdvojeno od općeg stanja u svijetu, a napose onog, koje je tada vladalo u Jugoslaviji. Pogrješno je gledati u Dvadesetsedmom martu samo »oficirski puč«, a ne vidjeti ono, što mu je prethodilo i što ga je sa svoje strane uvjetovalo. Nema sumnje, da je na zavjerenike oficire uticala činjenica, da se Osovina nalazi u ratu sa zapadnim velesilama, u čiju su konačnu pobjedu oni čvrsto vjerovali. Ali je isto tako nepobitno i to, da je do te oficirske odluke (da sruše namjesnički režim) došlo upravo s obzirom na ogorčenje, koje je u zemlji vladalo zbog proosovinske politike, koju je provodila vlada Cvetković-Maček, a koje je (naročito u Srbiji) poraslo, otkako se čulo da je u Beču potpisan ugovor o pristupu Jugoslavije Trojnom paktu. Činjenice pokazuju, da su zavjerenici izvršili taj državni udar oslanjajući se na duboko nezadovoljstvo, koje je u narodu raslo protivu namjesničkog režima i njegove politike. U tom smislu pisao je i E. Kardelj u svojoj monografiji »Deset godina narodne revolucije, 1941.–1951.«, slijedeće:

> »Ako na događaje od 27. marta gledamo po njihovom spoljnom, početnom obliku, onda izgleda da se tu radi prije svega o puču u vrhovima stare Jugoslavije. Ali čim pogledamo dublje, onda vi-

dimo da je do takvog puča moglo doći samo u uslovima ogromne unutarnje revolucionarne napetosti, kakva je u to vrijeme vladala u Jugoslaviji.

... U martovskom puču u vrhovima došle su do izražaja razne snage: direktno uticaji međunarodnih faktora, špekulacija domaćih političkih i vojnih grupa i dinastičkih klika, pritisak odozdo, ali i iskreni patriotski otpor pojedinaca iz političkih vrhova. Sve je to bilo izraz političke krize, koja je vladala u Jugoslaviji i koja je razjedala sva uporišta buržoaske vladavine, počevši od buržoaskih političkih stranaka pa do vojske i dinastije ...«
(Kardelj, cit. djelo, Zagreb, 1951., str. 13).

Dvadesetsedmi mart bio je nedvojbeno rezultanta mnogobrojnih, i unutrašnjih i vanjskopolitičkih faktora, koji su svi zajedno uvjetovali taj zavjerenički »oficirski puč«. Ali je do toga »puča« došlo uslijed i usred revolucionarnog previranja u masama. General Simović je piscu ovih redova u više navrata izjavio, da oni (general Simović i njegovi najbliži saradnici na Dvadesetsedmom martu) »nisu imali veza s komunistima«, ali je pri tome naglasio kako je na njihovu odluku (da sruše namjesnički režim) u velikoj mjeri uticalo previranje u masama, u čemu su se komunisti prvenstveno isticali. Narodni pokret protiv proosovinske politike namjesničkog režima, bio je – kako je kazao general Simović – »poziv da izvrše ono, što se dogodilo Dvadesetsedmog marta«. Kod ocjene karaktera Dvadesetsedmog marta potrebno je da se uzmu u obzir svi relevantni uzročni faktori, koji su do toga doveli, kako oni vanjskopolitičkog, tako naročito oni unutrašnjepolitičkog značaja; među njima dakle posebno mjesto zauzima ogorčenje naroda (naročito u Srbiji), a s tim u vezi i odlučan stav komunista, koji su u tome prednjačili.

U državnopravnom pogledu može se postaviti i pitanje – da li Dvadesetsedmi marta u sebi ima elemente *revizije Ustava*. O tome su podvojena mišljenja; po jednom taj događaj ne bi predstavljao nikakvu reviziju Ustava, jer nije bilo nikakvog »revizionog postupka«; po drugom stanovištu taj bi događaj bio revizija Oktroiranog ustava i bez prethodnog revizionog postupka. Činjenica je da je Dvadesetsedmim martom Oktroirani ustav jednim svojim dijelom izmjenjen (u onom dijelu, koji govori o trajanju namjesništva i o kraljevoj punoljetnosti); Dvadesetsedmi marta je faktično prekršio te norme Ustava od 3. septembra 1931. (odjeljka VI., čl. 41. do 49.). Prethodnog revizionog postupka (naročito ne u smislu čl. 115. i 116. Ustava) nije bilo, a nije ga ni moglo biti. Ustav od 3. septembra 1931. nije sa Dvadesetsedmim martom sasvim ukinut, već tek djelomično okrnjen, što znači da je *de facto* revidiran, a da nisu uzete u obzir spomenute odredbe VI. odjeljka Ustava. Ima dakle osnova za tvrdnju, da je Dvadesetsedmim martom *faktično* izvršena revizija Ustava u spomenutom pogledu.

Ali za pravilnu ocjenu značenja Dvadesetsedmog marta nisu od važnosti formalistički, državnopravni elementi, nego njegova suština, njegova povezanost s općim stanjem tada u zemlji, a napose njegove poli-

tičke posljedice. Gledajući taj događaj u vezi sa cjelokupnim stanjem u državi, kao i s obzirom na ono, što mu je slijedilo, treba kazati da je Dvadesetsedmi mart bio od osobito zamašitog političkog značenja za Jugoslaviju, jer s njim je presječen dotadanji politički režim namjesništva i vlada, koje nisu mnogo pitale za interese naroda, te otpočela nova etapa u razvitku Jugoslavije, koja je predstavljala prelaz u novo doba historije naroda Jugoslavije.

RASULO

Hitler i Mussolini vjerovali su u sigurnost namjesničkog režima u Jugoslaviji. Oni su pretpostavljali, da je državni aparat čvrsto u rukama vlade Cvetković-Maček i da se neće nitko usuditi da ustane protiv njega. Državni vrhovi fašističke Italije i Trećeg Rajha vjerovali su, da će Kraljevina Jugoslavija ostati njihov sigurni pion, te da mogu i s obzirom na njega produžiti svojom agresorskom politikom. Dokumenta, koja su poslije rata otkrivena u fašističkim arhivima, potvrđuju takav zaključak i objašnjavaju ono zadovoljstvo, koje su i Hitler i Mussolini izrazili povodom pristupa Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu.

Zato je za vlade susjednih sila Osovine, naročito za vladu Trećeg Rajha, jugoslavenski Dvadesetsedmi marta i predstavljao golemo iznenađenje. Ali prevrat u Jugoslaviji, izvršen toga dana, značio je za sile Osovine i mnogo više. Preokretom u Jugoslaviji bila je naime poremećena čitava konstrukcija fašističkih planova u pogledu okončanja rata u kontinentalnoj Evropi.

Sa jugoslavenskim Dvadesetsedmim martom zaista je dovedeno u pitanje brzo i uspješno provedenje njemačkog protivgrčkog ratnog plana (tzv. »Marita« plan), a isto tako i predviđeni početak izvršenja njemačkoga plana protiv Sovjetskog Saveza (»Barbarossa«). Sve je to zapelo sa jugoslavenskim prevratom, i to tako neočekivano, da je kod fašističkih vrhova to izazvalo nemalu uznemirenost, nervozu, a moglo bi se reći i stanovitu zabrinutost. Osovina je time bila stavljena u situaciju, da povodom događaja u Jugoslaviji traži i pripremi nove puteve, kako da ostvari te svoje planove, koji su dotle već bili neposredno pred izvršavanjem.

Zato su već prve vijesti iz Jugoslavije o državnom udaru odmah u osovinskim državnim vrhovima izazvale oštro reagiranje, naročito u Trećem Rajhu. Koliko god je hitlerovska službena propaganda nastojala da tih dana prevrat u Jugoslaviji prikaže kao da taj događaj nema neki osobiti politički značaj za Treći Rajh, toliko su međutim bili tome protivni postupci vlade Italije i Njemačke u vezi s time. Vidjelo se da ih je jugoslavenski Dvadesetsedmi mart pogodio vrlo teško i da sva propagandistička prikrivanja ipak nisu (barem ne sasvim) mogla sakriti njihovo razočaranje zbog tog događaja.

Saznavši za događaje u Jugoslaviji Hitler je (navečer 27. marta) sazvao povjerljivu konferenciju. K njemu su pozvani vojni stručnjaci i drugi njegovi najbliži saradnici, da bi se povodom događaja u Jugoslaviji pobliže odredile mjere vlade Trećeg Rajha. Reakcija vrhova Trećeg Rajha bila je očigledno u skladu s karakterom Hitlera i agresivnošću tog fašističkog sistema.

Odluka je brzo stvorena. Donio ju je Hitler, čiji su saradnici i pretpostavljali takav ishod stvari. Tom se prilikom govorilo o uvredama, koje su Dvadesetsedmim martom od strane Jugoslavije nanesene Trećem Rajhu. No svi su znaci međutim pokazivali, da se tu zapravo i nije toliko radilo o povrijeđenom prestižu nacističke Njemačke, koliko o imperijalističkom planu sila Osovine, napose Trećeg Rajha. Za osovinske planove i prema Balkanu i protiv Sovjetskog Saveza Kraljevina Jugoslavija je predstavljala značajan faktor. U više se navrata još davno prije Bečkog protokola i sam Hitler u tome smislu izjašnjavao u pogledu Jugoslavije. Tako je on na pr. u jednom svom pismu Mussoliniju (iz Beča 20. novembra 1940.) pored ostaloga istaknuo da Jugoslaviju treba nagovoriti »za stvarnu saradnju s nama, kako bismo riješili grčko pitanje«. On je pritom naglasio kako je to neophodno potrebno jer – »bez garancije s jugoslavenske strane uzaludno je pokušati operacije na Balkanu; one bi bile osuđene na neuspjeh ...« (»Tajna pisma Hitler-Mussolini 1940.–1943.«, prevod B. Krizmana, izdanje »NIP«-a, Zagreb, 1953., str. 29). Sad je odjednom Dvadesetsedmi marta izmijenio i za Osovinu znatno otežao situaciju na Balkanu.

Pitalo se s tim u vezi – da li je ta Hitlerova odluka za rat protiv Jugoslavije bila spontano donesena (navečer 27. marta 1941.) ili je ona bila već ranije pripremana, a tada tek objavljena. I o tome su postojala različita, međusobno suprotna mišljenja. Pobliži pregled mnogih činjenica upućuje na zaključak, da Hitlerova odluka za napad na Jugoslaviju ipak nije bila tek tog dana, nasumce donesena, već da je ona ustvari bila prethodno pripremana.

O tome naime govori i niz dokumenata, koji su poslije rata pronađeni po tajnim arhivima Trećeg Rajha i fašističke Italije. Iz njih se vidi da su ove osovinske sile odavno već mislile na rat protiv Jugoslavije. Iz prethodnog izlaganja vidjelo se da su fašistički Rim i nacistički Berlin jedno vrijeme namjeravali podvrgnuti svom diktatu Jugoslaviju pomoću svojih ovdašnjih proosovinskih agenata; u tome smislu njima je odgovarala politika Milana Stojadinovića, a znatnim dijelom i stav vlade Cvetković-Maček. Ali rat protiv Jugoslavije nije nikad sasvim iščezao iz agresorskih kombinacija sila Osovine.

O toj namjeri vlade Trećeg Rajha (protiv Jugoslavije) izneseni su dokumenti pred Međunarodnim vojnim sudom u Nürnbergu, na procesu protiv Hermanna Göringa i suoptuženih nacističkih prvaka (»Procés des grands criminels de guerre devant le Tribunal militaire international, Nuremberg 14 Novembre 1945 – 1er Octobre 1946«.

Nürnberg, 1946., dokument PS-1746, knjiga XXVIII., str. 22 i slij.). Feldmarschal von Brauchitsch kazao je, da je Hitler odluku za napad na Jugoslaviju donio tek poslije jugoslavenskog državnog udara i s obzirom na »uvrede«, koje su u Jugoslaviji tada navodno zadane prestižu Trećeg Rajha. Međutim, drukčije govore dokumenti, koji su pronađeni u tajnoj arhivi fašističkog Rima i Trećeg Rajha (Tajna pisma Hitler–Mussolini, 1940–1943., »Les archives secretes du comte Ciano ...«, cit. izdanje, te dr.). Feldmarschal von Paulus je u svojoj izjavi za Međunarodni vojni sud u Nürnbergu ukazao na to, da je odluka za napad na Jugoslaviju bila ustvari pripremljena već prije, ali je povodom jugoslavenskog Dvadesetsedmog marta objavljena i Hitler je tek tada naredio njeno izvršenje. Uostalom, Međunarodni vojni sud u Nürnbergu ustanovio je u svojoj presudi od 1. oktobra 1946., da je vlada Trećeg Rajha napad na Jugoslaviju bila pripremila još prije nego li je došlo do državnog prevrata od 27. marta 1941. godine.

*

O konferenciji, koju je Hitler sazvao navečer 27. marta povodom prvih vijesti o prevratu u Jugoslaviji (na kojoj su prisustvovali uz Hitlera ministar vanjskih poslova Trećeg Rajha von Ribbentrop, generalmajor Rintelen, generallajtnant Bodenschatz, pukovnik Schmundt, fregatni kapetan von Puttkammer, potpukovnik Scherf, major von Below, maior Christian, pukovnik Heusinger, potpukovnik Siverth, generalmajor von Waldau i dr.) sačuvan je zapisnik, koji je naslovljen kao *»Razmatranja o položaju u Jugoslaviji«* (»Besprechung über die Lage Jugoslawiens«, objavljeno u zborniku »Procés des grands criminels de guerre ...«, dokument pod oznakom PS-1746, knjiga XXVIII., str. 22 i slij.).

Prema tom dokumentu Hitler je (na toj konferenciji) u svom uvodnom izlaganju opisao položaj Jugoslavije nakon Dvadesetsedmog marta, te se posebno osvrnuo na njemačke planove, koji su uslijed toga poremećeni. Svoje izlaganje on je zaključio navodom, »da je Jugoslavija s obzirom na narednu »Marita« akciju, a napose s obzirom na tzv. »Barbarossa« pothvat – nesiguran faktor« (»Besprechung über die Lage Jugoslawiens«, objavljeno u spomenutom zborniku »Procés des grands criminels de guerre ...«, cit. izd. knjiga XXVII., dokument pod oznakom PS-1746, str. 22–25). Prema tom dokumentu on je tom prilikom kazao:

> »... Za nas je koliko iz političkih, toliko i iz vojničkih razloga sada povoljno vrijeme za spoznaju i ustanovljenje stvarnog stanja u toj zemlji. Da je prevrat vlade nastupio za trajanja akcije »Barbarossa«, posljedice toga bile bi za nas znatno teže ...«
> (Dokument »Besprechung über die Lage Jugoslawiens«, cit. izd.).

Razmotrivši cjelokupnu situaciju, koja je nastala u vezi s jugoslavenskim Dvadesetsedmim martom, Hitler je tada objavio svoju odluku za oružani napad na Jugoslaviju. O tome se u ovom dokumentu ističe:

»...Führer je odlučio, da ne čekajući na možebitne izjave lojalnosti od strane nove vlade preduzme pripreme, da se Jugoslavija *vojnički i kao država uništi* (podcrtao autor). Vanjskopolitički neće se postavljati nikakva pitanja ni ultimatumi. Uvjeravanja od strane jugoslavenske vlade, kojima se ubuduće nema vjerovati, uzet će se na znanje. Napadaj će otpočeti, čim za to budu spremljena potrebna sredstva i trupe ...«

(Isti dokument, cit. izdanje).

Karakteristična je žurba, kojom je Hitler odlučio izvršiti udar protiv Jugoslavije. Ne treba čekati, kaže on, nikakve izjave lojalnosti vlade generala Simovića, za koje je dakle on pretpostavljao da će uslijediti (kako je i bilo). Međutim, ovdje je najznačajnije to, da je Hitler odlučio uništiti Jugoslaviju i to »vojnički i kao državu«. Dosljedan svojoj agresorskoj praksi Hitler je i tom prilikom pokazao prezrenje prema međunarodnim običajima, čak i u slučaju otpočinjanja neprijateljstava. On naređuje, da se kod pripreme napada na Jugoslaviju pređe preko svih uobičajenih diplomatskih i drugih uzansa. Napad na Jugoslaviju treba bezuvjetno otpočeti. Pri tome je u ovom aktu dalje rečeno:

»... Ovdje se radi o tome, da se djeluje što je moguće brže. Pokušat će se, da se granične države na podesan način privedu na saradnju. Vojnička podrška protiv Jugoslavije ima se međutim tražiti od Italije (i) Mađarske, a u izvjesnom pogledu i od Bugarske. Na Rumunjsku otpada uglavnom zadatak, da drži pokriće prema Rusiji. Mađarski i bugarski poslanici *već su obavješteni* (podcrtao autor). Duceu će se još u toku današnjega dana odaslati obavještenje ...«

(Citirani dokument, isto izdanje).

Iz prednjega se vidi, da je Hitler donio odluku o napadu na Jugoslaviju već prije ovog sastanka, koji je dakle imao samo informativni karakter (za Hitlerove saradnike) uz direktivu, da se što prije razrade pojedinosti u vezi s oružanim udarom protiv Jugoslavije. Hitler je dakle još prije ovog sastanka obavijestio poslanike Mađarske i Bugarske o potrebi zajedničke oružane akcije. Mussoliniju je Hitler malo zatim uputio ovo pismo:

»Duce,

događaji me sile, da Vam, Duce, ovim najbržim putem saopćim moje tumačenje situacije kao i zaključke, koji iz toga proizlaze.

1. Od početka sam smatrao Jugoslaviju kao najopasnijeg faktora kod obračuna s Grčkom. Za njemački se zahvat protiv Trakije moglo, polazeći sa čisto vojno-strateškog stanovišta, jedva preuzeti odgovornost tako dugo, dok je držanje Jugoslavije ostajalo dvolično i ona imala mogućnost da ugrožava lijevi bok kolona u maršu.

2. Zbog toga sam učinio i poduzeo sve moguće da Jugoslaviju privučem u našu interesnu zajednicu. Nažalost, naša su nastojanja ostala uzaludna, odnosno započeli smo ih prekasno i tako nisu mogla pokazati pouzdane uspjehe. Vijesti današnjega dana ne ostavljaju nikakvu sumnju o zaokretu u jugoslavenskoj politici, koji predstoji.

3. Ne smatram situaciju katastrofalnom, ali je ipak *tako teška* (podcrtao autor), da s naše strane moramo izbjeći svaku pogrešku, ako želimo da na kraju, ipak, ne ugrozimo naš cjelokupni položaj.

4. Zbog toga sam naredio sve potrebno, da se uzmognem s potrebnim vojnim sredstvima suprotstaviti razvoju u pravcu krize. Već sam naredio izmjenu naših dispozicija za marš i u Bugarskoj.

Molim Vas, Duce, najsrdačnije, da idućih dana ne poduzimate više nikakve daljnje operacije u Albaniji. Smatram potrebnim da Vi sa svim raspoloživim snagama pokušate pokriti i zaštititi najvažnije prelaze iz Jugoslavije u Albaniju. Kod toga se ne radi o mjerama, koje na dulju etapu moraju biti djelotvorne, nego o ispomoći, koja za idućih četrnaest dana do tri tjedna može spriječiti da nastupi kriza.

Smatram potrebnim, Duce, da Vi pojačate snage na talijansko-jugoslavenskom frontu svim sredstvima i najvećom brzinom ...

5. Pozvao sam danas bugarskog i mađarskog poslanika i obojici povjerio brigu oko situacije i kod njih pokušao probuditi interes za slučaj oružanog zapleta, opisujući negativne i pozitivne posljedice, koje bi za njih kod toga nastupile. Jer, Duce, bez pomoći Mađarske i Bugarske, neće se moći operirati onom brzinom, koja bi eventualno bila neophodna zbog događaja ...«

(»Tajna pisma Hitler-Mussolini, 1940–1943.«, cit. izd. str. 47–49.)

Hitler u tom pismu ne govori sasvim otvoreno Mussoliniju o svojoj namjeri, da se Kraljevina Jugoslavija »uništi i vojnički i kao država«. On predviđa samo potrebu da se »s potrebnim vojnim sredstvima suprotstavi razvoju u pravcu krize«. Međutim, da bi to bilo jasnije, on ukazuje na svoj razgovor s mađarskim i bugarskim poslanicima, a pri tome uvjerava Mussolinija kako je neophodno da se oružanim snagama konačno riješi pitanje sigurnosti za uspješnu vojnu protiv Grčke, a to je Mussolinija tada najviše i interesiralo. Mussolini je odmah (28. marta 1941.) odgovorio Hitleru posebnim pismom, u kojemu je naglasio svoju spremnost i odlučnost za saradnju u oružanom udaru protiv Jugoslavije. U tome pismu Mussolini poručuje Hitleru uz ostalo i ovo:

»... Führeru,

ambasador v. Mackensen predao mi je Vaše pismo o situaciji, koja je nastala u Jugoslaviji nakon državnog udara. Želim Vam reći, da to što se dogodilo, primam mirno, jer me nije ni najmanje iznenadilo, osobito otkad sam opazio da su Jugoslaveni uoči potpisivanja u Beču izručili Stojadinovića Engleskoj.

Što se tiče mjera, koje situacija traži, saopćavam Vam:

1. Već sam lično izdao nalog generalu Cavalleru, da odgodi ofenzivu, koja je neposredno predstojala ...

2. Formacije pješadije nalaze se već u nastupanju prema sjevernom frontu u Albaniji i zauzimaju položaje duž triju cesta, kojima bi prolazio eventualni jugoslavenski napad.

3. Već su izdane zapovijedi, da se koncentrira sedam divizija na našem istočnom frontu Alpa; one će se spojiti s daljih šest, koje se već tamo nalaze i s 15.000 graničara stavljenih u stanje pripravnosti.

4. Sve će se pripreme dovesti što je moguće brže i bit će okružene apsolutnom diskrecijom.

5. U istoj zoni nalazi se druga zračna eskadrila u stanju pripravnosti.

6. Pored bugarske, i prije svega mađarske suradnje, treba računati i sa separatističkim tendencijama kod Hrvata, koje predstavlja doktor Pavelić ...

Htio bih Vam, Führeru, reći i to, da će rat – ukoliko postane neizbježiv – u Italiji biti jako popularan. I iz tog posljednjeg razloga dijelim Vaše uvjerenje, da će sadašnja kriza dovesti do potpunog i odlučnog uspjeha Osovine ...«

(»Tajna pisma Hitler–Mussolini, 1940.–1943.«, cit. izdanje, str. 50–51).

Mussolini je spremno prihvatio Hitlerov prijedlog i odmah poduzeo sve mjere, kojima se išlo za otpočinjanjem pripremljenog napada na Jugoslaviju. Treba međutim ovdje dodati i to, da prema ovom pismu Mussolini izgleda nije bio točno obavješten o političkim prilikama u Jugoslaviji; on naime vidi izvjestan neprijateljski akt u okolnosti, što je vlada Cvetković-Maček pred potpis Bečkog protokola (od 25. marta 1941.) protjerala iz zemlje Milana Stojadinovića. Kako svi znaci pokazuju, ova vlada nije to učinila zato da se suprotstavi silama Osovine (jer zašto bi onda potpisivala ugovor o pristupu Jugoslavije Trojnom paktu!), već je to učinjeno zato da Stojadinović kasnije u pogodnoj prilici (eventualno i dogovorno sa svojim fašističkim prijateljima) ne zbaci s vlasti vladu Cvetković-Maček.

*

Planovi Trećeg Rajha protiv Jugoslavije bili su ubrzo gotovi, a iz njih se razabire kako je teško državne vrhove sila Osovine pogodio jugoslavenski Dvadesetsedmi marta. Ali pored toga što se iz tih akata vidi i izraz revoltiranosti Hitlera i njegovih najbližih saradnika zbog prevrata u Jugoslaviji, ovi planovi pokazuju i imperijalističke smjernice protiv Jugoslavije, a do njih očigledno nije došlo istom poslije Dvadesetsedmog marta.

Plan za napad objavio je Hitler već 27. marta 1941., a ta brzina razotkriva pravi stav Trećeg Rajha prema Jugoslaviji. Očigledno je Hitler na spomenuto savjetovanje došao već s konkretnim smjernicama za oružani udar protiv Jugoslavije (kako to i proizlazi iz spomenutog dokumenta »Besprechung über die Lage Jugoslawiens«, cit. zbornik sa Međunarodnog vojnog suda u Nürnbergu, knjiga XXVIII., str. 22–25). Vidi se to napose iz završetka tog dokumenta PS-1746, gdje je zabilježeno:

»... Führerov operativni plan podudara se s već ustanovljenim vlastitim konstatacijama. Rok za otpočinjanje »Marita« plana može se već prema vremenskim prilikama zadržati za 1. IV. Nastup ostalih udarnih grupa moguć je, već prema prodoru, između 3. i 10. IV. Führer odgovara potvrdno na pitanje, da li će južne i zapadne grupe imati slobodu djelovanja za daljnje odvijanje operacija »Marita«, ako dođe do brzog prodora, ali zahtjeva da se operacije ne ispuste iz ruku, nego da se čvrsto vode.
Vrhovna komanda dostavit će do 3,00 sati pismeno svoje planove...«
(Citirani dokument, »Procés des grands criminels de guerre ...«, knj. XXVIII., str. 21 i d.).

Ratni plan njemačke Vrhovne komande dobio je naziv »Uputstvo 25« (»Weisung 25«). I taj je dokument bio objavljen na procesu protiv Hermanna Göringa i suoptuženih nacističkih prvaka pred Međunarodnim vojnim sudom. U njegovom uvodnom dijelu podvlači se kako je »vojni puč u Jugoslaviji izmijenio političko stanje na Balkanu«, te da stoga treba Jugoslaviju smatrati za neprijatelja »čak i onda, ako uskoro dade izjave o lojalnosti«. Zato ona »treba da bude što je moguće brže uništena«. U tu svrhu Hitler ovdje ističe namjeru da se »prodre u Jugoslaviju koncentriranom operacijom iz područja Rijeka–Grac s jedne strane, a s druge strane s područja oko Sofije u općem smjeru prema Beogradu i južno, te uništiti jugoslavensku vojsku, a osim toga krajnji južni dio Jugoslavije odsjeći od ostale zemlje i učiniti bazom za daljnje vođenje njemačko-talijanske ofenzive protiv Grčke ...« (Dokument objavljen u cit. zborniku »Procés des grands criminels de guerre«, knj. XXIII, str. 26–28). Hitler je u tom planu osim toga podvukao i to kako treba »iz gospodarskih razloga ... što brže omogućiti promet s Dunavom i zaposjesti borske rudnike bakra ...«

Politički planovi Trećeg Rajha, koji su istaknuti s tim u vezi, od naročitog su značaja za Jugoslaviju. Već je u prethodnom planu o napadu na Jugoslaviju Hitler naglasio da »treba zaoštriti unutrašnjepolitičko rastrojstvo u Jugoslaviji političkim obećanjima Hrvatima« (cit. dokument »Weisung 25«). S tim u vezi je 28. marta 1941., po Hitlerovom uputstvu, feldmaršal von Keitel razradio tzv. *»Smjernice za postupanje povodom pitanja propagande protiv Jugoslavije«.*

Iz ovih se »Smjernica« razabire koliko je vlada Trećeg Rajha vodila računa o političkim koristima, koje ona tom prilikom može izvući iz tadanjeg nesređenog stanja u Kraljevini Jugoslaviji, poimence iz bor-

bi oko njenog neriješenog nacionalnog pitanja. Službena propaganda Trećeg Rajha imala je prema tim uputama – da što obilnije iskoristi političke suprotnosti u Jugoslaviji, naročito s obzirom na hrvatsko-srpske odnose. Službena propaganda Trećeg Rajha imala je prema tome raditi na produbljavanju jaza između Srba i Hrvata sa tendencijom, da se Hrvati predobiju za »saveznićku pomoć« od strane Osovine i da istupe protiv Srbije. Zato se ovdje podvlačilo kako nacistička propaganda treba uvijek isticati da je »protivnik Njemačke isključivo srpska vlada«, koja je »usprkos dalekosežnim ustupcima i pored značajnih garancija krenula u rat protiv Njemačke«. Za vrhove Trećeg Rajha bilo je od sporedne važnosti to što je upravo Osovina udarila na Jugoslaviju, a ne obrnuto. Međutim, propagandi je bilo važnije da izopačavanjem i te činjenice nastoji da dođe do političkih koristi protiv Jugoslavije. Posebno je zanimljivo ono što se o unutrašnjepolitičkim prilikama u Jugoslaviji dalje kaže u tim propagandističkim »Smjernicama«:

»... Budući da su Srbi prema nesrpskim narodnim grupama Jugoslavije, a prije svega prema Hrvatima i Makedoncima, uvijek provodili bezobzirnu diktaturu, to ovima treba isticati, da njemačka vojska ne dolazi kao neprijatelj Hrvatima, Bosancima i Makedoncima. Šta više, ona ih želi sačuvati od toga, da ne budu na bojištu beskorisno poubijani od strane srpskih šovinista za engleske interese ...«

(Dokument PS-1746, objavlj. u zborniku »Procés des grands criminels de guerre ...«, knj. XXVIII., str. 35 i d.).

Tako je dakle daleko došlo do zaoštravanja političkih odnosa u staroj Jugoslaviji, da su osovinski napadači iščekivali značajnu korist od te svoje akcije produbljavanja tog rastrojstva. Propaganda Trećeg Rajha računala je prvenstveno na svoje dotadašnje profašističke agente, na tzv. »Petu kolonu«, koja se u Jugoslaviji dotle razvijala. Prema ostalima ta propaganda počinje i prijetiti, jer se i u tom aktu kaže:

»... No ako bi, međutim, ovi Ne-Srbi pod utjecajem englesko-srpske propagande ipak pružili otpor, tada je njemačka vojska prinuđena, da taj otpor slomi, ma gdje se on pokazao i ma od koga on dolazio ...«

(Isti dokument, cit. izvor).

Godinama se iz susjednih osovinskih zemalja pomagala protivjugoslavenska akcija u samoj Jugoslaviji. Separatistički elementi, i velikohrvatski i velikosrpski, nailazili su za to u njima svoje pomagače. Dok su iz Italije i Njemačke tamošnji državni vrhovi podržavali na pr. vladu Milana Stojadinovića, istovremeno su ti isti elementi potpomagali rovarenja ustaških emigranata i na druge načine omogućavali razne unutrašnje političke akcije protivnika Jugoslavije. Jugoslavenski Dvadesetsedmi mart postao je sada povod za punu raspojasanost te protivjugoslavenske akcije i nju je u punoj mjeri razotkrivao ovaj dokument nacističke propagande uoči osovinskog napada na Jugoslaviju.

Plan Trećeg Rajha o raskomadanju Jugoslavije bio je samo završna linija u toj dosljednoj i upornoj protivjugoslavenskoj akciji. U vezi s Hitlerovim naređenjem (od 27. marta 1941.) da se Jugoslavija »uništi i vojnički i kao država« donesen je i plan o njenom raskomadanju, koji je dobio naziv *»Prethodne smjernice za podjelu Jugoslavije«*. Hitler je naime još prije napada na Jugoslaviju dao konkretne upute za podjelu Jugoslavije. Područje jugoslavenske *Štajerske i Kranjske* (u sastavu Kraljevine Jugoslavije) imalo se priključiti Trećem Rajhu kao »Gau Steyermark«. Sjeverni dio Kranjske sa graničnom linijom, koja je išla prema jugu ka Savi, a sjeverno od Ljubljane, imao se prisajediniti Koruškoj. To područje Kraljevine Jugoslavije imalo se prisajediniti Trećem Rajhu kao njegov integralni, sastavni dio. *Prekomurje* bilo je po toj odluci izručeno Mađarskoj – »prema historijskoj granici«. Istodobno je predviđeno i preseljenje Njemaca, koji žive u sjevero-zapadnom dijelu toga područja, s tim da se to pitanje riješi kasnijim sporazumom između Trećeg Rajha i Mađarske. *Banat* je prema Hitlerovoj naredbi bio ovako podijeljen: područje Banata od mjesta, gdje Drava siječe mađarsku granicu pa do ušća Tise u Dunav, imalo je pripasti Mađarskoj; ostali dio Banata (»istočno od Tise«) trebao je doći »pod njemačku zaštitu«, a isto tako i »susjedno područje južno od Dunava prema istoku«. Time se »stavlja pod njemačku zaštitu« isto tako i sjeverni dio Srbije (od ušća Morave u Dunav linijom od Požarevca i Petrovca do Knjaževca i Kalne) prema jugoistoku, pri čemu je naročito za borsko područje ovdje bilo predviđeno da se i ono stavlja »pod nadzor Vrhovne komande vojske«. Područje *»Južne Srbije«* kao »područje s bugarskim etničkim Makedoncima – kako se kaže u tom njemačkom aktu – pripada bez obzira na etničku granicu Bugarskoj«. Privremeno će Vrhovna komanda njemačke vojske odrediti granicu teritorija, koji ima pripasti Bugarskoj. Takozvano područje *»Stare Srbije«* (kako se ono naziva u tome aktu) treba da dođe »pod njemačku vojnu upravu«. *Hrvatska* je prema tom njemačkom aktu »unutar narodnosnih granica« imala postati »zasebna država«. U ovim je »Smjernicama« dodano o tome i slijedeće: »S njemačke strane ne smije biti nikakvog miješanja u unutrašnje političke odnose«. Hipokrizija vrhova Trećeg Rajha išla je dakle tako daleko, da je i u pogledu Hrvatske formuliran takav dodatak, ma da je bilo sasvim očigledno, kako u kontinentalnoj Evropi, kojom je ovladala vojska Trećeg Rajha, nema niti jednog jedinog područja, koje ne bi bilo pod kontrolom njemačkih vojnih vlasti, odnosno u čije se unutrašnje poslove ne bi više ili manje miješale njemačke vojne vlasti. Što se tiče »preostalog dijela *Bosne i Hercegovine* kao i *Crne Gore«* rečeno je u ovom njemačkom planu, da je »političko uređenje ovih predjela ostavljeno Italiji ...« Istim planom predviđena je i mogućnost »uspostave jedne samostalne Crne Gore ...« (Vorläufige Richtlinien für die Aufteilung Jugoslawiens« od 3. aprila 1941., objavljeno u zborniku »Procés des grands criminels de guerre ...«, knjiga XXVII., strana 702., dokument pod oznakom C170).

Hitlerov plan o raskomadanju Jugoslavije polazio je od pretpostavke, da će Kraljevina Jugoslavija u narednom ratu s Osovinom biti zaista uništena »i vojnički i kao država«. Hitler je dakle pretpostavljao tzv. *»debelaciju«* Jugoslavije. Propaganda Trećeg Rajha je zaista poslije dvanaest dana Hitlerovog »pobjedonosnog« aprilskog rata objavljivala kako »Kraljevina Jugoslavija više ne postoji«. Polazeći od te fikcije, Treći Rajh je prikazivao kao da postupa u skladu s odredbama međunarodnog prava, kada je raskomadao Kraljevinu Jugoslaviju prema ovim Hitlerovim direktivama. Ali takvo postupanje okupatora stajalo je u oštroj suprotnosti s međunarodnim pravom (napose s odredbama Haških Konvencija »o pravilima suhozemnog rata« od 1899. i 1907.), te je stoga Međunarodni vojni sud u Nürnbergu (svojom presudom od 1. oktobra 1946.) sasvim u skladu s međunarodnim pravom ovakav postupak obilježio kao kršenje međunarodnog prava i prema tome u tome vidio elemente ratnog zločina.

JUGOSLAVIJA UOČI OSOVINSKOG NAPADA

U Jugoslaviji se iščekivalo, da će poslije Dvadesetsedmog marta vlada generala Simovića krenuti sad novim putevima, suprotnim od političkog kursa vlade Cvetković-Maček. Vjerovalo se, da izvršeni prevrat zaista predstavlja prekretnicu, koja će se odraziti i u unutrašnjem i u vanjsko-političkom životu. Međutim, naredni događaji pokazivali su, da se takva iščekivanja nisu ostvarila.

Treba svakako uzeti u obzir i stanje, u kojemu je došlo do te nove jugoslavenske vlade. Vanjskopolitički položaj zemlje bio je vrlo težak; zemlja se zaista nalazila u neposrednoj opasnosti od skore osovinske agresije. Osim toga ovdje valja ukazati i na to, da je ta vlada i po svome sastavu malo obećavala, da bi htjela i mogla provesti neke radikalnije reforme i u unutrašnjem i u vanjskopolitičkom pogledu. Konačno, valja uzeti u obzir i suviše kratko vrijeme, koje je ta vlada djelovala u veoma prekarnim, ili točnije u zapravo katastrofalnim općim prilikama.

Simovićeva vlada imala je prema jugoslavenskoj javnosti predstavljati neku *koncentraciju*. Ali ona to u stvari nije bila. U njoj nisu bile predstavljene sve političke važnije grupe u Jugoslaviji, a napose u njoj nije bilo ni predstavnika Komunističke partije Jugoslavije. Prema toj stranci – još uvijek u ilegalnosti! – vlada je zadržala uglavnom jednaki stav kao i njezine prethodnice. Iako su komunisti u znatnoj mjeri pomogli da je uopće i došlo do Dvadesetsedmog marta (svojom prethodnom akcijom protiv režima Cvetković-Maček), te ma da je Komunistička partija Jugoslavije istupila u prilog državne promjene (s Dvadesetsedmim martom), nova vlada je uglavnom ostala na starim linijama buržoazije protiv komunista. Razumljivo je, i tu je govorio prvenstveno klasni interes buržoazije!

Vlada generala Simovića nije razradila svoj program. Predsjednik vlade je, istina, objavio Deklaraciju, ali se odatle ipak nisu mogle razabrati sasvim određene linije vladinog programa, osim što je općenito rečeno o teškom položaju zemlje. Pitanje je da li je tadanji položaj zemlje nametao potrebu, da vlada iziđe pred narod s konkretnim programom. Jedan od osnovnih razloga za taj propust bio je vanjskopolitički položaj zemlje; strah pred agresijom sila Osovine spriječio je očigledno vladu, da jasno i otvoreno kaže svoje namjere. No za unutrašnje političke prilike taj razlog nije postojao. U tom je pogledu međutim vladin heterogeni sastav onemogućavao da jasno i jedinstveno istupi s obzirom na osnovna, još uvijek neriješana pitanja u državi.

UNUTRAŠNJEPOLITIČKI STAV SIMOVIĆEVE VLADE

Položaj Jugoslavije nakon Dvadesetsedmog marta bio je sav u znaku iščekivane osovinske agresije. To je svakako jedan od razloga, koji su uvjetovali vladin stav prema unutrašnjepolitičkim problemima i s kojima se donekle opravdavalo njezinu neaktivnost na tome području. Ovdje je uglavnom ostalo sve po starom, a to je naročito važilo za Banovinu Hrvatsku, gdje se s promjenom vlade od 27. marta inače ništa u bitnosti nije izmijenilo.

U pogledu socijalnog pitanja Simovićeva vlada nije ni isticala nikakve naročite reforme. Ostala je tu pri starom, a to je osvjetljavao i sam njezin klasni sastav, kao i spomenuti stav prema komunistima. Radikalnih socijalnih reformi nije od te vlade nitko ni očekivao, ali se ipak pretpostavljalo, da će novi državni vrhovi ipak prema tom problemu pokazati više volje. Maršal Tito je o tome napose kazao na V. Kongresu KPJ:

> »... Pod pritiskom masa vlada Cvetković-Maček pala je i došla je vlada Simovića, koja je morala dati izvjesne slobode, pustivši ujedno iz logora i internirane antifašiste i komuniste. Međutim, drugovi, Maček je u Hrvatskoj, gdje je on bio na vlasti, odbio da bilo što promijeni u tom pogledu, jer su ustaše bili čvrsto zasjeli u njegovoj stranci«
> (Materijali sa V. Kongresa KPJ, cit. zbornik, str. 60–61).

Na području Banovine Hrvatske ostali su i dalje po zatvorima mnogi antifašisti, među njima brojni komunisti. Banska vlast ih nije htjela pustiti iz zatvora.

> »Preko 200 partijskih aktivista – kaže se u spomenutom Političkom referatu – među njima oko 90 vodećih ljudi Partije, koje je Maček predao ustašama, a ovi ih onda pobili – bio je to ... veliki gubitak ...«
> (Cit. zbornik materijala sa V. Kongresa KPJ, str. 61).

Na taj su način poubijani mnogi istaknuti antifašiste, među njima Božidar Adžija, Otokar Keršovani, i drugi. Vrhovi u Banovini Hrvatskoj su na taj način ove ljude izručili okupatorima, premda su znali i znati morali, što im ovi (kao komunistima) pripremaju. Tadašnji ministar unutrašnjih poslova, dr. Srđan Budisavljević izjavio je (piscu ovih redova), da je on odmah poslije Dvadesetsedmog marta, među prvim svojim mjerama kao novi ministar, obavijestio i bansku vlast u Zagrebu o zaključku vlade, da se odmah puste na slobodu svi zatvoreni antifašisti, dakle i komunisti. To međutim banska uprava u Zagrebu nije učinila. Nije se tu radilo o pitanju prestiža, odnosno o nekom zadiranju centralne vlade u kompetenciju banske vlasti Banovine Hrvatske, jer je ministar Budisavljević preporučio Banovini Hrvatskoj, da i ona na svome području postupi u skladu sa zaključkom vlade. Ovdje se više radilo o antikomunističkom stavu proosovinskih elemenata, koji su se uvukli u vrhove Banovine Hrvatske i doveli do toga da su ti zatvoreni antifašisti po dolasku njemačkih trupa u Zagreb (10. aprila) bili izručeni ustašama, koji su ih umorili.

Zanimivo je nadalje, da je Simovićeva vlada na svojoj sjednici od 12. aprila 1941. donijela i daljnju odluku –

> »... da se amnestiraju svi politički kažnjenici po Zakonu o zaštiti države ... osim špijunaže i izdaje ...«
>
> (Fotokopija zapisnika sa te sjednice u arhivu Instituta za historiju države i prava u Zagrebu).

Bila je to svakako zakašnjela mjera koja više nije imala, a nije ni mogla više imati, ikakvog praktičnog smisla. Zemlja je već znatnim dijelom bila okupirana, vlast u rasulu, vojska razbijena, a sudovi ili prazni ili u iščekivanju, da u novim prilikama otpočnu rad za nove vlastodršce. Očigledno, ta je odluka bila tek manifestacija nekog zakašnjelog liberalizma, koji je rječito govorio kako bi bilo mnogo korisnije, da je do takvih mjera došlo nešto prije.

Što se tiče *nacionalnog pitanja* Simovićeva vlada izjavila je svoju odlučnost da čuva zatečeno državnopravno stanje. Radilo se tu o Banovini Hrvatskoj. Maček je pristao (27. marta 1941.) da HSS uđe u Simovićevu vladu istom iza kako mu je zajamčeno da će se održati državnopravni status quo, naime da se neće mijenjati položaj Banovine Hrvatske, kako je on bio reguliran Uredbom o Banovini Hrvatskoj u skladu sa Sporazumom Cvetković-Maček. I vlada generala Simovića izjasnila se za očuvanje tog status quo-a. Dalje ona u pogledu rješavanja nacionalnog pitanja nije išla, a niti su se vidjeli za to ikakvi znakovi u toj vladi.

U unutrašnje političkom pogledu general Simović je u svojim Memoarima (od 1957.) istakao kao glavni zadatak, da se održi zatečeno državnopravno uređenje. On je naglasio kako je na području unutrašnje politike glavna briga njegove vlade bila:

»... Zadržavanjem Dr. Mačeka i ostalih hrvatskih pretstavnika, kao i pretstavnika Slovenaca, da održi jedinstvo i slogu naših naroda i sačuva celinu Jugoslavije, da time utiče na raspoloženje naroda u dotičnim pokrajinama i na duh i moral vojnika iz tih oblasti i njihovu volju za odbranu zemlje, da bi se paralisala propaganda spoljnih i unutrašnjih neprijatelja, koja je imala za cilj, da razbije naše narodno jedinstvo i unese rasulo u redove naše oružane sile i stanovništva ...«
(Memoari generala Simovića, arhiv Instituta za historiju države i prava u Zagrebu, fascikl 1941.).

Sasvim je razumljivo, da je čitava djelatnost Simovićeve vlade u onom kratkom razdoblju (od 27. marta do neprijateljskog napada) bila u tome da se u vezi s neposrednom osovinskom opasnošću učini što je moguće više za otklanjanje iščekivane agresije. Kako se ta vlada dakle odnosila prema tadašnjim vanjskopolitičkim zadacima?

VANJSKOPOLITIČKI STAV SIMOVIĆEVE VLADE

Način pojave vlade generala Simovića uvjetovao je i njen vanjskopolitički kurs. Ogorčenje naroda i neslaganje zavjereničkih oficirskih krugova pokazivali su, da ta vlada ne može proslijediti putem njene prethodnice, koja je potpisala Bečki protokol o pristupu Jugoslavije Trojnom paktu. Vladi generala Simovića ne može se odreći, da je s takvom namjerom ona i nastala, makar da su u nju ušli i političari (kao na pr. Vladimir Maček), koji su kao članovi prijašnje vlade (Cvetković-Maček) pristali uz proosovinsku orijentaciju, izraženu potpisom spomenutog ugovora od 25. marta u Beču. Simovićeva vlada stvorena je dakle s vanjskopolitičkom orijentacijom protiv politike pristajanja Trojnom paktu. U tom pogledu imali su pravo državni vrhovi Trećeg Rajha, koji su (kao Hitler) ocjenili jugoslavenski Dvadesetsedmi mart kao promjenu vanjske politike Jugoslavije i to u pravcu protivnom od onog, koji je izražen u Beču 25. marta.

Međutim, strah pred mogućnošću osovinske agresije doveo je u redovima vlade generala Simovića (vjerojatno ne kod svih njenih članova!) do postepenog napuštanja prvotno istaknute vanjskopolitičke orijentacije suprotno onoj vlade Cvetković-Maček. Ubrzo se osjetilo da ta vlada stoji zapravo između jednog i drugog političkog smjera, a po nekim znacima da pokazuje čak i pripravnost da se vrati na teren odiozne proosovinske politike na bazi priznavanja ugovora od 25. marta.

General Simović je u svojim zapisima naglasio, da je glavni zadatak njegove vlade bio da sačuva zemlju od preranog osovinskog napada. Vlada je prema njegovim riječima odlučila (na svojoj prvoj sjednici) da prema Njemačkoj i Italiji »provodi politiku neizazivanja, kako im se ne bi dao povod za napad, a sa ciljem da dobijemo bar neophodno

potrebno vreme za izvršenje mobilizacije i koncentracije ...« (Simovićev pismeni izvještaj Generalštabu JNA od 28. juna 1946., koji se danas nalazi u arhivi Vojnoistorijskog instituta JNA u Beogradu, a fotokopija u Institutu za historiju države i prava u Zagrebu). Ovo je – kazao je gen. Simović dalje – bilo neophodno napose stoga – »što su se prema našim granicama – naročito u Bugarskoj – nalazile neprijateljske jake snage, poglavito motorizovane i oklopne, potpuno spremne za operacije protiv Grčke i Turske, a koje su mogle biti lako upotrebljene protiv nas ...« (isti izvještaj).

U spomenutom cilju general Simović je odmah poslije preuzeća vlasti otpočeo razgovore sa predstavnicima nekih stranih država u Beogradu. Među prvima – kaže on – otpočeo je pregovore s otpravnikom poslova SSSR-a u Beogradu, Viktorom Lebedjejevim i to radi »zaključenja ugovora o uzajamnoj pomoći« (Memoari generala Simovića, str. 2). Oko 1 sat po ponoći 1. aprila 1941. donio mu je Lebedjev hitnu poruku sovjetskog ministra spoljnih poslova Molotova, da vlada SSSR-a prima jugoslavensku ponudu, te stoga neka se odmah u Moskvu uputi delegacija radi zaključenja predloženog ugovora. Vlada je odmah odredila delegaciju na čelu s Milanom Gavrilovićem, tadanjim jugoslavenskim diplomatskim predstavnikom u Moskvi; kao članovi te delegacije upućeni su avionom istog dana u Moskvu pukovnici Božin Simić i Dragutin Savić. Gavrilović je generala Simovića izvjestio (noću između 3. i 4. aprila) da pregovori s Molotovom teku »u punoj saglasnosti za zaključenje ugovora o uzajamnoj pomoći ...« (cit. Memoari gen. Simovića, str. 2). Međutim, 4. aprila došao je drugi Gavrilovićev izvještaj, »da nam Rusi nude ugovor o neutralnosti« (cit. izvor, str. 2). Do te iznenadne promjene stava sovjetske vlade došlo je navodno »po ličnom naređenju Staljinovom«. Simović je na to preporučio jugoslavenskom poslaniku, da poradi na tome neka se zaključi barem ugovor o prijateljstvu i nenapadanju. Takav ugovor potpisan je noću između 5. i 6. aprila; izgleda da je antidatiran, te da je potpisan kada je već otpočeo osovinski napad na Jugoslaviju.

S britanskim poslanikom Ronaldom Campbell vođeni su istovremeno razgovori o savezničkoj pomoći; Campbell je insistirao na dolasku ministra Edena u Beograd, što je Simović odbio s obzirom na to, da bi Edenova posjeta Beogradu očigledno bila povod za napad od strane Trećeg Rajha. Mjesto Edena stigli su u Beograd (31. marta i 1. aprila) Edenov šef kabineta Pearson Dikson s generalom Dealom i tom je prilikom ponuđen »savez s garantijom za budućnost, zahtevajući da mi odmah napadnemo Nemce u Bugarskoj i Talijane u Albaniji, da bi pomogli Grčku, koja se nalazi u kritičnoj situaciji« (cit., str. 2). Međutim na traženje pomoći od strane saveznika odgovorio je general Deal – »da britanska flota ne može ući u Solunski zaliv, ni u Jadransko more i da nam ne može pružiti nikakvu pomoć«, odnosno »da od Engleza ne možemo očekivati pomoć, već što nam bude potrebno, da otmemo od Italijana« (cit., str. 3).

Što se tiče »diplomatskih napora da se Hitlerov napad odloži« (cit., str. 3). general Simović navodi u svojim Memoarima, da je min. spoljnih poslova Momčilo Ninčić vodio razgovore s poslanicima Njemačke i Italije u Beogradu »i obavestio ih, da Jugoslavija nema nikakve agresivne namere i da je državni udar od 27. marta izvršen iz razloga unutrašnje politike« (cit., str. 2). Talijanski poslanik Mamelli izjavio je generalu Simoviću (1. aprila), da je Mussolini navodno odlučio da preduzme posredničku ulogu između Jugoslavije i Trećeg Rajha, te da stoga poziva Simovića neka on lično dođe u Rim; vlada gen. Simovića bila je navodno protiv prihvata tog Mussolinijevog poziva – »smatrajući Mussolinijev poziv kao klopku« (cit., str. 4).

Iz nekih drugih podataka o djelatnosti Simovićeve vlade tih dana, dobiva se nešto drukčije objašnjenje o tome. Tako na pr. Konstantin Fotić bivši jugoslavenski poslanik u S. A. D. u svojoj knjizi »The War we lost« (New York, 1948.) piše, da je vlada generala Simovića na razne načine pokušavala da kod državnih vrhova Trećeg Rajha popravi težak dojam Dvadesetsedmog marta. Fotić navodi s tim u vezi, da je Simovićeva vlada (navodno 28. marta) uputila vladama Trećeg Rajha i Italije telegrame, kojim izjavljuje kako – »kraljevska vlada ostaje vjerna načelu poštivanja međunarodnih ugovora, pa prema tome i protokolu u Beču od 25. marta« (cit., str. 88). Bivši predsj. vlade Drag. Cvetković u polemici oko odgovornosti za 25. i 27. marta piše, da je ministar vanjskih poslova M. Ninčić navodno 3. aprila 1941. uputio svima jugoslavenskim poslanstvima »cirkular« ove sadržine:

> »Prvo pitanje, koje se pojavilo pred kraljevskom vladom bilo je pitanje odnosa sa Nemačkom i Italijom, kao i gledanje na Trojni pakt. S tim u vezi saopštio sam ovdašnjem nemačkom i italijanskom poslaniku, da *Kraljevska vlada ostaje verna principima poštovanja zaključenih ugovora,* pa prema tome *protokolu u Beču* od 25. marta o. g. (ovo mjesto podcrtao autor), da je njena glavna briga održavanje politike dobrih i prijateljskih odnosa sa Nemačkom i Italijom i da će nastojati najodlučnije da ne bude umešana u današnji sukob.«
>
> (Objavljeno u članku pod naslovom »Istina« o 25. i 27. martu« u ciklusu pod naslovom »Dokumenti o Jugoslaviji«, »Dokumentacija«, str. 34–35).

Navode iz takvih, emigrantskih izvora, treba uzimati s posebnom rezervom, te prema tome valja cijeniti i gornji podatak. Ali, pod pretpostavkom da su ti navodi ipak tačni, nameće se pitanje o odnosu tadanjeg ministra vanjskih poslova Ninčića prema čitavoj vladi generala Simovića, naime – da li je takvo gledanje na Trojni pakt (Ninčićevo) odgovaralo i stanovištu cijele vlade? Vlada je imala razloga da prema Osovini taktizira, kako bi se izbjeglo oružanom napadu ili – kako kaže general Simović, da se dobije što više na vremenu radi najhitnije pripreme za obranu zemlje. Ali (ako je tačan) prednji stav ministra

Ninčića, on znači radikalno skretanje od političke linije Dvadesetsedmog marta. To predstavlja očitu suprotnost sa svim onim načelima, koji su i doveli do državnog prevrata.

Vlada generala Simovića održala je o vanjskopolitičkom položaju zemlje sjednicu već 27. marta. Evo što o tome kaže general Simović u spomenutim svojim Memoarima:

»... Ministru spoljnih poslova stavljeno je u zadatak: da obavesti strane predstavnike o izvršenoj promeni i naročito nemačkog i italijanskog poslanika, da su ta promena i uklanjanje Namesničkog režima i vlade D. Cvetkovića izvršeni iz razloga unutrašnje politike i nezadovoljstva naroda s istom; da preduzme mere za otklanjanje ratne opasnosti ili bar odlaganje Hitlerovog napada, kako bi se dobilo vreme za najpotrebniju i hitnu pripremu zemlje za rat, propuštenu od prethodne vlade. Ministar unutrašnjih dela ovlašćen je da preduzme potrebne mere za održanje reda i bezbednosti u zemlji i da odmah naredi raspuštanje koncentracionih logora i puštanje političkih lica na slobodu. Ministar vojni ovlašćen je da naredi mobilizaciju oružanih snaga i preduzme mere za bezbednost zemlje od opasnosti spolja.

Na drugoj sednici, kojoj je prisustvovao i ban Hrvatske banovine Dr. Šubašić kao izaslanik Dr Mačeka, ministar spoljnih poslova Dr. M. Ninčić referisao je o razgovorima, koje je vodio s nemačkim poslanikom v. Heeren-om i italijanskim poslanikom Mamelijem i merama za smirivanje situacije; ministar unutrašnjih poslova Dr. Budisavljević referisao je o unutrašnjoj situaciji, raspoloženju naroda, preduzimanju mera za održanje reda i bezbednosti i o izvršenju vladine odluke za raspuštanje koncentracionih logora; ministar vojni general Ilić obavestio je vladu o položaju i stanju naših oružanih snaga i preduzetim merama za mobilizaciju vojske i bezbednost zemlje i podneo predlog za postavljanje armiskog generala Dušana Simovića za načelnika štaba Vrhovne komande, koji je predlog jednoglasno primljen; ostali ministri izvestili su u kratko o stanju u pojedinim resorima ...«

(Iz pisma generala D. T. Simovića od 19. IX. 1959. upućenog autoru).

Teško je pretpostaviti, da bi ministar vanjskih poslova sâm na svoju ruku mogao davati slične upute diplomatskim predstavnicima Jugoslavije. Istina će vjerojatno biti negdje po sredini, između spomenutog uvjeravanja generala Simovića i prednjeg postupka ministra Ninčića. Dovedemo li to u vezu sa spomenutim kombinacijama o putu obiju potpredsjednika vlade (u Rim i Berlin), onda dolazimo do zaključka o vanjskopolitičkom stavu te vlade: da ona nije bila za produžavanje politike pristajanja uz Trojni pakt, ali da se sticajem prilika ipak tome i protiv svoje volje donekle približavala.

U danima poslije Dvadesetsedmog marta izgledalo je kao da su u Jugoslaviji nestale stare građanske političke stranke. Oni političari, koji su dotle toliko puta istupali oko rješavanja političke krize, bilo na strani vlade, bilo na strani opozicije, u novo stvorenoj situaciji sad su zamukli. Njih se tih dana nije čulo, makar da je to bilo nužno s obzirom na dezorijentaciju, koja je tada zavladala u jugoslavenskoj javnosti. Ali dok su građanske stranke iščezle s političke pozornice, javila se tih dana politička stranka, koja je već godinama dotle stajala u dubokoj ilegalnosti, dotle proganjana i od vladine i sa opozicione strane. Iako sama formalno još uvijek pod režimom »Obznane«, Komunistička partija Jugoslavije je istupila tih dana s pojačanom aktivnošću, da pred neposrednom opasnošću od osovinskog napada pozove narod Jugoslavije na okup i na pripremu da se obrani sloboda i nezavisnost zemlje. U tom je smislu Centralni komitet KPJ 30. marta 1941. objavio proglas, u kojemu je istaknuto:

»NARODI JUGOSLAVIJE!

RADNICI, SELJACI I GRAĐANI, VOJNICI, PODOFICIRI I OFICIRI!

Ovih smo dana bili svedoci nečuvene izdaje nad narodima Jugoslavije sa strane prošle vlade Cvetković-Maček-Kulovec. Umesto da se zadovolje neodoljive težnje naroda i stvori pakt o uzajamnoj pomoći sa velikom i miroljubivom zemljom – Sovjetskim Savezom – radi očuvanja nezavisnosti naroda Jugoslavije, radi izbegavanja ratnog sukoba i spasa zemlje od ratnog pustošenja, ranija vlada je kapitulantski izdala narode Jugoslavije i pristupila Trojnom paktu osovinskih imperijalističkih osvajača. Pod snažnim pritiskom narodnog revolta na čelu sa Komunističkom partijom Jugoslavije ta protivnarodna izdajnička vlada zajedno sa Pavlom Karađorđevićem bila je zbačena i zamenila ju je nova vlada generala Dušana Simovića, od koje narod ima pravo da očekuje da će izvršiti njegove zahteve koji predstavljaju za narodne mase pitanje njihovih sloboda, njihove nezavisnosti, njihovog opstanka, njihova života, njihov spas od ratnih strahota – zahteve koji znače: mir, hleb i slobodu.

Narodi Jugoslavije sada očekuju ostvarenje svojih zahteva od ove vlade, traže hitna dela, i ne mogu i neće se zadovoljiti samo obećanjima i odgađanjima pod raznim izgovorima. Došlo je do promene vlade, ali se još uvek ne vidi jasna promena dosadašnje i unutrašnje i spoljne politike. Nova vlada još se nije izjasnila o tome kako će se odnositi prema Sovjetskom Savezu, da li će uspostaviti tesne prijateljske veze sa ovom moćnom socijalističkom zemljom i stvoriti s njom pakt o uzajamnoj pomoći, rastrgnuti izdajnički i kapitulantski ugovor o pristupanju Trojnom paktu, koji predstavlja sramotu i poniženje za naše narode.

Nezavisnost naroda Jugoslavije nalazi se u strašnoj opasnosti. Svaki minut je dragocen za uklanjanje te opasnosti. Narodne mase Jugoslavije traže preduzimanje hitnih mera sa strane današnje vlade – traže hitno ostvarenje pakta o uzajamnoj pomoći od Sovjetskog Saveza ...« (Arhiv historijskog odjeljenja Centralnog komiteta Kom. partije Jugoslavije u Beogradu).

Raspoloženje u Jugoslaviji tih dana bilo je veoma teško, u znaku neposredne opasnosti od upada oružanih snaga sila Osovine. Odmah nakon prvih vijesti o uspjelom državnom prevratu na mnogim je stranama u zemlji došlo do masovnih manifestacija stanovništva u prilog te promjene. Po mnogim je jugoslavenskim gradovima već od rane zore došlo do masovnog saglašavanja s nastalom promjenom u državi. Tako je na pr. u Beogradu već u samu zoru došlo do manifestacija, koje su pokazivale da je narod toga grada odlučan u obrani nezavisnosti zemlje, te da pozdravlja rušenje namjesničkog režima, a napose vlade Cvetković–Maček. Kako piše beogradski list »Politika« (od 28. marta 1941.) sve su gradske ulice bile prepunjene narodom, a na samom centru grada došlo je do oduševljenih manifestacija za izvršenu državnu promjenu, pri čemu su se sa svih strana čuli zahtjevi građana, da se sa Sovjetskim Savezom sklopi ugovor o pomoći i savezu, te da se urede savezнички odnosi sa zapadnim antifašističkim velesilama. »Politika« završava opise tih manifestacija s konstatacijom, da one svojom masovnošću i jednodušnošću pokazuju odlučnost naroda da brani svoju slobodu, te da je spreman čak i na najteže žrtve.

I u drugim jugoslavenskim krajevima, napose po većim mjestima došlo je već 27. marta do sličnih manifestacija, koje su se na nekim stranama ponavljale i sutradan. Sve je to pokazivalo, da narod Jugoslavije uglavnom odobrava nastalu promjenu i da traži nove puteve u državnoj politici, kako u unutarnjem, tako i u vanjskopolitičkom pogledu.

Pa ipak bilo je i drugih znakova, koji su razotkrivali drukčije raspoloženje, istina, jedne razmjerno manjebrojne skupine. Već tih dana nije moglo ostati sakriveno, da ima i onih, koji nisu bili saglasni sa spomenutim manifestacijama saglasnosti s Dvadesetsedmim martom. Pojavljivali su se, naime, nerijetki pojedinci, koji su u atmosferu strahovanja od mogućeg napada Osovine unosili i elemente rastrojstva, koji su ionako teško stanje zemlje prikazivali kao bezizlazno i na razne načine slabili otpornost zemlje nasuprot iščekivanoj osovinskoj agresiji.

Među takvima bilo je znatnim dijelom onih, koji su uviđajući tešku političku situaciju zemlje, a veoma slabu vojnu spremu Jugoslavije, postepeno padali u očajavanje i u svom beznađu sami bez zle namjere širili oko sebe paničarstvo. Bilo ih je sve više, koji su ukazivali na golemu premoć tada još pobjedonosne osovinske ratne mašine, te s obzirom na vojnu nespremnost Kraljevine Jugoslavije preporučivali, da se »ipak iznađe zajednički jezik s Osovinom«. Bilo je mnogo njih, koji su

vjerovali u neko – političko čudo i raznosili kako »Hitler neće napasti Jugoslaviju«, te su kroz to i sebe i druge uljuljkivali u neku fantastičku »neutralnost«.

No u toj općoj pometnji i strahovanju onih, koji su bili za održanje Jugoslavije, ali su panično strahovali za njezinu sudbinu na očigled osovinskog oružanog udara, počeli su se sve to jače isticati i oni, koji su bili zlonamjerni, koji su svjesno i zlonamjerno širili raznovrsne alarmantne vijesti, da bi tako u uznemireno građanstvo unijeli još više uzbuđenja, kao i da bi što više raspirili rastrojstvo, koje je i dotle već u zemlji bilo vrlo veliko, da bi tako uništili i ono malo preostale obrambene snage zemlje u času, kada je neprijatelj već stajao pred vratima Jugoslavije.

Petokolonaštvo je i dotle u Jugoslaviji postojalo. Mnogobrojni njemački »turisti« nisu uzalud godinama već prije Dvadesetsedmog marta krstarili našim krajevima. Oni su nalazili (ili su već otprije imali) veze sa raznim protivjugoslavenski orijentiranim domaćim elementima, koji su im i ranije pomagali u njihovoj akciji, a ovi su »turisti« s njima stvarali planove za razaralačku djelatnost na razbijanju Jugoslavije. Poslije Dvadesetsedmog marta ove su se neprijateljske snage upravo raspojasale. Istina, njemački »turisti« su otputovali, njih se dakle više nije čulo, ali iza njih ostao je njihov trag, mnogi rezultati njihovoga razaralačkog djelovanja, ostali su nerijetki šovinistički, proosovinski elementi, koji su se dotle više ili manje prikrivali pod raznim vidovima. »Peta kolona« ispoljavala se sada sve to jačim, poraznijim svojim akcijama.

Naročito područje njezinog djelovanja bilo je ondje, gdje je to bilo olakšano tadanjim još neriješenim nacionalnim pitanjem. Osobito aktivni postali su ti profašistički elementi u prvom redu po Banovini Hrvatskoj. I dotle su oni ovdje radili po raznim velikohrvatskim, frankovačkim organizacijama, napose prikrivenim vjerskim nazivima (kao što je to na pr. bilo tzv. »Veliko križarsko bratstvo« i slično); iz tih se krugova dosljedno i dotle raspirivalo šovinističku mržnju posredstvom raznih velikohrvatskih, ustaških i klerofašističkih publikacija, kao što su bili »Hrvatski narod«, »Hrvatska straža« itd. (pobliže o tome daje podatke zbornik pod naslovom »Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera«, Zagreb, 1946., te dr.).

Poslije 27. marta ta petokolonaška djelatnost postala je veoma živa, naročito u Hrvatskoj. Ovdje su se sada najglasnije čule parole o bespomoći Jugoslavije, o njemačkoj »skoroj osveti«, o »spasu Hrvatske« kroz pobjedu sila Osovine, itd. Ako je takve ustaške i klerofašističke elemente po Banovini Hrvatskoj vlast dotle ipak tu i tamo gonila, sad u novim prilikama (poslije 27. marta) ona u njih dirala nije. Kako su se ti tuđinski agenti širili i postajali sve glasniji, izgledalo je kraj neaktivnosti vlasti kao da nje više i nema. Dok su tako djelovali ustaški i klerofašistički elementi, dotle se i kod vodstva Hrvatske seljačke stranke,

oko Vladimira Mačeka i prvaka kod mjesnih stranačkih organizacija po unutrašnjosti zapažala pasivnost, koja je čudno odskakala kraj spomenute aktivnosti ustaša i »križara«.

Ali tih dana takvo stanje nije bilo samo po Banovini Hrvatskoj. Petokolonaški elementi javljali su se sve to više i u drugim krajevima, iako pod drugim vidovima i sa drugim parolama. Ponajviše se u drugim jugoslavenskim krajevima sad otvorenije govorilo o nemogućnosti rata vojnički nespremne Jugoslavije s Osovinom itd. Sistematski su se širile vijesti, koje su u narod unosile zabunu, strah i beznađe. Petokolonaški elementi širili su ne samo nevjericu u vlastite snage, nego i uvjeravanja kako se »treba pokoriti Osovini«, kako Jugoslavija može biti spašena samo ako nastavi s politikom Trojnog pakta itd. Veoma je teško djelovalo na javnost ono, što se tih dana moglo čuti i iz ustiju nerijetkih generala kraljevske jugoslavenske vojske, koji su u više navrata i u raznim prilikama javno isticali, da je Jugoslavija u ratu s Njemačkom unaprijed osuđena na propast, te da zato treba na svaki način opet prići k Osovini, i tome slično.

Unutrašnje stanje u Jugoslaviji tih dana (od 27. marta do oružanog napada Osovine) obilježavalo je dakle: pored odlučnosti i borbenosti jednog dijela stanovništva, naročito komunista, napredne omladine, studenata, znatnog dijela naprednog i jugoslavenski orijentiranog građanstva, te brojnog seljaštva i to naročito u Srbiji, kao i drugim jugoslavenskim krajevima, na drugoj strani raslo je u isto vrijeme malodušje, osjećaj bespomoćnosti, paničarstva i očajanja, dok je petokolonaštvo sistematski i uporno djelovalo na svima stranama zemlje razarajući obrambene snage države, unoseći rastrojstvo, te pripremajući tako psihološki na neminovnost podčinjavanja Osovini. Vlast je u to vrijeme postojala ponajviše tek po imenu, jer se ona uglavnom pasivizirala upravo u vrijeme, kada je njezino djelovanje bilo najpotrebnije.

VOJNO STANJE I RATNI PLAN JUGOSLAVIJE UOČI NAPADAJA

U godišnjim budgetima stare Jugoslavije najveći predviđeni izdaci bili su oni za vojsku i mornaricu. Kroz sve vrijeme postojanja stare Jugoslavije te su budgetske stavke predstavljale veliki teret za zemlju. Ali kadgod je u tadanjoj Narodnoj Skupštini (kao i kasnijem Senatu) vlada iznijela prijedlog za prihvat toga budgeta, rijetko se kada o tome podrobnije diskutiralo i u najvećem broju slučajeva taj se dio godišnjeg budgeta primao gotovo redovno aklamacijom. Nije se ta Skupština mnogo upuštala u pretres trošenja tih budgetskih sredstava u vojsci čak ni onda, kada bi izbila po koja afera sa korupcionističkim poslovanjem kod vojnih nabavaka (kao na pr. sa nabavkom starih, dotrajalih aviona

iz Francuske itd.). Umjesto stvarne kritike s obzirom na taj vojni budget poslanici i drugi politički radnici ograničavali su se više ili manje na pohvale »našoj hrabroj vojsci« i tome slično.

No kada je trebalo pokazati što je sve nabavljeno za milijarde narodnoga novca, koje su kroz gotovo dvadeset i tri godine davane za vojsku stare Jugoslavije, onda se razotkrilo porazno stanje: vojska je ostala potpuno neopremljena, bez najpotrebnijih stvari, bez materijalnih sredstava, koje bi joj davale mogućnost organizacije oružanog otpora napadaču. O toj nespremnosti vojske stare Jugoslavije bilo je riječi i na dvorskim konferencijama, koje su (kroz mart 1941.) prethodile odluci kamarile da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu. I taj je argumenat bio najveći i najjači za pravdanje takve odluke.

*

O stvarnom stanju kod vojske stare Jugoslavije sačuvan je jedan rječiti dokaz, koji uvelike osvjetljava porazne prilike, u kojima se ta vojska nalazila uoči neprijateljskog udara na zemlju. O tome naime pruža značajnu sliku *izvještaj,* kojeg je bivši načelnik Glavnog Generalštaba Kraljevine Jugoslavije, *general Petar V. Kosić* dao 31. jula 1946. novom jugoslavenskom Generalnom štabu. Taj izvještaj daje prikaz toga stanja i to od strane najpozvanijega izvora – načelnika bivšeg Generalštaba.

Što se tiče *broja vojnika,* general Kosić navodi, da je 27. marta 1941. u komandama bilo »opšte uzev oko 100 hiljada obveznika iz rezerve i rezervnih oficira pozvanih na vežbu«; no ovom broju treba pridodati i vojsku iz »redovnog kadra«; zajedno s rezervistima i s vojnicima »u redovnom kadru« cjelokupno brojno stanje jugoslavenske vojske u spomenuto vrijeme bilo bi – prema generalu Kosiću – »oko dvestapedeset hiljada ljudi« (citati iz spomenutog izvještaja generala Kosića, koji se nalazi u arhivu Vojnohistorijskog instituta JNA u Beogradu, a fotokopija tog dokumenta u arhivu Instituta za historiju države i prava u Zagrebu). General Kosić kaže o tome dalje:

> »... Međutim, početkom marta (1941.) pozvan je na vežbu znatno veći broj obveznika iz rezerve i rezervnih oficira. Pozvano je oko 500 hiljada ljudi. Za dolazak u jedinice bio je određen 28. marta. Tako veliki broj ljudstva bio je pozvan nešto zbog obimnih radova na utvrđivanju, koji su se s nastankom lepog vremena imali da vrše, a još više, i naročito, zbog ulaska nemačkih trupa u Bugarsku i delimične mobilizacije bugarske vojske (nemačke trupe počele su ulaziti u Bugarsku prvih dana meseca marta) ...«
>
> (Citirani izvještaj generala Kosića, izvor kao naprijed).

S Dvadesetsedmim martom došlo je do nešto jačeg priliva pozvanih, ali još uvijek taj broj nije osjetno povećao tadašnje stanje vojske. Prema približnim, ali nepotpunim i neprovjerenim proračunima, bilo je

uoči osovinskog napada na Jugoslaviju u jugoslavenskoj vojsci najviše oko 500.000 ljudi. Međutim, komande su za prihvat tih vojnika ili učinile vrlo malo ili ni malo, te su mnogi vojnici lutali naokolo po mjestima svojih komandnih sjedišta ili su samovoljnim udaljavanjem od komandnih mjesta odavali sliku raspuštenosti i nereda.

Što se tiče *vojne spreme* kaže general Kosić u svome izvještaju, da je stanje bilo upravo katastrofalno. Naprosto ne izgleda vjerojatno ono, što taj načelnik Glavnog Generalštaba vojske Kraljevine Jugoslavije iznosi o tome (istina, sad poslije rata!). On naime tvrdi da se naoružanje pješadije sastojalo uglavnom od puške i automatskog oružja. Puške su navodno bile ponajviše »one, koje su *ostale od ratova* 1912.–1913. godine« (citat iz Kosićevog spomenutog izvještaja). Kao osnovni tip puške uzeta je tzv. srpska puška kalibra 7 mm, te su prema tome prerađene i sve druge puške u vojsci stare Jugoslavije. Kosić ističe da su se nove puške radile i u zavodima za ratnu industriju u Jugoslaviji, samo – on dodaje – »u našim zavodima nisu (se) mogli izrađivati svi delovi puške, već su se nabavljali u inostranstvu ...« Što to znači za vojsku u ratu, nije potrebno objašnjavati. U pogledu municije kaže general Kosić da je nje bilo – dovoljno, ali odmah dodaje – »i nje samo toliko, *koliko treba za prvo vreme rata*.« (citat iz njegovog izvještaja). A što onda, ako bi rat potrajao duže?

Jednako je stanje bilo i s drugim vrstama oružja. General Kosić priznaje, da pješadija nije u sastavu svojih pukova imala »jedinice naoružane protivavionskim, pa ni one naoružane protivkolskim oružjem ...« Takvih je jedinica bilo ponešto istom u sastavu divizija. Međutim – »pešadija nije imala ni svoja bojna kola, niti ma kakva oklopna vozila ...« (citat iz istog vrela).

Porazno je naročito bilo stanje artiljerije. General Kosić piše o tome slijedeće:

> »... Naoružanje artiljerije bilo je sasvim različito. Oko tri četvrtine oružja bila su ona, *koja su ostala iz prvog svetskog rata*. Ona su bila i sasvim različitih sistema, zatim *nesavremena i slabije moći* zbog dugotrajne upotrebe. A samo oko jedne četvrtine bilo je savremenih oružja, kao što su poljski topovi 80 mm mod. 28, protivavionski topovi 80 mm mod. 28. i 37., protivkolski topovi 47 mm., haubice 150 mm, teški topovi 150 mm i 220 mm ...«
>
> (Izvještaj gen. Kosića, kao naprijed.)

Ali ne samo što je artiljerija bila većim dijelom zastarjela, nego ni takve artiljerije nije bilo dovoljno. Jednako je bilo i s artiljerijskom municijom. U tom pogledu kaže general Kosić, da se »stajalo uopšte slabo«. Po njegovom izvještaju bilo je svega oko 1000 do 2000 metaka za brdske i poljske topove, dok se »za ostale vrste oruđa artiljerije još više oskudevalo ...«

Isto je tako bilo i s inžinjerskom spremom. Ona je najvećim dijelom »ostala iz rata 1914.–1918 ...« Kosić tome dodaje još ovo: »Pionirskog materijala i alata imalo se uglavnom dovoljno, razume se, računajući *samo za prvo vreme rata ...*«

Dok je osovinska vojska bila motorizirana i sasvim moderno opremljena, dotle je vojska Kraljevine Jugoslavije u tom pogledu zaostajala prema napadaču za više decenija. General Kosić kaže o tome ovo:

> »... Zaprega bila je skoro sva *stočna.* To vredi kako za artiljeriju, tako i za druge rodove vojske, i za komoru. Vojno-državne stoke za zapregu bilo je relativno malo, uglavnom onoliko, koliko je trebalo za obuku. *Sve ostalo uzimalo se od stanovništva* (podcrtao autor). Ali stoka, što se uzimala od stanovništva, bila je dobra samo u nekim krajevima zemlje, poglavito u severnim oblastima, dok je u drugim krajevima nje bilo malo i slabijeg kvaliteta ...« (Isti dokument).

Što se tiče *vojne odjeće i obuće* general Kosić navodi, da je toga bilo »oko 60 do 80 procenata«. Kompletnu vojnu spremu imalo je radi toga samo »boračko osoblje«, ali ne i drugi vojnici. Kosić kaže da se moglo potpuno obući »oko 750 hiljada ljudi«, što je vrlo vjerojatno, ali se neposredno pred osovinski napad posvuda vidjelo vojnike, koji su bili tek napola obučeni u vojničko odijelo ili su i dalje išli u svom građanskom odijelu, a nosili su tek vojničku kapu na glavi. Odjeće i obuće bilo je dakle još dovoljno u magazinima, ali se odatle pred sam rat ili nije izdavalo ili se tek nešto davalo vojnim obveznicima. Tako je ova vojska izgledala veoma šaroliko i nejednako, što je izazivalo veoma loš dojam i kod vojske i kod građanstva.

I hrane je za vojsku bilo nedovoljno. Zalihe su mogle trajati samo za mobilizaciono vrijeme »i još približno tri meseca«. »Posle toga vremena – kaže general Kosić – hrana bi se morala uzimati od stanovništva. A i ovo, razume se, ne bi moglo trajati neko duže vreme ...«

Ni sanitetske, kao ni veterinarske opreme, nije bilo dovoljno. Avijatičkog materijala bilo je »relativno malo«. »Ipravnih i savremenih aviona – kaže general Kosić – imalo je oko 300. Od tog broja bilo je oko 250 aparata što su nabavljeni u 1940. godini, tako reći u poslednjem momentu i to – 180 nabavljenih iz Nemačke, 32 iz Engleske i 40 iz Italije. U pogledu drugih vrsta spreme, u vazduhoplovstvu bilo je stanje otprilike onakvo, kako i u ostalim rodovima vojske ...« (Cit. izvještaj gen. Kosića). Što se tiče mornarice ona je bila »uopšte slaba za zadatke, koji su joj predstojali ...« (isto).

Sve je pokazivalo, da je vojska zapravo bez ičega, da nije ni po čemu dorasla za protivnika, kakav je bila osovinska vojska, naročito trupe Trećeg Rajha. Milijarde narodnog novca, koje su kroz godine stare Jugoslavije davane za vojsku, bile su utrošene u druge svrhe. Nekoliko afera s područja vojnih nabavki razotkrivale su već tada da je narodni novac bacan u druge svrhe, dok je vojska ostala bez ičega.

Kako je bilo sa opremom vojske, tako je po prilici stajalo i *sa ratnim planom Kraljevine Jugoslavije.* Ne znači to međutim, da stara Jugoslavija nije imala uopće nikakvog ratnog plana. Dok je Njemačka imala svega jedan, ali potpuno izrađen i određeni ratni plan (»Weisung 25«), dotle je vojska Kraljevine Jugoslavije – moglo bi se reći – imala *tri ratna plana.* Naravno, planova može biti i više; oni se mijenjaju prema prilikama u svijetu i u zemlji, a napose s obzirom na situaciju, prema kojoj se moraju i preudesiti. Ali od 1939. godine dalje prilike za Kraljevinu Jugoslaviju nisu se (barem ne osjetno) izmijenile, ali su se ipak mijenjali ratni planovi.

Kod razrade tih ratnih planova, izgledalo je, kao da se više radilo o prestižu njihovih redaktora, nego li o stvarnim potrebama zemlje, odnosno njezine obrane. Zanimivo je međutim, da su sva tri ratna plana (koja su donesena jedan za drugim) uzimala u obzir mogućnost obrane cjelokupne jugoslavenske, veoma duge granične linije.

Prvi ratni plan izrađen je (pod oznakom »S«) još 1939. a njegovom izradom rukovodio je general Dušan T. Simović, tadašnji načelnik Glavnog generalštaba. Ovdje se polazilo od tada vjerojatne pretpostavke, da bi Jugoslavija mogla biti napadnuta od Italije i Njemačke i to na njezinim sjevernim granicama. Prema tome predviđalo se da će se težište obrane države baciti na sjever, ali se imaju zaštićivati i ostale njezine granice. Tom planu s obzirom na tadanje prilike teško je prigovoriti osnovanost.

Drugi ratni plan izradio je nešto kasnije general Petar V. Kosić kao novi načelnik Glavnog generalštaba. I on je u tom planu (tzv. plan »R–40«) polazio od jednake pretpostavke kao i general Simović, ali je sad već prošireno težište jugoslavenske obrane i prema Mađarskoj. Bugarsku, međutim, taj plan još nije uzimao u obzir, iako je predviđeno osiguranje i na jugoslavensko-bugarskoj granici.

Treći ratni plan izrađen je (pod oznakom »R–41«) tek 1941. godine. Po tom je planu s obzirom na mogući napad sila Osovine bila predviđena mogućnost neprijateljskog udara sa svih strana, izuzevši granice prema Grčkoj. I po tom je planu težište obrane ostavljeno prema sjeveru Jugoslavije, jer se iščekivalo da će glavni njemačko-talijanski udar doći s te strane, dok bi ostali dijelovi fronta vojnički bili više ili manje od sporedne važnosti. General Simović kaže u svojim zapisima o tome slijedeće:

> »... Prema ratnom planu R–41, izrađenom još u miru (za vlade D. Cvetkovića), naša vojno slaba i tehnički nedovoljno opremljena vojska bila je raspoređena za odbranu nesrazmerno širokog fronta (od 1800 km, ne računajući front prema savezničkoj Grčkoj) i preko 600 km duge Jadranske obale, u tako reći kordonskom rasporedu i bez jačih snaga u strategijskoj rezervi. Još nemobilisana, naša vojska bila je iznenadno napadnuta sa svih strana, ona je morala tražiti oslonac u planinskom zemljištu i prirodnim preprekama.

Prema ideji i planu Vrhovne komande, organizacija našeg glavnog otpora i odsudne odbrane imala se izvesti na liniji: granica Crne Gore i Albanije – planinski masivi između reka Ibra, Zap. Morave i Drine – r. Drina – r. Sava – r. Kupa – r. Glina (ili Una) – pl. Velebit. Pored jakih prirodnih oslonaca i prepreka na frontu i naslona oba krila na more, ova nam je linija nudila znatno skraćivanje fronta – na trećinu (650 km otprilike) ...«

(Memoari generala Simovića, str. 7).

Bila bi daleko povoljnija strateška situacija, da se postupalo prema takvoj dispoziciji. Međutim naredni događaji pokazali su, da je cjelokupno to planiranje bilo uzaludno: ratni plan niie se uopće provodio, već su se operacije vršile nasumce, bez reda i bez ikakve međusobne povezanosti. Jugoslavenski ratni plan ostao je de facto mrtvo slovo na papiru.

KAKO SU TREĆI RAJH I FAŠISTIČKA ITALIJA PRAVDALI SVOJ NAPAD NA JUGOSLAVIJU

Oružanim snagama fašističke Italije i Trećeg Rajha trebalo je ipak nekoliko dana za konačnu koncentraciju i raspored trupa protiv Jugoslavije. Ali uporedo s time izvršene su očito i neke diplomatske pripreme, koje je vlada Trećeg Rajha i ovom prilikom smatrala za potrebne. Vlade fašističke Italije i Trećeg Rajha nisu međutim mnogo vodile računa o međunarodnom pravu i običajima u svijetu. Državni vrhovi sila Osovine više su voljeli da svijet stavljaju pred gotov čin. Pa ipak i, pored sve očiglednosti njihove agresije, ti su krugovi pokušavali da svojim oružanim napadima pridadu bar prividnost nekog opravdanog akta. Ne može se pretpostavljati, da ni oni nisu znali kako svjetsko javno mišljenje neće biti obmanuto njihovim riječima, kojima su proturječila njihova djela. No vidjelo se, kako i oni nastoje da barem nekako prikriju stvarnost sa svojim diplomatskim frazama. Bilo im je to potrebno koliko zbog svjetskog javnog mišljenja, toliko i zbog naroda u njihovim vlastitim zemljama. Ipak se dakle nešto moralo kazati, kada se ulazilo u novi rat. A to su oni učinili sa brutalnom averzijom prema činjenicama i bez obzira na one, koji bi željeli da o tim događajima saznadu pravu istinu.

Slično su tome postupile vlade osovinskih sila i uoči napada na Jugoslaviju. I sad se nametnula potreba, da se i narodu sila Osovine, prvenstveno Trećeg Rajha, kao i javnosti u svijetu, kaže nešto, što će barem ličiti na opravdanje preduzetog oružanog napada. U tim aktima Jugoslavija je prikazana kao zemlja, koja je izazvala Njemačku i Italiju. Kad se već počelo s takvim predstavljanjem stvari, onda je vlada Trećeg Rajha u takvom prikazivanju tobožnjih uzroka rata išla i dalje.

Ukazujući na Jugoslaviju kao na zemlju, koja je ugrozila sigurnost – Njemačke, vlada Trećeg Rajha predstavila se tim aktima kao neki prijatelj naroda Jugoslavije, kao onaj koji je navodno godinama prije toga pokazivao istinske znakove prijateljstva, dok je sadanja vlada Jugoslavije (vlada generala Simovića) sve to grubo odbacila. Prema tim aktima Hitler je u nizu godina prije Dvadesetsedmog marta mislio – najbolje za Jugoslaviju. Međutim pri tome su državni vrhovi Trećeg Rajha propustili navesti, da su baš oni s fašističkom Italijom upravo kroz te godine kovali planove kako da se raskomada Jugoslavija. Tako je na pr. Hitler Mussoliniju (na sastanku u Berchtesgadenu 12. augusta 1939.) savjetovao – »da iskoristi prvu povoljnu priliku i da raskomada Jugoslaviju okupacijom Hrvatske i Dalmacije ...« (»Tajni arhivi grofa Ciana«, Zagreb 1952., str. 316). Na sastanku s grofom Cianom (u Berlinu, 7. jula 1940.) Hitler je u pogledu Jugoslavije ponovno istakao kako jugoslavenski problem treba likvidirati »u talijanskom duhu« dodavši – »da će biti sasvim lako urediti pitanje Jugoslavije, čim engleski problem bude riješen ili u najmanju ruku na putu da bude likvidiran ...« (isto djelo, str. 396). No sada, poslije Dvadesetsedmog marta Hitler se prikazivao kao neki prijatelj Jugoslavije, koju oružjem napada.

U proglasu *»Njemačkom narodu«* (od 6. aprila 1941.) Hitler je podsjetio njemački narod na prvi svjetski rat, te je predstavio Jugoslaviju kao »leglo nemira« i »izazivača rata«. Govoreći o sebi kao prijatelju Jugoslavije on je kazao:

> »... Ja sam hotimice zaboravio sve ono, što je jednom bilo između Njemačke i Srbije ...«
>
> (Dokument objavljen u službenom njemačkom zborniku – Archiv der Gegenwart«, Wien, 1941., str. 4958 i slij.).

Hitler je u tom pogledu nešto određeniji i jasniji u tzv. *»Memorandumu k noti Jugoslavije«*, koju je vlada Trećeg Rajha pripremila pred oružani napad na Jugoslaviju, ali koji nije bio uručen jugoslavenskoj vladi. U tom je »Memorandumu« vlada Trećeg Rajha podvukla kako je Sarajevski atentat »doveo do rasplamsavanja svjetskog rata«, jer da su »srpskoj vladi bili poznati planovi o atentatu«, ali da ona »nije poduzela potrebne korake, da se atentat spriječi« (»Archiv der Gegenwart«, cit. izd., str. 4960–4962). U tom »Memorandumu« kaže se dalje i ovo:

> »... Država, koja je zapalila Evropu, postala je odlučan pobornik status quo-a, te vjerni trabant engleske i francuske politike ...
>
> Čak ni uspon nacional-socijalističkog Njemačkog Rajha nije potakao Beograd na izmjenu njegove politike, iz osnova neprijateljske prema Njemačkoj ...«
> (Isti izvor).

U prednjim aktima državnih vrhova Trećeg Rajha ponovno se pokrenulo inače odavno već riješeno pitanje odgovornosti za Prvi svjetski rat. Vlada Trećeg Rajha jednostavno je prešla preko činjenice, da je 1914. Srbija bila napadnuta, a ne Austro-Ugarska, niti Njemačka. Hitler je kod tih svojih akata zaboravio, da su napadačke njemačke oružane snage opustošile Srbiju, te da je Njemačka s Austro-Ugarskom i Bugarskom kroz tadanje ratne godine kršeći međunarodno pravo terorizirala narod okupirane Srbije i Crne Gore.

Težeći da napad na Jugoslaviju prikaže kao opravdanu obranu »interesa njemačkog naroda« Hitler je u tim aktima, objavljenim povodom udara na Jugoslaviju, ponovio i stari manevar o tobožnjim napadima na njemački živalj u inostranstvu. Tako je na pr. u spomenutom proglasu »Njemačkom narodu« pored ostaloga kazao i ovo:

> »... U vezi s time došlo je do ispada, koji predstavljaju sramotu u životu naroda, te koje njemački Rajh kao velesila nije voljan snositi niti strpljivo primati.
>
> Insultiran je njemački poslanik, napadnut je njemački vojni ataše, povrijeđen je jedan oficir pomoćnik vojnog atašea, mnogobrojni činovnici, zastupnici naših tvrtki itd. javno su zlostavljani, demolirane su njemačke izložbene prostorije, poslovnice, zgrade biroa i firme, kao i škole, te opustošene, a mnogobrojne žene i muškarci, osobito naši njemački pripadnici su izubijani, njihove poslovnice i stanovi dijelom opljačkani, a jedan broj njemačkih pripadnika pri tome i umoren ...«
>
> (»Archiv der Gegenwart«, cit. izdanje, str. 5958 i d.).

Time se nastojalo prikazati Jugoslaviju kao zemlju anarhije, u kojoj je njemački živalj bio izložen svakovrsnom zlostavljanju, pa čak i – umorstvu. Istaknuto je to, s namjerom da bi se pokrenulo i svjetsko javno mišljenje i narod Njemačke protiv Jugoslavije, te da se u tim tobožnjim nasiljima osjeti navodna opravdanost za oružani napad Trećeg Rajha na ovu zemlju. Ali ipak se osjećalo, da njemačka propaganda nije mogla providnije ispoljiti svoj pravi lik, nego baš takvim izopačavanjem stvari. Svjetska javnost bila je već navikla na slične propagandističke manevre vrhova Trećeg Rajha. I dotle je nacistička propaganda već u više navrata pokušala javnom mišljenju u svijetu da neistinito predstavi kao da su u nekim zemljama prema njemačkom stanovništvu bile počinjene razne povrede, zlostave i tome slično. Svijet je već poznavao takve osovinske pripovijetke o »napadima« i »zlostavljanju« njemačkih građana, kako je to njemačka propaganda svojevremeno iznosila na pr. za Čehoslovačku i Poljsku, prije nego li je vojska Trećeg Rajha upala u te zemlje. Međutim, sada, za duže i temeljitije pripreme raznih »izazivačkih« i sličnih inscenacija prema Jugoslaviji više nije bilo vremena. Stoga vlada Trećeg Rajha nije ni mogla da o nekim ispadima protiv njemačkih građana ovdje razvije onakvu akciju, kakvu je na pr. učinila povodom pitanja o Sudetskom kraju. Ali Hitler

ni sad nije htjeo da napusti tu staru i prokušanu metodu, te se pozvao na neke »ispade« u Jugoslaviji protiv »njemačkih sunarodnjaka«. Izuzevši jednog jedinog ispada, koji je učinjen 27. marta protiv njemačkog poslanika, kad je ovaj krenuo na »blagodarenje« u Sabornu crkvu povodom preuzimanja vlasti od strane kralja Petra II., te demoliranja izloga njemačkog »Verkehrsbüro-a« u Beogradu, drugih nekih »ispada« protiv Njemaca nije u Jugoslaviji tada bilo. Međutim, jugoslavenska agencija »Avala« demantirala je 2. aprila 1941. takve vijesti njemačke štampe, a taj demanti donio je i njemački službeni zbornik »Archiv der Gegenwart« za 1941. godinu, na str. 4966. Iako je vladi Trećeg Rajha dakle očito bilo poznato da takve vijesti ne odgovaraju istini, ona ih je ipak u tim svojim aktima (od 6. aprila 1941.) ponovno objavila, da kroz to podjari njemačkog vojnika protiv Jugoslavije. No dobro upućena javnost je međutim znala o čemu se radi. Vidjela se neosnovanost tih vijesti nadalje i iz samog teksta Hitlerovog Proglasa, jer je on bio ispunjen mnogim suprotnostima i očigledno izmišljenim navodima. Vrhovima Trećeg Rajha nije ni trebala istina. Glavno je sad bilo, da se iznađe kakav god izgovor, kojim će se predstaviti stanje stvari onako kako je to odgovaralo interesima Trećeg Rajha.

Na sličan način je Joachim von Ribbentrop predstavnicima štampe prikazao motive napada na Jugoslaviju. Na konferenciji za štampu (u Berlinu 6. aprila 1941.) dao je izjavu, kojom je u prvom redu podvukao kako se Jugoslavija sporazumjela s Velikom Britanijom protiv Njemačke. Nazivajući jugoslavensku vladu »klikom srpskih zločinaca« Ribbentrop je tu izjavio, da je Jugoslavija (zajedno s Grčkom) »stavila svoja područja Englezima na raspolaganje za borbu protiv Njemačke«. Po Ribbentropovim riječima, nikakva njemačka »prijateljska« nastojanja nisu pomogla da – »Grčku i Jugoslaviju privedu k razboru i prijateljskom sporazumijevanju ...« No kada je sve to bilo uzalud – kazao je Ribbentrop »sada će Führer odgovoriti: njemačka vojska maršira od danas ujutru da Englezima i srpskim zavjerenicima dade neophodnu lekciju ...« (»Erklärung des Reichsministers von Ribbentrop vor der deutschen und ausländischen Presse am 6. April 1941.«, objavljeno u izdanju njemačke Vrhovne komande »Der Feldzug auf dem Balkan«, Berlin, 1941., str. 22).

I ovom je prilikom vlada Trećeg Rajha dakle razotkrila svoje pravo lice, naročito s tom Ribbentropovom izjavom štampi. Vlada Trećeg Rajha zapravo se i prema toj izjavi odlučila na udar protiv Jugoslavije, jer je ova odbila da prihvati osovinsku politiku Trojnog pakta. Vlada Trećeg Rajha je dakle time izrazila, kako ona ima pravo da i oružjem prisiljava Njemačkoj susjedne zemlje neka vode onu politiku, koja tim zemljama ne odgovara, ali koja je u interesu Trećeg Rajha. Tome je očito imala da služi i Ribbentropova izjava o navodnom sporazumu, da se jugoslavenski teritorij stavio »na raspolaganje« oružanim snagama Velike Britanije. Poznato je međutim, da ni taj navod vlade Trećeg Rajha nije odgovarao istini, kao što je bila neistinita i tvrdnja Adolfa Hitlera u spomenutom »Memorandumu«, kako je »prva mjera, koju je

jugoslavenska vlada poduzela, bila objava opće mobilizacije, što je jasan znak napadačkog duha sad prevladale srpske militarističke klike ...« (»Archiv der Gegenwart«, cit. izd., str. 4960–4962). Nema sumnje, da je vladi Trećeg Rajha bilo poznato da Kraljevina Jugoslavija nije niti naredila, niti provela opću mobilizaciju. Danas se naime sa sigurnošću može ustanoviti, da je naređena samo djelimična mobilizacija, a vlada generala Simovića naredila je opću mobilizaciju tek zaključkom svoje sjednice u selu Sevojnu i to 7. aprila, dakle drugi dan rata. Za nacističku propagandu bilo je međutim glavno, da se nešto kaže, kao neko opravdanje oružanog udara na Jugoslaviju.

Za Trećim Rajhom povela se tih dana i vlada fašističke Italije. Prema Saopćenju, kojeg je 6. aprila 1941. objavila talijanska službena agencija »Stefani« prikazana je Jugoslavija prema Italiji kao neki vjerolomni kontrahent, koji je povrijedio čak i životne interese Italije, te protiv koga je zato opravdan i oružani napad. Mussolinijeva vlada je tom prilikom istakla kako je fašistička Italija »pred četiri godine (marta 1937.) s Kraljevinom Jugoslavijom sklopila tzv. »Pakt mira na Jadranu«. Fašistička vlada je – navodno – taj ugovor potpisala »s uvjerenjem, da on označava početak jedne nove ere u odnosima između obaju naroda«. Zato je – kaže se ovdje – vlada Benita Mussolinija i istupila »prema jugoslavenskoj vladi s povjerenjem i nadali smo se, da nas ona neće razočarati ...« (Dokument objavljen u zborniku »Archiv der Gegenwart«, cit., str. 4956). Paradoksalno je što te riječi navodi baš vlada Italije i to ne samo nakon starog Londonskog pakta i Rapallskog ugovora, nego poslije mnoštava drugih jugoslavensko-talijanskih akata iz fašističke ere, napose nakon tzv. Nettunskih konvencija, okupacije Albanije i upada u Grčku te niza rječitih činjenica kako je fašizam sav bio prožet iredentističkim protivjugoslavenskim duhom. Zanimivo je da se tu navelo, kako je Mussolinijeva vlada ostala tom paktu vjerna – »i onda kada su se u Jugoslaviji poslije pada Stojadinovićeva kabineta zapazili prvi znaci ponovnog oživljavanja neprijateljstva prema Italiji«. Mussolinijeva vlada je ovdje istakla, kako je ona učinila »sve što je stajalo u našoj moći, da se održi sporazum s Jugoslavijom i da se izbjegne ometanje mira na Balkanu«. Ta je vlada ovdje ustvrdila – kako je vrhovima fašističke Italije bilo stalo do toga, »da Jugoslaviju očuvamo od opasnosti rata, kojemu je išla Engleska u sporazumu s jednom zločinačkom klikom jugoslavenskih političara ...« (isti izvor). Opisujući pristup Jugoslavije Trojnom paktu kaže se u tom Saopćenju i ovo:

> »... Ovim pristupom mi od Jugoslavije nismo ništa zahtijevali osim lojalne saradnje na politici obnove evropskog kontinenta. Međutim, Jugoslavija je od nas dobila priznanje svog suvereniteta kao i garanciju, da njezinim teritorijem neće prolaziti trupe, nadalje da se neće postavljati nikakvi zahtjevi za vojničku pomoć, i napokon, da će se udovoljiti njezinim zahtjevima za izlaz na Egejsko more prepuštanjem grada i luke Solun.

No jedva je ovo zaključeno, kada se u Beogradu podigoše one iste sile, koje su tamo radile, da Jugoslaviju uvuku u rat, i nakon što je srušeno Namjesništvo, a uhapšeni ministri, koji su potpisali Trojni pakt, podigla se ulica, nasilno se obrazovao režim, koji je očigledno imao samo jednu zadaću – da pocijepa potpisani Pakt i da Jugoslaviju učini frontom protiv sila Osovine ...« (Isti izvor, str. 4962).

Pošto je istaknuto kako je »Jugoslavijom prošao val nesavjesnosti i ludila« i u tom su Saopćenju ponovljeni spomenuti osovinski propagandistički manevri. »Dok su se – kaže se na tome mjestu – događali teški istupi protiv talijanskih i njemačkih državljana i ustanova, čak i od strane samih pripadnika vojske, dotle je ministar predsjednik Simović naredio opću mobilizaciju, prijetio Italiji ratom, stupio u pregovore sa britanskim i grčkim generalštabom, i obratio se za pomoć Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama ...« (isti izvor).

Očigledno je ne samo po podudarnosti vremena izdanja tih akata, nego i po njihovom sadržaju da je ovo talijansko službeno saopćenje formulirano saglasno sa spomenutim njemačkim aktima. U njima ima mnogo sličnosti, naročito u navođenju neistinitih činjenica. I talijanska je vlada – kaže se ovdje »pratila velikom pažnjom tok ovih događaja i s najvećim mirom gledala je ovo zbivanje, koje je Jugoslaviju dovelo dotle da se udruži s Velikom Britanijom i Grčkom, te da i ona kao i Grčka postane bazom za engleske vojne snage u Evropi ...« (ibidem).

Imperijalizam je dakle i sad tražio formu da prikrije suštinu svoje agresije. No bilo je već i tih dana posvema jasno da su se fašistička Italija i Treći Rajh odlučili na napadački rat protiv Jugoslavije sa ciljem da je unište (kako je rekao Hitler) – »i vojnički i kao državu«. Fraze nisu sakrile istinu.

DVANAEST DANA APRILSKOG RATA

Napad Njemačke i Italije na Jugoslaviju otpočeo je 6. aprila. Tog su dana rano ujutru krenule njemačke i talijanske trupe preko jugoslavenske granice. Učinjeno je onako kako je to naredio Hitler (»Besprechung über die Lage Jugoslawiens«, cit.), naime »bez ikakvih ultimatuma«. Međunarodni vojni sud u Nürnbergu je s osnovom u tome vidio kršenje međunarodnog prava; prvo u samom neizazvanom napadu, a drugo u bezultimativnom započinjanju ratnih operacija (napose kršenje odredaba Haških konvencija »o pravilima suhozemnog rata« od 1899. i 1907.); zato je ovaj Sud takav postupak Njemačke označio kao ratni zločin protiv mira (u smislu odredaba Zakona br. X. o međusavezničkoj kontroli nad Njemačkom i prema članu 6. Statuta za Međunarodni vojni sud).

Istog je dana njemačka avijacija u više navrata bombardovala Beograd, iako ga je vlada generala Simovića još 3. aprila proglasila za otvoreni grad; bilo je to poznato i vladi Trećeg Rajha, jer je jugoslavensko obavještenje o tome bilo publicirano i u njemačkom službenom zborniku »Archiv der Gegenwart« od 3. aprila 1941. Iako je to proglašenje Beograda za otvoreni grad, dakle za naselje bez vojnih objekata značilo upozorenje, da po međunarodnom pravu taj grad ne smije biti izložen ratnim operacijama, ipak je vlada Trećeg Rajha prešla preko tog načela međunarodnog prava. I time je opet bilo prekršeno međunarodno ratno pravo, pa je i to Međunarodni vojni sud (svojom presudom od 1. oktobra 1946) s punim pravom okvalificirao kao ratni zločin.

U Jugoslaviji je od početka napada Osovine zavladalo zaprepaštenje. Vlada se povukla iz Beograda u unutrašnjost. Od tada počinje vladino lutanje po unutrašnjosti; ona se seli od Užica do Nikšića u Crnoj Gori sve dok nije (15. aprila) avionom krenula iz zemlje u inozemstvo. General Simović piše u svojim Memoarima o tome slijedeće:

»... Odluka vlade o odlasku iz zemlje – 15. aprila 1941. Izjutra general Kalafatović sa Pala obavestio je ministra vojnog, generala Ilića, da Nemci ne pristaju na primirje, već zahtevaju kapitulaciju vojske. Zbog vrlo teške telefonske veze između Pala i Nikšića, koja je brzo prekinuta, dalje objašnjenje i razgovor su prekinuti. Ministar vojni saopštio je prednji izveštaj generala Kalafatovića na kratkoj sednici vlade, koja je – na osnovu prvog i nepotpunog izveštaja generala Kalafatovića, i ne čekajući dolazak predsednika Simovića od Manastira Ostroga – donela odluku o odlasku vlade avionima iz zemlje, ne donoseći nikakvu odluku o zahtevu Nemaca za kapitulaciju.

General Simović pošto je poslednji ostao na Palama i predao dužnost Načelnika Štaba Vrhovne komande generalu Kalafatoviću, pošao je 14. aprila oko podne pravcem Pale–Pljevlje–Podgorica–Man. Ostrog, gde je stigao posle 1 časa po ponoći i tu zanoćio. Na poziv ministra vojske, 15. aprila pre podne oko 11 časova Simović je stigao u Nikšić, gde je doznao o već donetoj odluci vlade za odlazak iz zemlje. Svi njegovi pokušaji, da dođe u vezu sa generalom Kalafatovićem i dobije tačno obaveštenie ostali su bez uspeha ... Kralj i vlada izašli su iz zemlje ...« (Memoari generala Simovića, str. 8).

Tako je izgledao završetak vlade u samoj zemlji. A dotle je bilo disorijentacije u punoj mjeri. I letimičan pregled dokumenata o vladinom postupku iz tih dana aprilskoga rata daje sliku kaosa. O tome napose govore sačuvani zapisnici sa sjednica, koje je vlada održala od 27. marta do svog odlaska u inostranstvo.

Prvog dana rata vlada je održala dvije sjednice, u Užicama. Tim je sjednicama (6. aprila) predsjedavao potpredsjednik vlade, Vladimir Maček. Na drugoj sjednici vlade (održanoj toga dana u 21 sat noću)

usvojen je tekst kraljeve Proklamacije, a ministru Kosanoviću povjereno je da taj tekst (telefonom) dostavi Vrhovnoj komandi. Ova je Proklamacija (»Narode srpski, hrvatski i slovenački ...«) razotkrivala bespomoćnost državnih vrhova u tom najpresudnijem trenutku. Tu se uz ostalo istaklo: »Kraljevska vlada, koja nije propustila ni jednu meru za odbranu zemlje, bdit će zajedno s narodom, da se svuda s najvećim pregnućem učini sve najbolje što se može u toj borbi, koja nam je nametnuta ...« Te su riječi zvučale kao besadržajne fraze, a činjenice suprotne njima očitovale su se uskoro u punoj svojoj poraznosti.

Nakon izjave da će vlada »bdjeti zajedno s narodom«, ona je krenula iz Užica odmah dalje. U užičkom selu Sevojno formiran je 7. aprila *uži radni kabinet,* u koji su ušli Vladimir Maček, Momčilo Ninčić, Srđan Budisavljević i general Bogoljub Ilić. Značajno je pritom, da je već tada (na toj sjednici vlade) Vlad. Maček navijestio da će »predložiti da uđe u kabinet kao ministar bez portfelja dr. Juraj Krnjević, koji će ga zastupati u svemu, kad on *bude spriječen u radu ili odsutan* (podcrtao autor), tako i u užem radnom kabinetu ...« Time je, dakle, Maček najavio mogućnost, da napusti vladu i da se povuče od neposrednog učešća u njoj. Kako se vidi iz zapisnika sa sjednice vlade, koja je održana 11. aprila na Palama kraj Sarajeva, Maček je to i učinio. Tom je prilikom konstatirana promjena u vladi, naime da je – »umesto dra Mačka ušao dr. Juraj Krnjević, umesto dra Kulovca (primj. autora: koji je poginuo za bombardiranja Beograda) postao je ministar građevina dr. Krek, a min. bez portfelja Snoj, min. trgovine postao je dr. Smoljan mesto dr. Ivana Andresa, koji je izišao iz vlade ...« (citat iz zapisnika sjednice vlade od 7. aprila; dokument u Vojnoistorijskom institutu JNA u Beogradu, fotokopija u Institutu za historiju države i prava u Zagrebu). Najkarakterističniji je, međutim slijedeći dio tog zapisnika:

> »... Dr. Šutej izveštava da je dr. Maček ostao u Kupincu, da deli sudbinu svog naroda, ali da neće nikad desavuisati svojih drugova.
>
> Min. Savet konstatuje da dr. Maček ovim postupkom čini najveću ličnu žrtvu za svoj narod ...«
>
> (Isti izvor).

Poznato je kako je dr. Maček »dijelio sudbinu svog naroda«, što je uz ostalo pokazala i njegova izjava preko zagrebačke Radio-stanice (od 10. aprila 1941), kojom je pristaše Hrvatske seljačke stranke prava pozvao – »da se novoj vlasti pokore«, a oni koji su »na upravnim položajima« – »da iskreno sarađuju s novom vladom« (Mačekova izjava od 10. aprila 1941. objavljena u zagrebačkom dnevniku »Hrvatski narod« od istog dana, zatim u listu »Dalmatinska Hrvatska« od 12. aprila 1941. itd.).

*

Kada se govori *o radu Simovićeve vlade* iz tih dana, onda treba istini za volju konstatirati, da se ta vlada i pored teških prilika izgleda odlučivala da nešto radi i uradi. Zato je (7. aprila) zaključeno, da se poje-

dina ministarstva rasture po okolini Užica, Kraljeva, te Požege, zatim Vrnjačkoj Banji, Matarugi i Sarajevu. Međutim, o nekom sistematskom i sređenom radu nije bilo ni govora.

Sutradan (8. aprila) vlada je (ostavši u Sevojnu) zaključila da se izda dvomjesečna plata činovnicima »u ugroženim mjestima«, te da se isplate dnevnice onim činovnicima, »koji su evakuisani uz vladu«. Ali – na sjednici od 9. aprila vlada je odlučila da se oslobodi »suvišnog činovništva«, te je i tom dijelu činovništva (koje je dotle bilo uz vladu) odredila »dvomesečnu platu i dvomesečno odsustvo«. Pošto je general Simović još uvijek bio u Vrhovnoj komandi, to je istom prilikom bilo zaključeno, da se predsjednika vlade pozove k vladi, na Pale. Istoga dana vlada je donijela i zaključak o – moratoriju. Praktički to više nije imalo nikakvog smisla, jer u tadanjim ratnim prilikama niti su dužnici htjeli plaćati dugove, niti bi se itko našao, koji bi postupao po eventualnim zahtjevima vjerovnika, da im se isplate potraživanja. U težnji da se zaustavi sve to veće panično bjegstvo naroda iz jednog mjesta države u drugo, vlada je istoga dana (11. aprila) odlučila, da se – »izda uputa činovnicima i građanima, da ne kreću sa svojih mesta«. Međutim, stanovništvo je i dalje sve više u masama bježalo pred neprijateljskom vojskom, te je u čitavoj zemlji nastajao sve to vidniji kaos. No pritom je zanimivo, da je vlada i pored svog poziva stanovništvu (»da ne kreću sa svojih mesta«) i sama krenula dalje, napustila je Pale i prešla u Nikšić, a odatle (sa tzv. Kapinog polja) 15. aprila u Grčku i dalje za Palestinu.

Vrhovna komanda našla se tih dana u vrlo teškom položaju. Ona je već prvog dana rata napustila Beograd. Učinila je to uglavnom iz dva razloga: prvo, što je Beograd proglašen za otvoreni grad, te u njemu po međunarodnom pravu nije više smjela ostati, a drugo što je u unutrašnjosti mogla nesmetanije da otpravlja svoje poslove. No prema mnogim podacima izlazi, da je Vrhovna komanda kroz sve trajanje tog dvanaestodnevnog »aprilskog rata« vrlo malo vršila svoje dužnosti. Prema jednom dokumentu same Vrhovne komande (od 12. aprila) može se zaključiti da je i ona sama u tadanjim prilikama smatrala za priličan uspjeh to, što je dobila vezu sa jednim armijskim štabom. Redovitih i trajnih veza između Vrhovne komande i podređenih joj viših štabova nije bilo već od prvog dana rata, a ako je ona uspjela da tu i tamo uhvati kakvu vezu s kojim od štabova, onda je ta veza trajala ponajviše samo kratko vrijeme. Na taj način štabovi su ostajali bez neophodno potrebnih direktiva, koje im je mogla dati samo Vrhovna komanda. Na taj način oni su ostali prepušteni sami sebi i u nemogućnosti da uspostave veze, djelovali su kako su znali i mogli. Nakon uništenja beogradske Radio-stanice (bombardovanjem 6. aprila) ostala je čitava zemlja bez veze s centralnim državnim organima i javnost je bila prepuštena ili paničarskim nagađanjima ili tendencioznim vijestima neprijateljskih radio-stanica (među kojima se naročito svojom zlonamjernošću isticao »Radio-Donau«). Vojska je još raspolagala s nešto radio-stanica, koje je trebalo staviti u akciju, ali (kako to opisuje

Stevan Jakovljević u svom memoarskom djelu »Velika zabuna«, Beograd, 1954.) nije do toga došlo uslijed sve to jačeg rastrojstva i u komandnim redovima. Tako je i ono malo izvještaja, koje je uspjela dobiti Vrhovna komanda, bilo uglavnom pređeno događajima, jer se slika rata rapidno mijenjala, ne samo iz dana u dan, nego i iz časa u čas. Kroz svih dvanaest dana tog rata ostala je tako Vrhovna komanda uglavnom izolirana od svojih jedinica, dakle u nemogućnosti da rukovodi s ratom.

Viši kadar pokazao se tih dana u najvećem broju ne samo nedorasao tadanjoj situaciji, nego i potpuno obezglavljen, a nemali broj generala ili je već bio naklonjen Osovini ili joj se sve to jače priklanjao. Izuzimajući rijetke i časne pojedince u tom višem komandnom kadru (o kojima na pr. piše general Milan Zelenika u svojoj monografiji »O operacijama protiv Jugoslavije aprila 1941. godine« u časopisu »Istoriski arhiv«, br. 4. za 1951., str. 198–227., i dr., zatim u mojoj knjizi »Slom stare Jugoslavije«, Zagreb 1958.) komandni kadar u vojsci Kraljevine Jugoslavije tih je dana gotovo u potpunosti zakazao. Nije bila rijetkost da su se generali izmicali iz opasnih mjesta, da su komandanti napuštali vojne jedinice, koje su onda bez plana lutale po unutrašnjosti, sve se jače osipavale i u svojoj bespomoćnosti tražile gdje da se sklone od naleta neprijatelja. Bilo je i takvih generala, koji su kao onaj komandant divizije (kojeg opisuje St. Jakovljević u spomenutom svom djelu) čekali na dolazak neprijateljske vojske, da se predadu i odlaskom u zarobljeništvo da se izbave od ratnih opasnosti. Ceste su po unutrašnjosti bile prepunjene vojnim odredima i pojedinim vojnicima, koji su se kretali u raznim, i suprotnim pravcima i to bez reda, bez određenog cilja, a posvuda se s obje strane ceste gomilao skupocjeni ratni materijal. Više to nije naličilo ratu, nego potpunom kaosu.

*

Točnu sliku tog »Dvanaestodnevnog rata« teško je dati upravo s obzirom na kaotično stanje, koje je vladalo na jugoslavenskoj strani, dok su osovinske trupe nadirale. Jugoslavenskih je izvještaja bilo malo i odnose se samo na prve dane rata, dok su osovinski izvještaji potpuni, ali ne uvijek sasvim pouzdani.

Prvog dana rata (6. aprila) otpočele su njemačke jedinice oružani upad na jugoslavenski teritorij u Prekomurje i granično područje Slovenije oko Maribora, zatim kod Dravograda, dok su sa rumunjske strane krenule njemačke jedinice kod Turn Severina, te prešavši Dunav zaposjele Djerdap; dva njemačka korpusa krenula su u napad iz Bugarske i to u dva pravca, prema sjeveru (ka Skoplju) i jugu (prema grčkoj granici). Usprkos žestokog otpora s jugoslavenske strane, napose kod Krive Palanke, Carevog jezera, na doljnjoj Moravi i kod Stracina, njemačke su trupe probile jugoslavensku obrambenu liniju i prodrle do visine Strumice, otkuda je jedan dio napadačkih trupa

produžio prema Skoplju, a drugi prema Dojranskom jezeru. Istovremeno je njemačka avijacija izvršila niz napada na jugoslavenski teritorij (napose na Beograd). S talijanske strane otpočeli su istoga dana manji vojno-demonstrativni pokreti, ali bez naročitoga značaja, dok su međutim jugoslavenske jedinice prema Albaniji prešle granicu i krenule u napad. Dva pješadijska puka Kosovske divizije prodrla su u Albaniju kod sela Ćafa Morin i Ćafa Prušit, te počeli potiskivati talijanske trupe prema rijeci Drim.

Sedmog aprila su njemačke snage usprkos otpora Moravske divizije (kod Kumanova i r. Pčinje) prodrle dalje uz pomoć avijacije i oklopnih jedinica, te potisnule jugoslavenske trupe prema Skoplju, koje je tog dana palo. Drugi dio neprijateljskih snaga razbio je obranu Bregalničke divizije i zauzeo Štip, a zatim i Veles, te prešao Vardar i krenuo odatle prema Dojranskom jezeru izbivši na grčku granicu (prema Solunu). Zauzevši Pirot njemačke snage nadirale su dalje k Nišu, a prodor kroz Kačaničku klisuru otvorio im je put na Kosovo.

U Albaniji su jedinice Kosovske i Vardarske divizije prodrle dalje prema Drimu i Skadru. Na sjeveru su, međutim, njemačke trupe došle do Alibunara u Banatu, a u Sloveniji su zauzeli mostobran Maribora i Ptuj. Padom Skoplja bio je razbijen jugoslavenski front u Makedoniji, te je daljnjim nadiranjem njemačkih trupa prema jugu i jugozapadu ugrožena jugoslavenska odstupnica prema Grčkoj.

Osmoga aprila su njemačke trupe produžile nadiranje na svima stranama, naročito na makedonskom frontu. Nakon pada Skoplja jugoslavenske se jedinice povlače u neredu prema unutrašnjosti zemlje (uglavnom k sjeveru) i tek neke od njih pružaju samo mjestimično otpor neprijatelju. Rastrojstvo u jedinicama naglo se povećava i to napose kod viših komandi, dok se mnoge jedinice sve više osipavaju i raspršavaju.

Međutim jedinice Zetske divizije produžile su svoje nadiranje u Albaniju i približile se Skadru. Tu kao i u okršajima s neprijateljem na drugim mjestima vidjelo se kako se može održati borbeni duh, ako su uz ostalo i komande u sigurnim rukama, ako je ljudstvo svjesno svojih dužnosti prema zemlji, a komande dorasle svojim zadacima. No svi takvi primjeri požrtvovnosti i odlučnosti ipak više nisu mogli izmijeniti gotovo neminovni tok stvari. Nijemci su toga dana i pored žestokog otpora, kojeg su im dale jugoslavenske jedinice na Karavankama, ipak duboko prodrli u Sloveniju, a kod Koprivnice i Virovitice krvavo slomili jugoslavenski protivnapad, dok su nakon rasula Slavonske i Savske divizije bez borbe ulazili dalje u unutrašnjost Hrvatske.

Devetog aprila pao je Niš i njemačke su trupe bez većih prepreka udarile preko Leskovca, prelaze preko Kačanika prema Prizrenu, a od Tetova idu ka Kičevu i Debru, te preko neoštećenoga mosta u Nišu prodiru do Prokuplja; na sjeveru njemačke trupe su ušle u Banat, do sela Vatina i M. Žama, gdje ih je za kraće vrijeme zadržao otpor jugoslavenskih jedinica.

Desetog aprila njemačke su trupe (poslije podne) ušle u Zagreb, gdje je ustaški prvak, penzionirani potpukovnik Slavko Kvaternik sa zagrebačke radio-stanice proglasio osnutak tzv. Nezavisne države Hrvatske. U međuvremenu ustaše iz Italije (pod vodstvom Ante Pavelića) počeli su tek pristizati na jugoslavenski teritorij, zajedno s talijanskim trupama. U Hrvatskoj, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini raste rasulo kod mnogih jedinica, koje se razilaze i bez borbe napuštaju svoje položaje.

Istog dana njemačke trupe zaposjedaju Strugu i time dolaze u čvrstu vezu s talijanskim odredima u Albaniji; druge njemačke trupe nadiru do Kosmeta, a napredujući prema sjeveru (od juga) doprli su do Kragujevca. Međutim jugoslavenska Zetska divizija polako napreduje u pravcu Skadra.

Jedanaestog aprila njemačke su trupe potpuno ovladale čitavom Makedonijom, prodrle do Knjaževca i usprkos otpora oko Leskovca one su krenule dalje prema sjeveru; s banatske strane njemačke divizije zaposjele su bez otpora Vršac i Petrovgrad (danas Zrenjanin), te doprle do Pančeva i mostobrana, nadalje su došle do Srijemske Mitrovice, a od Osijeka nadrle prema Vinkovcima i Novom Sadu. Njemačke su trupe u Sloveniji prodrle do Celja, a u Hrvatskoj do Karlovca.

S njemačkim trupama otpočelo je i nadiranje *mađarskih trupa.*

Talijanske jedinice ušle su u Logatec i bez borbe produžile napredovanje u unutrašnjost Slovenije.

Dvanaestog aprila njemačke su jedinice nastavile napredovanje; svojom glavninom one se kreću linijom Topola–Mladenovac–Sopot–Ralja–Beograd, koji bez borbe zaposjedaju navečer istoga dana. U Hrvatskoj su njemačke jedinice ušle bez borbe u Petrinju i zaposjele predio južno od Karlovca. Njemci su kod Debra stupili u vezu s Talijanima.

U Albaniji međutim jugoslavenske trupe i dalje nadiru u okolinu Skadra, ali je taj pokret ostao sasvim bez veze s pozadinom i nema podrške od susjednih trupa, a osjeća se i pomanjkanje artiljerije, koja je bila potrebna za namjeravano zauzimanje Skadra.

Trinaestog aprila njemačke su jedinice zaposjele predjel oko Beograda, te se sad sjedinjuju s odredima, koji su nadirali sa sjevera. Talijanske su trupe bez borbe zaposjele *Senj* i *Gospić,* te krenule dalje prema *Splitu.* Mađarske jedinice nadiru u *Bačku.* U jedinicama jugoslavenske vojske raste rasulo. Sve više se jedinica osipava, znatan dio odreda vojske kreće bez nekog određenog cilja od jednog kraja države do drugoga, jedni idu prema sjeveru, a drugi uzmiču prema jugu. Komande su uglavnom potpuno zakazale. Viših štabova kao da uopće i nema. Komande u sačuvanim jedinicama preuzimaju niži oficiri, a oni su sami prepušteni sebi, jer su rijetko kada od viših komanda dobili ikakvu, a kamo li jasnu i suvislu direktivu. Po Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, te u Dalmaciji ustaše i klerofašisti istupaju u ime »Nezavisne države Hrvatske«. Oni i Mačekovi »Zaštitari« presreću po cestama odrede jugoslavenske vojske i zarobljuju ih ili im oduzimaju oružje, a vojnici se raspršuju krećući svojim kućama. Jedan dio vojnika (naro-

čito komunista ili onih, koji su od ovih bili nagovoreni) odnosi i sakriva oružje s nadom, da će ono uskoro biti potrebno, kada se bolje organizira otpor.

Četrnaestog aprila njemačke i talijanske trupe produžile su napredovanje na liniji *Mostar–Sarajevo.* U te gradove ulaze bez borbe, zarobljuju veliki broj jugoslavenskih vojnih jedinica, a među njima i štab Druge armije; talijanske trupe ušle su bez borbe do *Šibenika* i *Drniša,* a iskrcale su se i na otoke oko *Zadra. Bugarska* je raskinula *diplomatske odnose s Kraljevinom Jugoslavijom* i to pod izgovorom, da su jugoslavenske trupe – napale Bugarsku!

Rasulo u jugoslavenskoj vojsci je poraslo već toliko, da se zapravo više i nije moglo govoriti o organiziranoj vojsci. Vrhovna komanda na Palama nije se tih dana ni javljala, a više komande kao da su prestale postojati; mnogi generali su se više brinuli za svoju ličnu sigurnost, nego li za obranu zemlje. Jedinice su se razilazile, a po cestama se gomilalo odbačeno svakovrsno oružje, od pušaka i mitraljeza do teških topova, uporedo sa svakovrsnom drugom opremom.

Dalje napredovanje osovinske vojske bilo je samo kretanje neprijateljskih jedinica k unutrašnjosti zemlje prema unaprijed utvrđenom planu. Otpora više nikakvog nije bilo. Zemlja je stajala potpuno otvorena tom nadiranju; vojska se rasula, komandnih kadrova nije više bilo, vlast je prestala a kaos u zemlji penjao se do skrajnih svojih granica.

Treba, međutim, podsjetiti i na to, da je za tih dvanaest dana ovog »aprilskog ratovanja« bilo na više mjesta primjera *hrabrosti i požrtvovnosti,* da su se u tom općem kaosu ipak našli mnogi ljudi, koji su bez obzira na smrtnu opasnost ipak odlučno istupili protiv neprijatelju sa težnjom, da ga barem na svome mjestu zaustave. Historijska je istina, da su se u takvom držanju vidno isticali mnogi komunisti. Na mnogim su stranama komunisti istupali na primjer drugima i za sobom povlačili u borbu svoje drugove. Bilo je to u duhu direktiva partije, koja je i neposredno pred neprijateljski udar pozvala svoje članove neka odlučno brane zemlju od osovinskog napadača; još 1939. pisao je na pr. »Proleter«, da je »dužnost . . . svih svesnih radnika, da budu u prvim redovima akcije za obranu zemlje ...« (»Proleter«, god. XI., br. 1. za maj 1939., ponovo objavljeno u čas. »Komunist«, br. 2. za 1947., str. 47.), Drago Gizdić u svom djelu »Dalmacija 1941.« navodi jedan proglas Pokrajinskog komiteta KPJ za Dalmaciju iz aprilskih dana 1941., u kojemu se narod poziva na oružanu borbu za nezavisnost zemlje (izdanje Zagreb, 1957., str. 264 i 265). Poznati su isto tako mnogi primjeri junaštva, koje su pokazali i pojedinci i čitavi vojni odredi braneći tih dana zemlju od neprijatelja. Pročulo se tih dana o djelu jednog eskadrona 7. konjičkog puka, koji se kod Vinice blizu Varaždina bez protutenkovskog oružja bacio na njemački tenkovski odred i izložio se neprijateljskom uništenju. Komandant I. vazduhoplovnog puka, avijat. potpukovnik Ferdo Gradišnik je nad Kačaničkom klisurom (7. aprila) sa svojom eskadrilom udario na njemačku tenkovsku kolonu i nanio joj velike gubitke, ali je i sam tamo poginuo. Naročito je poznato djelo mor-

naričkih oficira Sergija Mašere i Milana Spasića, koji su 17. aprila digli u zrak svoj razarač »Zagreb« da ne bi pao u ruke neprijatelju, koji je već nadirao u zaliv Boke Kotorske. General M. Zelenika spominje među rijetkim višim komandantima generala Jocu Naumovića, komandanta trupa III. armijske oblasti, koji je sačuvao prisebnost i nastojao da zaustavi kaos, koji je rastao (M. Zelenika, »O operacijama u Jugoslaviji aprila 1941. godine«, u »Vojnoistorijskom glasniku«, br. 4. za 1951., str. 218. i d.). Osovinske trupe dakle nisu sasvim bez borbe ulazile u Jugoslaviju. Ali uzevši taj rat kao cjelinu, treba konstatirati, da je vojska Kraljevine Jugoslavije u njemu razotkrila svoju punu nedoraslost, nemoć do skrajnjih granica.

Rasulo te vojske počelo je već od osovinskog napada, izbijajući postepeno, na pojedinim mjestima i kod mnogih jedinica, da se svakim daljnjim danom toga rata rasplamsa do općeg kaosa. Petokolonaštva je bilo na sve strane, paničnost je rasla zahvatajući čitave vojne odrede, a izdajstvo se takmičilo se kukavičlukom. Prva dva tri dana u tome ratu moglo se još govoriti za neke sektore o discipliniranim vojnim jedinicama, od kojih su neke i ušle u borbu s neprijateljem. No malo zatim, kada se pročulo za nadiranje neprijatelja u zemlju, tu je vojsku zahvatila bezglavost i panika je bila vidna na mnogim stranama.

Proglašenje tzv. Nezavisne države Hrvatske djelovalo je porazno na mnoge u vojsci, koji su tih dana (poslije 10. aprila) o tome mogli saznati. Nisu se raspadale samo vojne jedinice iz Hrvatske, nego i iz drugih krajeva Jugoslavije. Nisu bacali puške samo ustaški i drugi elementi, nisu bježali kućama samo mnogi vojnici zavedeni petokolonaškom propagandom, nego su i mnogi generali tih dana postupali nedolično svojim dužnostima prema zemlji. Zna se na pr. da je 10. aprila 1941. u Slunju, katolički župnik Ivan Nikšić (kasniji ustaški logornik u tome mjestu) »samo pred puškom financa Rukavine i po nagovoru upravitelja župe« – *zarobio* »ukupno dva generala, oko 100 častnika i preko 600 vojnika; u jednom teretnom samovozu vozili su novac »Četvrte armijske oblasti« iz Zagreba u ukupnoj svoti od 32,000.000 dinara ...« (citat iz tzv. »Spomenice slunjske župe«). Drastično je upravo, kako je divizijski general Antić već na prvi poziv jednoga župnika (uz kojega je stajao samo jedan puškom naoružani finansijski stražar!) izašao bez protivljenja iz svoga automobila i odmah naredio svima vojnicima i oficirima oko njega, da se tom župniku i finansu predadu, a da uopće nisu ni pokušali dati ma kakvog otpora. (O tome ima pobližih podataka i u djelu Vlad. Dedijera »Dnevnik«, knj. II., str. 418., te u mojoj knjizi »Slom stare Jugoslavije«, cit. izd., str. 239). Pukovnik Obrad Egić opisuje (u svojoj monografiji »Velika zabuna pred Zadrom u aprilu 1941.«, objavlj. u »Zadarskoj reviji«, br. 2. iz 1957.) jedan drugi sličan događaj, kako su fratri oko Knina »razoružavali neke jedinice u Kninu« (cit. str. 113); no pri tome puk. Egić prikazuje i stav komandanta Jadranske divizije, koji je za sve vrijeme aprilskog rata bio potpuno pasivan, ali je 15. aprila otpočeo potajno pregovore s njemačkim jedinicama radi predaje (cit. str. 115). No ako je tako bilo u Hrvatskoj, Dal-

maciji i Bosni, nije bilo bolje ni u drugim jugoslavenskim krajevima. Na makedonskom frontu zavladao je kaos istovremeno na mnogim krajevima i u punom opsegu. To je stanje došlo dotle, da je na pr. komandant Cerske divizije, general Majstorović 8. aprila morao objaviti naredbu o formiranju ratnog suda protiv bjegunaca i petokolonaških elemenata. Glas o padu Skoplja izazvao je na tom dijelu fronta kod mnogih komandanata pravu paniku. Prema izvještaju njemačke Vrhovne komande od 9. aprila sa prodorom njemačkih oružanih snaga u nizinu Skoplja i prelazom Vardara »jugoslavenske su trupe (bile) odsječene od grčko-engleskih«, te se po sudu njemačkih vojnih stručnjaka tih dana ovdje smatralo da je rat u Jugoslaviji time bio faktično završen (»Der Feldzug auf dem Balkan«, cit. izd., str. 43–45).

*

U takvom je stanju uslijedila kapitulacija. Ali do nje nije došlo jedino zbog rasula vojske Kraljevine Jugoslavije, iako je to bio jedan od glavnih uzroka. Kod analize uzroka za taj slom ne treba naime zaboraviti niti na druge uzročne faktore, koji su dotle doveli. Ne ulazeći ovdje u raspravljanje pitanja odgovornosti za kapitulaciju, potrebno je tu ukazati na okolnost, da je taj događaj zapravo bio rezultanta dugogodišnjeg rastvaranja jednog sistema, koji je sâm u sebi već od prvih svojih dana ponio elemente svojih nerazriješivih suprotnosti, koje su dalje – u žestini političkih borbi – gurale zemlju do takvoga kraja. Kapitulacija je bila tek završna linija jednog sistema dotrajalog, protivnog narodnim interesima, sistema, čiji su se nosioci uglavnom brinuli samo za svoje uskoklasne interese, za svoje održanje na vlasti, bez ikakvog obzira na narod. Dok su državni vrhovi, i mnogi beskrupulozni elementi s njima povezani, kroz dvadeset i tri godine uglavnom nastojali kako da se pod svaku cijenu održe na vlasti a prema narodu su se odnosili ponajviše kao prema objektu svoje vlasti, u takvim uvjetima bilo je razumljivo političko rastrojstvo, koje se godinama razvijalo do takve svoje kulminacije u ovim aprilskim danima. Nema sumnje da je do tog aprilskog sloma došlo pod udarom goleme ratne mašine sila Osovine, uz nespremnost vojske Kraljevine Jugoslavije, a naročito i nedoraslost njenog komandnog kadra. Gotovo čitava kontinentalna Evropa stajala je još pod vlašću sila Osovine, a ova se svom svojom tada raspoloživom ratnom snagom sručila na vojnički nespremnu, politički nesređenu Kraljevinu Jugoslaviju. Doda li se k tome i petokolonaštvo, kao i disorijentirane državne vrhove, tada je aprilski slom potpuno razumljiv kao logička posljedica općeg stanja i u zemlji i u svijetu, dakle kao rezultanta brojnih i unutrašnjih i vanjskih njegovih uzročnih faktora.

*

Pred bjegstvo iz zemlje vlada je održala još jednu sjednicu (13. aprila). Zapisnik sa te sjednice (fotokopija njegova je objavljena u mojoj knjizi »Stvaranje nove jugoslavenske države«, Zagreb, 1959. str. 8) ne

govori mnogo o toku zasjedanja. »Predsjednik – kaže se tu – podnosi opširan izvještaj o vojnoj situaciji na frontovima«. Iz redova jugoslavenske emigracije objavljeno je o tome više monografija (u inostranstvu), kojima se generalu Simoviću predbacuje tom prilikom, da nije prikazao tačno stanje stvari. Takvi prigovori (uglavnom izneseni u spomenutim već emigrantskim brošurama) nisu baš posve osnovani. Nema sumnje, da je članovima vlade već tada (13. aprila) bila situacija jasna, te da general Simović nije ni imao neophodne potrebe da im i on pobliže ponavlja ono, što su i sami tih dana mogli očito vidjeti. No time se međutim ukazalo na pitanje odgovornosti za kapitulaciju. Postavilo se naime pitanje: tko je za nju odgovoran, da li čitava vlada ili jedan njezin dio ili jedino sâm predsjednik vlade, general Simović. Istina će i ovdje biti negdje po sredini.

Neposredno poslije spomenute vladine sjednice (vjerojatno noću između 13. i 14. aprila) predsjednik vlade Dušan T. Simović je generalu Danilu Kalafatoviću, koji je dotle bio njegov zamjenik načelnika štaba Vrhovne komande, uputio Ukaz, kojim se ovaj imenuje za načelnika Vrhovne komande. Istom prilikom dostavio je Simović generalu Kalafatoviću i akt, kojim ga obavještava o navodnoj odluci vlade. U tome je aktu general Simović javio Kalafatoviću (kao novom načelniku štaba Vrhovne komande) da je »kraljevska vlada na svojoj plenarnoj sjednici 13. ov. mes. na Palama, donela odluku« da se kod saveznika zatraži hitna pomoć (»... u avijaciji, oklopnim jedinicama, u ostalom tehničkom materijalu, u potrebama za ishranu i snabdevanje naših trupa i u dolasku savezničke flote u naše vode ...«), te kako je stoga potrebno »da naša vojska produži otpor po dubini, koristeći se naročitim preimućstvima teško prohodnog i za odbranu pogodnog planinskog zemljišta u južnoj i zapadnoj Srbiji, u Bosni i Hercegovini i u Crnoj Gori ...« U tu svrhu preporučeno je generalu Kalafatoviću neka poduzme »hitne mere za uređenje i organizaciju pogodnih odbrambenih linija, prema izboru Vrhovne komande ...« No istom prilikom u tom je aktu istaknuto i ovo:

> »3. S obzirom na stanje naše vojske posle prvih neuspeha i naročito s obzirom na delikatnu situaciju naše vojske zbog događaja u Hrvatskoj i Dalmaciji, Kraljevska vlada Vas ovlašćuje da *odmah zatražite primirje od neprijatelja* (podcrtao autor), kako bi se dobilo u vremenu i olakšala situacija vojske.
>
> *Vaše odluke u tom pogledu kraljevska vlada primiće za svoje* (podcrtao autor). O Vašoj odluci i uslovima obavestite najbržim putem Kralj. vladu.
>
> *Dalje mere preduzmite shodno situaciji* (podcrtao autor) ...« (Dokument se nalazi u arhivi Vojnoistorijskog instituta JNA u Beogradu pod oznakom »reg. br. 57/2 – 2, K 3«).

U prvom dijelu ovog akta general Simović naređuje da se »produži otpor po dubini« stavivši Vrhovnoj komandi u izgled savezničku pomoć. Međutim, u trećoj tačci ovog akta kao da se zaboravilo na ono što je prethodno rečeno, jer se u njoj načelnik Vrhovne komande upućuje da

zatraži *»primirje od neprijatelja«*. Ali malo zatim u istom aktu general Simoavić ostavlja generalu Kalafatoviću *odriješene ruke*, jer kaže neka – dalje mjere preduzme *»shodno situaciji«*, dok će njegove odluke vlada primiti »za svoje«. Na kraju dolazi najjezgrovitije: predsjednik vlade traži da o tim »mjerama« vlada bude obavještena, pa zato ističe da se vlada »nalazi na putu ka Boki Kotorskoj«. Međutim, avioni na »Kapinom polju« kod Nikšića već su vjerojatno bili pripravni, da vladu odnesu u Grčku.

General Kalafatović je odmah naredio da se stupi u pregovore s neprijateljem zbog obustave neprijateljstva. On je vjerojatno priželjkivao primirje, međutim komanda osovinskih oružanih snaga nije htjela o tome ni čuti. Na kakvo se primirje moglo misliti u času, kada su osovinske oružane snage pregazile Jugoslaviju, a kraljevska vojska više ni postojala nije? Da li se od Adolfa Hitlera mogla očekivati ma kakva obazrivost za Jugoslaviju nakon Dvadesetsedmog marta?

KAPITULACIJA VOJSKE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

Pošto je general Danilo Kalafatović po svojim delegatima uspostavio vezu s komandom njemačke Druge Armije (koja se već nalazila u osvojenom Beogradu), on je opunomoćenim delegatima za pregovore i potpis »ugovora o primirju« dao konkretna uputstva, da se kod njemačke komande (kako je to opisao jedan od pregovarača, general Mihajlo Bodi) isposluje slijedeće:

> »... 1. – da se neprijateljstva obustave odmah, a ne po potpisu primirja iz razloga, što su naše veze spore, te će proći još koji dan, dok se dobije ovlaštenje za potpis,
> 2. – da zahtijevamo režim Francuske s tim, da zadržimo što veću teritoriju u našoj vlasti,
> 3. – da nam se dozvoli da držimo do potpisa mira izvesnu vojnu snagu za održavanje reda u zemlji, oko 40–50 hiljada ljudi ...« (Dokument u Vojnohistorijskom arhivu JNA u Beogradu).

General Kalafatović je iščekivao – kako se i odatle vidi – da će s Trećim Rajhom urediti aranžman, kao što je to učinio maršal Petain za Francusku, no dogodilo se drukčije. Komandant njemačke Druge armije, general Maksimilijan Weichs, koji je kao Hitlerov opunomoćenik »pregovarao« s delegacijom Vrhovne komande Kraljevine Jugoslavije, odbio je uopće da o tome razgovara. On je jugoslavenskoj delegaciji izručio tekst njemačkog diktata za kapitulaciju, ostavio joj »pola sata roka«, da pregleda tekst kapitulacije s napomenom – »ako biste imali kakve tehničke izmjene«, kako je o tome izvijestio jedan od jugo-

slavenskih delegata pri tome, bivši ministar vanjskih poslova (u vladi Cvetković–Maček), Aleksandar Cincar-Marković (dokument u autorovoj knjizi o slomu).

Kapitulacioni akt, potpisan 17. aprila 1941. (u 21 sat) u Beogradu, izrazio je predaju cjelokupne vojske Kraljevine Jugoslavije. Ovaj njemački diktat sadrži pored ostalog i slijedeće:

> »Potpisivanjem ugovora o primirju jugoslavenska oružana sila ima da kapitulira bezuslovno i odvodi se u ratno zarobljeništvo ...
>
> ... Prema vojnicima, koji se poslije zaključenja primirja i izvršenog prikupljanja udalje iz svojih jedinica, primijenit će se smrtna kazna ...
>
> ... Vojnim licima je zabranjeno da napuste zemlju. Tko bude sudjelovao u borbi protiv sila Osovine, s njim će se postupiti kao sa franktirerom ...
>
> ... Sva uređenja i postrojenja vojne sile i privrede uračunavši i saobraćajna sredstva, imaju se predati neoštećena ...
>
> Ugovor o primirju stupa na snagu 15 časova posle izvršenog potpisivanja, tj. 18. aprila u 12 sati po njemačkom ljetnjem vremenu...« (Dokument u Vojnoistorijskom institutu JNA u Beogradu pod reg. br. 8/2-1, K 3).

Nije dakle ostvarena Kalafatovićeva kombinacija o »petenovskom« prepuštanju jednog dijela Jugoslavije na upravu domaćim kolaboracionistima. Zavojevačima je predana čitava zemlja. Nije dakle sklopljeno nikakvo primirje: cjelokupna vojska Kraljevine Jugoslavije proglašena je zarobljenom, sva ratna sprema imala se predati zavojevačima, imala je prestati svaka vojna organizacija Kraljevine Jugoslavije, a čitava njena vojna oprema trebala se izručiti silama Osovine. To je dakle značilo, da time nisu ratne operacije Kraljevine Jugoslavije protiv sila Osovine prekinute, nego sasvim obustavljene. Nije se eto radilo o primirju, nego o prestanku ratovanja. Ovdje se dakle radi o kapitulaciji i to o *bezuvjetnoj kapitulaciji.*

No ta je kapitulacija žigosana bila još i time, što su njezini redaktori u njenoj formulaciji propisali i takve stvari na teret vojske Kraljevine Jugoslavije i stanovništva ove zemlje, da se to s osnovom može označiti kao grubo kršenje međunarodnog ratnog prava. To vrijedi napose za kapitulacionu odredbu o smrtnoj kazni protiv jugoslavenskih vojnika, ako se udalje iz koncentracionog logora, kao i odredbu o sličnom postupanju protiv jugoslavenskog stanovništva, ako stupi u borbu protiv sila Osovine (naime da će se smatrati »franktirerom« itd.).

Ovim kapitulacionim aktom nametnuti su Kraljevini Jugoslaviji veoma teški uvjeti. Kapitulacija ima biti potpuna i neograničena. Oružane snage Kraljevine Jugoslavije imaju prestati postojati, a zemlja se sva

izručuje silama Osovine. Za pobjeđenu zemlju nije tu bilo nikakvih obzira, nikakvih koncesija, nikakvog olakšavanja, nikakva popuštanja tu nije bilo. Vrhovi Trećeg Rajha diktirali su i ovom prilikom svoju volju neumitno. Hitler se Jugoslaviji osvećivao za Dvadesetsedmi mart, za svoju povrijeđenu taštinu, jer se ta zemlja usudila da istupi protiv Trećeg Rajha, i to u času, kad je on stajao na zenitu svoje moći, kada je pod svojom vlašću ili utjecajem držao gotovo sve zapadnoevropske kontinentalne zemlje. No Hitler se kroz to osvećivao Jugoslaviji i radi toga, što je zbog izvršenja svog *»Pothvata 25«* (kako je šifrom nazvan njemački ratni plan protiv Jugoslavije) Njemačka bila prinuđena da izvršenje svog ratnog plana *»Barbarossa«*, napadačkog plana protiv Sovjetskog Saveza, *odloži – ne za četiri, kako je sam Hitler objavio 27. marta, nego za pet tjedana.* Zato je dakle – uz ostalo – Hitler sa svojom okolinom bio neumoljiv i bezobziran prema Jugoslaviji, koju je odlučio uništiti »i vojnički i kao državu«.

*

Vrhovna komanda Kraljevine Jugoslavije tečajem rata slabo se javljala kao rukovodilac ratnih operacija. Ali nakon potpisa kapitulacionog akta (od 17. aprila) ona se ispoljila s dotle nepoznatom rigoroznošću i odlučnošću. Prema aktima, koji su sačuvani o njenom kratkotrajnom djelovanju u vezi s tom kapitulacijom, vidi se, kako je Vrhovna komanda od kapitulacije živo pregnula da u nekoj rigoroznoj dosljednosti izvrši sve odredbe tog ugovora »o primirju«. Vrhovna komanda je odmah obavijestila podređene joj više komande o potpisu kapitulacije i naredila im, da imaju postupati po spomenutom dikatu. Ovo naređenje Vrhovne komande (O. br. 197 od 19. aprila 1941.) generalitet je odmah striktno provodio. Sačuvano je o tome više dokumenata, a iz njih se vidi s koliko su strogosti generali sada pazili, da se izvrše sve točke kapitulacionog diktata. S tim u vezi ubrzo su određena koncentraciona mjesta za sabiranje jugoslavenskih vojnih jedinica, da bi se što brže i potpunije uputile – u zarobljeništvo. A dešavalo se (kako piše Stevan Jakovljević, »Velika zabuna«, cit. izd.), da su neki viši komandanti čak i revolverom u ruci pokušavali spriječiti pojedinim vojnicima i oficirima da napuste koncentracioni logor i da se bijegom spase od osovinskog zarobljeništva. Mnogi se generali za dvanaest dana tog ratovanja nisu gotovo ni čuli, ali nakon potpisa kapitulacije oni su, međutim ispoljili mnogo odlučnosti, da se izvrše svi uvjeti tog osovinskog diktata. I kada je konačno, 25. aprila *prestala postojati Vrhovna komanda,* onda su i ti generali krenuli za svojom zarobljenom vojskom, da se u neprijateljskom zarobljeničkom logoru međusobno prepiru o tome – kako su oni aprila 1941. izvršavali dužnost prema svojoj zemlji.

NAKON KAPITULACIJE

Potpis kapitulacionog akta predstavljao je za vrhove napadačkih sila Osovine potvrdu o svršetku tadanjih ratnih operacija protiv Kraljevine Jugoslavije; odatle su oni ujedno izvodili i zaključak, da je u pogledu Jugoslavije nastupila tzv. »debelacija« i da je s aprilskim slomom, odnosno potpisom aprilske kapitulacije istodobno nestalo i same tadanje jugoslavenske države. Tu je pretpostavku osovinska propaganda uvelike isticala ne samo tih dana, nego i kasnije, da bi kroz to (pozivajući se čak i na međunarodno pravo!) opravdala daljnje postupke vlade osovinskih sila, koje su udarile na Kraljevinu Jugoslaviju.

Tek što su njihove oružane snage zaposjele cijelu Jugoslaviju pristupile su vlade Trećeg Rajha, fašističke Italije, Bugarske i Mađarske, da izvrše odluku, koju je Hitler još 27. marta istakao da Jugoslaviju treba uništiti ne samo vojnički nego – »i kao državu«. U toj Hitlerovoj odluci nije se odražavala samo Hitlerova osvetoljubivost protiv Jugoslavije, koja je Dvadesetsedmim martom omela predviđeno pravovremeno izvršavanje njegovog agresorskog plana »Barbarossa« (protiv Sovjetskog Saveza), nego je taj zaključak (o uništenju Jugoslavije »i kao države«) bio izraz osovinskog davnog plana, da potpuno Njemačka i Italija ovladaju s Jugoslavijom, koja im je bila vidna smetnja za njihove imperijalističke planove na Balkanu. Aprilski slom pružio je spomenutim silama Osovine priliku, da taj svoj plan sada i ostvare.

Podjela Jugoslavije

Polazeći od spomenute pretpostavke o navodnoj »debelaciji« Jugoslavije i uzimajući prema tome kako *»Jugoslavije više nema«*, osovinski državni vrhovi su već aprila 1941. raskomadali okupiranu Jugoslaviju, jer je »više nije bilo«. Ne obazirući se dakle na odredbe međunarodnoga prava vlade spomenutih sila Osovine su aprila 1941. razdijelile jugoslavenski državni teritorij, i to uglavnom prema otprije pripremljenom planu, kako to pokazuju spomenute već »Prethodne smjernice za podjelu Jugoslavije«. Vlade ovih sila žurile su se da što prije rastrgaju okupiranu Kraljevinu Jugoslaviju, da bi tako stavivši svijet pred gotov čin uvjerile javno mišljenje u svijetu i u svojim zemljama, kako je zaista nestalo te države, koja je aprila 1941. pretrpjela potpuni slom. Osovinskim silama bila je potrebna prednja fikcija o tzv. »debelaciji« i radi toga, da bi takvom (međunarodnom pravu protivnom) podjelom okupirane Jugoslavije vlade Trećeg Rajha i fašističke Italije na taj način još više uza se privezale svoje satelitske državice.

»Nezavisna država Hrvatska« bila je prvi korak vlade Trećeg Rajha i fašističke Italije u ostvarivanju njihovog plana o raskomadanju Kraljevine Jugoslavije. Ta je »državica« bila proglašena stvorenom još za trajanja »aprilskog rata« (naime 10. aprila 1941.), a njezin osnutak imao je prikazati satelitskim zemljama Osovine kako Hitler i Mussolini

izvršavaju svoje obećanje o »rješenju nacionalnog pitanja Hrvatske«. Osovina se naime sa tim svojim djelom predstavljala kao faktor, koji navodno pomaže »hrvatskim nacionalistima« (kakvim su se predstavljali ustaše) da ostvare »hrvatsku državnost«. Prema tome su i vlade Trećeg Rajha i fašističke Italije, kao i njihovi agenti u Hrvatskoj (ustaše) naglašavali kako je osnutak ove »Nezavisne države Hrvatske« navodno neki nacionalno revolucionarni preokret. U stvari činjenice su pokazivale da je osnutak »Nezavisne države Hrvatske« bio samo karika u lancu imperijalističkog plana Osovine, da potčini Balkan i na ovaj način, predstavljajući se kao tobožnji pobornik »potlačenog hrvatstva«. S osnutkom ove »Nezavisne države Hrvatske« Osovina je izvršila jedan akt, koji je bio očigledno usmjeren s jedne strane na to, da se Kraljevina Jugoslavija raskomada, a s druge strane da bi se stvaranjem te satelitske »državice« ovaj dio Jugoslavije neposrednije stavio pod kontrolu spomenutih sila Osovine, Trećeg Rajha i fašističke Italije. Vidjelo se već tih dana, da veoma mali broj velikohrvatskih separatista, naime ustaša i klerofašista oko Slavka Kvaternika nije izražavao volju naroda Hrvatske. Dok su se izvjesnim dijelom buržoaski i sitnoburžoaski elementi u Hrvatskoj saživljavali s nastalom situacijom (da se mnogi uskoro razočaraju), dotle je golemi dio stanovništva Jugoslavije na ovom području (»NDH«) uzimao to proglašenje onako, kako je ono u stvari i bilo, naime kao okupatorski diktat, kojim se – zbog imperijalističkih interesa Osovine – udovoljava proosovinskoj velikohrvatskoj separatističkoj ustaškoj skupini. Slavko Kvaternik je pred istražnim vlastima nove Jugoslavije (izručen 1945. našim vlastima od strane saveznika) u svom zapisničkom saslušanju istakao, da je on proglasio osnutak »Nezavisne države Hrvatske« s obzirom na njemačke tenkove, koji su već ušli u Zagreb kao i u neke druge dijelove Hrvatske. Naročito je kasniji život »Nezavisne države Hrvatske« nedvojbeno pokazao, kako je to zaista bila samo okupatorska tvorevina, sračunata na puno podčinjavanje ovog dijela Jugoslavije Osovini. Glavni faktor, koji je na tom području uvijek u krajnjoj liniji odlučivao ili davao osnovne obavezne direktive, bila je u prvom redu Njemačka, a zatim Italija. Upravljači »Nezavisne države Hrvatske« bili su kroz sve četiri godine njenog postojanja samo izvršioci diktata Osovine, i to prvenstveno Njemačke, a onda i Italije. Uostalom, tzv. »Nezavisna država Hrvatska« je i postojala samo pod zaštitom oružanih snaga Osovine i dok je trajala njena okupacija Jugoslavije. »Nezavisna država Hrvatska« bila je dakle naročiti izraz ostvarenja osovinskog plana o podjeli Jugoslavije.

Srbiju je Treći Rajh proglasio zasebnim područjem, koje je stajalo pod posebnim okupacionim statusom. Srbija je naprije došla pod upravu tzv. civilnog komesarijata (3. maja 1941.), koji je bio neposredno podčinjen njemačkoj okupacionoj komandi u Beogradu. Zatim je 29. augusta 1941. njemački komandant u Beogradu imenovao za Srbiju i *vladu* na čelu s bivšim armijskim generalom Milanom Nedićem (»Archiv der Gegenwart«, Berlin, 1941., str. 5170–5171). Srbija je razdijeljena na četrnaest okruga, kojima su upravljali načelnici podređeni ne-

posredno vladi Milana Nedića, a posredno (ali nerijetko i neposredno) njemačkoj komandi. Iako je Srbiji na taj način data prividnost jedne posebne »državnopravne oblasti«, ona je bila tek dio okupirane Jugoslavije.

Treći Rajh je 15. maja 1941. anektirao Dolnju Štajersku i Gorenjsko, učinivši od tog jugoslavenskog područja dio svoje države, dok je Banat stavio pod njemačku vojnu upravu, ali je formalno odredio da bude sastavni dio Srbije (pod njemačkom kontrolom). I u pogledu Hrvatske Njemačka je faktično provodila vrhovnu kontrolu, iako je zbog toga dolazilo do (istina tek prikrivenih) suprotnosti s fašističkim Rimom.

Fašistička Italija anektirala je preostali dio Slovenije (koji nije uzela nacistička Njemačka) i proglasila ga tzv. Ljubljanskom provincijom u sastavu talijanske države. Od onog dijela Hrvatskog Primorja, koji nije pripao tzv. Nezavisnoj državi Hrvatskoj, odnosno od primorskog područja oko Rijeke do Bakra, zatim Dalmacije do Splita, te Kotorom i dalmatinskim otocima (osim Brača i Hvara) sačinjena je posebna provincija, kojoj je na čelu stajao talijanski guverner neposredno podčinjen vladi u Rimu. Konačno je (na osnovu tzv. sporazuma s ustaškim »poglavnikom« Antom Pavelićem od 18. maja 1941.) stavljen pod talijansku kontrolu i onaj dio jugoslavenske jadranske obale (kao tzv. »Jadranski obalni pojas«), koji je formalno bio ostavljen tzv. »Nezavisnoj državi Hrvatskoj«. Tako je fašistička Italija zahvatila čitavu jugoslavensku obalu s njenim dubokim zaleđem. Ali fašističkom Rimu ni to nije bilo dovoljno, već je posegnuo i za daljim područjem. *Crna Gora* imala je – po talijanskom planu – postati zasebnom kraljevinom sa starom njenom dinastijom Petrović-Njegoš (kraljica Jelena), naravno u najužoj vezi s Italijom. Tako je dakle Crna Gora imala doći u okvir fašističkog imperija. Ali do ostvarenja toga plana nije došlo, jer je na tom području ovo spriječio 1941. razvitak narodnooslobodilačkoga pokreta u Crnoj Gori. Pošto je Italija ipak nekako uspostavila svoju vlast na tom dijelu Jugoslavije, ona je Crnu Goru stavila pod upravu svojih vojnih vlasti, te je Crna Gora bila okupirani teritorij, koji nije dobio onaj status, koji je fašistički Rim za nju spremao.

I Albanija je – kao tadašnji talijanski protektorat – zahvatila područje Kosova i oko Struge, što je anektirano (Albaniji) talijanskim kraljevskim dekretom od 22. jula 1942. I tu se fašistički Rim predstavljao kao da ide za ostvarivanjem nacionalističkih težnji. U stvari, ovdje se radilo o prigrabljivanju tuđeg državnog teritorija, koji je zapravo ostao okupiran.

Bugarska je, predstavljajući se kao oslobodilac i pozivajući se na etničke razloge, Makedoniju pretvorila u sastavni dio svoje države. Već 26. aprila 1941. bugarska je vlada protegla na područje Skopljanskog okruga važenje bugarskih zakona, uvela je bugarsku valutu i dr., zatim je pored toga uredila i tzv. Bitoljski okrug, a od ostalih dijelova jugoslavenske i grčke Makedonije formirala je tzv. Egejski okrug. Tim pod-

ručjem Bugarska je za okupacije upravljala smatrajući ga kao sastavni dio bugarske države. U stvari, ono je i dalje ostalo samo dio okupirane Jugoslavije.

Mađarska je kao satelit Njemačke i Italije postupila na sličan način prema Jugoslaviji, iako je njena vlada još 26. februara 1941. s Kraljevinom Jugoslavijom sklopila ugovor »o vječnom prijateljstvu«. Udarivši oružanim snagama 11. aprila 1941. na Kraljevinu Jugoslaviju, mađarska vlada je ističući svoje iredentističke etničke razloge Bačku i Baranju, te Međumurje Zakonom broj XX od 27. decembra 1941. anektirala svom državnom području. No i ti su krajevi usprkos tom aneksionističkom aktu ostali samo dio okupiranog područja Jugoslavije, jer je i taj, kao i svi drugi, spomenuti aneksionistički i tome slični akti osovinskih država bio samo otvoreno kršenje međunarodnog prava, te su se prema tome i ovdje stjecali elementi *ratnog zločina.*

Ta je podjela Jugoslavije predstavljala tek prvi dio imperijalističkog plana protiv Jugoslavije. Drugi njegov dio bio je još teži i porazniji po stanovništvo okupirane Jugoslavije. On se naime odnosio na stvaranje tzv. *»životnog prostora«* za sile Osovine na području raskomadane Jugoslavije. Prigrabivši dijelove Jugoslavije, osovinske sile su pristupile »čišćenju« tih krajeva u nastojanju, da ti dijelovi Jugoslavije postanu zaista i nacionalni teritorij odnosnih fašističkih država. U tu svrhu otpočelo je gonjenje domaćeg, jugoslavenskog stanovništva tih krajeva.

TEROR OKUPATORA

Na području Jugoslavije teror je imao masovni karakter. Prema nepotpunim podacima u Jugoslaviji je za vrijeme okupacije tečajem Drugog svjetskog rata na razne načine umoreno oko milijun i sedam stotina hiljada ljudi ili preko 10% sveukupnog stanovništva (prije rata imala je Jugoslavija oko 14 milijuna stanovnika). Fašističke vlasti su za prošloga rata provodile taj teror sa tri svoja aspekta: a) *kao akciju tzv. »čišćenja«* njima anektiranog područja, da bi se istjerivanjem jugoslavenskog stanovništva tako stvorilo područje za naseljenje pouzdanih državljana odnosnih fašističkih zemalja, kao što su to naročito bezobzirno provodili njemački nacistički organi u »anektiranom« dijelu Slovenije, zatim mađarski organi u Vojvodini itd., b) *kao represalije nad stanovništvom preostalog dijela okupirane Jugoslavije* radi gušenja svakog otpora okupatorskim vlastima, pri čemu su se osovinski vrhovi pozivali i na kapitulacioni akt od 17. aprila 1941., kojim je njima navodno dano »legitimno« ovlaštenje (od strane vlade i Vrhovne komande Kraljevine Jugoslavije), da i na taj način održavaju red i mir na području ove zemlje i c) *kao mjere protiv Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije*, kada su jugoslavenske partizane smatrali za »pobunjenike« i prema zarobljenim pripadnicima jugoslavenske Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda primjenjivali smrtnu kaznu i druge

drastične mjere svojih represalija, iako im je međunarodno ratno pravo jamčilo postupak kao prema ratnim zarobljenicima pripadnika države u ratu.

Opseg tih terorističkih akata protiv jugoslavenskog stanovništva porastao je već sredinom 1941. do takve mjere, da se s osnovom ovdje može govoriti o pravom *genocidu*. Okupatorske vlasti – kako mnogi znakovi pokazuju – išle su time i na istrebljivanje domaćeg življa radi ostvarenja svojih imperijalističkih planova. Malo iza aprilske kapitulacije nastalo je po čitavoj Jugoslaviji svakovrsno gonjenje domaćeg stanovništva: zaređala su ubijanja pojedinaca i u masi, zlostavljanja, zatvaranja, kinjenja i pljačkanja, pri čemu je dolazilo do uništavanja ne samo pojedinih naselja, nego čak i čitavih krajeva (popaljeni su dijelovi Like, Korduna, Banije itd.). Na mnogim stranama okupirane Jugoslavije stvorena su masovna gubilišta (Jadovno, Jasenovac, Stara Gradiška, Banjica, Jajinci, Pag i dr.), u kojima su primijenjene terorističke metode prokušane u okvirima fašističkih država. Vidjelo se očito, da se tu radi o uništavanju naroda, dakle o genocidu, ali je taj teror imao i naročito obilježje.

Specifičnost genocida, kojeg su fašistički elementi provodili u okupiranoj Jugoslaviji, sastojala se naime u činjenici, da su okupatori radi uspješnijeg i potpunijeg provođenja svoga plana o genocidu nastojali, da između naroda Jugoslavije dovedu do *samouništavanja.* Iz spomenutih već »Smjernica u pogledu pitanja propagande protiv Jugoslavije« vidi se kako su vrhovi Trećeg Rajha išli za tim, da za svoje zavojevačke planove što više iskoriste nacionalističke surevnjivosti u staroj Jugoslaviji. Od prvih dana svoje okupacije okupatorski faktori produžavali su tim putevima i na razne su načine djelovali, kako bi se međusobno zakrvio narod okupirane Jugoslavije. Oni su zato i stvorili »Nezavisnu državu Hrvatsku«, predstavljajući se kao branitelji hrvatstva, koje da je »ugroženo od srpstva«, a ustaše i klerofašisti obilno su raznosili takve tvrdnje, da bi ma koliko pravdali svoje nasrtaje na Srbe. Okupatori su se nadalje predstavljali i kao neki faktori, koji donose »red i mir« u njihovu »tvrđavu Evropu«, a ustvari oni su donosili masovni krvavi teror. Njega su oni provodili s naročitim planom baš u Jugoslaviji. Činjenice su pokazale da su pri tome oni išli uglavnom za ciljem, da bi se sâm narod Jugoslavije, napose Hrvati i Srbi počeli međusobno istrebljivati, kako bi za Osovinu ovdje ostao slobodan – »životni prostor«.

Fašistički zavojevači su za prošlog rata provodili mnoga nasilja u svakoj zemlji, koju su zaposjeli. U mnogim od tih krajeva oni su razvili i masovni teror. Poznato je do kakvih su masovnih razmjera osovinski okupatori razvili teror na okupiranom dijelu Sovjetskog Saveza, nadalje kako su nacistički okupatori sistematski uništavali narod okupirane Poljske. Opustošili su tamo čitave krajeve i to temeljito, planski, promišljeno, narod su morili primjenjujući kod toga dotle nečuvene metode moderniziranog sadizma uz upotrebu novih tehničkih sredstava.

Ali u okupiranoj Jugoslaviji imao je fašistički teror posebno obilježje. Naime, uništavanje naroda u ovoj zemlji napose karakteriziralo je to, što su okupatori masovno uništavali narod zaposjednute zemlje i pomoću organizacija svojih kolaboracionističkih agenata u samoj Jugoslaviji. Iz Norveške je poznat pojam »kvislinštva« kao oznaka domaćeg kolaboracionizma s okupatorima. Ali tek u okupiranoj Jugoslaviji to se »kvislinštvo« razvilo do takvih razmjera, kakve ovaj način fašističkog uništavanja (pomoću domaćih suradnika) nigdje drugdje toliko nije razvio. To je upravo ono, što je agoniju stare Jugoslavije u tim danima njenog nestajanja činilo još stravičnijom, još tragičnijom.

NEOSLOBOĐENI JUGOSLAVENSKI KRAJEVI

(IZMEĐU DVA RATA)

Stara Jugoslavija nije u svojim granicama obuhvatala sve jugoslavenske krajeve. Poslije Prvog svjetskog rata ostala je izvan njenog državnog okvira Istra s Trstom, Rijeka, Cres, Lošinj, Lastovo i Zadar, zatim znatan dio slovenskog teritorija prema Italiji i pretežni dio Koruške. Iako su ti predjeli politički bili odvojeni od Jugoslavije, život u njima često je imao odjeka u Jugoslaviji, gdje je rasla i jačala ideja o neophodnosti njihovog ujedinjenja s maticom zemljom. Zato je – naročito i zbog potpunosti izlaganja historije stare Jugoslavije – ovdje potreban barem kraći osvrt na te jugoslavenske predjele.

ISTRA

Od svih tada još neoslobođenih dijelova jugoslavenske zemlje Istra je izgleda bila najjače na udaru tuđinskom vlastodršcu. Ovdje se i dalje u punoj mjeri produžavala stara politika nacionalnog ugnjetavanja, ekonomskog izrabljivanja i političkog obespravljivanja jugoslavenskog življa. Od 1918. kroz godine dalje istarski je seljak bio izložen napadima tuđinske vlasti, koja je ovdje nastojala da što potpunije provede odnarođivanje jugoslavenskog stanovništva. Ali istarski seljak, odan svojoj zemlji, čuvajući svoje ognjište i odlučan u odbrani svoga jezika i svojih običaja, pružao je otpor takvom tuđinskom nastojanju. Istra je usprkos tolikih protivjugoslavenskih nasrtaja tuđinske vlasti koji su se pojačali naročito u vremenu između dva prošla rata, ipak očuvala svoj jugoslavenski karakter.

Taj njezin etnički karakter bio je odavno očigledan. Ali je tuđinska vlast nastojala da ga raznim svojim makinacijama ipak prikrije. Pokušavalo se to napose kod popisa stanovništva; no i pritom je izbijala činjenica, da je Istra jugoslavenska zemlja. Prema podacima o prvom popisu stanovništva, koji je ovdje proveden 1846. (a čiji su rezultati objavljeni u službb. listu »Osservatore Triestino«, od 25. jula 1849.) Istra je tada imala 228.035 stanovnika; od toga je ustanovljeno da ima:

Hrvata 134.455 (ili 59% od ukupnog broja stanovnika), Slovenaca 31.955 (ili 14%), Talijana 60.040 (ili 26%), a ostalo (1.596) sačinjavali su stranci (njemački i drugi činovnici itd.). Bernardo Benussi u svojoj knjizi »L'Istria nei suoi due milleni di storia« (Trst, 1927., str. 489) prikazuje rezultate toga popisa nešto drukčije; on je naime dijelio stanovništvo Istre prema »govornoj upotrebi« (lingua d'uso) i prema tome raspoređuje istarsko stanovništvo ovako: Istrana, koji govore »slavenski« bilo je 127.000, zatim Talijana 55.000, a 34.818 onih, koji govore hrvatski (odnosno slovenski) i talijanski. Na taj način Benussi, istina donekle smanjuje službeno utvrđeni broj istarskih Talijana (a ovamo su ubrojeni bili i oni koji su bili »italijanizirani«), ali na drugoj strani povećava taj broj na vještački način pretvarajući u Talijane one, kojima je »lingua d'uso« – talijanski. I sama centralna državna vlast nije mogla preći preko činjenice, da je pretežni dio Istre jugoslavenski; kada su 1848. talijanski zastupnici Istre u bečkom Carevinskom vijeću predložili da se ovdje kao službeni uvede talijanski jezik, taj je prijedlog odbio tadanji ministar Stadion, jer da od tada ukupnog broja stanovništva Istre (od oko 235.000) ima 150.000 Slavena, a samo 60.000 Talijana. Istranin Ivan Cerar (kasniji urednik tršćanskog lista »Slavjanski rodoljub«) podvrgavši kritici službene statističke podatke o etničkom karakteru Istre (iz 1846.) napisao je 1848. u »Historisch-etnographische Notizen«, da je u Istri 172.960 Slavena, a samo 56.200 Talijana (kako to navodi Ernest Radetić u svom djelu »Istra pod Italijom, 1918–1943.«, Zagreb, 1944., str. 32). Karl v. Czörnig u svom djelu »Ethnologie der österreichischen Monarchie« (1855.) u analizi spomenutog popisa stanovništva kaže da u Istri ima 59% Hrvata, 14% Slovenaca i 26% Talijana. Bez obzira na to, što se svi ovi podaci ne podudaraju, preostaje ipak činjenica, da je prema svim tim navodima stanovništva Istre i tada imalo jugoslavenski karakter. To su potvrdili i kasniji popisi stanovništva.

Prema tim podacima vidi se da je broj Hrvata i Slovenaca u Istri kroz spomenute godine bio, istina, u stalnom porastu, ali da je daleko veći porast zabilježen kod Talijana. Ovamo su se naime (sa službene strane) pribrojili svi oni, koji su raznim metodama pri popisu stanovništva bili svrstani među Talijane.

Od 1880. godine naročito se je dosljedno provodila spomenuta metoda razvrstavanja stanovništva Istre prema »govornoj upotrebi«. Za tuđinsku vlast bilo je dakle to mjerodavno: »lingua d'uso« (»Umgangssprache«) bio je talijanski jezik, jer su vlasti uglavnom postupale talijanskim, a narod se u najvećem dijelu s tim jezikom morao služiti, kada je dolazio u dodir sa vlašću. Na taj način se osjetno manjim prikazao broj jugoslavenskog stanovništva Istre, a većim predstavio broj istarskih Talijana.

Popis stanovništva Istre iz 1910. bio je međutim mjerodavan za diplomate na Mirovnoj konferenciji, gdje se riješavalo o pripadnosti Istre i to bez obzira na makinacije s »govornom upotrebom« (sa »lingua d'uso«) i druge načine, kojim se došlo do ovih statističkih podataka. Ta-

kvi rezultati tuđinskog djelovanja bili su od značaja i za konačnu odluku o Istri, pri donošenju Rapallskog ugovora; talijanska diplomacija pozivala se na te izvještačene podatke i odatle izvodila dokaze za svoju tvrdnju o – talijanskoj pripadnosti Istre.

Istarski su gradovi sa svojom posebnom privredom i odatle razvijanim klasnim interesima građana postali od polovine prošloga vijeka središta italijanizacije ovog područja; u svom pretežnom broju istarsko gradsko stanovništvo smatralo se Talijanima, borilo se za talijanski karakter Istre i predstavljalo glavnim nosiocem nacionalne misli »talijanske Istre«; tek posljednjih decenija prošlog stoljeća povećava se donekle broj onih građana, koji su se u istarske gradiće preselili sa sela, ali taj priliv ipak nije u osjetnoj mjeri izmijenio talijanski karakter tih gradova. I doseljeni Jugoslaveni nerijetko su se italijanizirali, te postajali pobornicima talijanstva nasuprot njihovim rođacima u okolnim jugoslavenskim selima. Istarsko seljaštvo je međutim ostalo vjerno svojim tradicijama, svome djedovskom jeziku i čuvalo svoj nacionalni karakter nasuprot mnogim akcijama odnarođivanja.

No pritom se u Istri zapažala jedna naročita pojava; pri spomenutim unutrašnjim preseljenjima istarskog stanovništva (iz sela u grad i obrnuto) moglo se uočiti zanimivu povezanost nacionalnog sa klasnim elementom. Bilo je mnogo slučajeva promjena nacionalne pripadnosti, izazvanih promjenom boravišta i zanimanja. Događalo se nerijetko, da su na pr. bivši seljaci nakon doseljavanja u istarske gradove s vremenom često postajali Talijanašima, ali se zbivalo i obrnuto – da su i poneki istarski građani preselivši se na selo, promjenivši svoje životno zanimanje i povezavši se s jugoslavenskim selom i sami s vremenom počeli isticati kao Hrvati, odnosno (u sjeverozapadnom dijelu Istre) kao Slovenci. Taj proces pokazivao je dakle od kolikog je značaja pri razvitku nacionalnoga ovdje bio elemenat klasni, koliko su životni interesi uvjetovali i samu promjenu nacionalnoga (Tone Peruško, »Hrvatski narodni pokret u Istri«, objavlj. u »Istarskom zborniku«, Zagreb, 1949., str. 56).

Upravo je divljenja vrijedna golema životna snaga istarskoga seljaka. Na njega je kroz niz decenija nasrtala i država i njom pomagana tuđinska gradska sredina, da ga ekonomski slomi, da ga potpuno podredi svojim izrabljivačkim interesima i da mu ujedno naturi tuđinski jezik i strano nacionalno ime. Ma koliko se prigovaralo s nekih strana kako se u Istri srazmjerno vrlo kasno razvila i učvrstila nacionalna svijest (što nije međutim ni posvema tačno!), činjenica je da je istarski seljak sa svojom golemom upornošću i odlučnošću odbranio iskonski nacionalni karakter ovoga kraja. Dok su samo pojedinci preselivši se sa sela u talijansku gradsku sredinu nestajali u tom novom ambijentu stapajući se s tuđinskom kulturom (ali i ekonomikom!), dotle je istarski seljak u masi ostajao na braniku odbijajući decenijama tolika nastojanja da se odnarodi. U tim nastojanjima posebno je mjesto zauzimala tuđinska vlast, koja je naročito od polovine prošlog vijeka poduzimala niz mjera za deslavizaciju Istre.

Austrijska politika u Istri ispoljavala se naročito otkako je s »Oktobarskom diplomom« (patent od 20. oktobra 1860.) vladajuća skupina u habsburškoj monarhiji bila prinuđena da građanima obeća izvjesne slobode i uvođenje predstavničkog sistema. Malo kasnijim »Februarskim patentom« (Patent od 26. februara 1861., broj zakona 20) otpočelo je pripremanje predstavništva u monarhiji, te je »Osservatore Triestino« 27. februara 1861. objavio da će Istra dobiti svoj Sabor (sa 30 zastupnika), koji se ima sastati 6. aprila 1861. u Poreču, gdje će taj Sabor izabrati dvojicu svojih delegata kao poslanike za bečko Carevinsko vijeće. Malo kasnije isti službeni list objavio je (1. i 2. marta 1861.) i Izborni pravilnik za pokrajinski sabor (istarski, tršćanski i gorički), kojim je uveden tzv. »kurijalni izborni sistem« s izrazitom namjerom, da se prilikom izbora predstavničkog tijela Istre prikrije njezin jugoslavenski etnički karakter. Izbornici su tad podijeljeni na četiri »kurije« (veleposjednička, trgovačko-obrtničke komore, gradova i tzv. vanjskih općina). Ova podjela na te kategorije izbornika (»kurije«) značila je olakšavanje tuđinskom elementu Istre da u njenom Saboru dobije većinu, iako je nema po broju stanovnika, a istovremeno je spriječavala jugoslavenskom životu Istre da u njenom pokrajinskom predstavničkom tijelu bude predstavljen onako, kako bi to odgovaralo srazmjernosti broja stanovnika ovoga područja. Od 30 članova istarskog Sabora biranog 1861. bilo je spomenutim Izbornim pravilnikom predviđeno, da će osim tri »virilista« (istarskih biskupa, koji su u Sabor ulazili bez izbora, po svom »virilnom pravu«) izabrati: kurija veleposjednika (njih 120 svega) pet zastupnika, kurija trgovačko-obrtničke komore (gdje su izborno pravo imali samo odbornici te Komore za Istru) dva zastupnika, kurija gradova (sa srazmjerno veoma malim brojem birača) osam zastupnika (sve ove kurije birale su zastupnike neposredno), dok je kurija »vanjskih općina«, podijeljena na »sudbene kotare« prema političkim interesima vlade (a koja je kurija obuhvatala najveći broj istarskog stanovništva) birala posredno samo – dvanaest zastupnika. Kasnije je uvedena i peta »kurija siromašnih«. Takve izvještačene relacije ostale su uglavnom i približno podjednake kroz svih jedanaest zasjedanja istarskog pokrajinskog Sabora (od 6. aprila 1861. do 2. aprila 1916.). Na zasjedanjima tog pokrajinskog Sabora vlada je po svojoj vještačkoj većini i svojim pouzdanicima na predsjedništvu Sabora dosljedno onemogućavala uspješan politički rad hrvatskih i slovenskih zastupnika u tom predstavničkom tijelu, gdje su jugoslavenski njegovi članovi kroz sve vrijeme trajanja toga Sabora bili izloženi vrlo čestim napadajima Talijana i Talijanaša, te veksacijama njemačkog birokratskog elementa okupljenog oko pokrajinske vlade, koji su im dosljedno i planski odricali osnovna politička prava, a napose pravo da se služe sa materinjim jezikom u svom poslaničkom radu na tome Saboru. Kad je zastupnik Matko Laginja 21. augusta 1883. u istarskom pokrajinskom Saboru prvi put progovorio hrvatski (»Gospodo Latini! ...«), prolomila se takva zaglušna vika talijanske »većine«, da je sjednica morala biti prekinuta (»Naša sloga«, Trst, br. 17. od 1. septembra 1883.). Ali sva ova protivnička buka nije

mogla spriječiti sve to jači porast hrvatsko-slovenskog političkog pokreta za slobodniji život jugoslavenskog življa Istre. Borba za jezik imala je očigledan politički karakter, jednako kao i nastojanje da se osnutkom kooperativa (»Hranilnica in posujilnica« u Kopru, »Istarska posujilnica« kao što su na pr. bile – u Puli, »Gospodarska sveza« u Puli itd.) istarski seljak oslobodi ekonomskog pritiska od strane veleposjednika i drugih tuđinskih izrabljivačkih elemenata, napose bankara i trgovaca, mahom Talijana.

U toj borbi jugoslavenske Istre protiv tuđinskog režima ekonomskog izrabljivanja, političkog obespravljivanja i nacionalnog tlačenja naročito je mjesto zauzeo i *Radnički pokret u Istri*. Proletarijat u Istri bio je sve do polovine XIX. vj. vrlo malobrojan s obzirom na ekonomsku zaostalost zemlje. Međutim, od polovine prošlog stoljeća dolazi već do organiziranog istupa proletarijata i ovdje, najprije u radničkim sindikalnim organizacijama (u Trstu i Puli), a od 90-tih godina razvija se i socijalistička pokret. Na kongresu austrijske Socijalno-demokratske stranke u Hainfeldu govorilo se već i o istarskom »Socijalno-demokratskom društvu«, od 1899. javlja se u Istri i prvi socijalistički list »Il lavoratore« (u Trstu), a 1900. i list »Il proletario« (u Puli). Povodom izborne koalicije talijanskih socijalista s talijanskim veleposjedničko-buržoaskim elementima došlo je (1907.) do sukoba između hrvatsko-slovenskih i talijanskih socijaldemokrata, što je dalo povoda da se hrvatsko-slovenski socijal-demokrate organiziraju u Jugoslavensku socijal-demokratsku stranku (za Sloveniju, 1907.). Međutim, kasnije opet je uspostavljen među radnicima Istre uži kontakt, te je obnovljena njihova politička saradnja u borbi protiv izrabljivačkih elemenata toga kraja.

Od 1907. dalje Istra politički oživljava; hrvatsko-slovenski elemenat se politički konsolidira, bolje se organizira. Razvija se sve veći broj hrvatsko-slovenskih društava, koja su nosioci otpora protiv tuđinskog ugnjetavača (tako mnoge narodne čitaonice, razna pjevačka društva, mnoge organizacije »Gospodarske sveze«, »Narodni domovi« u više mjesta), te je 1907. bilo u Trstu 110 narodnih društava i 6 listova; (dnevnici »Balkan« i »Edinost«, tjednici »Slavenska misao«, »Tršćanski Lloyd«, »Novi list«, »Zarja« i »Družinski prijatelj«; v. Fran Barbalić, »Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine«, Zagreb, 1952., str. 118.; podaci iz »Imenika slovenskih društev v Trstu in okolici« objavlj. u listu »Naša sloga« br. 6. od 6. februara 1908.). Pored Hrvatske gimnazije, koja je otpočela radom 16. septembra 1899., po Istri su sad već bile u mnogim mjestima narodne škole »Družbe sv. Ćirila i Metoda«, koje su postale rasadnici narodne prosvjete i afirmacije hrvatske nacionalne svijesti.

»Klub hrvatsko-slovenskih zastupnika« u istarskom Saboru postaje sve to značajnijim političkim faktorom u ovom kraju, te njegovom djelatnošću borba za narodni jezik u Istri (napose u Saboru) i za politička prava istarskog naroda dobiva novu jačinu. Nije slučajno, da su najstariji pobornici za nacionalna prava jugoslavenskog stanovništva u Istri bili svećenici (kao na pr. biskup Juraj Dobrila, osnivač »Naše

sloge« i dr.), jer siromašni istarski svijet nije imao drugih mogućnosti da se školuje, a tek manji dio školovanih posvećivao se učiteljskom zvanju ili rjeđe kojem drugom zanimanju (advokati). Na izborima za istarski Sabor 1907. pobjeđuju Hrvati i Slovenci dobivši tom prilikom (prvi put u novijoj političkoj historiji Istre!) većinu: na izborima od 14. maja 1907. dobili su ukupno 30.904 glasa, a na užim izborima (23. maja 1907.) 32.521 glas, dok su talijanski kandidati dobili svega 25.979 glasova (a na užim izborima 27.312 glasova). No usprkos takvog stanja istarski Talijani su uz pomoć vlasti i dalje poduzimali mnoge mjere da suzbiju politički uspon jugoslavenskog življa Istre; na posljednoj sjednici istarskog Sabora (18. oktobra 1910.) došlo je zbog upotrebe hrvatskog jezika u sabornici do fizičkog napada na hrvatske poslanike (od strane talijanskih). Posljednji izbori za istarski Sabor, provedeni juna i jula 1914., pokazali su da nikakve vladine makinacije, napose ni tendenciozno pripremljeni izborni »kurijalni« sistemi više ne mogu prekriti jugoslavenski karakter Istre. Istarski Sabor trebao se sastati 15. septembra 1914., ali je to spriječio rat.

Za prvog svjetskog rata Istra je veoma stradala, a naročito otkako je Italija stupila na strani Antante u rat protivu Austro-Ugarske i Njemačke. S tim u vezi naredila je austro-ugarska vojna komanda, da se evakuira stanovništvo s tzv. »užeg ratnog područja« prema austrijsko-talijanskoj fronti. Tako je istarsko stanovništvo većim dijelom (1915.) moralo napustiti svoja naselja i prepustiti domove »povjerenicima«, koji, međutim, nisu mogli spriječiti austro-ugarsku soldatesku, da nakon te evakuacije provali u napuštene kuće i da ih pohara. Kada su se ti ljudi potkraj 1917. konačno mogli vratiti svojim kućama (iz Moravske, Dolnje Austrije i nekih drugih krajeva, kamo su bili prisilno raseljeni), morali su uz opustošena ognjišta iznova otpočinjati, da bi se održali pod sve težim prilikama. A teškoće su narednih godina postajale sve to veće.

ISTRA POD TALIJANSKOM OKUPACIJOM

Kad je Italija objavila rat Austro-Ugarskoj i Njemačkoj te otpočela ratovanje na strani Antante (Vel. Britanije, Francuske i carske Rusije), ona je to učinila s konkretnom proračunatošću, da će joj taj korak nakon pobjede njenih saveznika, poslije rata, donijeti veliko teritorijalno proširenje. Pritom je talijanska iredenta naročito gledala na istočnu, jugoslavensku jadransku obalu. Po završetku toga rata Italija je istupila sa zahtjevom, da se izvrši spomenuti, tajni »Londonski pakt« (od 26. aprila 1915.). Sve dalje njezine diplomatske akcije bile su sračunate na taj zahtjev. S obzirom na Londonski pakt Italija je sklopila 3. novembra 1918. ugovor »o primirju« s Austro-Ugarskom, bez obzira na to, što u času potpisa tog ugovora habsburške monarhije stvarno više nije ni bilo (jer su se na njenim ruševinama potkraj oktobra 1918. formirale nove države: Država Slovenaca, Hrvata i Srba, Čehoslovačka

republika, Poljska, zatim Mađarska i Njemačka Austrija) i bez obzira na to, što tada već faktično nije ni bilo više ratnih operacija na dotadašnjoj austrijsko-talijanskoj fronti. Talijanskoj vladi, a još više njezinoj iredenti, trebao je taj ugovor, da bi pozivanjem na njega mogla zaposjesti i područje, koje joj je u izgled stavljao Londonski pakt. Ubrzo po potpisu tog ugovora Italija je krenula da okupira ove krajeve, među njima na prvome mjestu – Istru.

U međuvremenu je krajem oktobra 1918. u Istri došlo do krupnih promjena. Austrijska vlast bila je odavno već na putu svoga raspadanja, revolucionarni pokreti radnika i mornara (čija je solidarnost došla do izražaja napose za januarskog štrajka puljskih arsenalskih radnika 1918. godine) pokazivali su, da je habsburška vlast i ovdje dotrajala. Potkraj oktobra osnovana su na više mjesta u Istri, napose u Puli i Trstu, Narodna vijeća SHS, koja su mjestimično počela vršiti i funkcije političke vlasti, a puljsko Narodno vijeće SHS preuzelo je 31. oktobra te godine čak i austro-ugarsku ratnu mornaricu, koju je prema odredbi posljednjeg austro-ugarskog vladara Karla – od 30. oktobra – predstavnicima puljskog Narodnog vijeća SHS predao admiral Miklos Horty (tekst zapisnika o toj »primopredaji« i čitav akt o tome vidjeti u autorovoj knjizi »Devetstoosamnaesta na Jadranu«, Zagreb, 1951., str. 209–220, te »Odjeci Oktobra u jugoslavenskim zemljama«, Zagreb, 1957. str. 397 i 405., te slij.). No ta nova vlast mogla se u Istri vrlo kratko održati. (O tome vidjeti, napose za Pulu, u djelu M. Balote, »Puna je Pula«, Zagreb, 1954., str. 305. i slij.) Uskoro se u pogledu Istre razvijalo jedno pravno, a drugo tome protivno faktično stanje.

Državnopravno Istra je nakon propasti habsburške monarhije po jednome stanovištu – postala dio Države SHS, a od Prvodecembarskog akta dio Kraljevine SHS. U prilog toga stanovišta ukazivalo se i na činjenicu, da je Istra bila predstavljena u zagrebačkom Narodnom vijeću SHS kao svom vrhovnom organu nove vlasti, pod čijim su vrhovnim rukovodstvom na početku svoga djelovanja stajala i Narodna vijeća SHS na području Istre. No postoji i drugo, tome protivno mišljenje, po kojemu je Istra i dalje poslije propasti Austro-Ugarske ostala dijelom teritorija te države, da bi se o njezinoj pripadnosti istom odlučilo zaključkom Konferencije o miru. Jedno je, međutim, neosporno i jasno – da Istra sa časom sloma habsburške monarhije nije odmah postala dio državnog teritorija Italije.

Faktično, međutim, talijanske trupe su već od prvih dana novembra 1918. zaposjele Istru i zapravo kršeći međunarodno pravo pristupile ubrzo promjeni ovdje zatečenog državnopravnog stanja, preuređujući istarske vlasti prema svome interesu. Italija je zaposjela Istru pozivajući se na spomenuti već ugovor o primirju s Austro-Ugarskom, dakle kao predstavnik Antante. Prema tome je za vrijeme te talijanske (a točnije: savezničke) okupacije državnopravno stanje imalo ostati neizmijenjeno. Međutim, Italija se nije obazirala na odredbe Haških konvencija od 1899. i 1907. (»o pravilima suhozemnoga rata«), već je otpočela bezobzirno smjenjivati zatečene organe vlasti i na njihova mjesta po-

stavljati svoje ljude. Prvih dana okupacije dali su talijanski državni vrhovi više svečanih obećanja o poštivanju slobode, demokracije itd., ali su to ostale tek prazne riječi. Praksa talijanskih okupatora pokazivala je očiglednu suprotnost svima tim lijepim frazama. Takvo je stanje bilo za talijanske okupacije.

ISTRA POD TALIJANSKIM TEROROM

Još je gore stanje zavladalo nakon, što je Italija anektirala Istru kao dio svog državnog područja. Spomenutim *Rapallskim ugovorom* (od 12. novembra 1920.) Kraljevina SHS priznala je Italiji pravo suvereniteta nad Istrom. Tako je čitava Istra izručena Italiji, čiji su organi sad istom otpočeli provoditi ovdje takve mjere, da je bilo sasvim očigledno što se time namjerava: pod svaku cijenu ostvariti »italijanstvo Istre« i ugušiti jugoslavenski elemenat prisilivši ga da se »pretoči u talijanstvo«, kako su otvoreno govorili mnogi tadašnji iredentistički agitatori. Nova državna vlast ili je otvoreno pomagala, pa i sama provodila teror nad istarskim jugoslavenskim stanovništvom ili se pravila kao da ne vidi nasilja, koja su svakodnevno vršena nad netalijanskim narodom Istre.

Dok su s jedne strane državni organi provodili sistematsku politiku ekonomskog uništavanja jugoslavenskog stanovništva Istre, naročito svojom poreskom politikom, te su bezobzirno otimali narodu i najpotrebnije prilikom vrlo čestih prisilnih ovrha zbog kakva bilo sitnog iznosa dužnog javnog nameta, dotle su od vlasti tolerirani fašistički odredi kružili selima i svakodnevno vršili različita nasilja nad narodom Istre. Teško je danas i vjerovati nepobitnim činjenicama, koje jasno govore o bezbroju takvih nasilnih akata, kojima je bio istarski jugoslavenski narod izvrgnut tim surovim nečovječnostima za vrijeme talijanske vlasti nad tim krajevima.

Napadima su bile izvrgnute ne samo hrvatske i slovenske kulturne i ekonomske ustanove, nego i mnogobrojni pojedinci, koje su napadači nastojali uništiti ili ih prinuditi da bježe iz Istre. Još tečajem 1919. i 1920. bilo je već mnogo takvih napadaja na jugoslavenski istarski živalj. Tako je na pr. 30. oktobra 1919. talijanaška ulica naočigled vlasti porazbijala u Pazinu »Tiskovno društvo«, 8. novembra 1919. u istom mjestu uništila je »Narodni dom«, 29. decembra 1919. u Trstu demolirala slovenski list »Edinost«, 13. jula 1920. u Trstu su fašisti pod vodstvom kasnijeg Mussolinijevog državnog sekretara Franceska Giunta razorili i zapalili »Narodni dom«, demolirali slovenski hotel »Balkan«, uništili tamošnju »Glazbenu maticu« i »Slavensku čitaonicu«, razorili tamošnju filijalu kreditne »Ljubljanske banke«, »Hrvatsku čitaonicu« itd., napali i zlostavili mnoštvo hrvatskih i slovenskih ljudi Istre, te dr. Ali surova, dotle nečuvena nasilja nad istarskim narodom zaredala su istom poslije Rapalla.

Bezobzirni ispadi bili su ovdje svakodnevna pojava od sredine 1921. godine. Neposredni povod za to dali su parlamentarni izbori, koji su 15. maja 1921. provođeni prvi put u Istri za talijanski parlamenat u Rimu. Prema izjavama talijanskih tadašnjih agitatora ti su izbori imali da svjetskoj javnosti pokažu, kako je Istra isključivo talijanska. Oni su trebali imati plebiscitarni karakter i izraziti, da stanovništvo Istre odobrava aneksiju toga područja Italiji. Zato su odmah po raspisu izbora i državne vlasti i mnoge iredentističke grupe prionule akcijama, da to na svaki način ostvare.

Izborni spiskovi vođeni su u istome cilju. U njih su unošeni birači, koji često nisu ni stanovali na području odnosne izborne jedinice, iskvareno su upisivana imena hrvatskih i slovenskih birača, pravljene su i druge griješke u tim aktima, da bi se kasnije njima koristili prilikom provođenja tih izbora. Uoči izbora došlo je do masovnog uništavanja imovine istarskog naroda i do mnogobrojnih zlostavljanja, pa i ubojstava. Fašisti su organizirali čitave ekspedicije naoružanih grupa, koje su (čak i državnim automobilima i kamionima) kružile po istarskim naseljima i na mnogim mjestima vršile surove akte nasilja: palile su seljacima stambene i gospodarske zgrade, uništavale im imovinu, provaljivale u kuće i razbijale pokućstvo, ubacivale u stanove i bombe, istočile na mnogim stranama seljacima iz podruma vino – jedinu njihovu imovinu, otimale od ljudi po kućama novac i dragocjenosti, polijevale su benzinom razne stvari seljaka, hrvatske i slovenske matične knjige po župnim uredima itd., te ih spaljivale, zlostavljale ukućane i ljude zatečene na ulicama i na putevima, ponašale se kao sadistički teroristi, kojima vlast ne može ili ne će ništa itd. Za vrijeme samih izbora zaustavljali su i kinjili, te zatvarali one, na koje su sumnjali da ne će glasati za talijanske izborne liste, odvodili ih na usamljena mjesta i na razne ih načine mučili, a mnoge od njih izveli čak i pred redovne sudove, koji su im kasnije sudili za izmišljena »protivdržavna djela« itd.

Usprkos tim nasiljima ipak je istarsko stanovništvo izvojevalo barem to, da je jednog svog kandidata (dra Uliksa Štangera, iz Opatije) izabralo za poslanika u rimski parlamenat dok su u Trstu i Gorici jugoslavenski birači imali više uspjeha, jer su tamo 1921. godine izabrani za poslanike dr. Vilfan, Karlo Podgornik, Virgilije Ščck, Josip Lovrenčić i komunista Srebrnić. Izborni rezultati nisu međutim ni izdaleka bili onakvi, kakvi bi oni mogli biti s obzirom na broj jugoslavenskih izbornika, a naročito s obzirom na političku odlučnost istarskog naroda, da i povodom tih izbora ispolji svoju nacionalnu svijest. Iredentistički elementi su i tom prilikom poduzeli sve, što su mogli, da to onemoguće ili barem da suzbiju do najmanje moguće mjere. O tim izborima pisao je kalendar »Istranin« 1922. god. ovo:

> »... Naš je narod imao u prošlosti mnogo teških borba i s Nijemcima i s Mađarima i s istim Turcima. Ali nitko ne pamti, da bi se ma u kojem našem kraju pred očima vlasti zbile strahote slične

onima, što smo ih vidjeli u svibnju prošle godine prigodom onih užasnih izbora. U one strašne dane čitava Istra bila je jedno krvavo ratište. Tu se pucalo, palilo, ubijalo, kao u srcu Afrike ili Azije ..«

Ali iza tih akata nasilja slijedio je sistematski teror, kojeg su provodili elementi, koje vlast ne samo da nije progonila, nego ih je često pomagala – ako ničim drugim, a ono svojom pasivnošću prema očiglednim zvjerstvima fašističkih terorista. Bilo je jasno, da teroriste žele iskorijeniti iz Istre sve, što je jugoslavensko, da ovdje ostvare svoj »životni prostor«, koji će nastaniti svojom unutrašnjom kolonizacijom iz raznih krajeva Italije. Teror je po Istri vršen gotovo svakodnevno, istarski jugoslavenski svijet postao je sasvim nezaštićeni objekt ovih nasilnika. Nisu pomagale nikakve pritužbe jugoslavenskih ljudi, nikakve molbe, ni žalbe. Vlasti su bile gluhe i slijepe prema bezbrojnim nasiljima, koja su slijedila jedno iza drugog, kao po nekom unaprijed utvrđenom terorističkom planu. Pa ipak sav taj teror nije ubio duh otpora naroda Istre. Na više strana izbio je spontani otpor protiv tog terora.

Ustanak seljaka Proštine

Početkom februara 1921. seljaci istarskog sjeveroistočnog područja iznad Pule, nazvanog »Proština« (niže od Labinštine) ustali su na oružje, da bi se odbranili od učestalih fašističkih divljanja, prema kojima je tadašnja vlast bila potpuno neosjetljiva i prepuštala narod na milost i nemilost naoružanim fašističkim teroristima. Taj pokret seljaka Proštine izbio je usred dubokog revolucionarnog previranja, koje je tada zahvatalo i čitavu Italiju, a povezivalo se s ogorčenjem naroda Istre, izloženog teroru fašističkih elemenata i bezobzirnosti talijanske državne vlasti.

Odlučne i uporne proštinske seljake nije u njihovoj borbi za život na onom kršu mogla uništiti ni tendenciozna protivjugoslavenska poreska politika tadašnjega Rima, niti su ih uplašile terorističke ekskurzije fašista, niti ih je pokolebao kapitulantski Rapallo. Ogorčenje je u tim redovima svakodnevno raslo naročito nasuprot učestalim pohodima fašističkih grupa, koje su branile hrvatski jezik naročito na ulici i drugim javnim mjestima. Zbog pjevanja hrvatskih pjesama fašisti su više puta zlostavljali narod, dovodili u zatvore i izlagali svakovrsnom kinjenju. Kad je Proštinarima dojadilo ovo fašističko nasrtanje, oni su početkom 1921. odlučili, da pruže napadačima oružani otpor.

Jedna veća grupa fašista upala je noću između 2. i 3. februara 1921. u ovo područje s namjerom, da navodno uhapse neke komuniste u Proštini. Seljaci toga kraja bili su već otprije organizirani na obranu od fašističkih napadača. Tu su oni obrazovali svoje »seljačke straže«, u koje su ulazili svi za oružje sposobni odrasli muškarci do navršene 70. godine života. Te su »seljačke straže« bile naoružane raznim oružjem, od pušaka do tzv. »bombi«, (željeznih cijevi ispunjenih dinamitom) koje su sami napravili ili dobili od susjednih rudara s područja Labina.

»Seoska straža« na raskrižju pred ulazom u Proštinu odmah je na vijest o približavanju fašističkih kamiona dala znak za uzbunu, te su odmah Proštinari zauzeli unaprijed utvrđena mjesta za obranu od napadača, a kada su fašisti pristigli, otvorili su na njih oštru paljbu. Pošto su fašisti nagnuli u bijeg, Proštinari su krenuli za njima progoneći ih sve do Krnice, gdje su se fašisti (fašistička skvadra nazvana »Quis contra nos«) raspršili. U samoj Krnici seljaci su opkolili kasarnu i prinudili tamošnjeg zapovjednika mjesta da pusti iz zatvora jednog njihovog mještanina, što je tamošnji narednik karabinjera i učinio. Sad su Proštinari u očekivanju fašističke odmazde još bolje učvrstili svoj kraj, a istovremeno (jer tamo sad nije bilo talijanskih organa vlasti) organizirali svoju vlast na revolucionarni način. Među njima je bilo više komunista, kao i drugih, koji su bili pod dojmovima Oktobarske revolucije. Ovdje obrazovana »seljačka vijeća« preuzela su odmah funkcije političke vlasti i njima su se stanovnici tog kraja svi podčinjavali.

U međuvremenu se državna vlast pripremala da skrši tu pobunu Proštinjana. Nekoliko dana nakon prvog okršaja s fašistima krenula je »kaznena ekspedicija« vlasti protivu Proštine. Evo kako taj pohod opisuje talijanski (fašistički) historičar Giovanni A. Chiurco u svom djelu o historiji fašizma:

> »... Gomila se povećavala na nekoliko stotina naoružanih i razbješnjelih, tražeći oslobođenje zatvorenika, što su i postigli usprkos upornom odbijanju jednog narednika finansijske straže. Zatim su zatražili izručenje skvadrista. To međutim nisu nikako postigli (jer su ovi prije toga pobjegli iz mjesta Krnice pred Proštinarima; primjedba autora!), a ovi su međuvremeno telefonskim putem zatražili pomoć.
>
> Predosjećajući dolazak vlasti i pojačanja, pobunjenici nisu ipak uzmakli, nego su se razdijelili na grupe i zauzeli sve prilaze do Krnice, zagradivši cestu kamenjem i žičanim zaprekama. Zatim su se postavili po obližnjoj šumi postrance, da sačekaju trupe i da tako prihvate borbu ...
>
> U pomoć iz Pule stiglo je pet skvadra na poziv iz Mučata s poručnikom Gennarom Angelom i Giuliom Ruscom, zatim dva bataljuna 74. pješadijskog puka pod zapovjedništvom kapetana Fattorrusa, koji je ujedno bio i komandant pohoda na to područje. Fašistima je komandirao Sallustio, koji se zajedno s fašistima s plemenitom gestom stavio pod zapovjedništvo kapetana, a zatim su krenuli naprijed kao prethodnica ispred dva bataljuna.
>
> ... Pobunjenici su međutim povukavši se u polje ipak produžili s bijednim otporom. Jedan kamion karabinjera pod komandom poručnika Bruna Salla započeo je bitku u cilju da prodre u selo ...
>
> ... Na cesti između Krnice i Marčana bio je postavljen red žičanih zapreka i improvizirane su bile barikade. Kamioni s trupama bili su zaustavljeni, a Hrvati odmah na to otvoriše vatru na vojnike. Tu su ranili vojnika 7. čete 74. pješadijskog puka Simeona

Palmerinda, starog 28 godina iz Cosenze, kaplara, koji je nešto kasnije u Puli, u bolnici umro, nadalje kaplara Nunzio Ribera – teško, Celentana Alfonsa, Ebera Gioacchina i fašistu Sodomacca.

Odredi, kojima je zapovijedao poručnik Boni, dobili su nalog *da se povuku.* Prolaz na »Križu« i okolišne uzvisine *ostale su kroz cijeli 5. aprila u rukama pobunjenika ...«* (Giov. Chiurco, »Storia della rivoluzione fascista«, Milano, 1929., knj. III., str. 171. i slij.; podcrtao autor).

Tako je dakle poslije bijega fašističke skvadre »Quis contra nos« prvi sudar između proštinjanskih seljaka i regularne talijanske vojske 4. aprila 1921. – završio uzmakom talijanske vojske. Pobunjenici su ostali na svojim položajima. Bilo je jasno, da se usamljena Proština ipak ne može dugo držati nasuprot organiziranoj vojnoj snazi jedne velesile, Italije. Znali su to i Proštinjani, ali su ipak kroz noć između 4. i 5. aprila još bolje učvrstili svoje prilazne položaje odlučivši, da ne kapituliraju bez borbe. Istodobno su im pritjecala i pojačanja iz susjednih istarskih sela, koja su jednako teško podnosila fašističko divljanje. No ta je pomoć bila premalena, da bi se Proština mogla s punim uspjehom odhrvati većoj vojničkoj akciji države. Vidjelo se, da je pobuna u Proštini bila i ostala usamljen, od drugih krajeva izolovani oružani pothvat tih seljaka. I talijanske državne vlasti vršile su u međuvremenu opsežne pripreme da slome otpor tih upornih istarskih seljaka. Evo što o tome piše civilni generalni komesar za Julijsku Veneciju u svom izvještaju rimskoj vladi o tome događaju:

»... Postepeno su odašiljani na mjesto (komesar misli time na Proštinu kao mjesto ustanka; primjedba autora) djelimično morem, a djelimično kamionima 300 ljudi, koji su zauzeli Krnicu i zajedno s karabinjerima produžili da raščišćavaju od naoružanih seljaka, koji su se raštrkali po obližnjem kraju.

Međutim, ranom zorom stigle su u selo Šegotići radi izvršenja represalija grupe fašista i nakon što su izmijenili puščanu vatru, zapalili su na raznim mjestima naselje. Bila je zapaljena pokoja kuća u napuštenom selu Vareški, ali je brzo posredovanje vlasti uspjelo zapriječiti dalje represalije i to kako ovdje, tako i na drugom mjestu ...« (Taj izvještaj generalnog komesara objavio je G. Chiurco u spomenutom svom djelu, knj. III., str. 171–172).

Ali taj izvještaj, uporeden s drugim dokumentima i podacima o toj pobuni (vidjeti o tome pobliže autorovu knjigu »Revolucionarni pokret u Istri 1921.«, Zagreb, 1951.) nije sasvim točan. Civilni general Mosconi (tako se zove ovaj organ talijanske vlasti, koji je podnio izvještaj) imao je razloga, da nešto uljepšava situaciju u Proštini, a napose da prešućuje po vlast nepovoljne činjenice. Po tom izvještaju izgledalo bi, kao da je odmah slomljen otpor Proštinjana dolaskom jednog odreda talijanske vojske, a to nije točno. Činjenica je, međutim, da su se okršaji

s pobunjenicima vodili i petoga i šestoga aprila, da je napose 4. i 5. aprila vođena s njima prava bitka, te da su vojni odredi savladali proštinjanske pobunjenike tek nakon te borbe i to svojom brojčanom i tehničkom nadmoćnošću.

Snažan otpor proštinjanskih seljaka prinudio je talijanske vlasti, da su pored spomenutih snaga uputili protiv tih pobunjenika još i razarač »Stocco«, koji je iskrcao vojnike te su s leđa udarili na pobunjenike, koje su tako premoćnom snagom savladali. Nakon toga izvršena su masovna hapšenja proštinjanskih seljaka, fašističke represalije, a nekoliko uhapšenika umrlo je od fašističkih zlostavljanja. Suđenje pobunjenicima dugo je trajalo (u Puli), ali je konačno krivični postupak protiv nekih 120 optuženika nakon dugog maltretiranja pohapšenih Proštinjana bio obustavljen (rješenjem »Optužnog vijeća« Apelacionog suda u Trstu br. 1556/25 od 11. augusta 1925.) i to zbog opće amnestije (cit. djelo, str. 86). Za tu pobunu karakteristična je pored ostaloga i činjenica, da je čitav taj istarski kraj više od mjesec dana bio slobodan od talijanske vlasti i da su seljaci Proštine sami za to vrijeme organizirali svoju vlast, koja je nesmetano i dobro funkcionirala uz podršku cijelog naroda.

»Labinska republika«

Rudarski bazen Labinštine bio je i otprije područje živog radničkog pokreta. Još 1902. ovdje su rudari osnovali svoju sindikalnu organizaciju, koja je rukovodila nizom kasnijih rudarskih pokreta protiv poslodavačkog izrabljivanja i obespravljivanja od strane vlasti. Tako je na pr. 1903. ta organizacija vodila rudarski štrajk, koji je potrajao mjesec dana, a 1906. novi štrajk trajao je šest mjeseci, kao i kasniji od 1910. godine. U 1918. labinski su rudari štrajkovali protiv imperijalističkoga rata, a istodobno i protiv tadašnjeg austrijskog sistema. Vijesti o Oktobarskoj revoluciji u Rusiji naišle su ovdje na dubok odjek. Slom habsburške monarhije dočekali su rudari s vjerovanjem, da će se u novim prilikama popraviti njihovo stanje. Ali te se nade nisu tada za njih ostvarile.

Pod talijanskom okupacijom produžilo se staro izrabljivanje. Starim vlasnicima pridružili su se novi, a njihovo profiterstvo nametalo je rudarima nove terete.

Nova uprava pod talijanskom vlašću počela je još bezobzirnije izrabljivati rudare. Ne samo da im je propisivala sve to težu normu za svakodnevnu rudarsku proizvodnju, nego su kod popisivanja izvršenih radova agenti upravo krivo navodili podatke o izvršenom radu. K tome su kod isplate zarade gotovo redovno zakidali radnike ne samo raznim kaznama, pristojbama i slično, nego i krivim zaračunavanjem nadnica. Naročito su loše prolazili oni rudari, koji su bili nepismeni. Žalbe rudara protiv takvog postupka nisu pomagale. Stambene i zdravstvene prilike u Labinštini bile su tada vrlo slabe i radnici su tih godina živjeli pod vrlo teškim okolnostima.

K tome su pridošli sve to češći nasrtaji fašista. Sve do potkraj 1920. još se ti nasrtaji i nisu mnogo osjećali, ali postepeno fašisti su postajali sve to bezobzirniji. Oni su napadali rudare za sve, što je bilo nepoćudno poslodavcima. Rudari su u njihovim očima bili buntovnici, socijalisti, otimači tuđe imovine i slično. Fašisti su branili poslodavačke interese i oslanjajući se na državnu vlast postajali su sve to nasilniji. Od prvih dana 1921. zaređali su sve češći njihovi upadi u Labinski rudarski bazen. Njihova nasilja postajala su svakodnevnom pojavom. Rudari nisu bili nikako zaštićeni, jer vlast kao da nije ni primjećivala fašističko divljanje. Međutim, najteže je za rudare bilo, ako bi kojega od njih fašisti prepoznali u susjednim istarskim gradovima, napose u Trstu i Puli. Događalo se tada, da bi (očito po prethodnom dogovoru) nekoliko stotina naoružanih fašista na ulici napali i zlostavili rudare, te ih isprebijane ostavljali ležati, a vlast je dolazila uvijek prekasno. Tako su 1. marta 1921. u Pazinu zlostavili i Ivana Pipana, sekretara rudarskog sindikata i istaknutog socijalističkog prvaka u Labinštini. Ivan Pipan bio je rudarski prvak, a boravio je u Pazinu, da kod vlasti riješi neka važna pitanja za Labinjane. U nizu svakodnevnih fašističkih ispada rudare je naročito ogorčio taj napad, a napose činjenica, da su fašisti isprebijanoga rudarskog prvaka onesviještenoga vukli po pazinskim ulicama i isprebijanoga ostavili u nesvijesti na pločniku grada. Pazinske vlasti kao da to fašističko divljanje nisu ni primjećivale. Rudari su se na to odlučili da najoštrije reagiraju objavom štrajka.

Rudarski štrajk u Labinštini otpočeo je 2. marta 1921., i to na inicijativu Socijalističke stranke. Tada je naime krenulo (prema službenim vijestima) oko 600 labinskih rudara prema gradu Labinu noseći crvene zastave i protestne natpise. Toga dana u podne bio je obustavljen rad u svim rudarskim oknima. Kada je pisak rudarskih sirena objavio, seljaci iz okolnih sela počeli su u masama prilaziti rudarskom centru, k Labinu. Sutradan, 3. marta, održana je velika skupština rudara u selu Vinješu, odakle je krenula velika povorka radnika prema Labinu.

Kada se pročulo, da se navodno približavaju naoružani fašisti, zaključeno je, da se napadači na Labinštinu odbiju oružjem, te su u tu svrhu organizirane oboružane straže na svima prilazima ovome području. Nekako istovremeno dobili su labinski rudari od tzv. »Nacionalnog konzorcija za proizvodnju ugljena i njegovih ekstrakata« u Firenci proglas ove sadržine:

> »Konzorcij je zadružna organizacija radnika; njena se masa sastoji isključivo od radnika; ona spada u Generalnu konfederaciju rada i u Nacionalni zadružni savez ...
>
> Cilj je Konzorcija da na zadružni način rukovodi poslovima rudnika, izuzimajući ih od državne birokratizacije i od kapitalističke eksploatacije ...
>
> Naš je program u tome, da besplatno zauzmemo rudnike ugljena proširujući to nadalje i na druge grane rudarske proizvodnje. So-

cijalizacija podpovršine je krajnji cilj, kojemu teži djelovanje Konzorcija.

Iz svih rudnika treba da budu uklonjeni vlasnici, privatni kapitalisti, špekulanti i izrabljivači radničke muke ...«

(U arhivu Instituta za hist. drž. i prava u Zagrebu).

Taj je poziv došao u okviru tadašnjeg revolucionarnog previranja, koje je prožimalo poslijeratnu Italiju. Proletarijat je preuzimao industrijska postrojenja, razvijao proizvodnju u njima pod svojom vlastitom upravom i otpočeo revolucionarnu *socijalizaciju* osnovnih sredstava za proizvodnju. Takav je poziv stigao i u Labinštinu. Preživjeli labinski rudari, učesnici tih događaja, nisu sigurni, da li im je taj poziv stigao prije ili pošto su oni već stupili u štrajk i zatvorili čitavo područje svojim stražama. Po njihovim navodima, kako to potvrđuju i neki akti, labinski rudari zaposjeli su čitav rudarski bazen već 2. marta 1921. Međutim mjesne vlasti iz gradića Labina govore drukčije: prema jednom aktu vlasti iz Labina (civilnom generalnom komesaru u Trst) labinski rudari su zaposjeli sve rudnike navodno tek 20. marta.

Pri tome rudari nisu tada zaposjeli samo rudnike i sva rudnička postrojenja, smijenivši čak i upravu (gdje su postavili svoje povjerenike), nego su istovremeno na čitavom tom području *organizirali i svoju vlast.* Po svima selima Labinštine rudari su izabrali, odnosno odredili svoja radnička vijeća, koja su na sebe preuzeli sve zadatke u vezi s održavanjem reda i mira, a tu i tamo došlo je za tih dana i do nekih slučajeva sudovanja u nekim stvarima. Posvuda na tom području vijale su se *crvene zastave,* red su održavali spomenuti *»komiteti«* i naoružane *straže rudara.* Od 2. marta, kada su rudari s početkom štrajka zaposjeli i rudnike, pa do 8. marta, kada je otpor rudara bio silom skršen, na tome području nije bilo organa talijanske državne vlasti, već je Labinština bila faktično sva u *rukama rudara.* To je dalo povoda nekim historičarima, a i tadašnjoj javnosti u Italiji, da tu činjenicu predstave nešto drukčije.

»Labinska republika« postojala bi navodno prema tim vijestima nešto više od mjesec dana na spomenutom području, gdje su po selima i u rudničkim centrima vlast u rukama faktično držali rudari, dok je u samom središtu toga područja, u gradiću Labinu, ostala i dalje talijanska vlast, ali potpuno pasivizirana i bez ikakve mogućnosti da djeluje za sve to vrijeme. Zato je na pr. i fašistički historičar Giovanni Chiurco u spomenutoj svojoj historiji fašizma pisao, da je tada ovdje postojala »la republichetta d'Albona« (cit. djelo, knj. III., str. 172). Neki pisci govore čak i o proglašavanju »republikanske vlade« i »republikanske vojske«, navodeći, da je ovdje tada bio »neki novi San Marino« (tako na pr. anonimni pisac članka »Šestletnica labinske republike« u časopisu »Življenje in svet«, Ljubljana, br. 12 od 26. marta 1927., zatim u članku »En mesec labinske republike« u zagrebačkom listu »Istra«, br. 14. od 8. aprila 1932. i dr.). Drugi su neki pisali, kao da je tada osno-

vana neka »rudarska slobodna država« (Ernest Radetić u djelu »Istra pod Italijom« (1918.–1943.), str. 19. i slij.), te slično.

Republika u Labinštini nije proglašena martovskih dana 1921., ali su labinski rudari preuzeli na čitavom tom području u svoje ruke ne samo rudnike, nego i samu vlast, onemogućujući tadašnjoj državnoj vlasti pristup i svako djelovanje na cijelom tom prostoru, a to je i dalo povoda govorkanju o postojanju neke Labinske republike. Za organizaciju rudara i njihov stav prema uređenju odnosa na tom području potrebno je istaknuti, da je rukovodstvo toga pokreta bilo u rukama socijalista, da su crvene zastave i radnički komiteti govorili jasno o socijalističkom karakteru toga pokreta, koji je bio u vezi s tadašnjim revolucionarnim previranjem, kako u Italiji, tako i u Kraljevini SHS. Rudarski »komiteti« bili su sastavljeni pretežnim dijelom od rudara Hrvata, ali su u njima bili pored Hrvata i Slovenaca predstavljeni i Nijemci i Talijani. Tako je ta »Labinska republika« dobivala internacionalni karakter. Na tome području govorilo se tada svakodnevno o socijalizmu, o potrebi socijalističke revolucije u svijetu, o rušenju buržoaskog sistema, o uspostavljanju socijalističke republike itd. Ono, što je pored ostaloga bilo naročito karakteristično za tu »labinsku republiku«, to je *povezanost radnika i seljaka;* okolni istarski seljaci pokazivali su kroz sve vrijeme trajanja toga rudarskoga pokreta u Labinu punu solidarnost s rudarima, te su ih pomagali sa živežom itd., a ujedno nudili i svoju pomoć protiv fašista.

Iz podataka, koji postoje o toj »Labinskoj republici« razabire se, da su rudarski »komiteti« kroz mart i početkom aprila 1921. vršili uglavnom ove poslove:

1. Kontrolu nad čitavim ugljenokopnim bazenom, nad svima rudnicima i ostalim njihovim postrojenjem,
2. Rukovodstvo nad eksploatacijom rudnika u ime rudara zaposlenih u rudnicima Labinštine,
3. Rukovodstvo i nadzor nad čitavim osobljem rudnika na tom rudarskom području, dakle nad čitavim činovništvom i radništvom Labinštine.
4. Održavanje reda i sigurnosti na tome području, i to prema svima osobama koje su tamo stanovale ili kojim drugim poslom za to vrijeme tamo došle,
5. Rješavanje pitanja prehrane stanovništva toga područja, napose pitanje prehrane rudara, koji nisu imali svoje vlastito malo seosko gospodarstvo,
6. Rješavanje svih drugih pitanja, koja bi rudari povremeno postavljali pred svoje »komitete« itd. (autorova knjiga, str. 114).

Državna vlast ni u Rimu, ni u Trstu nije se mirila s takvom situacijom. Bilo je nekoliko pokušaja, da se slomi otpor rudara, ali su svi takvi pokušaji tečajem marta 1921. ostali bez uspjeha. Rudari su ulijevali strah talijanskim naoružanim odredima, koji su kružili oko tog područja. Na prilazima Labinštini bile su stalne »crvene straže«, a one su bile naoružane koliko svakovrsnim (pa i lovačkim) puškama, toliko naročito i čuvenim rudarskim *»bombama«,* koje su radnici sami napravili

iz eksploziva za rudnike. Bojeći se njihovih detonacija, karabinjeri su čitav mjesec oprezno obilazili oko prilaza Labinštine. Takvo stanje prinudilo je talijanske vlasti, da pristupe opsežnijim pripremama, kako bi na rudare izvršili što jači udar svojim oružanim snagama.

Nakon priprema izvršen je 8. aprila po unaprijed utvrđenom planu koncentrirani napad većeg broja vojnih jedinica suhozemne vojske i mornarice protiv Labinštine. Čitavim tim pohodom protiv Labinštine zapovijedao je jedan pukovnik (Armellini) uz više drugih oficira. Pored mornarice sa dva ratna broda iskrcan je u Štalijama veći odred vojske, koja je nadirala s mora prema rudarskom centru, a bila je u napadačkom sastavu navodno i jedna artiljerijska baterija. Podaci o broju vojnika u tom pothvatu nisu suglasni, te je taj broj teško utvrditi.

Po nekim vijestima oružani otpor rudara vojsci trajao je do neka dva sata poslije podne, a tada je čitavo područje bilo zauzeto. Vlasti su odmah pristupile hapšenju velikog broja rudara, koji su otpremljeni u razne zatvore. Do sudske rasprave mnogobrojnim zatvorenim rudarima nije došlo, jer je objavljena opća amnestija, kojom prilikom su zatvorenici oslobođeni. »Labinska republika« završila je s više žrtava, razmjerno brzo bila je slomljena, ali je uspomena na nju ostala dugo živa u redovima tih rudara, kao i po čitavoj Istri među radnim svijetom.

ISTRA U IŠČEKIVANJU OSLOBOĐENJA

Rapallo je označavao međaš, od kojeg je nastalo još oštrije sistematsko proganjanje svega što je bilo jugoslavensko u tome kraju. Iredentistički elementi u Italiji vidjeli su u tom ugovoru mogućnost da sada, zavladavši Istrom, provedu bez ikakvog ograničenja ono, što se dotle decenijama uzalud nastojalo ostvariti. Istarski seljak, marljiv, ali tvrdokoran, rodoljubiv i konzervativan, postao je sad istom puna meta raspojasanih napada iredentista. Bilo je sve očiglednije da je politika tadanje Italije u pogledu Istre bila svedena na to, da se to područje ne samo italijanizira, nego da ga se pretvori u objekt najgrublje eksploatacije u korist vladajuće skupine Italije. Zato su odmah poslije Rapalla i otpočele takve mjere gonjenja jugoslavenskog življa Istre, da je taj narod bio stavljen pred pitanje – da li da bježi iz svog rodnog kraja i da ga prepusti tuđincu ili da se i dalje bori za svoj opstanak.

Ekonomski se Istra u znatnoj mjeri izmijenila pod talijanskom vlašću. »Kao sastavni dio procesa prodiranja kapitalizma u agrarne odnose – piše o tome Mijo Mirković u predgovoru djela Frana Barbalića, »Narodna borba u Istri od 1870–1915. godine« – talijanskog kapitalizma na hrvatsko selo, postupak odnarođivanja hrvatskog naroda u Istri od 1918.–1943. imao je uticajnu gospodarsku i političku podlogu. Polazeći sa mnogo jačih gospodarskih pozicija, na kojima su se nalazili prije 1918., Talijani su, kao razvijena buržoazija prema sasvim tankom sloju hrvatskog građanstva, koje se gotovo posve poslije 1918. iz Istre

povuklo, i prema ogromnoj većini pretežno siromašnog hrvatskog seljaštva, koje je u Istri ostalo osamljeno, bez građanstva i inteligencije, dobili poslije 1918. prinudnu silu državne organizacije i državnog aparata u svoje ruke, tako da su i ekonomska moć kapitala i prinudna sila državnog aparata u uzajamnom podupiranju i skladu mogli biti upotrebljeni za sistematsko podrivanje narodne svijesti i narodnog otpora osiromašenih i izoliranih hrvatskih seljačkih masa. Najveći broj hrvatskih kuća i obitelji bio je u toku godina uvučen u talijanski kapitalizam pomoću zaposlenja jednog ili više članova u rudnicima i industriji, na cestama, u gradskim zanimanjima, u pomorstvu, na autobusnim poduzećima, u državnim službama, različnih vrsta ...« (cit. izdanje. str. 5).

Istarski seljak je u takvim prilikama morao tražiti nove puteve za svoje održanje. Svi se nisu uključili u novo stvoreno stanje. Pretežni dio istarskog seljaštva ostao je da se dalje bori za svoj goli život. Vino, ulje i drugi njegovi proizvodi više nisu nailazili na onakvu prođu kao što je to bilo prije. Prođu agrarnih proizvoda istarskog seljaka sad je osjetno ugrožavala talijanska industrija i trgovina (ulje, vino i dr.), a pored toga sad je istarski seljak došao pod pritisak bezobzirnih finansijskih mjera tuđinske vlasti, koja je i u svojoj poreskoj politici imala u vidu – ekonomsko uništenje istarskog jugoslavenskog življa, da bi ga i na taj način što neposrednije potčinila novoj vlasti i da bi prihvatio italijaniziranje. Istarski gradovi više nisu bili u stanju, da prihvate toliko nezaposlenih, koliko ih je sve to više bilo. Pula je od nekadašnjih približno 40.000 stanovnika (prema popisu od 1910.) nabrojala u godini 1930. jedva polovinu od tog broja. I Trst je vidno opao životareći iz godine u godinu. Ti gradovi nisu više bili onaj nekadašnji dobar potrošač, koji je seljaštvu Istre (barem sa njima susjednog poljoprivrednoga kraja) pružao dotle zaradu.

Osiromašenje Istre postajalo je sve to veće. Istarski su gradići od 1918. opustjeli, a sela su propadala. Stanje pod novom vlašću bilo je tako teško, da je čak i tršćanski talijanski list »Piccolo« u jednom svom broju od maja 1925. napisao prikaz tog propadanja Istre, koje je rječito prikazao već sâm naslov toga članka: »Izlet među ljude u krpama i kolibama, koje se ruše« (»Una corsa fra uomini cenciosi e capanne cadenti«). Taj članak bio je živa slika posvudašnjeg siromaštva i propadanja gradića i sela po Istri. Novinar ovdje opisuje strašne prilike istarskog seljaštva i dodaje:

> »... Vozeći se vlakom slušao sam razgovore između putnika. Neizbježni su predmeti razgovora porezi i nameti. To su teme, koje su me kroz dvadeset dana mog putovanja po Istri na svakom koraku pratile, u svako doba i na svakome mjestu. Poreski agent i eksekutor tu su osobe, koje uživaju danas u Istri ogromnu popularnost. Kad bi mogli čuti, što se o njima govori, sigurno ne bi bili oduševljeni.
>
> Zaključak, do koga su dolazili svi, bio je jednodušan: *Bijeda je strašna, pritisak još strašniji.* Navodili su slučajeve, koji su bili jedan strašniji od drugoga ...«

Poreska stopa je ovdje bila nesnosna. Država je iscjeđivala iz Istre i iznad privrednih mogućnosti naroda. Ali ako su javni nameti bili i suviše teški, još je teže bilo sa ubiranjem poreza. Država je davala ubiranje poreza zakupnicima prema rezultatima javnog nadmetanja. Najpovoljniji nadmetač (po interese fiska) dobio bi pravo da kroz godinu dana (ili drugo određeno vrijeme) ubire poreze u određenom kraju, a državi je za to unaprijed morao platiti ustanovljenu paušalnu svotu. Tako se država osiguravala za svoje budgetske prihode, a porezne obveznike izručivala je time samovolji i nezasitnosti poreskih zakupaca.

Poreski zakupci ubirali su namete nesmiljeno, ne mareći za životne interese istarskog seljaštva. Pri tome je dakako često dolazilo do prisilnih ovrha. Pritom su se troškovi i kamate penjali toliko, da su nerijetko prelazili dužnu poresku glavnicu. Ovrhe i dražbe bile su svakodnevna pojava po istarskim selima. A kod toga nije bio rijedak slučaj, da je za poreski dug od nekoliko desetina lira istarskom seljaku prodavana cjelokupna njegova imovina. K tome se događalo, da dražbena kupovnina nije mogla podmiriti glavnicu i troškove, te je mnogi poreski dužnik gubio svoje imanje, a i dalje je ostajao dužan vjerovniku.

U stisci za novcem, da plati javne dažbine i druge dugove, istarski seljak padao je i u kandže gradskih (većinom tuđinskih) lihvara. Istarsko seljaštvo se u takvim prilikama teško i mučno borilo za svoje održanje. Nameti su tražili novaca, a njih seljak nije mogao dobiti. Ranije »posojilnice«, usprkos svojih nedostataka, nekako su pomagale istarskom seljaku, kada je trebao kredita. No talijanske vlasti su uništile te male kreditne ustanove i seljaštvo uputile radi kredita na talijanske banke i na gradske lihvare. Istarsko zadrugarstvo je svojevremeno bila znatna pomoć seljaštvu toga kraja, naročito vinarske i druge otkupne i prodajne zadruge. No novi gospodari Istre naročito su se oborili na te kolektive, te im na sve moguće načine onemogućavali poslovanje, a njihove su funkcionare često zatvarali, zlostavljali i svakovrsno progonili. Fašističke »skvadre« su na mnogo mjesta u Istri, naročito od Rapalla, prodirali silom u mnoge zadružne prostorije, razbijali tamo namještaj, palili knjige itd. Istarsko seljaštvo je tako živjelo pod veoma teškim uvjetima.

Uporedo s time provodila se sistematska politika brisanja svakog traga netalijanskog obilježja Istre. I vlasti i fašistički elementi nastojali su da posvuda nestane hrvatskog i slovenskog znaka u Istri. Kraljevskim dekretom od 28. marta 1923. dano je vlastima ovlaštenje, da izmijene hrvatske i slovenske nazive mjesta. Višemjesečni rad posebne komisije, koja je za to bila određena, utvrdio je nakaradne nazive istarskih mjesta, kao na pr. mjesto »Općina« novi naziv – »Opicina«, mjesto starog naziva »Boljunc« sada – »Bagnoli della Rosandra«, mjesto »Brgud« sada – »Traghetto«, mjesto »Lipica« sada »Equile Lipizzano«, mjesto »Čepića« – »Felicia« i slično. Nije se stalo samo na tome. Bez obzira na volju stanovnika Istre mijenjala su se i njihova prezimena. Tako su na pr. nastala nova imena kao – mjesto »Antončić« – »Antonini«, mj. »Bačić« – »Bacci«, mj. »Crnac« – »Cerna«, mj. »Domazetović« – De

Tomasetto«, mj. »Jelići« – »Gelli«, mj. »Kranjčić« – »Ranci«, mj. »Mohorović« – »Maccorini«, mj. »Miklavšić« – »Nicolacci«, mj. »Potočar« – »Pottari«, mj. »Sabljić« – »Sauri«, mj. »Spinčić« – »Spini« i slično. Dekretom od 31. decembra 1923. zabranjeno je djeci davati »strana imena«, te su djeci istarskih seljaka često davali talijanska imena bez obzira na volju roditelja. Dekretom od 7. aprila 1927. protegnut je i na Istru Zakon od 10. januara 1926. (prvotno donesen samo za Južni Tirol), kojim su vlasti dobile ovlaštenje za italijanizaciju imena i naziva uopće. Tako se u Istri razvila široka djelatnost organa vlasti, kojom su se imena jugoslavenskog življa »vraćala u – prvobitni talijanski njihov oblik«. Računa se (po nekim navodima), da je na taj način samo radom posebne komisije u Puli italijanizirano oko tri hiljade prezimena naših stanovnika Istre.

Uporedo s time razvijalo se jednakim smjerom i školstvo, koje je uz ostalo imalo naročito taj zadatak, da razvija duh italijanstva i da odnarođuje djecu jugoslavenskog stanovništva Istre. Zabranjujući narodni jezik po školama i na javnim mjestima fašističke vlasti su sistematski provodile denacionalizaciju preko mnogih školskih i drugih prosvjetnih ustanova i akcija. Pored zabrane hrvatskih i slovenskih knjiga širena je samo talijanska knjiga, a svi protivnici ove smišljene i sistematski provođene denacionalizacije potpadali su pod veoma oštre kazne. Narodni jezik bio je zabranjen i u crkvama. Mnogi su svećenici po istarskim selima stradali zbog toga, što su propovijedali na hrvatskom ili slovenskom jeziku. Fašisti su i na njih bezobzirno napadali, čak u crkvama. Iako je katolička crkva i za fašizma imala povlašćeni položaj u Italiji, Vatikanu nije smetalo ni to, što su fašisti tu upadali u crkve, hapsili jugoslavenske svećenike i sa samih oltara, progonili ih zbog propovijedanja na narodnom jeziku. Rimska kurija ponijela se prema stanovništvu Istre veoma hipokrizijski, jer je najprije bilo oglašeno, da će u Konkordat između Kurije i fašističke Italije (od 1929.) ući klauzula o vjeronauku na materinjem jeziku, ali je to kasnije ispušteno i talijanskim iredentistima dana široka mogućnost progona istarskog stanovništva i zbog tih vjerskih obreda.

Zlostavljanja istarskog jugoslavenskog življa poprimala su sve to surovije oblike i fašistički napadači nisu se ustezali ni od ubijanja njima nepoćudnih Istrana. Vlasti su ne samo prelazile preko mnogih pritužbi zbog fašističkih nasilja, nego su i same nerijetko pritjecale u pomoć fašistima, kad bi istarski radni svijet ugrožen u svom interesu stupio u obranu svojih domova, života i imovine. Svaki otpor njihov fašistima bio je smatran za nedopušteno djelo, i sudovi su često donosili drakonske kazne protiv hrvatskog i slovenskog življa u Istri. Tako je na pr. povodom fašističkih izbora (održanih 24. marta 1929.) na više mjesta došlo u Istri do krvoprolića i ubojstva istarskih seljaka, koji su (kod sela Valići, zatim kod Brestovice i dr.) bili napadnuti iz fašističke zasjede. Tim povodom uhapšeno je višę antifašista Istrana, među njima Vladimir Gortan, Danilo Vivoda i drugi. Inscenirano je suđenje zatvorenim Istranima (koji su bili stavljeni u gvozdeni kavez nasred sud-

nice) i nakon sumarnog »pretresa« održanog 16. oktobra (1929.), proglasio je general Cristini kao predsjednik Suda za zaštitu države, da se pored ostalih optuženi *Vladimir Gortan* osuđuje na smrt. Sutradan je smrtna kazna izvršena, iako su svi znali, da Gortan nije kriv, napose da on nije uopće pucao na povorku svojih suseljana (ni ubio Tuhtana), nego da su to učinili fašisti. Njima je ovo ubijstvo bilo izgovor da mogu osudom Gortana i drugih zastrašiti istarsko netalijansko stanovništvo. Fašistička suđenja redala su se nakon toga sve to više na sličan način. Poznato je na pr. suđenje (održano 1. septembra 1930. pred Sudom za zaštitu države u Trstu), kojom prilikom je osuđena grupa od 18 istarskih Jugoslavena zbog »zločina protiv Italije«. Optuženi zbog navodnog atentata na list »Popolo di Trieste«, zatim za palež talijanskih škola u Katinari i Zgoniku, dječjeg vrtića u Tolminu, za navodni napadaj na fašističku miliciju u Sv. Petru itd.; nisu imali mogućnost da se brane. Čak su i sami njihovi branitelji istupali kao tužitelji. Sud je presudio na smrt četvoricu optuženih (Ferdu Bidovca, Franju Marušića, Franju Valenčića i Zvonimira Miloša), koji su hrabro poginuli, a narod Istre bio je uvjeren, da oni nisu krivi za optužena djela.

Konfiniranje istarskog jugoslavenskog stanovništva započelo je već krajem 1918. godine. Ali tek od Rapallskog ugovora dobivalo je ono masovne opsege. Na hiljade Istrana konfinirano je na otocima Lipari, napose na otok Ponzi, Ventotenne i dr. S njima se postupalo surovo i nečovječno, te su mnogi od pohapšenih tamo i umrli ne mogavši izdržati svakodnevna mučenja, kojima su zatvorenici kroz godine bili izloženi.

Takav sistem uništavanja jugoslavenskog življa Istre prinudio je mnoge, da se bijegom spasavaju iz nepodnošljivih prilika, u kojima su životarili u Istri. Ali pored dobrovoljnog bježanja iz svojih domova bilo je i takve emigracije, koju je sama talijanska vlast naređivala, ili su to činili fašisti, a vlast ovo tolerirala. Najveći broj izbjeglih Istrana prešao je u Jugoslaviju, a manji dio emigrirao je u druge zemlje (napose u SAD). No sve te i mnoge druge surove represalije, koje je fašistički režim sistematski provodio nad jugoslavenskim stanovništvom Istre, ipak nisu mogli u narodu ubiti težnju za oslobođenjem. Usprkos drastičnim mjerama protiv toga naroda mnogi su pojedinci i pod fašističkom vlašću u Istri istupali slobodoljubivo, te stoga bili izloženi teškim kaznama.

Istra je s nadom i uvjerenjem čekala i dočela svoje oslobođenje za Narodnooslobodilačke borbe i prisajedinila se konačno Jugoslaviji.

Nakon sloma fašističke Italije proglasio je 13. septembra 1943. Okružni narodno-oslobodilački odbor za Istru odcjepljenje Istre od Italije i njeno priključenje Hrvatskoj. Vrhovni plenum Osvobodilne fronte Slovenskoga naroda izdao je 16. septembra 1943. Proglas o priključenju Slovenačkog primorja i svih dotle Italiji anektiranih slov. dijelova slobodnoj Sloveniji. Pokrajinski narodno-oslobodilački odbor za Istru, koji se formirao 25. septembra, istog je dana potvrdio spomenuti zaključak bivšeg Okružnog NOO-a za Istru. Prije toga je ZAVNOH posebnom Odlu-

kom od 20. septembra 1943. potvrdio taj zaključak (Okružnog NOO-a za Istru od 13. septembra 1943), objavivši ujedno da time prestaju važiti svi ugovori, paktovi i konvencije, koje su dotle sklopile bilo stara Jugoslavija, bilo tzv. Nezavisna država Hrvatska u pogledu Istre, Rijeke, Kvarnerskih otoka i drugih dijelova Hrvatske (Zadra i dr.). Posebnom Odlukom od 30. novembra 1943. potvrdio je AVNOJ na svom Drugom zasjedanju u Jajcu kako – »Odluku Slovenačkog narodno-oslobodilačkog odbora (plenuma Osvobodilne fronte) o priključenju Slovenačkog Primorja i svih anektiranih dijelova Slovenije slobodnoj Sloveniji u federativnoj Jugoslaviji«, tako i – »Odluku Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske o priključenju Istre, Rijeke, Zadra i anektiranih dijelova Hrvatske i hrvatskih jadranskih ostrva slobodnoj Hrvatskoj u federativnoj Jugoslaviji ...« (»Prvo i Drugo zasjedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije«, službb. izdanje, Beograd, 1953., str. 241). Međunarodnu potvrdu dobilo je to mirovnim ugovorom između FNRJ i Italije od 10. februara 1947., koji je stupio na snagu 15. IX. 1947.

RIJEKA, ZADAR I KORUŠKA POD TUĐINSKOM VLAŠĆU

I ovi su dijelovi jugoslavenskih zemalja poslije Prvog svjetskog rata ostali pod tuđinskom vlašću. I u tim je predjelima tuđinska vlast sistematski provodila svoju politiku ekonomskog izrabljivanja, političkog obespravljivanja i nacionalnog ugnjetavanja jugoslavenskog stanovništva tih predjela. Kroz to razdoblje (od Prvog svjetskog rata do danas) ti su krajevi prešli kroz više različitih peripetija.

RIJEKA POD ITALIJOM

Već s prvim jačim usponom kapitalističkog društvenog razvitka habsburške monarhije Rijeka je od kraja XVIII. vj. postala područje pretenzija mađarskog veleposjedničkog vladajućeg sloja, koji je već tada pravilno ocijenio ekonomski značaj toga grada za njegovo zaleđe. Borba oko Rijeke vodila se kroz čitavo XIX. stoljeće, jer ju ni dvorski falsifikat s tzv. »Riječkom krpicom« (jednostrano preformuliranje čl. 66 Hrvatsko-ugarske nagodbe od 1868., s kojom se Rijeka izručila Mađarskoj) nije zaustavio. Rijeka je predstavljala u razdoblju od 1868. do 1918. zasebno državnopravno područje tzv. »corpus separatum«, koje je bilo izdvojeno iz Hrvatske (ali ne definitivno!) i u kome je faktično prevlast imala veleposjedničko-kapitalistička vladajuća skupina Mađarske.

Spomenutim već Londonskim paktom Rijeka je ostavljena Hrvatskoj (odredbom čl. 1.). Ali talijanski iredentisti, kao i tadašnja vlada u Rimu nisu se s time zadovoljavali, već su otpočeli žestoku diplomatsku akciju (pred Mirovnom konferencijom u Parizu), kako bi se usprkos Londonskom paktu ipak nekako domogli toga grada.

Kad se pozivanjem na Londonski ugovor nisu mogli dočepati Rijeke, iskoristili su spomenuti već Ugovor o primirju s Austro-Ugarskom, koji im je kao mandataru savezničkih velesila davao ovlašćenje da okupiraju Rijeku u ime Antante. Radilo se, međutim, o tome kako će talijanske trupe okupirati taj grad, u kojemu je pored jugoslavenske vojske

(većeg odreda pod komandom potpukovnika Petra Teslića) bio već (od 10. novembra 1918.) i dobro naoružani bataljun srpske vojske pod zapovjedništvom potpukovnika Maksimovića. Posredovanjem savezničkih oficira sklopljen je 17. novembra (spomenuti već) »gentlemen agreament« s talijanskim admiralom Rainerijem, da, ukoliko iz Rijeke izađu srpski vojnici, u Rijeku ne će ući »nijedan talijanski vojnik«. No čim je odred potpukovnika Maksimovića napustio gradsku luku, u grad su sa svih strana stale navirati jedinice talijanske vojske. Rijeku su, dakle, Talijani tako zaposjeli.

No lakše je bilo ovako »zaobići« potpukovnika Maksimovića, nego ustaliti se na Rijeci. Talijanske okupacione vlasti su već prvog dana poduzele mnoge mjere, da se u gradu učvrste. U prvom redu otjerali su iz grada tamo zatečenu jugoslavensku vlast, razjurili su naime riječko »Narodno vijeće SHS« na čelu s tadašnjim riječkim velikim županom drom Lencem. U drugom redu predali su civilnu vlast kasnije formiranom tzv. »Consiglio nazionale italiano di Fiume«, u kojem su iredentisti provodili ono, što je trebalo Rimu. Tim aktom Italija je prekršila norme međunarodnoga prava, jer je protivno odredbama Haških Konvencija »o pravima suhozemnoga rata« (od 1899. i 1907.) samovoljno izmijenila zatečeno stanje Rijeke, njezin državnopravni status quo smijenivši riječko Narodno vijeće (koje je i de facto i de jure bilo legitimna vlast u tom gradu) i postavivši tamo svoje pouzdanike da vrše funkcije političke vlasti.

Međutim, savezнички državnici (Antante) nisu se u prvi mah pokazivali sklonima, da prihvate talijansko prigrabljivanje Rijeke. Ali upornost talijanskih iredentista i riječkih aneksionista uporedo s nepopustljivošću tadašnje rimske vlade ipak su doveli dotle, da se u vrhovima Mirovne konferencije stalo govoriti o potrebi formiranja zasebnog riječkog područja, koje ne bi pripalo Italiji. Opasnost po aneksionističke manevre talijanskih iredentista izbila je jače naročito, otkako su riječki aneksionisti 6. jula 1919. u tom gradu napali na savezničke vojne odrede, koji su uzeli u zaštitu ugroženo jugoslavensko riječko stanovništvo. Povodom toga je Mirovna konferencija naredila, da znatan dio talijanskih okupacionih snaga napusti Rijeku, a u nju da uđu drugi savezнички vojni odredi zbog održanja reda i mira. (O tome: Federzoni L., »Il trattato di Rapallo«, Bologna, 1921., str. 229. i d., Benedetti G. »La pace di Fiume«, Bologna, 1924., str. 251–252, autorova knjiga »Riječka država«, str. 80). Na to su se aneksionistički krugovi u Rimu (generalitet s dvorom, ali navodno bez znanja i odobrenja tadašnjeg predsjednika vlade Franc. Nittija) odlučili na jedan kondotjerski pothvat.

*

»Marcia di Ronchi« nazvan je inscenirani pothvat jednog odreda »dobrovoljaca« pod vodstvom poznatog talijanskog pjesnika i ratnog huškača Gabrijela Danuncija (Gabrielle D'Annunzio Rapagnetta); oni su izjavili, da žele »osloboditi Rijeku«, kako bi se ona »prisajedinila majci-domovini«. Danuncio je još 28. aprila 1919. izrazio talijanskoj

javnosti namjeru, da izvrši takav pothvat protiv Rijeke (»Ukoliko parlamenat ne anektira Rijeku i Split, onda će volja nacije i riječkog naroda dovršiti to s triumfom!«; (v. Angelini Ennio, »Gabrielle D'Annunzio e la impresa fiumana«, str. 41.).

»Pobunjenička« kolona domogla se lako talijanskih vojnih kamiona i bez ikakvog otpora ušla je u Rijeku, gdje su je s glazbom i cvijećem dočekali riječki aneksionisti, ali i komandant talijanskih okupacionih tamošnjih snaga, general V. E. Pittaluga, koji je umjesto da »pobunjenicima« dade otpor poželio Danunciju »pun uspjeh u ostvarenju njegovog davnog sna« (Pittalugina izjava objavljena u časopisu »Rivista d'Italia«, sept. broj za 1923.). I dok je tadanji predsjednik vlade, Franc. Nitti protestirao protiv tog kondotjerstva, Danuncio je objavio namjeru – »da će Rijeka konačno biti prisajedinjena Italiji« (Angelini Ennio, cit. djelo, str. 33). Kada se međutim, u Antantinim diplomatskim krugovima počelo govoriti da se između Italije i Kraljevine SHS formira jedna »tampon–država«, prema kom planu bi Rijeka došla pod kontrolu Društva naroda i tako bila onemogućena talijanska aneksija grada, Danuncio je prišao jednom drugom manevru, očigledno ne bez znanja i protivu volje državnih vrhova u Rimu.

»Talijanska regencija Kvarnerom« (»Reggenza italiana del Carnaro«) bio je novi Danuncijev taktički akt; ona je imala predstavljati zasebno državno područje, sastavljeno ne samo od Rijeke, nego i od njezine bliže okoline, »svih okolnih općina, koje su s iskrenošću pristale na to, da mogu biti primljene suglasno duhu određenog zakona mudrosti«, kako je to Danuncio pjesnički istakao u istovremeno (8. septembra 1920.) proglašenom *ustavu* za tu »Talijansku regenciju Kvarnerom«. Teritorijalni opseg te »Regencije« bio je ovdje određen područjem istočne obale Istre s Voloskom, Lovranom, Mošćenicama i Labinom, te otocima Krk, Cres, Rab i Lošinj, dok bi Rijeka predstavljala središte ovog područja (tekst tog »Ustava« objavljen u zborniku »Legislazione di Fiume«, Rim, 1926., vol. I., str. 593 i d.). Tim se manevrom mislilo spriječiti Kraljevini SHS da ne povrati spomenute kvarnerske otoke, ali da Mirovnu konferenciju u pogledu toga, a napose u pogledu Rijeke, stavi pred gotov čin. Pored sve prividne državnosti »Talijanska regencija Kvarnerom« nije bila država, već specifični oblik talijanske vojne okupacije jugoslavenskog područja, odnosno talijanska vojna diktatura pod uvjetima te okupacije. Rimska vlada na čelu s Franc. Nittijem protivila se i tom aktu Gabrijela Danuncija (iza kojega su stajali uplivni državni, napose vojni vrhovi tadanje Italije), ali je taj novi Danuncijev pothvat ipak znatno koristio Rimu u njegovoj daljoj diplomatskoj akciji, da bi što jače zasjeo na istočnoj obali Jadrana, a napose da se ipak dočepa Rijeke. U najmanju ruku, taj Danuncijev akt predstavljao je novi »gotov čin«, s kojim se moralo računati. Pregovori s Kraljevinom SHS produžavali su se i dalje, te je konačno vlada Miljenka R. Vesnića (kao i ministar vanjskih poslova dr. Ante Trumbić) kapitulirala pred tom činjenicom.

*

Rapallskim ugovorom (od 12. novembra 1920.) predviđen je osnutak tzv. *»Riječke države«*. Odredbom čl. IV. tog ugovora priznala je vlada Kraljevine SHS:

».. da priznaje potpunu slobodu i nezavisnost Države Rijeke (Fiume) i obavezuje se, da će to vječno poštovati.

Riječku državu sačinjavaju:

a) Corpus separatum, kao što je sada ograničen granicama grada i kotara Rijeke (Fiume),

b) dio bivšeg teritorija Istre, ograničen kako slijedi: na sjeveru – linijom, koja će biti određena na terenu i koja polazeći neposredno od naseljenog mjesta Kastav izbija na put Sv. Matija–Rijeka na granicu corpus separatum-a ostavljajući mjesto Srdoči i Hosti Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, a prepuštajući Riječkoj državi cijeli kolni put, koji sjeverno od željeznice preko Matulja i dvojne raskrsnice kote 377 zapadno od Kastva vodi Rupama; na zapadu – linijom, koja od Matulja silazi k moru kod Preluke ostavljajući željezničku stanicu i mjesto Matulje na talijanskom teritoriju ...« (Vidjeti: »Rapallski ugovor«, službeno izdanje Ministarstva inostranih poslova, Beograd, 1923., izvadak iz »Službenih novina« br. 141a od 27. jula 1921.).

Time je imala biti završena dotadanja kondotjerska »Danuncijada«, ali je Danuncio dao kraći otpor talijanskim oružanim snagama, koje je protiv tog neposlušnog aneksioniste uputila rimska vlada sa željom, da prestane s kondotjerstvom, a da se koristi dalje obilnim mogućnostima, koje joj je pružao Rapallski ugovor. Pošto Danuncio nije »priznavao Rapallski ugovor« (njegova izjava od 20. decembra 1920.) i iza kako je odbio ultimatum talijanskog generala Caviglija, da izađe iz grada, nego je na to odgovorio objavom »ratnog stanja« (ponoć 21. decembra 1920.) došlo je do okršaja između talijanskih regularnih trupa i Danuncijevih »dobrovoljaca«. Sukob je završen sporazumom između »zaraćenih« strana u Opatiji 29. decembra, a Danuncio je sa svoiim »legionarima« i »arditima« (ogorčen stavom rimske vlade) 5. januara 1921. napustio Rijeku.

Rapallska Riječka država, međutim, nije bila duga vijeka. Tek što su riječki autonomaši na čelu sa svojim prvakom Rikardom Zanellom pristupili organizaciji nove vlasti, već su se sudarili s činjenicom, da je ta Riječka država tek politički manevar aneksionističkih elemenata u Rijeci i u Rimu. Aneksionisti su autonomašima na sve strane pravili neprilike, a osjećali su se jakima (iako su bili malobrojni), jer je iza njih stajala talijanska vojska, koja se, međutim, nije micala s područja te »države«.

Prema Zakonu br. 1100 od 21 marta 1921. provedeni su na teritoriju »Riječke države« 24. aprila 1921. g. izbori, na kojima su pristalice održanja te riječke zasebnosti (»Riječke države«) tzv. autono-

maši dobili ogromnu većinu (od 10.004 palih glasova bilo je za autonomaše s drom Zanellom – 6557, dok su aneksionisti na čelu s drom Grošićem dobili tek 3447 glasova). No fašisti su već 27. aprila 1921. izvršili oružani napad na organe vlasti »Riječke države«. Nakon toga Rim je u Rijeku uveo tzv. Vanredni komesarijat (27. aprila 1921.), a malo poslije toga rimska vlada šalje u Rijeku svoje »vanredne komesare«, i to vojna lica (kapetan bojnog broda Antonio Foschini, zatim armijski general Luigi Amantea). Očigledno pod pritiskom svjetske javnosti, a donekle i s obzirom na revolt u Jugoslaviji, rimska vlada omogućuje novoizabranoj riječkoj Konstituanti, da otpočne s funkcijama vlasti, koju su »autonomaši« vršili uz stalne sudare s riječkim aneksionistima. Konačno su fašisti 3. marta 1922. izvršili u Rijeci državni udar, rastjerali riječku Konstituantu i zajedno s Rikardom Zanellom odveli je iz Rijeke. Zanella je s Konstituantom neko vrijeme (iz Kraljevice) pokušavao da svjetsku javnost upozori na fašistička nasilja u Rijeci i da velesile potakne na intervenciju protivu fašizma, ali su njegovi protesti ostali bez ikakvog jačeg odjeka.

Rimska vlada je nakon toga (18. septembra 1923.) postavila za Rijeku vojnog guvernera, koji je imao »da održi kontinuitet u upravi grada«. Vojni guverner, general Gaetano Giardino jednostavno je prelazio preko činjenice, da je Rapallskim ugovorom bila predviđena i da je bila obrazovana neka »Riječka država«, te je postepeno sve više uvodio talijanske propise u grad tretirajući ga de facto kao sastavni dio Italije. Svjetska javnost je i ovim aktom u pogledu Rijeke bila stavljena pred gotov čin, a to je važilo naročito za vladu Kraljevine SHS. S te strane, međutim nisu za Italiju izbijale velike teškoće. Unutrašnje trzavice u staroj Jugoslaviji, nebriga hegemonističkih elemenata oko dvorske kamarile i u njoj samoj za Rijeku, omogućavale su talijanskoj vladi, da bez mnogo prepreka provodi svoj aneksionistički plan. Konačno, bilo je očigledno da fašistički Rim i ne misli ni na kakvo odstupanje u pogledu Rijeke. Tom faktičnom stanju dala je svoj pristanak i kraljevska vlada stare Jugoslavije.

Vlada Nikole Pašića (napose i ministar vanjskih poslova dr. Momčilo Ninčić) napustili su borbu za Rijeku, te su početkom 1924. otpočeli s rimskom vladom pregovore o Rijeci. Konačno je 27. januara 1924. u Rimu potpisan tzv. *»Rimski pakt«* o prijateljstvu i srdačnoj saradnji između Kraljevine SHS i Kraljevine Italije, a istovremeno i *»Sporazum o Rijeci«*, kojim jugoslavenska vlada priznaje Rijeku Italiji, te se tu kaže:

> ».. Pošto su uvidjeli potpuno nemogućnost da pristupe na praktičan način organizaciji slobodne Države Rijeke – kaže se u tom Sporazumu o Rijeci – koja se predviđa u članu 4. Rapallskog ugovora od 12. novembra 1920. i u opštim odredbama unetim u sporazum potpisan u Rimu 23. oktobra 1923., u nameri da uspostave srdačne odnose između dveju država za opšte dobro oba naroda, obuzeti

željom da obezbede na najshodniji način život grada Rijeke i ekonomski razvitak, koji najviše odgovara njenim interesima ...« obje su strane zaključile slijedeće:

»... Čl. 1. – Italijanska vlada priznaje punu i celokupnu suverenost Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca nad pristaništem Baroš i nad Deltom, koji će biti evakuirani i predani nadležnim vlastima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u roku od dva dana po razmeni ratifikacije ovog Sporazuma.

Čl. 2. – Vlada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca priznaje punu i celokupnu suverenost Kraljevine Italije nad gradom i lukom Rijeke, kao i nad teritorijom, koja joj je dodeljena graničnom linijom naznačenom u sledećem članu ...«

(»Službene novine Kraljevine SHS«, br. 60 – XI od 20. marta 1924.).

Tako je dakle Pašićeva vlada od fašističke vlade u Rimu dobila »priznanje« jugoslavenskog suvereniteta nad dotle okupiranim dijelom jugoslavenskog teritorija (luka Baroš i Delta kod Sušaka), koje je Italija držala pod svojom okupacijom kao zalog za dalje akcije protiv svoga susjeda, a ova jugoslavenska vlada priznaje Italiji suverenitet nad jugoslavenskom Rijekom i određenim okolnim područjem. Koliko je dakle ovaj Riječki sporazum izražavao ekspanzionizam imperijalističkog tadanjeg Rima, toliko je još više razgolićavao kapitulanstvo hegemonističkih vrhova dvorske kamarile i Pašićeve kraljevske vlade sa svom njihovom nebrigom za sudbinu zemlje, kojom su tada upravljali. Italija je odmah zatim anektirala Rijeku. Dekretom br. 211. od 22 februara 1924. objavljeno je slijedeće:

»Cl. 1 – Odobrava se ovdje priključeni sporazum zaključen između Italije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, a potpisan u Rimu 27. januara 1924.

Čl. 2. – Grad Rijeka i njegov teritorij, priznat Italiji naprijed navedenim sporazumom postaje *integralni dio Kraljevine Italije*...«
(»Gazzeta ufficiale«, Rim, br. 45 od 22. februara 1924.).

Iza toga slijedile su godine sve očiglednijega propadanja Rijeke pod talijanskom vlašću. Ekonomski potpuno uništen ovaj grad je životario razotkrivajući sa bijedom svoga stanovništva, do kakvih je posljedica to područje bilo dovedeno imperijalizmom fašističkog Rima i kapitulantstvom državnih vrhova stare Jugoslavije. Nije pretjerano, ako se za taj period Rijeke ovdje ponovi ono, što su mnogi njeni stanovnici za nj govorili, da je to razdoblje polaganog i teškog umiranja ovoga grada, koji je ipak čekao i dočekao svoje oslobođenje.

ZADAR POD ITALIJOM

Zadar je Italija okupirala 4. novembra 1918., dakle dan poslije potpisa spomenutog već ugovora »o primirju« s nestalom Austro-Ugarskom. Talijanska je vlada pohitala, da se domogne ovoga grada, a način kako je u nj ušla razotkrivao je i njene prave namjere. Komandant talijanskog ratnog broda, koji je okupirao Zadar (torpiljarke br. 61 A. S., kapetan Felice de Boccard) naredio je, da se istaknu talijanske zastave po gradu, a sâm je izjavio da Zadar zaposjeda »u ime Nj. Vel. kralja Italije«. Protiv toga odmah je protestirala dalmatinska, tek stvorena vlada, ističući, da Zadar »sačinjava faktično i po pravu sastavni dio Države Slovenaca, Hrvata i Srba, koja se proglasila neodvisnom i stoga njegova okupacija (misli se: grada Zadra, primj. autora) od vojničke talijanske sile znači povredu teritorija i suverenosti Države SHS.« Taj protest, međutim, nije imao nikakvog odjeka. Državu SHS Italija nije priznavala i za nju je u taj čas bio daleko važniji Londonski ugovor, nego međunarodno pravo, na koje se pozivala pokrajinska vlada Dalmacije. Kasniji događaji pokazivali su, da Italija i ne misli da napušta taj grad.

Međutim, protivljenje Woodrova Wilsona, da se u cijelosti usvoji talijanski ekspanzionizam na istočnu jadransku obalu, ponukalo je jedno vrijeme talijansku vladu i ovdje na stanoviti diplomatski manevar. S tim u vezi talijanska vlada izjavljuje sredinom decembra 1919. (a to ponavlja i jednom izjavom od 14. februara 1920.) kako pristaje na to, da Zadar postane slobodan grad, koji će stajati pod zaštitom Lige naroda i moći birati svoje diplomatsko predstavništvo. No ona je malo kasnije počela modificirati taj svoj pristanak (odričući Zadru pravo da kao »slobodan grad« ima svoje vlastito diplomatsko predstavništvo) dokle konačno nije sasvim odstupila od tog svog prvotnog kompromisnog stava u pogledu Zadra.

Kako su se svjetskopolitičke prilike (napose odlaskom Wilsona u SAD i drugim okolnostima) mijenjale u prilog talijanskog imperijalističkog ekspanzionizma, tako je i talijanska vlada postajala sve upornija i u pogledu Zadra. Prema zabilješci dra Ante Trumbića od 30. septembra 1920. o njegovom razgovoru s delegatom talijanske vlade Volpijem (u beogradskom stanu tadašnjeg predsjednika vlade Milenka Vesnića) vidi se stav talijanskih vrhova i tadašnje jugoslavenske vlade. Volpi je prema tome predlagao jugoslavenskoj vladi, da Zadar bude »nezavisan grad«, ali pod talijanskom kontrolom. On je o tome uz ostalo kazao:

> »Što se tiče Dalmacije, Giolitti je spreman da je ustupi Vama *s izuzetkom Zadra*, jer je čitavo javno mišljenje uvrtilo u glavu, da se taj talijanski grad *ne može predati Jugoslaviji.*
>
> Znam da Zadar ne može ekonomski opstajati. To će biti mantenuta. Nezavisan Zadar mogao bi biti u Vašoj carinskoj uniji ...« (Vojislav M. Jovanović, cit., str. 15).

Italija je uviđala neodrživost Zadra, odvojenog od susjednog jugoslavenskog područja. Zato je Volpi i predlagao ovdje carinsku uniju, da Jugoslavija spasava »italijanstvo Zadra«. Prema spomenutim zabilješkama Trumbić je tom prilikom odgovorio na to:

»... Što se tiče Zadra, svraća pažnju, kako će Zadar kao nezavisan grad usred naše teritorije biti ognjište trvenja i nemira, kad se iz Zadra odstrane svi uredi i zavodi državni i pokrajinski. Zadar će ekonomski propasti i opustjeti. To mi ne želimo, nego tražimo, da se spasi Zadar od ekonomske propasti. To se može postići jedino ako Zadar *i nadalje ostane dio Dalmacije* pod našim suverenitetom ...« (Jovanović, isto, str. 19).

U daljnjim diplomatskim pregovorima s Kraljevinom SHS talijanski diplomati insistiraju na tome, da Zadar bude pod suverenitetom Italije (kao na pr. po telegramu Milenka Vesnića ministru vanjskih poslova u Beogradu, dru Momčilu Ninčiću, iz Santa Margherite di Ligure od 10. novembra 1920.). Carlo Sforza u svom memoarskom djelu »Neimari savremene Evrope« (izdanje »Kozmos«, Beograd, 1937.) piše, da je kod pregovora u Rapallu već bio pripravan da prema dobivenim instrukcijama predsjednika vlade Giolittija Kraljevini SHS prepusti Zadar, kada je sama jugoslavenska delegacija odjednom izjavila, da konačno pristaje na talijanski prijedlog o suverenitetu Italije nad Zadrom. Tako je u Rapallski ugovor ušla odredba II. člana, koja glasi:

»*Zadar* (Zara) i niže opisani teritorij priznaju se za sastavni dio kraljevine Italije.

Teritorij Zadra pod talijanskim suverenitetom obuhvata: grad i poreznu općinu Zadar i poreske općine (odlomke) Arbanas (Borgo Erizzo), Crno (Cerno), Bokanjac (Bocagnazzo) i dio porezne općine (odlomka) Diklo, utvrđen linijom koja polazeći od mora oko 700 metara jugoistočno od sela Diklo ide u pravoj liniji prema sjeveroistoku do kote 66 (Griž).

Zasebna konvencija utvrdit će sve, što se odnosi na izvršenje ovoga člana u pogledu općine zadarske i njenih odnosa s kotarom i s pokrajinom Dalmacijom i uredit će uzajamne odnose između teritorija dodijeljenog kraljevini Italiji i ostatka teritorija, koji je do sada bio sastavni dio iste općine, kotara i pokrajine, a koji će pripasti Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, podrazumijevajući tu i pravičnu podjelu pokrajinskih i općinskih dobara i odnosnih arhiva ...«

(»Libro verde«, br. 72; »Službene novine«, br. 141a od 27. juna 1921.; Vojislav M. Jovanović, cit., str. 43.).

Zadar je na taj način Rapallskim ugovorom priznat Italiji, a nizom kasnijih konvencija s Italijom osiguran mu je pod talijanskim suverenitetom njegov opstanak. Zadar je Italiji trebao samo kao odskočna

daska za njezinu dalju imperijalističku akciju protiv Balkana, a prvenstveno protiv Jugoslavije. Iredentističko »javno mišljenje«, na koje su se pozivali talijanski diplomate boreći se za Zadar, bilo je organizirano uglavnom sa ciljem, da se opravda taj ekspanzionistički pothvat protiv Jugoslavije. Nema sumnje, da su i unutrašnje i vanjskopolitičke prilike Kraljevine SHS bile pod jesen 1920. vrlo nepovoljne Pa ipak, kada se sagledaju i ovakve koncesije učinjene talijanskom imperijalističkom nadiranju protiv Jugoslavije, onda se može uočiti, koliko je tadanja dvorska kamarila sa svojim vladama u staroj Jugoslaviji malo ili nimalo vodila računa o životnim interesima naroda ove zemlje. Kapitulacija s obzirom na Istru i Rijeku (kako je izražena u IV. odjeljku tog Rapallskog ugovora) razgolićavala je taj protunarodni stav ovih državnih vrhova u punoj mjeri, ali odredba čl. II. tog ugovora (prepuštanje Zadra Italiji) otkriva neosjetljivost ovih državnih vrhova stare Jugoslavije i prema dostojanstvu svog naroda: odredba o Zadru predstavljala je u korist Italije kreiranje kolonijalnog područja na jugoslavenskom teritoriju. Za volju održanja na vlasti taj vladajući sloj Kraljevine Jugoslavije zaboravio je na sve to i dopustio je Italiji, da zaposjedanjem Zadra stvori za sebe ovdje ne samo koloniju, nego i prostor odakle će sutradan ugroziti i sam opstanak stare Jugoslavije.

Poslije toga čina Zadar se pod talijanskom vlašću održavao koliko zahvaljujući potporama fašističke vlade, kojoj je Zadar bio neophodno potreban za njezin dalji agresorski plan, toliko i kapitulantskom stavu vladâ stare Jugoslavije, koje su olakšavale izdržavanje tog talijanskog uporišta, da sutradan odatle krene invaziona fašistička vojska protiv Jugoslavije.

Godinama se čekalo na oslobođenje Zadra, ali za stare Jugoslavije za to nije bilo izgleda. Tek za prošlog svjetskog rata ostvareno je to pobjedom Narodnooslobodilačke vojske, te je Zadar nakon dugog vremena opet vraćen u okvir svoje zemlje. Ozakonjeno je to Odlukom AVNOJ-a od 30. novembra 1943, a međunarodnopravno regulirano ugovorom o miru s Italijom od 10. februara 1947.

GUBITAK KORUŠKE

Slovenska Koruška bila je odavno područje nacionalnog ugnjetavanja i svakovrsnog izrabljivanja od strane tuđinskih vlastodržaca. Za habsburške monarhije ovdje su austrijski politički vrhovi provodili sistematsku denacionalizaciju, progoneći slovenski živalj, koji je tu od davnine u ogromnoj većini. Prema službenoj statistici od 1846. izlazi, da je u Koruškoj (od ukupno 113.622 stanovnika) bilo 103.000 Slovenaca, a tek oko 10.000 Nijemaca, no ovi su bili privilegirani elemenat nasuprot ugnjetavanom slovenskom življu. Prema kasnijim, prilično nepouzdanim i protivjugoslavenskim statističkim podacima, vidi se, da je ovdje 1900. godine bilo preko 100.000 Slovenaca, a tek oko 45.000 Nijemaca. Prema najnovijim podacima, ističe se, da ovdje živi oko 120.000

Slovenaca i 60.000 Nijemaca, dok u okviru današnje Austrije ima i u graničnom predjelu Štajerske još oko 60.000 Slovenaca, a u Burgenlandu ima oko 70.000 Gradišćanskih Hrvata (o tome B. Grafenauer, »Koroški Slovenci v zgodovini«, Ljubljana 1945, str. 12 i d., Mih. S. Petrović, »Borba za oslobođenje Koruške«, Beograd, 1948., str. 14).

Poslije Prvog svjetskog rata bila je Koruška podijeljena i to tako, da je tzv. Ziljska dolina predana tadašnjoj Njemačkoj Austriji, a Kanalska dolina Italiji, dok je samo Mežička dolina i Jezersko pripalo Kraljevini SHS. O preostalom, pretežnom dijelu Koruške, imalo je odlučiti stanovništvo plebiscitom, da li će se taj kraj priključiti Austriji ili Kraljevini SHS. O tom smo plebiscitu naprijed već naveli, da je ispao nepovoljno po Jugoslaviju. Do toga je došlo dijelom i zbog nekih nezgodnih postupaka tadanjih jugoslavenskih vlasti na tom području, ali još više zbog protivjugoslavenske propagande i planske akcije proaustrijskih članova međunarodne komisije (naročito Talijana u toj komisiji), kojoj je bilo povjereno da nadzire provođenje tog plebiscita. Protivjugoslavenski karakter otvorene akcije tih elemenata u vezi s plebiscitom vidio se već i iz samih utvrđenih uvjeta tog plebiscita. Plebiscitarno glasanje imalo se naime provesti najprije u koruškoj tzv. Zoni »A«, pa istom onda, ako bi izborni rezultati u toj zoni bili povoljni po Kraljevinu SHS, onda bi se tek imali provesti i plebiscitarni izbori u drugoj, tzv. Zoni »B«. Međutim, ako bi Austrijanci kod plebiscitarnih izbora u Zoni »A« dobili većinu, onda im je imala pripasti i druga koruška Zona »B« bez ikakvih izbora. Bilo je to dakle očigledno privilegiranje Austrije, bez obzira na to, što se Kraljevinu SHS (zbog Srbije) smatralo saveznikom u prošlom ratu, dok je Austrija bila u prošlomu ratu protivna strana Antanti. No imperijalistički interesi Italije (da što više oslabi Kraljevinu SHS) bili su jači od kakvih obzira prema bivšem savezniku.

Plebiscitom izgubljena Koruška ostala je pod Austrijom. Državni vrhovi Austrije produžili su staru habsburšku politiku obespravljivanja, ekonomskog izrabljivanja i nacionalnog tlačenja slovenskog naroda u Koruškoj. Protivjugoslavenski kurs se što više tu čak i pogoršao. Nad slovenskim narodom ovoga kraja provodio se režim ekonomskog pritiska i grubog nasilja, a nerijetko je tu mjestimično dolazilo i do fizičkih napada na koruške Slovence. Iako je na pr. u prvim godinama Njemačke Austrije bilo predviđeno osnivanje tzv. »dvojezičnih škola«, postepeno je njih sve više nestajalo, ali međutim nakon tzv. »Anschluss«-a (od 1938.) ukinute su i malobrojne preostale takve škole sa slovenskim nastavnim jezikom: školska obuka u Koruškoj provodila se otada isključivo na njemačkom jeziku. Slovenci činovnici ili su sami morali napustiti svoja mjesta ili su premješteni u druge krajeve Austrije. I dotadanje fašističke austrijske organizacije zvane »Heimatsdient« (od 1924. – »Heimatbund«) proganjale su slovensko stanovništvo. Klerofašistički austrijski režim na čelu s kancelarom Dolfussom i Schuschniggom nije se u nasiljima nad koruškim Slovencima mnogo razlikovao od kasnijih nacističkih terorista za Trećeg Rajha (od Anschlussa). Već pod Austri-

jom koruški Slovenci bili su sve to jače obespravljeni, a od 1938, oni su objekt nacističkog divljanja, prema kojemu su bili sasvim nezaštićeni. Od 1938. produžili su s progonima Slovenaca Koruške nacisti, koji su pristupili mjerama masovnog raseljavanja slovenskog stanovništva, da bi na opustjela gospodarstva naseljavali svoj njemački elemenat. Ekonomsko izrabljivanje postaje naročito teško pod Trećim Rajhom, kada nacističke vlasti sistematski vrše šikaniranje nad preostalim slovenskim narodom u gradu i na selu, kada provode razne diskriminatorne mjere nad slovenskim stanovništvom u Koruškoj te mu uz ostalo onemogućuju opstanak i veoma teškim nametima. Uporedo s time rasla je i potpuna pravna nesigurnost koruških Slovenaca, koji su i pred sudovima i upravnim vlastima već od Austrije, a naročito u Trećem Rajhu bili tek drugorazredni građani tih država. Slovenci su u tom području bili često izloženi brojnim napadajima fašističkih neodgovornih elemenata.

Jedinstvo protivjugoslavenskih ugnjetavača ispoljilo se drastično za sloma Trećeg Rajha, kada je ujutru 8. maja 1945. Hitlerov »gauleiter« Reiner predajući funkcije vlasti novom organu austrijskog »Landesregierung«-a u Celovcu izjavio i ovo:

> »Mene kao nacionalsocijalistu neprijatelj neće priznati za predstavnika Koruške. On me čak neće ni slušati. Zbog toga ja prepuštam grad onim snagama, koje bolje odgovaraju gledištu neprijatelja. Istupite sada svi zajedno svim snagama za slobodnu i nedjeljivu Korušku ...« (M. Petrović, cit., str. 21).

U takvim prilikama produžilo se staro stanje Slovenske Koruške. Ali kraj svih negativnih činjenica jedna konstatacija je neosporna, naime da slovenski narod na ovome području nije ipak popustio u svojoj težnji da se oslobodi tuđinske vlasti. On čuva i danas svoje nacionalne osebine, svoje tradicije, napose svoj jezik i narodna druga obilježja s dubokim uvjerenjem, da će konačno ostvariti svoju davnu težnju da bude slobodan. No i danas još osvećuju se na tom narodu propusti, koje su organi stare Jugoslavije na ovome području svojevremeno počinili vršeći svoje funkcije u spomenutom području, te svojim bezobzirnim ispadima doveli do toga, da je veliki broj Slovenaca iz tadašnje koruške Zone »A« glasovao u spomenutom plebiscitu protiv prisajedinjenja Koruške materi zemlji. Ta je činjenica jedna od najočiglednijih osuda režima u staroj Jugoslaviji, čija je trulost na ovaj način došla do tako teškog izraza u tom dijelu jugoslavenske zemlje. Jednom učinjena griješka više se nije dala ispraviti, a njome su se kasnije služili mnogi protivjugoslavenski elementi u borbi i protiv naroda ovoga kraja i čitave Jugoslavije.

ZAVRŠNA RIJEČ

Na završetku potrebno je podsjetiti još na neke historijske činjenice, koje ukazuju na kraj stare Jugoslavije. Iz osovinskih se krugova, naime, za vrijeme rata dosljedno pronosila i obrazlagala teza o tzv. »debelaciji« Jugoslavije, t. j. da je Kraljevina Jugoslavija nestala u aprilskom slomu. Tvrdilo se ovo očigledno u težnji da se koliko-toliko opravda raskomadanje Jugoslavije i formiranje okupatorskih tzv. državica na području Kraljevine Jugoslavije. Ova tvrdnja, i fašističke propagande i državnih vrhova sila Osovine, nije bila u skladu s historijskim činjenicama.

Slučaj »debelacije« za Jugoslaviju nije nastupio. Aprilski slom bio je, istina, smrtni udarac Kraljevini Jugoslaviji. Tih dvanaest dana »aprilskog rata« vidjelo se koliko je sistem stare Jugoslavije nesposoban da opstane, kako se ta državna zgrada i dotle rastvarala. Ali Kraljevina Jugoslavija nije nestala u aprilskom slomu. Njezini su organi vlasti jednim dijelom prešli u službu okupatora, a drugim dijelom ostali i dalje: kraljevska vlada je nastavila iz emigracije svoje djelovanje. Međutim, makar da je rad kraljevske vlade u emigraciji bio nesumnjiv dokaz, da Kraljevina Jugoslavija još nije uništena i da samo njezin državni teritorij stoji pod neprijateljskom okupacijom, upravo to djelovanje kraljevske vlade u emigraciji predstavljalo je završnu liniju konačnog nestajanja stare Jugoslavije.

Produžujući dotadanji svoj politički sistem ova je vlada time još neposrednije razotkrivala svoj odnos prema narodu, naročito kad se on pod vodstvom Komunističke partije digao protiv okupatora na oružani ustanak i razvio sve to snažniju Narodno-oslobodilačku borbu. Dok su agenti te vlade tokom prošlog rata sarađivali s okupatorom, jugoslavenska Narodnooslobodilačka borba prerasla je u Narodnu revoluciju, koja je u takvim prilikama postavila kao svoj osnovni zadatak – rušenje sistema stare Jugoslavije, te uspostavu nove državne organizacije. U tome su se smislu podjesen 1941. pojavili prvi osnovni organi te nove vlasti, prvi Narodno-oslobodilački odbori, a njihovim širenjem i daljom organizacijom došlo je do *novog sistema vlasti* u Jugoslaviji. Već je

Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (u Bihaću, 26. i 27. novembra 1942.) pokazalo da se u Jugoslaviji ruši predratni sistem, a na njegovim ruševinama da nastaje nova vlast. Taj proces revolucionarne smjene vlasti u Jugoslaviji dobio je svoj naročiti državnopravni izraz i potvrdu na *Drugom zasjedanju AVNOJ-a*, kada je nova jugoslavenska država (tada još zvana Demokratska federativna Jugoslavija) dobila i svoje prve temeljne državnopravne akte i svoje prve vrhovne organe državne vlasti. *Bio je to ujedno i kraj stare Jugoslavije.*

PREGLED VLADA U STAROJ JUGOSLAVIJI

1. PRVA VLADA STOJANA PROTIĆA

(od 20. decembra 1918. do 16. augusta 1919. godine):

Ministar predsjednik: *Stojan M. Protić,* član vodstva Radikalne stranke;

Potpredsjednik vlade: *Anton Korošec* kao predsjednik »Narodnog vijeća SHS« u Zagrebu, slovenski klerikalac, kasniji predsjednik Slovenske ljudske stranke;

Ministar vanjskih poslova: *Ante Trumbić,* kao predsjednik »Jugoslavenskog odbora« iz emigracije, dalmatinski »pravaš«, bivši član »Jugoslavenske demokratske lige«, osnovane u Parizu;

Ministar vojske i mornarice: general *Mihajlo Rašić,* a nakon njegove ostavke (od 30. marta 1919.) general *Stevan Hadžić;*

Ministar unutrašnjih poslova: *Svetozar Pribićević,* potpredsjednik Zagrebačkog »Narodnog vijeća SHS«, prvak Hrvatsko-srpske koalicije, kasnije član vodstva Jugoslavenske demokratske stranke;

Ministar prosvjete: *Ljubomir M. Davidović,* prvak srbijanske Samostalne stranke, kasnije predsjednik Jugoslavenske demokratske stranke;

Ministar pravde: *Marko V. Trifković,* istaknuti srbijanski političar, član vodstva Radikalne stranke;

Ministar trgovine i industrije: *Stojan D. Ribarac,* prvak srbijanske Liberalne stranke; nakon njega (od 7. aprila 1919.) postavljen je za ministra *Vojislav S. Veljković,* srbijanski »samostalac«, kasniji član vodstva Jugoslavenske demokratske stranke;

Ministar željeznica:: *Velislav N. Vulović,* političar iz Crne Gore, član Radikalne stranke;

Ministar finansija: *Momčilo A. Ninčić,* član vodstva Radikalne stranke;

Ministar za prehranu i obnovu zemlje: *Miloje Ž. Jovanović,* član srbijanske Naprednjačke stranke; od 16. februara do 14. marta 1919. zamjenik ministra *Živko Petričić,* član Starčevićeve stranke prava; a od 14. marta do 2. aprila 1919. *Stojan D. Ribarac,* te od 2. aprila 1919 zamjenik min. *Anton Korošec;*

Ministar pošta i telegrafa: *Edo Lukinić,* član Hrvatsko-srpske koalicije, član »Narodnog vijeća SHS«, kasnije član Jugoslavenske demokratske stranke;

Ministar građevina: *Milan Kapetanović,* pripadnik Radikalne stranke;

Ministar poljoprivrede: *Živko Petričić,* starčevićanski »pravaš«; nakon njegove ostavke (od 14. marta 1919.) zastupnik ministra *Albert Kramer,* slovenski naprednjak, predstavnik Slovenske liberalne stranke, kasnije član vodstva Jugoslavenske demo-

kratske stranke; njega je 2. aprila 1919. zamijenio na toj dužnosti *Šefkija Gluhić*, kasniji član Jugoslavenske muslimanske organizacije;

Ministar vjera: *Tugomir Alaupović*, član »Narodnog vijeća SHS«, predstavnik Hrvatske narodne zajednice iz Bosne i Hercegovine;

Ministar za šumarstvo i rudarstvo: *Mehmed Spaho*, član »Narodnog vijeća SHS«, kasniji predsjednik Jugoslavenske muslimanske organizacije; nakon njegove ostavke (od 23. februara 1919.) postavljen je za zastupnika ministra *Anton Korošec*, a njega je na toj dužnosti zamjenio (2. aprila 1919.) *Pavle D. Marinković*, srbijanski »samostalac«, kasnije član vodstva Jugoslavenske demokratske stranke;

Ministar priprema za Ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona: *Albert Kramer*, član »Narodnog vijeća SHS«, predstavnik slovenske Napredne stranke, kasnije član vodstva Demokratske stranke;

Ministar za socijalnu politiku: *Vitomir Korać*, član »Narodnog vijeća SHS«, predstavnik Socijalno-demokratske stranke Hrvatske, a nakon njegove ostavke (2. aprila 1919.) *Josip Gostinčar*, kasnije član Slovenske ljudske stranke;

Ministar za narodno zdravlje: *Uroš Krulj*, povjerenik u »Narodnom vijeću« u Sarajevu, bosanski radikal;

Ministar za agrarnu reformu: *Franjo Poljak*, član Hrvatsko-srpske koalicije;

Ministar bez portfelja: *Miroslav Rajčević*, bivši crnogorski ministar neutvrđene stranačke pripadnosti; dao ostavku 17. marta 1919. godine.

2. PRVA VLADA LJUBOMIRA M. DAVIDOVIĆA

(od 16. augusta do 18. oktobra 1919. godine):

Ministar predsjednik: *Ljubomir M. Davidović*, Demokratska stranka;

Ministar vanjskih poslova: *Ante Trumbić*, dalmatinski »pravaš«; član vodstva »Hrvatske zajednice«;

Ministar vojske i mornarice: general *Stevan Hadžić*, van stranaka;

Ministar unutrašnjih poslova: *Svetozar Pribićević*, Demokratska stranka;

Ministar finansija: *Vojislav V. Veljković*, Demokratska stranka;

Ministar pravde i pripreme za Ustavotvornu skupštinu, te izjednačenje zakona: *Kosta L. Timotijević*, član Demokratske stranke;

Ministar trgovine i industrije: *Albert Kramer*, Demokratska stranka;

Ministar za agrarnu reformu: *Franjo Poljak*, pripadnik Jugoslavenske demokratske stranke;

Ministar šuma i ruda: *Anton Kristan*, član Socijalno-demokratske stranke za Sloveniju;

Ministar saobraćaja: *Milorad Drašković*, pripadnik Demokratske stranke;

Ministar za socijalnu politiku: *Vitomir Korać*, prvak Socijalno-demokratske stranke Hrvatske; zast. ministra nar. zdravlja;

Ministar građevina: *Velislav V. Vulović*, crnogorski političar (Demokratska stranka);

Ministar vjera: *Tugomir Alaupović*, iz »Hrvatske nar. zajednice« (Bosna i Hercegovina);

Ministar pošta i brzojava: *Edo Lukinić*, član Demokratske stranke;

Ministar za ishranu i obnovu zemlje: *Vilim Bukšeg*, Socijal-demokratska stranka;
Ministar pripreme za Ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona: ***Kosta L. Timotijević***, Demokratska stranka;
Ministar prosvjete: ***Pavle D. Marinković***, Demokratska stranka;
Ministar poljoprivrede: (kao zastupnik) *Franjo Poljak*.

3. DRUGA VLADA LJUBE DAVIDOVIĆA

(od 18. oktobra 1919. do 19. februara 1920.):

Predsjednik ministarskog savjeta: *Ljubomir M. Davidović*, (Demokratska stranka);
Potpredsjednik ministarskog savjeta: *don Juraj Biankini*, istaknuti političar iz Dalmacije;
Ministar inostranih poslova: *Ante Trumbić* (Hrvatska zajednica);
Ministar vojske i mornarice: general *Stevan S. Hadžić*, izvan stranaka;
Ministar pravde: *Kosta L. Timotijević*, (Demokratska stranka).
Ministar finansija: *Vojislav S. Veljković*, (Demokratska stranka);
Ministar saobraćaja: *Milorad Drašković*, (Demokratska stranka);
Ministar prosvjete: *Pavle D. Marinković*, (Demokratska stranka);
Ministar vjera: *Tugomir Alaupović*, predstavnik bosanske hrvatske zajednice;
Ministar za agrarnu reformu: *Franjo Poljak* (Demokratska stranka), a poslije njegove ostavke (od 24. novembra 1919.) postavljen je za ministra *Hinko Krizman*, (Demokratska stranka);
Ministar građevina: *Velislav V. Vulović* (Demokratska stranka);
Ministar za Ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona: *Kosta L. Timotijević* (kao zastupnik), a od 24. novembra 1919. postavljen je za ministra *Ivan Paleček*, (Demokratska stranka);
Ministar trgovine i industrije: *Albert Kramer*, (Demokratska stranka);
Ministar pošta i telegrafa: *Edo Lukinić*, (Demokratska stranka);
Ministar za socijalnu politiku: *Vitomir Korać*, hrvatski socijal-demokrata;
Ministar za narodno zdravlje: kao zastupnik (do 24. novembra 1919.) *Vitomir Korać*, a od 24. novembra 1919. *Spasoje Piletić*, (Demokratska stranka);
Ministar za prehranu i obnovu zemlje: *Vilim Bukšeg*, hrvatski socijal-demokrata;
Ministar za poljoprivredu i vode: *Franjo Poljak*, (zast.) a od 24. novembra 1919. postavljen je za ministra *Kosta Stojanović*, (Demokratska stranka);
Ministar unutrašnjih poslova: *Svetozar Pribićević*, (Demokratska stranka);
Ministar šuma i ruda: *Anton Kristan*, (Socijal-demokratska stranka).

4. DRUGA VLADA STOJANA M. PROTIĆA

(od 19. februara do 17. maja 1920.)

Ministar predsjednik: *Stojan M. Protić*, (Radikalna stranka);
Ministar vanjskih poslova: *Ante Trumbić*, (Hrvatska zajednica);
Ministar unutrašnjih poslova: *Marko N. Trifković*, (Radikalna stranka);
Ministar vojske i mornarice: general *Branko Jovanović*;

Ministar finansija: *Velizar S. Janković*, (Radikalna stranka);
Ministar pravde: *Momčilo Ninčić* (Radikalna stranka) do 31. marta 1920., a zatim: *Dušan Peleš* (Radikalna stranka);
Ministar prosvjete: *Miša Trifunović*, (Radikalna stranka);
Ministar vjera: *Frano Janković*, stranačka pripadnost neutvrđena;
Ministar saobraćaja: *Anton Korošec*, (Slovenska ljudska stranka);
Ministar trgovine i industrije: *Stojan D. Ribarac*, (srbijanska Liberalna stranka), a od 31. marta 1920. *Momčilo Ninčić*, (Radikalna stranka);
Ministar građevina: *Jovan P. Jovanović*, (Radikalna stranka);
Ministar pošta i telegrafa: *Mate Drinković*, (Hrvatska zajednica);
Ministar poljoprivrede i voda: *Ivan Roškar*, (Slovenska ljudska stranka);
Ministar šuma i ruda: *Ivan Kovačević*, (Narodni klub);
Ministar agrarne reforme: *Ivan Krnic*, (Narodni klub);
Ministar socijalne politike: *Đuro Šurmin*, (Narodni klub);
Ministar narodnog zdravlja: *Slavko S. Miletić*, (Radikalna stranka);
Ministar za prehranu i obnovu zemlje: *Aleksandar Stanišić*, (Radikalna stranka?);
Ministar pripreme za Ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona: *Stojan M. Protić*, (Radikalna stranka);
Ministar bez portfelja: *Miroslav Spalajković*, (Radikalna stranka).

5. PRVA VLADA MILENKA VESNIĆA

(od 17. maja do 18. augusta 1920.):

Ministar predsjednik: *Milenko R. Vesnić*, (Radikalna stranka);
Ministar vanjskih poslova: *Ante Trumbić*, (Hrvatska zajednica);
Ministar unutrašnjih poslova: *Ljubomir M. Davidović*, (Demokratska stranka);
Ministar vojske i mornarice: general *Branko Jovanović*;
Ministar finansija: *Kosta Stojanović*, (Demokratska stranka);
Ministar pravde: *Marko V. Trifković*, (Radikalna stranka);
Ministar prosvjete: *Svetozar Pribićević*, (Demokratska stranka);
Ministar vjera: *Pavle D. Marinković*, (Demokratska stranka);
Ministar saobraćaja: *Anton Korošec*, (Slovenska ljudska stranka);
Ministar trgovine i industrije: *Momčilo Ninčić*, (Radikalna stranka);
Ministar građevina: *Jovan P. Jovanović*, (Radikalna stranka);
Ministar pošta i telegrafa: *Mate Drinković*, (Narodni klub);
Ministar poljoprivrede: *Velizar S. Janković*, (Radikalna stranka);
Ministar šuma i ruda: *Ivan Kovačević*, (Narodni klub);
Ministar agrarne reforme: *Hinko Krizman*, (Demokratska stranka);
Ministar za socijalnu politiku: *Vjekoslav Kukovec*, (Demokratska stranka);
Ministar narodnog zdravlja: *Živojin Rafajlović*, (Demokratska stranka);
Ministar za prehranu i obnovu zemlje: *Rista Jojić*, (član »Grupe neopredjeljenih«);
Ministar pripreme za Ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona: *Stojan M. Protić*, (Radikalna stranka).

6. DRUGA VESNIĆEVA VLADA

(od 18. augusta 1920. do 1. januara 1921.):

Ministar predsjednik: *Milenko R. Vesnić,* (Radikalna stranka);

Ministar vanjskih poslova: *Ante Trumbić* (»Narodni klub«), a od 22. novembra 1920. *Milenko R. Vesnić*, kao zamjenik ministra;

Ministar unutrašnjih poslova: *Milorad Drašković*, (Demokratska stranka);

Ministar vojske i mornarice: general *Branko Jovanović;*

Ministar finansija: *Kosta L. Stojanović*, (Demokratska stranka);

Ministar pravde: *Marko V. Trifković*, (Radikalna stranka);

Ministar prosvjete: *Svetozar Pribićević* (Demokratska stranka);

Ministar vjera: *Pavle D. Marinković*, (Demokratska stranka);

Ministar saobraćaja: *Anton Korošec*, (Slovenska ljudska stranka), a od 14. decembra 1920. zastupnik ministra – *Jovan P. Jovanović*, (Radikalna stranka);

Ministar trgovine i industrije: *Momčilo Ninčić*, (Radikalna stranka);

Ministar građevina: *Jovan P. Jovanović*, (Radikalna stranka);

Ministar pošta i telegrafa: *Mate Drinković*, (Narodni klub), a od 23. novembra 1920. kao zastupnik ministra – *Momčilo Ninčić* (Radikalna stranka);

Ministar poljoprivrede i voda: *Velizar S. Janković*, (Radikalna stranka);

Ministar šuma i ruda: *Ivan Kovačević*, (Narodni klub);

Ministar za agrarnu reformu: *Hinko Krizman*, (Demokratska stranka);

Ministar za socijalnu politiku: *Vjekoslav Kukovec*, (Demokratska stranka);

Ministar za narodno zdravlje: *Živojin Rafajlović*, (Demokratska stranka);

Ministar za prehranu i obnovu zemlje: *Rista Jojić*, (iz »Grupe nezavisnih«);

Ministar za Ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona: kao zastupnik *Marko N. Trifković* (Radikalna stranka), a od 20. augusta 1920. *Lazar Marković*, (Radikalna stranka).

7. PRVA VLADA NIKOLE PAŠIĆA

(od 1. januara do 26. marta 1921.):

Ministar predsjednik: *Nikola P. Pašić*, (Radikalna stranka);

Ministar vanjskih poslova: *Nikola P. Pašić;*

Ministar unutrašnjih poslova: *Milorad Drašković*, (Demokratska stranka);

Ministar vojske i mornarice: general *Branko Jovanović;*

Ministar finansija: *Kosta Stojanović*, 5. januara 1921. zastupnik ministra – *Milorad Drašković*, a od 27. januara 1921. ministar – *Kosta Kumanudi*, (svi iz Demokratske stranke);

Ministar pravde: *Marko N. Trifković*, (Radikalna stranka), a od 5. februara 1921. ministar – *Marko Gjuričić*, (Radikalna stranka);

Ministar prosvjete: *Svetozar Pribićević* (Demokratska stranka);

Ministar vjera: kao zastupnik *Velizar S. Janković*, (Radikalna stranka);

Ministar saobraćaja: *Jovan P. Jovanović* (Radikalna stranka);

Ministar trgovine i industrije: *Milivoje Jovanović* (Radikalna stranka), od 2. januara 1921. *Vjekoslav Kukovec* (Demokratska stranka);

Ministar građevina: kao zastupnik *Milorad Drašković* (Demokratska stranka);

Ministar pošta i telegrafa: *Slavko S. Miletić*, (Radikalna stranka);

Ministar poljoprivrede i voda: *Velizar S. Janković*, (Radikalna stranka);

Ministar šuma i ruda: *Hinko Krizman*, (Demokratska stranka);

Ministar za socijalnu politiku: *Vjekoslav Kukovec*, (Demokratska stranka), a od 2. januara 1921. *Miloje Jovanović*, (Radikalna stranka);

Ministar narodnog zdravlja: kao zastupnik – *Slavko S. Miletić*, (Radikalna stranka);

Ministar za prehranu i obnovu zemlje: kao zastupnik *Vjekoslav Kukovec*, a od 2. januara 1921. zastupnik ministra *Miloje Jovanović;*

Ministar pripreme za Ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona: *Marko V. Trifković*, (Radikalna stranka).

8. DRUGA VLADA NIKOLE PAŠIĆA

(od 26. marta do 24. decembra 1921.):

Predsjednik vlade i ministar vanjskih poslova: *Nikola P. Pašić*, (Radikalna stranka);

Ministar unutrašnjih poslova: *Milorad Drašković*, a od njegove pogibije (u Delnicama, 21. jula 1921.) *Svetozar Pribićević*, oba iz Demokratske stranke;

Ministar vojske i mornarice: general *Branko Jovanović;* od 29. aprila zastupnik ministra *Milorad Drašković* iz Demokratske stranke, a od 24. maja 1921. ministar je general *Stevan S. Hadžić;*

Ministar finansija: *Kosta Kumanudi*, (Demokratska stranka);

Ministar pravde: *Marko Gjuričić*, (Radikalna stranka);

Ministar prosvjete: *Svetozar Pribićević*, (Demokratska stranka); od 21. jula 1921. zastupnik ministra;

Ministar vjera: *Miloje (Milivoje) Jovanović*, (Radikalna stranka);

Ministar saobraćaja: *Velizar S. Janković*, a od 18. jula 1921. *Nikola T. Uzunović*, oba iz Radikalne stranke;

Ministar trgovine i industrije: *Mehmed Spaho*, (Jugoslavenska muslimanska organizacija);

Ministar građevina: *Jovan P. Jovanović*, (Zemljoradnička stranka);

Ministar pošta i telegrafa: *Slavko S. Miletić*, (Radikalna stranka);

Ministar poljoprivrede: *Ivan Pucelj*, (Samostalni kmetijski klub);

Ministar šuma i ruda: *Hinko Krizman*, (Demokratska stranka);

Ministar za agrarnu reformu: *Nikola T. Uzunović*, a od 18. jula 1921. *Krsta Lj. Miletić*, oba iz Radikalne stranke;

Ministar za socijalnu politiku: *Vjekoslav Kukovec*, (Demokratska stranka);

Ministar narodnog zdravlja: *Hamdija Karamehmedović*, (Jugoslavenska muslimanska organizacija);

Ministar priprema za Ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona: *Marko N. Trifković*, (Radikalna stranka).

9. TREĆA VLADA NIKOLE PAŠIĆA

(od 24. decembra 1921. do 16. decembra 1922.):

Predsjednik vlade: *Nikola P. Pašić*, (Radikalna stranka);

Ministar vanjskih poslova: *Nikola P. Pašić* do 5. januara 1922., a zatim *Momčilo Ninčić*, oba iz Radikalne stranke;

Ministar unutrašnjih poslova: *Vojislav Marinković*, od 30. februara *Kosta Kumanudi*, a od 16. marta *Kosta Timotijević*, svi iz Demokratske stranke;

Ministar vojske i mornarice: general *Milivoj Zečević;* od 5. januara *Miloš Vasić:* od 4. novembra general *Petar Pešić;*

Ministar finansija: *Kosta Kumanudi* (Demokratska stranka);

Ministar pravde: *Lazar Marković* (Radikalna stranka);

Ministar prosvjete: *Svetozar Pribićević*, (Demokratska stranka);

Ministar vjera: *Ivan Krstelj*, (Demokratska stranka);

Ministar poljoprivrede: *Ivan Pucelj*, (Samostojna kmetijska stranka);

Ministar saobraćaja: *Andra Stanić*, (Radikalna stranka);

Ministar trgovine i industrije: *Mehmed Spaho*, od 3. marta *Osman Vilović;* oba iz Jugoslavenske muslimanske organizacije;

Ministar građevina: *Velimir Vukićević*, (Radikalna stranka);

Ministar šuma i ruda: *Živojin Rafajlović*, (Demokratska stranka);

Ministar pošta i telegrafa: *Žarko Miladinović*, (Radikalna stranka);

Ministar za agrarnu reformu: *Krsta Lj. Miletić*, (Radikalna stranka);

Ministar narodnog zdravlja: *Hamdija Karamehmedović*, od 3. marta *Derviš Omerović*, oba iz Jugoslavenske muslimanske stranke;

Ministar priprema za Ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona; *Marko N. Trifković* (Radikalna stranka).

10. ČETVRTA VLADA NIKOLE PAŠIĆA

(od 16. decembra 1922. do 4. maja 1923):

Predsjednik vlade: *Nikola P. Pašić*, (Radikalna stranka);

Ministar vanjskih poslova: *Momčilo Ninčić*, (Radikalna stranka);

Ministar unutrašnjih poslova: *Milorad Vujičić*, (Radikalna stranka);

Ministar vojske i mornarice: general *Petar Pešić;*

Ministar finansija: *Milan Stojadinović*, (Radikalna stranka);

Ministar pravde: *Lazar Marković*, (Radikalna stranka);

Ministar prosvjete: *Miloš Trifunović*, Radikalna stranka);

Ministar vjera: *Ljubomir Jovanović*, (Radikalna stranka);

Ministar saobraćaja: *Velizar S. Janković*, (Radikalna stranka);

Ministar trgovine i industrije: kao zastupnik ministra *Lazar Marković* (Radikalna stranka), a od 6. januara *Derviš Omerović* (Jugoslavenska muslimanska organizacija).

Ministar građevina: *Nikola T. Uzunović*, (Radikalna stranka);

Ministar pošta i telegrafa: *Velimir Vukićević*, (Radikalna stranka);

Ministar poljoprivrede: *Krsta Lj. Miletić* (kao zastupnik min.), od 6. januara *Gjivo Supilo*, oba iz Radikalne stranke;

Ministar šuma i ruda: *Milan Srškić*, (Radikalna stranka);

Ministar agrarne reforme: *Krsta Lj. Miletić*, (Radikalna stranka);

Ministar socijalne politike: *Ninko Perić*, (Radikalna stranka);

Ministar za izjednačenje zakona: *Marko N. Trifković*, (Radikalna stranka);

Ministar bez portfelja: *Gjivo Supilo*, koji je 6. januara 1923. preuzeo resor min. građevina;

Ministar bez portfelja: *Niko Županić*, (Radikalna stranka);

Ministar bez portfelja: *Ahmet Šerić*, (Jugoslavenska muslimanska organizacija).

11. PETA VLADA NIKOLE PAŠIĆA

(od 4. maja 1923. do 27. marta 1924.):

Predsjednik vlade: *Nikola P. Pašić*, (Radikalna stranka);
Ministar vanjskih poslova: *Momčilo Ninčić*, (Radikalna stranka);
Ministar unutrašnjih poslova: *Milorad S. Vujičić*, (Radikalna stranka);
Ministar finansija: *Milan Stojadinović*, (Radikalna stranka);
Ministar vojske i mornarice: general *Petar Pešić;*
Ministar pravde: *Lazar Marković*, a od 31. jula *Niko Perić*, oba iz Radikalne stranke;
Ministar prosvjete: *Miloš Trifunović*, (Radikalna stranka);
Ministar vjera: *Ljubomir Jovanović* (Radikalna stranka), od 25. maja *Ninko Perić*, kao zast. ministra, a od 31. jula ministar *Vojislav Janjić*, sva tri iz Radikalne stranke;
Ministar saobraćaja: *Velizar S. Janković*, od 28. februara 1924. *Dragutin S. Kojić*, oba iz Radikalne stranke;
Ministar trgovine i industrije: zastupnik *Velizar S. Janković*, a od 31. jula 1923. zastupnik *Dragutin S. Kojić*, oba iz Radikalne stranke;
Ministar građevina: *Nikola T. Uzunović*, (Radikalna stranka);
Ministar pošta i telegrafa: *Velja Vukićević*, (Radikalna stranka);
Ministar poljoprivrede: *Marko N. Trifković*, kao zastupnik min., a od 31. jula ministar *Krsta Lj. Miletić*, oba iz Radikalne stranke;
Ministar šuma i ruda: *Milan Srškić* (Radikalna stranka);
Ministar socijalne politike: *Ninko Perić*, od 31. jula kao zastupnik ministra, a od 26. augusta ministar *Dušan Peleš*, oba iz Radikalne stranke;
Ministar narodnog zdravlja: *Slavko S. Miletić* (Radikalna stranka);
Ministar priprema za Ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona: *Marko N. Trifković* (Radikalna stranka);
Ministar za agrarnu reformu: *Krsta Lj. Miletić*, a od 31. jula 1923., ministar *Milan Simonović*, oba iz Radikalne stranke.

12. ŠESTA PAŠIĆEVA VLADA

(Prva Pašić–Pribićevića)

(od 27. marta do 21. maja 1924.):

Predsjednik vlade: *Nikola P. Pašić* (Radikalna stranka);
Ministar vanjskih poslova: *Momčilo Ninčić* (Radikalna stranka);
Ministar unutrašnjih poslova: *Milan Srškić* (Radikalna stranka);
Ministar vojske i mornarice: general *Petar Pešić;*
Ministar finansija: *Milan Stojadinović* (Radikalna stranka);
Ministar pravde: *Prvislav Grizogono* (Samostalno demokratska stranka);
Ministar prosvjete: *Svetozar Pribićević* (Samostalno demokratska stranka);
Ministar vjera: *Vojislav Janjić* (Radikalna stranka);
Ministar saobraćaja: *Svetislav Popović* (Samostalna demokratska stranka);
Ministar trgovine i industrije: *Hinko Krizman* (Samostalna demokratska stranka);
Ministar građevina: *Miloš Trifunović* (Radikalna stranka);
Ministar pošta i telegrafa: *Velja Vukićević* (Radikalna stranka);

Ministar poljoprivrede: *Krsta Lj. Miletić* (Radikalna stranka);
Ministar šuma i ruda: *Dragutin S. Kojić* (Radikalna stranka);
Ministar za agrarnu reformu: *Milan Simonović* (Radikalna stranka);
Ministar socijalne politike: *Nikola T. Uzunović* (Radikalna stranka);
Ministar narodnog zdravlja: *Slavko S. Miletić* (Radikalna stranka);
Ministar za izjednačenje zakona (i priprema za Ustavotvornu skupštinu): *Marko N. Trifković* (Radikalna stranka).

13. SEDMA PAŠIĆEVA – DRUGA P–P VLADA

(od 21. maja do 27. jula 1924.):

Predsjednik vlade: *Nikola P. Pašić* (Radikalna stranka);
Ministar vanjskih poslova: *Momčilo Ninčić* (Radikalna stranka);
Ministar unutrašnjih poslova: *Milan Srškić* (Radikalna stranka);
Ministar vojske i mornarice: general *Petar Pešić;*
Ministar finansija: *Milan Stojadinović* (Radikalna stranka);
Ministar pravde: *Prvislav Grizogono* (Samostalna demokratska stranka);
Ministar prosvjete: *Svetozar Pribićević* (Samostalna demokratska stranka);
Ministar vjera: *Vojislav Janjić* (Radikalna stranka);
Ministar saobraćaja: *Svetislav Popović* (Samostalna demokratska stranka);
Ministar trgovine i industrije: *Hinko Krizman* (Samostalna demokratska stranka);
Ministar građevina: *Miloš Trifunović* (Radikalna stranka);
Ministar pošta i telegrafa: *Velja Vukićević* (Radikalna stranka);
Ministar poljoprivrede: *Krsta Lj. Miletić* (Radikalna stranka);
Ministar šuma i ruda: *Dragutin S. Kojić* (Radikalna stranka);
Ministar agrarne reforme: *Milan Simonović* (Radikalna stranka);
Ministar socijalne politike: *Nikola T. Uzunović* (Radikalna stranka);
Ministar narodnog zdravlja: *Slavko S. Miletić* (Radikalna stranka);
Ministar za izjednačenje zakona (i priprema za Ustavotvornu skupštinu): *Marko N. Trifković* (Radikalna stranka).

14. TREĆA VLADA LJUBE DAVIDOVIĆA

(od 27. jula do 6. novembra 1925.):

Predsjednik vlade: *Ljubomir M. Davidović* (Demokratska stranka);
Ministar vanjskih poslova: *Vojislav Marinković* (Demokratska stranka);
Ministar unutrašnjih poslova: *Nastas Petrović* (disident Radikalne stranke);
Ministar vojske i mornarice: general *Stevan S. Hadžić;*
Ministar finansija: *Mehmed Spaho* (Jugoslavenska muslimanska organizacija);
Ministar pravde: *Halid-beg Hrasnica* (Jugoslavenska muslimanska organizacija);
Ministar prosvjete: *Anton Korošec* (Slovenska ljudska stranka); ujedno i zastupnik ministra vjera:
Ministar saobraćaja: *Anton Sušnik* (Slovenska ljudska stranka);
Ministar trgovine i industrije: *Ilija Šumenković* (Demokratska stranka);
Ministar za agrarnu reformu: *Ivan Vesenjak* (Slovenska ljudska stranka);
Ministar građevina: *Dragutin Pećić* (Demokratska stranka);

Ministar pošta i telegrafa: *Petar N. Marković* (Demokratska stranka);

Ministar šuma i ruda: *Ilija Šumenković*, kao zastupnik ministra (Demokratska stranka);

Ministar socijalne politike: *Šefkija Behmen* (Jugoslavenska muslimanska organizacija);

Ministar narodnog zdravlja: *Šefkija Behmen* kao zastupnik ministra;

Ministar priprema za Ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona: *Halid-beg Hrasnica.*

15. OSMA PAŠIĆEVA – TREĆA P – P VLADA

(od 6. novembra 1924. do 29. aprila 1925.):

Predsjednik vlade: *Nikola P. Pašić* (Radikalna stranka);

Ministar vanjskih poslova: *Momčilo Ninčić* (Radikalna stranka);

Ministar unutrašnjih poslova: *Božidar Ž. Maksimović* (Radikalna stranka);

Ministar vojske i mornarice: general *Dušan P. Trifunović;*

Ministar finansija: *Milan Stojadinović* (Radikalna stranka);

Ministar pravde: *Edo Lukinić* (Samostalna demokratska stranka);

Ministar prosvjete: *Svetozar Pribićević* (Samostalna demokratska stranka);

Ministar vjera: *Miloš Trifunović* (Radikalna stranka);

Ministar saobraćaja: *Andra Stanić* (Radikalna stranka);

Ministar trgovine i industrije: *Prvislav Grizogono* (Samostalna demokratska stranka), a od 27. novembra 1924. *Gjuro Šurmin* (disident »Hrvatske zajednice«);

Ministar građevina: *Nikola T. Uzunović*, a od 28. marta zastupnik ministra *Miloš Trifunović* (oba iz Radikalne stranke);

Ministar pošta i telegrafa: *Velja Vukićević* (Radikalna stranka);

Ministar poljoprivrede: *Krsta Lj. Miletić* (Radikalna stranka);

Ministar šuma i ruda: *Gregor Žerjav* (Samostalna demokratska stranka);

Ministar za agrarnu reformu: zastupnik ministra *Krsta Lj. Miletić* (Radikalna stranka), od 27. novembra ministar *Hinko Krizman* (Samostalna demokratska stranka);

Ministar za socijalnu politiku: *Slavko S. Miletić* kao zastupnik ministra, od 27. novembra 1924. ministar *Marko Gjuričić* (oba iz Radikalne stranke);

Ministar za narodno zdravlje: *Slavko S. Miletić* (Radikalna stranka);

Ministar priprema za Ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona: *Marko Gjuričić;* od 27. novembra *Milan Srškić*, a od 7. marta zastupnik ministra *Marko Gjuričić* (oba iz Radikalne stranke);

Ministar bez portfelja: *Marko N. Trifković* (Radikalna stranka); od 28. marta *Mate Drinković* (disident »Hrvatske zajednice«) i *Prvislav Grizogono* (Samostalna demokratska stranka).

16. DEVETA PAŠIĆEVA – ČETVRTA P – P VLADA

(od 29. aprila do 18. jula 1925.):

Predsjednik vlade: *Nikola P. Pašić* (Radikalna stranka);

Ministar vanjskih poslova: *Momčilo Ninčić* (Radikalna stranka);

Ministar unutrašnjih poslova: *Božidar Ž. Maksimović* (Radikalna stranka);

Ministar vojske i mornarice: general *Dušan P. Trifunović;*
Ministar finansija: *Milan Stojadinović* (Radikalna stranka);
Ministar pravde: *Edo Lukinić*, a od 7. jula 1925. zastupnik ministra *Gregor Žerjav* (oba iz Samostalne demokratske stranke);
Ministar prosvjete: *Svetozar Pribićević* (Samostalna demokratska stranka);
Ministar vjera: *Miloš Trifunović* (Radikalna stranka);
Ministar saobraćaja: *Anta Radojević* (Radikalna stranka);
Ministar trgovine i industrije: *Prvislav Grizogono* (Samostalna demokratska stranka);
Ministar građevina: *Nikola T. Uzunović* (Radikalna stranka);
Ministar pošta i telegrafa: *Velimir Vukićević* (Radikalna stranka);
Ministar poljoprivrede: *Krsta Lj. Miletić* (Radikalna stranka);
Ministar šuma i ruda: *Gregor Žerjav* (Samostalna demokratska stranka);
Ministar agrarne reforme: *Milan Simonović* (Radikalna stranka);
Ministar socijalne politike: *Marko S. Gjuričić* (Radikalna stranka);
Ministar narodnog zdravlja: *Slavko Miletić* (Radikalna stranka);
Ministar pripreme za Ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona: *Milan Srškić* (Radikalna stranka).

17. DESETA VLADA NIKOLE PAŠIĆA

(od 18. jula 1925. do 8. aprila 1926.):

Predsjednik vlade: *Nikola P. Pašić* (Radikalna stranka);
Ministar vanjskih poslova: *Momčilo Ninčić* (Radikalna stranka);
Ministar unutrašnjih poslova: *Božidar Ž. Maksimović* (Radikalna stranka);
Ministar vojske i mornarice: general *Dušan P. Trifunović;*
Ministar finansija: *Milan Stojadinović* (Radikalna stranka);
Ministar pravde: *Marko S. Gjuričić* (Radikalna stranka);
Ministar prosvjete: *Velja Vukićević* (Radikalna stranka), a od 17. novembra 1925. *Stjepan Radić* (Hrvatska seljačka stranka);
Ministar vjera: *Miloš Trifunović* (Radikalna stranka);
Ministar saobraćaja: *Anta Radivojević*, a od 24. decembra *Krsta Lj. Miletić* (oba iz Radikalne stranke);
Ministar trgovine i industrije: *Ivan Krajač* (Hrvatska seljačka stranka);
Ministar građevina: *Nikola T. Uzunović* (Radikalna stranka);
Ministar pošta i telegrafa: *Benjamin Šuperina* (Hrvatska seljačka stranka);
Ministar poljoprivrede: *Krsta Lj. Miletić*, a od 24. decembra *Vasa I. Jovanović* (oba iz Radikalne stranke);
Ministar šuma i ruda: *Nikola Nikić* (Hrvatska seljačka stranka);
Ministar agrarne reforme: *Pavle Radić* (Hrvatska seljačka stranka);
Ministar socijalne politike: *Milan Simonović* (Radikalna stranka);
Ministar narodnog zdravlja: *Slavko S. Miletić* (Radikalna stranka);
Ministar priprema za Ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona: *Milan Srškić*, (Radikalna stranka).

18. PRVA VLADA NIKOLE UZUNOVIĆA

(od 8. aprila do 15. aprila 1926.):

Predsjednik vlade: *Nikola T. Uzunović* (Radikalna stranka);
Ministar vanjskih poslova: *Momčilo Ninčić* (Radikalna stranka);
Ministar unutrašnjih poslova: *Božidar Ž. Maksimović* (Radikalna stranka):
Ministar vojske i mornarice: general *Dušan P. Trifunović;*
Ministar finansija: *Nikola Uzunović* kao zastupnik ministra, a od 12. aprila ministar *Ninko Perić* (oba iz Radikalne stranke);
Ministar pravde: *Marko S. Gjuričić* (Radikalna stranka);
Ministar prosvjete: *Stjepan Radić* (Hrvatska seljačka stranka);
Ministar vjera: *Miloš Trifunović* (Radikalna stranka);
Ministar saobraćaja: *Krsta Lj. Miletić* (Radikalna stranka);
Ministar trgovine i industrije: *Ivan Krajač* (Hrvatska seljačka stranka);
Ministar građevina: *Milorad Vujičić* (Radikalna stranka);
Ministar pošta i telegrafa: *Benjamin Šuperina* (Hrvatska seljačka stranka):
Ministar poljoprivrede: *Vasa I. Jovanović* (Radikalna stranka);
Ministar šuma i ruda: *Nikola Nikić* (Hrvatska seljačka stranka);
Ministar agrarne reforme: *Pavle Radić* (Hrvatska seljačka stranka);
Ministar narodnog zdravlja: *Slavko S. Miletić* (Radikalna stranka);
Ministar priprema za Ustavotvornu skupštinu i za izjednačenje zakona: *Milan Srškić* (Radikalna stranka).

19. DRUGA UZUNOVIĆEVA VLADA

(od 15. aprila do 24. decembra 1926.):

Predsjednik vlade: *Nikola T. Uzunović* (Radikalna stranka);
Ministar vanjskih poslova: *Momčilo Ninčić*, a od 6. decembra 1926. zastupnik ministra *Miloš Trifunović* (oba iz Radikalne stranke);
Ministar unutrašnjih poslova: *Božidar Ž. Maksimović* (Radikalna stranka):
Ministar vojske i mornarice: general *Dušan P. Trifunović;*
Ministar finansija: *Ninko Perić* (Radikalna stranka);
Ministar pravde: *Marko S. Gjuričić* (Radikalna stranka);
Ministar prosvjete: *Miloš Trifunović* (Radikalna stranka);
Ministar saobraćaja: *Vasa I. Jovanović* (Radikalna stranka);
Ministar vjera: *Milorad Trifunović*, kao zastupnik (Radikalna stranka);
Ministar trgovine i industrije: *Nikola Nikić* kao zastupnik, a od 29. aprila ministar *Ivan Krajač* (oba iz Hrvatske seljačke stranke);
Ministar pošta i telegrafa: *Benjamin Šuperina* (Hrvatska seljačka stranka);
Ministar građevina: *Milorad Vujičić* (Radikalna stranka);
Ministar poljoprivrede i voda: *Vasa I. Jovanović* kao zast. ministra (Radikalna stranka), od 25. maja ministar *Ivan Pucelj* (Samostalna kmetijska stranka);
Ministar šuma i ruda: *Nikola Nikić* (Hrvatska seljačka stranka); od 7. oktobra zast. ministra *Vasa I. Jovanović:*

Ministar agrarne reforme: *Benjamin Šuperina* kao zastupnik ministra, od 29. aprila ministar *Pavle Radić*, a od 18. maja ministar *Stanko Šibenik* (svi iz Hrvatske seljačke stranke);

Ministar socijalne politike: *Milan Simonović* (Radikalna stranka);

Ministar priprema za Ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona: *Milan Srškić* (Radikalna stranka).

20. TREĆA UZUNOVIĆEVA VLADA

(od 24. decembra 1926. do 1. februara 1927):

Predsjednik vlade: *Nikola T. Uzunović* (Radikalna stranka);
Ministar vanjskih poslova: *Ninko Perić* (Radikalna stranka);
Ministar unutrašnjih poslova: *Božidar S. Maksimović* (Radikalna stranka);
Ministar vojske i mornarice: general *Stevan Hadžić;*
Ministar finansija: *Bogdan St. Marković* (Radikalna stranka);
Ministar pravde: *Milan Srškić* (Radikalna stranka);
Ministar prosvjete: *Miloš Trifunović* (Radikalna stranka);
Ministar vjera: *Milorad Vujičić* (Radikalna stranka);
Ministar saobraćaja: general *Svetislav T. Milosavljević;*
Ministar trgovine i industrije: *Ivan Krajač* (Hrvatska seljačka stranka);
Ministar građevina: *August Košutić* (Hrvatska seljačka stranka);
Ministar pošta i telegrafa: *Benjamin Šuperina* (Hrvatska seljačka stranka);
Ministar poljoprivrede: *Vasa I. Jovanović*, kao zast. min. (Radikalna stranka);
Ministar šuma i ruda: *Milan Simonović* (Radikalna stranka);
Ministar agrarne reforme: *Pavle Radić* (Hrvatska seljačka stranka);
Ministar socijalne politike: *Milan Simonović*, kao zast. ministra;
Ministar narodnog zdravlja: *Slavko S. Miletić* (Radikalna stranka);
Ministar priprema za Ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona: *Vasa I. Jovanović* (Radikalna stranka).

21. ČETVRTA UZUNOVIĆEVA VLADA

(od 1. februara do 17. aprila 1927):

Predsjednik vlade: *Nikola T. Uzunović* (Radikalna stranka);
Ministar vanjskih poslova: *Ninko Perić* (Radikalna stranka);
Ministar unutrašnjih poslova: *Božidar Ž. Maksimović* (Radikalna stranka);
Ministar vojske i mornarice: general *Stevan Hadžić;*
Ministar finansija: *Bogdan St. Marković* (Radikalna stranka);
Ministar pravde: *Milan Srškić* (Radikalna stranka);
Ministar prosvjete: *Miloš Trifunović*, od 4. februara zastupnik ministra *Milan Srškić* (oba iz Radikalne stranke);
Ministar vjera: *Velja Vukićević* (Radikalna stranka);
Ministar saobraćaja: general *Svetislav T. Milosavljević;*
Ministar trgovine i industrije: *Milan Simonović* (Radikalna stranka);

Ministar građevina: *Dušan Sernec* (Slovenska ljudska stranka);

Ministar pošta i telegrafa: *Milorad Vujičić*, a od 4. februara zast. min. *Vasa I. Jovanović* (oba iz Radikalne stranke);

Ministar poljoprivrede: *Fran Kulovec* (Slovenska ljudska stranka);

Ministar šuma i ruda: *Krsta Lj. Miletić* (Radikalna stranka);

Ministar agrarne reforme: *Milan Simonović* (Radikalna stranka);

Ministar socijalne politike: *Andrej Gosar* (Slovenska ljudska stranka);

Ministar narodnog zdravlja: *Slavko S. Miletić* (Radikalna stranka);

Ministar pripreme za Ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona: *Vasa I. Jovanović.*

22. PRVA VLADA VELJE VUKIĆEVIĆA

(od 17. aprila 1927. do 23. februara 1928.):

Predsjednik vlade: *Velimir Vukićević* (Radikalna stranka);

Ministar vanjskih poslova: *Vojislav Marinković* (Demokratska stranka);

Ministar unutrašnjih poslova: *Velimir Vukićević*, od 15. januara 1928. ministar *Čeda Radović* (oba iz Radikalne stranke);

Ministar vojske i mornarice: general *Stevan Hadžić;*

Ministar finansija: *Bogdan St. Marković* (Radikalna stranka);

Ministar pravde: *Milan Srškić*, od 14. juna zast. ministra *Ninko Perić*, a od 16. juna ministar *Dušan Subotić* (sva tri iz Radikalne stranke);

Ministar prosvjete: zastupnik ministra *Bogdan St. Marković*, od 16. juna ministar *Ninko Perić*, (oba iz Radikalne stranke), a od 21. septembra ministar *Kosta Kumanudi* (Demokratska stranka);

Ministar vjera: *Milan Srškić* kao zast. ministra, od 14. juna zast. ministra *Ninko Perić*, a od 16. juna ministar *Dragomir Obradović* (svi iz Radikalne stranke);

Ministar saobraćaja: *Svetislav Milosavljević*, general;

Ministar trgovine i industrije: *Mehmed Spaho* (Jugoslavenska muslimanska organizacija);

Ministar građevina: *Ilija Šumenković* (Demokratska stranka);

Ministar pošta i telegrafa: *Svetozar Stanković* kao zast. min., od 16. juna zast. min. *Vlajko Kocić* (oba iz Radikalne stranke);

Ministar poljoprivrede: *Svetozar Stanković* (Radikalna stranka);

Ministar šuma i ruda: *Kosta Kumanudi*, od 21. septembra min. *Aleksandar Mijović* (oba iz Demokratske stranke);

Ministar za agrarnu reformu: *Vladimir Andrić*, od 16. juna min. *Aleksandar Savić* (oba iz Radikalne stranke);

Ministar priprema za Ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona: *Kosta Kumanudi* kao zast. min., od 16. juna ministar *Grga Anđelinović* (oba iz Demokratske stranke);

Ministri bez portfelja: *Ninko Perić* do 16. juna, a od 23. juna do 17. januara *Velimir M. Popović* (Radikalna stranka).

23. DRUGA VUKIĆEVIĆEVA VLADA

(od 23. februara do 27. jula 1928.):

Predsjednik vlade: *Velja Vukićević* (Radikalna stranka);
Ministar vanjskih poslova: *Vojislav Marinković* (Demokratska stranka);
Ministar unutrašnjih poslova: *Anton Korošec* (Slovenska ljudska stranka);
Ministar vojske i mornarice: general *Stevan Hadžić;*
Ministar finansija: *Bogdan St. Marković* (Radikalna stranka);
Ministar pravde: *Milorad Vujičić* (Radikalna stranka);
Ministar prosvjete: *Milan Grol* (Demokratska stranka);
Ministar vjera: *Milan Simonović* (Radikalna stranka);
Ministar saobraćaja: general *Svetislav T. Milosavljević:*
Ministar građevina: *Petar Marković* (Demokratska stranka);
Ministar trgovine i industrije: *Mehmed Spaho* (Jugoslavenska muslimanska organizacija);
Ministar pošta i telegrafa: *Vlajko Kocić,* od 25. marta kao zast. ministra *Bogoljub Kujundžić* (sva tri iz Radikalne stranke);
Ministar poljoprivrede: *Svetozar Stanković* (Radikalna stranka);
Ministar šuma i ruda: *Aleksandar Mijović* (Demokratska stranka);
Ministar za agrarnu reformu: *Vladimir Andrić* (Radikalna stranka);
Ministar socijalne politike: *Čedomir A. Radović* (Radikalna stranka);
Ministar narodnog zdravlja: *Dobrivoje Ger. Popović* (Radikalna stranka);
Ministar za izjednačenje zakona: *Ilija Šumenković* (Demokratska stranka), od 1. marta kao zast. ministra *Bogdan St. Marković* (Radikalna stranka);
Ministar bez portfelja: (od 1. marta) *Ilija Šumenković.*

24. VLADA ANTONA KOROŠCA

(od 27. jula 1928. do 6. januara 1929):

Predsjednik vlade: *Anton Korošec* (Slovenska ljudska stranka);
Ministar vanjskih poslova: *Vojislav Marinković* (Demokratska stranka);
Ministar unutrašnjih poslova: *Anton Korošec:*
Ministar vojske i mornarice: general *Stevan Hadžić;*
Ministar pravde: *Milorad Vujičić* (Radikalna stranka);
Ministar finansija: *Niko Subotić* (Radikalna stranka);
Ministar prosvjete: *Milan Grol* (Demokratska stranka);
Ministar vjera: *Dragiša Cvetković* (Radikalna stranka);
Ministar saobraćaja: *Andra Stanić* (Radikalna stranka);
Ministar trgovine i industrije: *Mehmed Spaho* (Jugoslavenska muslimanska organizacija);
Ministar građevina: *Budimir Grga Anđelinović* (Demokratska stranka);
Ministar pošta i telegrafa: *Bogoljub Kujundžić* (Radikalna stranka);
Ministar poljoprivrede: *Vladimir Andrić* (Radikalna stranka);
Ministar šuma i ruda: *Petar Marković* (Radikalna stranka);
Ministar za agrarnu reformu: *Daka Popović* (Radikalna stranka);
Ministar za socijalnu politiku: *Stjepan Barić* (Hrvatska pučka stranka);
Ministar bez portfelja: (od 28. jula) *Ilija Šumenković* (Demokratska stranka).

25. PRVA VLADA GENERALA ŽIVKOVIĆA

(od 6. januara 1929. do 3. septembra 1931.):

Predsjednik vlade: general *Petar R. Živković*, dotle komandant kraljeve garde;

Ministar predsjedništva vlade: *Milan Srškić* (Radikalna stranka);

Ministar vanjskih poslova: *Vojislav Marinković* (Demokratska stranka);

Ministar unutrašnjih poslova: general *Petar Živković;*

Ministar vojske i mornarice: general *Stevan Hadžić;* od 6. aprila general *Dragomir Ž. Stojanović;*

Ministar finansija: *Stanko Šverljuga* (disident Hrvatske seljačke stranke); od 19. juna ministar *Gjorgje Gjurić* (Radikalna stranka);

Ministar pravde: *Milan Srškić*, od 16. februara 1931. *Dimitrije V. Ljotić*, a od 2. septembra 1931. *Dragomir S. Kojić* (svi iz Radikalne stranke);

Ministar prosvjete: *Božidar Ž. Maksimović* (Radikalna stranka);

Ministar vjera: *Tugomir Alaupović* (navodno van stranaka) do 3. aprila 1929.;

Ministar saobraćaja: *Anton Korošec* (Slovenska ljudska stranka), od 5. augusta 1929. ministar *Lazar Radivojević* (Radikalna stranka);

Ministar trgovine i industrije: *Mate Drinković*, od 24. januara 1929. ministar *Želimir Mažuranić*, a od 22. jula 1929. zast. ministra *Stanko Šverljuga* (sva tri disidenti »Hrvatske zajednice«); od 1. septembra 1929. ministar *Juraj Demetrović* (disident Samostalne demokratske stranke), a od 19. juna 1931. ministar *Kosta Kumanudi* (iz Demokratske stranke);

Ministar građevina: *Stevan Savković*, od 23. januara 1930. *Filip J. Trifunović* (Radikalna stranka), od 16. februara 1931. *Kosta Kumanudi* (Demokratska stranka), zatim od 19. juna 1931. ministar *Dušan Sernec* (Slovenska ljudska stranka); a od 2. septembra 1931. ministar *Albert Kramer* (dis. Samostalne demokratske stranke);

Ministar pošta i telegrafa: *Stevan Savković*, kao zast. ministra (Radikalna stranka), od 24. januara 1929. do 3. aprila 1929. ministar *Kosta Kumanudi* (Demokratska stranka);

Ministar poljoprivrede: *Oto Frangeš* (navodno van stranaka), a od 19. maja 1930. ministar *Stanko Šibenik*, te od 19. juna 1931. ministar *Mirko Neudorfer* (disidenti Hrvatske seljačke stranke);

Ministar šuma i ruda: *Lazar Radivojević* (Radikalna stranka); od 5. augusta 1929. *Anton Korošec* (Slovenska ljudska stranka), a od 28. septembra 1930. *Dušan Sernec* (Slovenska ljudska stranka), te od 19. juna 1931. ministar *Stanko Šibenik*, (disident Hrvatske seljačke stranke);

Ministar za agrarnu reformu: *Lazar Radivojević* (Radikalna stranka);

Ministar socijalne politike; *Mate Drinković*, a od 19. maja 1930. *Nikola Precca* (disidenti iz Hrvatske seljačke stranke), zatim od 19. juna 1931. ministar *Marko Kostrenčić* (izvan stranaka);

Ministar narodnog zdravlja: *Uroš Krulj* do 3. aprila 1929. (iz Radikalne stranke);

Ministri bez portfelja: *Nikola T. Uzunović* (iz Radikalne stranke); od 3. aprila 1929. do 16. februara 1931. *Kosta Kumanudi* (iz Demokratske stranke); od 19. maja 1930. do 18. maja 1931. *Mate Drinković* (»zajedničar«), od 19. maja 1930. do 16. februara 1931. *Oto Frangeš* (navodno van stranaka), od 19. maja 1930. do 19. juna 1931. *Mirko Neudorfer* (disident Hrvatske seljačke stranke), od 19. maja 1930. do 16. februara 1931. *Ivan Švegl* (disident Hrvatske selj. stranke), od 19. juna 1931. *Stanko*

Sverljuga, od 19. juna 1931. *Nikola Precca* (disident Hrvatske selj. stranke), od 2. septembra 1931. ministri: *Andra Stanić* (iz Radikalne stranke), *Kosta Timotijević* i *Ivan Palaček* (oba iz Demokratske stranke), *Ivan Pucelj* (Samostojna kmetijska stranka, HSS), *Pavao Matica* (iz Hrvatske selj. stranke) i *Avdo Hasanbegović* (iz Jugoslavenske muslimanske organizacije).

26. DRUGA ŽIVKOVIĆEVA VLADA

(od 3. septembra 1931. do 5. januara 1932.):

Predsjednik vlade: general *Petar R. Živković;*
Ministar pri predsjedništvu vlade: *Milan Srškić* (Radikalna stranka);
Ministar vanjskih poslova: *Vojislav Marinković* (Demokratska stranka);
Ministar unutrašnjih poslova: general *Petar Živković;*
Ministar vojske i mornarice: general *Dragomir Ž. Stojanović;*
Ministar finansija: *Gjorgje Gjurić*, a od 19. novembra 1931. ministar *Milorad Gjorgjević* (oba iz Radikalne stranke);
Ministar pravde: *Dragutin S. Kojić* (Radikalna stranka);
Ministar prosvjete: *Božidar Ž. Maksimović* (Radikalna stranka);
Ministar saobraćaja: *Lazar Radivojević* (Radikalna stranka);
Ministar trgovine i industrije: *Kosta Kumanudi* (Demokratska stranka);
Ministar građevina: *Albert Kramer* (dis. Samostalne demokratske stranke);
Ministar poljoprivrede: *Mirko Neudorfer* (disident Hrvatske seljačke stranke);
Ministar šuma i ruda: *Stanko Šibenik* (disident Hrvatske selj. stranke);
Ministar socijalne politike: *Marko Kostrenčić* (izvan stranaka);
Ministri bez portfelja: *Nikola T. Uzunović*, *Andra Stanić* (oba iz Radikalne stranke), *Kosta L. Timotijević* i *Ivan Palaček* (oba iz Demokratske stranke), *Ivan Pucelj* (kmetijac, Hrv. selj. stranka), *Nikola Precca*, *Stanko Šverljuga* i *Pavao Matica* (disidenti iz Hrv. selj. stranke), te *Avdo Hasanbegović* (Jugoslav. musl. organ.).

27. TREĆA ŽIVKOVIĆEVA VLADA

(od 5. januara do 4. aprila 1932.):

Predsjednik vlade: general *Petar R. Živković;*
Ministar vanjskih poslova: *Vojislav Marinković* (Demokratska stranka);
Ministar unutrašnjih poslova: *Milan Srškić* (Radikalna stranka);
Ministar vojske i mornarice: general *Dragomir Ž. Stojanović;*
Ministar finansija: *Milorad Đorđević* (Radikalna stranka);
Ministar pravde: *Božidar Ž. Maksimović* (Radikalna stranka);
Ministar prosvjete: *Dragutin S. Kojić* (Radikalna stranka);
Ministar saobraćaja: *Lazar Radivojević* (Radikalna stranka);
Ministar trgovine i industrije: *Albert Kramer* (disid. Samostalne demokratske stranke);
Ministar poljodjelstva: *Juraj Demetrović* (disident Samostalne demokratske stranke);
Ministar građevina: *Nikola Precca* (disid. Hrvatske seljačke stranke);
Ministar šuma i ruda: *Stanko Šibenik* (disident Hrvatske seljačke stranke);
Ministar socijalne politike: *Ivan Pucelj* (Samost. kmetijska stranka);
Ministar za fizički odgoj: *Dragan Kraljević* (navodno izvan stranaka).

28. VLADA VOJISLAVA MARINKOVIĆA

(od 4. aprila do 2. jula 1932.):

Predsjednik vlade: *Vojislav D. Marinković* (iz Demokratske stranke);
Ministar vanjskih poslova: *Vojislav D. Marinković;*
Ministar unutrašnjih poslova: *Milan Srškić* (iz Radikalne stranke);
Ministar vojske i mornarice: general *Dragomir Ž. Stojanović;*
Ministar finansija: *Milorad Đorđević* (iz Radikalne stranke, sada – Jugoslavenske nacionalne stranke);
Ministar pravde: *Božidar Ž. Maksimović* (iz Radikalne stranke, JNS);
Ministar prosvjete: *Dragutin S. Kojić* (iz Radikalne stranke, JNS);
Ministar saobraćaja: *Lazar Radivojević* (iz Radikalne stranke, sad – JNS);
Ministar trgovine i industrije: *Albert Kramer* (iz Stamostalne demokratske stranke, sada – JNS);
Ministar građevina: *Nikola Precca* (iz Hrvatske seljačke stranke, sada – JNS); od 21. aprila 1932. ministar je *Stjepan Srkulj*, bivši »zajedničar«;
Ministar poljoprivrede i voda: *Juraj Demetrović* (iz Samostalne demokratske stranke, sada – JNS);
Ministar šuma i ruda: *Stanko Šibenik* (iz Hrvatske seljačke stranke, sada – JNS), a od 21. aprila 1932. ministar je *Viktor Pogačnik* (JNS);
Ministar socijalne politike: *Ivan Pucelj* (bivši »kmetijac«, sada JNS);
Ministar za fizički odgoj naroda: *Dragan Kraljević* (JNS).

29. PRVA VLADA MILANA SRŠKIĆA

(od 2. jula do 5. novembra 1932.):

Predsjednik vlade: *Milan Srškić* (iz Radikalne stranke, sada – JNS);
Ministar vanjskih poslova: *Bogoljub Jevtić* (JNS);
Ministar unutrašnjih poslova: *Živojin Lazić* (iz Radikalne stranke, sada – JNS);
Ministar vojske i mornarice: general *Dragomir Ž. Stojanović;*
Ministar finansija: *Milorad Đorđević* (iz Radikalne stranke, sada – JNS);
Ministar pravde: *Ilija Šumenković* (iz Demokratske stranke, sada – JNS);
Ministar prosvjete: *Dragutin S. Kojić* (iz Radikalne stranke, sada – JNS);
Ministar saobraćaja: *Lazar Radivojević* (JNS);
Ministar trgovine i industrije: *Ivan Mohorič* (iz Slovenske ljudske stranke, sada – JNS);
Ministar građevina: *Stjepan Srkulj* (JNS);
Ministar poljoprivrede: *Juraj Demetrović* (JNS);
Ministar šuma i ruda: *Viktor Pogačnik* (JNS);
Ministar za socijalnu politiku: *Ivan Pucelj* (JNS);
Ministar za fizički odgoj naroda: *Dragan Kraljević* (JNS);
Ministar bez portfelja: *Albert Kramer* (JNS); *Hamdija Karamehmedović* (iz Jugoslavenske muslimanske organizacije, sada – JNS) i *Božidar Ž. Maksimović* (JNS).

30. DRUGA VLADA MILANA SRŠKIĆA

(od 5. novembra 1932. do 27. januara 1934. godine):

Predsjednik vlade: *Milan Srškić* (JNS);
Ministar vanjskih poslova: *Bogoljub Jevtić* (JNS);
Ministar unutrašnjih poslova: *Živojin Lazić* (JNS);
Ministar vojske i mornarice: general *Dragomir Ž. Stojanović;*
Ministar finansija: *Milorad Đorđević* (JNS);
Ministar pravde: *Božidar Ž. Maksimović* (JNS);
Ministar prosvjete: *Radenko Stanković* (JNS);
Ministar saobraćaja: *Lazar Radivojević* (JNS);
Ministar trgovine i industrije: *Ilija Šumenković* (JNS);
Ministar građevina: *Stjepan Srkulj* (JNS);
Ministar poljoprivrede: *Juraj Demetrović* (JNS); od 8. maja 1933. godine ministar je *Ljubo Tomašić* (JNS); a od 20. oktobra 1933. *Milan Srškić* (JNS);
Ministar šuma i ruda: *Pavao Matica* (JNS);
Ministar za socijalnu politiku: *Ivan Pucelj* (JNS);
Ministar za fizički odgoj naroda: *Lavoslav Hanžek* (disident iz Hrvatskog bloka, sada – JNS);
Ministri bez portfelja: *Albert Kramer* (JNS); *Hamdija Karamehmedović* (JNS); *Dragutin S. Kojić* (JNS) i *Budislav G. Anđelinović* (JNS) od 8. maja 1933. godine.

31. PETA VLADA NIKOLE UZUNOVIĆA

(od 27. januara do 18. aprila 1934.):

Predsjednik vlade: *Nikola T. Uzunović* (iz Radikalne stranke, sada – JNS);
Ministar vanjskih poslova: *Bogoljub Jevtić* (JNS);
Ministar unutrašnjih poslova: *Živojin Lazić* (JNS);
Ministar vojske i mornarice: general *Dragomir Ž. Stojanović;*
Ministar finansija: *Milorad Đorđević* (JNS);
Ministar pravde: *Božidar Ž. Maksimović* (JNS);
Ministar prosvjete: *Ilija Šumenković* (JNS);
Ministar saobraćaja: *Lazar Radivojević* (JNS);
Ministar trgovine i industrije: *Juraj Demetrović* (JNS);
Ministar građevina i zastupnik ministra poljoprivrede: *Stjepan Srkulj* (JNS);
Ministar šuma i ruda (zastupnik): *Juraj Demetrović* (JNS);
Ministar za socijalnu politiku: *Ivan Pucelj* (JNS);
Ministar za fizički odgoj naroda: *Lavoslav Hanžek* (JNS);
Ministri bez portfelja: *Albert Kramer* (JNS); *Hamdija Karamehmedović* (JNS); *Dragutin S. Kojić* (JNS) i *Budislav G. Anđelinović* (JNS).

32. ŠESTA VLADA NIKOLE UZUNOVIĆA

(od 18. aprila do 22. oktobra 1934. godine):

Predsjednik vlade: *Nikola T. Uzunović* (JNS);
Ministar vanjskih poslova: *Bogoljub Jevtić* (JNS);
Ministar unutrašnjih poslova: *Živojin Lazić* (JNS);

Ministar vojske i mornarice: general *Milan Ž. Milovanović*;
Ministar finansija: *Milorad Đorđević* (JNS);
Ministar pravde: *Božidar Ž. Maksimović* (JNS);
Ministar prosvjete: *Ilija Šumenković* (JNS);
Ministar saobraćaja: *Svetislav Milosavljević* (general), a od 10. jula 1934. ministar je *Ognjan Kuzmanović* (JNS);
Ministar trgovine i industrije: *Juraj Demetrović* (JNS);
Ministar građevina: *Stjepan Srkulj* (JNS);
Ministar poljoprivrede: *Dragutin S. Kojić* (JNS);
Ministar šuma i ruda: *Milan Ulmansky* (JNS);
Ministar za socijalnu politiku: *Fran Novak* (JNS);
Ministar za fizički odgoj naroda: *Budislav G. Anđelinović* (JNS).

33. SEDMA VLADA NIKOLE UZUNOVIĆA

(od 22. oktobra do 20. decembra 1934.)

Predsjednik vlade: *Nikola T. Uzunović* (JNS);
Ministar vanjskih poslova: *Bogoljub Jevtić* (JNS);
Ministar unutrašnjih poslova: *Živojin Lazić* (JNS);
Ministar vojske i mornarice: general *Petar R. Živković* (JNS);
Ministar finansija: *Milorad Đorđević* (JNS);
Ministar pravde: *Božidar Ž. Maksimović* (JNS); a od 1. novembra 1934. kao zastupnik ministra – *Dragutin S. Kojić* (JNS);
Ministar prosvjete: *Ilija Šumenković* (JNS);
Ministar saobraćaja: *Ognjan Kuzmanović* (JNS);
Ministar trgovine i industrije: *Juraj Demetrović* (JNS);
Ministar građevina: *Stjepan Srkulj* (JNS);
Ministar šuma i ruda: *Milan Ulmansky* (JNS);
Ministar za socijalnu politiku: *Fran Novak* (JNS);
Ministar za fizički odgoj naroda: *Budislav G. Anđelinović* (JNS);
Ministri bez portfelja: *Vojislav Marinković* (JNS) i *Milan Srškić* (JNS).

34. VLADA BOGOLJUBA JEVTIĆA

(od 20. decembra 1934. do 24. juna 1935.):

Predsjednik vlade: *Bogoljub Jevtić* (JNS);
Ministar vanjskih poslova: *Bogoljub Jevtić*;
Ministar unutrašnjih poslova: *Velimir M. Popović* (iz Radikalne stranke, sada JNS);
Ministar vojske i mornarice: general *Petar R. Živković* (JNS);
Ministar finansija: *Milan Stojadinović* (iz Radikalne stranke, sada JNS);
Ministar pravde: *Dragutin S. Kojić* (JNS);
Ministar prosvjete: *Stevan Ćirić* (iz Radikalne stranke, sada – JNS), a od 19. juna 1935. ministar je *Drago Marušić* (JNS);
Ministar saobraćaja: *Dimitrije Vujić* (iz Radikalne stranke, sada – JNS);
Ministar trgovine i industrije: *Milan Vrbanić* (JNS);

Ministar građevina: *Marko Kožul* (disident Hrvatske seljačke stranke, sada JNS);
Ministar poljoprivrede: *Dragutin Janković* (iz Radikalne stranke, sada – JNS);
Ministar šuma i ruda: *Svetislav Popović* (JNS);
Ministar za socijalnu politiku: *Drago Marušić* (JNS), a od 19. juna 1935. – *Avdo Hasanbegović* (disident Jugoslavenske muslimanske organizacije sada – JNS);
Ministar za fizički odgoj naroda: *Ljudevit Auer* (JNS);
Ministar bez portfelja: *Avdo Hasanbegović* (JNS).

35. PRVA VLADA MILANA STOJADINOVIĆA

(od 24. juna 1935. do 21 decembra 1938.):

Predsjednik vlade: *Milan M. Stojadinović* (iz Radikalne stranke, kasnije – Jugoslavenska radikalna zajednica; skraćeno JRZ);
Ministar vanjskih poslova: *Milan M. Stojadinović;*
Ministar unutrašnjih poslova: *Anton Korošec* (ranije Slovenska ljudska stranka, sada JRZ);
Ministar vojske i mornarice: general *Petar R. Živković;*
Ministar finansija: *Dušan Letica* (JRZ);
Ministar pravde: *Ljudevit Auer* (JRZ), a od 24. agusta 1935. *Milan Miškulin* (JRZ);
Ministar prosvjete: *Dobrivoje Stošović* (iz Radikalne stranke, kasnije – JRZ);
Ministar saobraćaja: *Mehmed Spaho* (ranije: Jugoslavenska muslimanska organizacija, sada – JRZ);
Ministar trgovine i industrije: *Milan Vrbanić* (JRZ);
Ministar građevina: *Miloš Bobić* (iz Radikalne stranke, sada – JRZ), a od 22. decembra 1935. *Marko Kožul* (JRZ);
Ministar pošta i telegrafa: *Branko Kaluđerčić* (JRZ) od 1. septembra 1935;
Ministar poljoprivrede: *Svetozar Stanković* (iz Radikalne stranke, sada – JRZ);
Ministar šuma i ruda: *Ignjat Stefanović* (iz Demokratske stranke, sada – JRZ), a od 24. augusta *Đura Janković* (iz Radikalne stranke, sada – JRZ);
Ministar za socijalnu politiku: *Nikola Precca* (JRZ), a od 24. augusta je zamjenik ministra: *Mirko Komnenović* (iz Radikalne stranke, sada JRZ), a od 22. decembra 1935. ministar je *Dragiša Cvetković* (iz Radikalne stranke, sada – JRZ);
Ministar za fizički odgoj naroda: *Mirko Komnenović* (JRZ), a od 22. decembra zamjenik ministra je *Dragiša Cvetković* (JRZ);
Ministri bez portfelja: *Šefkija Behmen* (iz Jugoslavenske muslimanske organizacije, sada JRZ); *Đura Janković* (JRZ) i od 1. septembra – *Miho Krek* (iz Slovenske ljudske stranke, sada JRZ).

36. DRUGA VLADA MILANA STOJADINOVIĆA

(od 21. decembra 1938. do 5. februara 1939.):

Predsjednik vlade i ministar vanjskih poslova: *Milan Stojadinović* (bivši radikal, sada JRZ);
Ministar unutrašnjih poslova: *Milan Aćimović* (bivši radikal, JRZ);
Ministar vojske i mornarice: general *Milan Nedić;*

Ministar finansija: *Dušan Letica* (bivši radikal, sada JRZ);
Ministar pravde: *Milan Simonović* (bivši radikal, sada JRZ);
Ministar poljoprivrede i voda: *Svetozar Stanković* (bivši radikal, sada JRZ);
Ministar prosvjete: *Bogoljub Kujundžić* (bivši radikal, sada JRZ);
Ministar socijalne politike: *Dragiša Cvetković* (bivši radikal, sada JRZ);
Ministar šuma i ruda: *Dobrivoje Stošović* (bivši radikal, JRZ);
Ministar građevina: *Miha Krek* (iz Slovenske ljudske stranke, sada JRZ);
Ministar trgovine i industrije: *Nikola Kabalin* (JRZ);
Ministar za fizički odgoj naroda: *Ante Mastrović* (disident Hrv. seljačke stranke, sada JRZ);
Ministar pošta i telegrafa: *Panta Jovanović* (JRZ);
Ministar saobraćaja: *Mehmed Spaho* (iz Jugoslavenske muslimanske organizacije, sada JRZ);
Ministri bez portfelja: *Franc Snoj* (iz Slovenske ljudske stranke, sada JRZ), *Džafer Kulenović* (iz Jugoslavenske muslimanske organizacije, sada JRZ).

37. PRVA VLADA DRAGIŠE CVETKOVIĆA

(od 6. februara do 26. augusta 1939.):

Predsjednik vlade i ministar unutrašnjih poslova: *Dragiša Cvetković* (iz Radikalne stranke, sada JRZ);
Ministar vanjskih poslova: *Aleksandar Cincar-Marković* (navodno izvan stranaka);
Ministar saobraćaja: *Mehmed Spaho* (iz Jugoslavenske muslimanske organizacije, JRZ);
Ministar građevina: *Miha Krek* (iz Slovenske ljudske stranke, JRZ);
Ministar prosvjete: *Stevan Ćirić* (iz Radikalne stranke, JRZ);
Ministar vojske i mornarice: general *Milan Nedić;*
Ministar pravde: *Viktor Ružić* (navodno izvan stranaka, sada JRZ);
Ministar trgovine i industrije: *Jevrem Tomić* (JRZ);
Ministar pošta i telegrafa: *Jovan Altiparmaković* (JRZ);
Ministar šuma i ruda: *Ljubomir Pantić* (JRZ);
Ministar poljoprivrede: *Nikola Bešlić* (iz Radikalne stranke, sada JRZ);
Ministar socijalne politike i narodnog zdravlja: *Miloje Pajaković* (JRZ);
Ministar za fizički odgoj naroda: *Đura Čeović* (JRZ);
Ministri bez portfelja: *Džafer Kulenović* (iz Jugoslavenske muslimanske organizacije, sada JRZ), *Ante Mastrović* (JRZ), *Franc Snoj* (iz Slovenske ljudske stranke, JRZ), te *Branko Miljuš* (JRZ).

38. VLADA CVETKOVIĆ-MAČEK

(od 26. augusta 1939. do 27. marta 1941.):

Predsjednik vlade: *Dragiša Cvetković* (JRZ);
Potpredsjednik vlade: *Vladimir Maček* (Hrvatska seljačka stranka);
Ministri pri predsjedništvu vlade: *Mihajlo Konstantinović* (van stranaka) i *Bariša Smoljan* (Hrvatska seljačka stranka);

Ministar vojske i mornarice: general *Milan Nedić*, a od njegove ostavke (7. novembra 1940.) povodom uspostave diplomatskih odnosa sa SSSR-om ministar je general *Petar Pešić;*

Ministar vanjskih poslova: *Aleksandar Cincar-Marković* (navodno izvan stranaka);

Ministar unutrašnjih poslova: *Stanoje Mihaldžić* (JRZ);

Ministar prosvjete: *Božidar Marković* (iz Demokratske stranke), a od njegove ostavke (1. jula 1940.) postavljen je za ministra *Anton Korošec* (iz Slovenske ljudske stranke), a nakon njegove smrti (14. decembra 1940.) postavljen je za ministra prosvjete *Miho Krek* (iz Slovenske ljudske stranke);

Ministar pravde: *Lazar Marković* (iz Radikalne stranke), a nakon njegove ostavke (od 5. februara 1941.) ministar pravde je *Mihajlo Konstantinović* (van stranaka);

Ministar finansija: *Juraj Šutej* (Hrvatska seljačka stranka);

Ministar za socijalnu politiku: *Srđan Budisavljević* (Samostalna demokratska stranka), a nakon njegove ostavke povodom potpisa Trojnog pakta (od 24. marta 1941.) postavljen je za ministra socijalne politike *Dragomir Ikonić* (iz Demokratske stranke?);

Ministar poljoprivrede: *Branko Čubrilović* (Zemljoradnička stranka); a poslije njegove ostavke povodom potpisa Trojnog pakta postavljen je (24. marta 1941.) za ministra poljoprivrede *Časlav Nikitović* (JRZ);

Ministar pošta i telegrafa: *Josip Torbar* (Hrvatska seljačka stranka);

Ministar trgovine i industrije: *Ivan Andres* (Hrvatska seljačka stranka);

Ministar saobraćaja: *Nikola Bešlić* (iz Radikalne stranke, sad JRZ);

Ministar šuma i ruda: *Džafer Kulenović* (Jugoslavenska muslimanska organizacija, sada JRZ);

Ministar građevina: *Miha Krek* (Slovenska ljudska stranka, sada JRZ);

Ministar za ishranu: *Milan Protić* (JRZ) od 20. januara 1941.;

Ministar bez portfelja: *Fran Kulovec* (Slovenska ljudska stranka).

39. VLADA GENERALA DUŠANA T. SIMOVIĆA

(od 27. marta 1941. do 9. januara 1942.):

Predsjednik vlade: general *Dušan T. Simović* (izvan stranaka);

Potpredsjednici vlade: *Vladimir Maček* (Hrvatska seljačka stranka) i *Slobodan Jovanović* (navodno izvan stranaka);

Ministar unutrašnjih poslova: *Srđan Budisavljević* (Samostalna demokratska stranka);

Ministar inostranih poslova: *Momčilo Ninčić* (Radikalna stranka);

Ministar saobraćaja: *Bogoljub Jevtić* (Jugoslavenska nacionalna stranka);

Ministar pravde: *Boža Marković* (Demokratska stranka);

Ministar prosvjete: *Miša Trifunović* (Radikalna stranka);

Ministar za socijalnu politiku i narodno zdravlje: *Milan Grol* (Demokratska stranka);

Ministar poljoprivrede: *Branko Čubrilović* (Zemljoradnička stranka);

Ministar finansija: *Juraj Šutej* (Hrvatska seljačka stranka);

Ministar trgovine i industrije: *Ivan Andres* (Hrvatska seljačka stranka);

Ministar šuma i ruda: *Džafer Kulenović* (Jugoslavenska muslimanska organizacija);

Ministar vojske i mornarice: *Bogoljub Ilić*, general;
Ministar građevina: *Fran Kulovec* (Slovenska ljudska stranka);
Ministar za fizički odgoj naroda: kao zamjenik – general *Bogoljub Ilić;*
Ministri bez portfelja: *Jovo Banjanin* (Jugoslavenska nacionalna stranka); *Bariša Smoljan* (Hrvatska seljačka stranka); *Miho Krek* (Slovenska ljudska stranka); *Milan Gavrilović* (Zemljoradnička stranka); *Marko Daković* (crnogorski političar, navodno izvan političkih stranaka).

*

U vladi generala Simovića došlo je do promjena još za njenog bavljenja u samoj zemlji: 11. aprila 1941. istupio je iz vlade potpredsjednik te vlade *Vladimir Maček*, a mjesto njega ušao je u vladu Juraj Krnjević, zatim je mjesto (poginuloga) ministra postavljen za ministra građevina *Miho Krek*, a ministrom bez portfelja imenovan *N. Snoj* (Slovenska ljudska stranka), dok je mjesto *Ivana Andresa* (koji je izišao iz vlade zajedno s Mačekom) postavljen za ministra trgovine i industrije *Bariša Smoljan* (iz Hrvatske seljačke stranke).

Pobjegavši (15. aprila 1941.) iz zemlje u inozemstvo Simovićeva vlada u emigraciji zapadala je u sve veće poteškoće; izbjegli jugoslavenski političari sukobljavali su se međusobno naročito oko pitanja odgovornosti za rat i aprilsku kapitulaciju; to je početkom 1942. dovelo do pada Simovićeve vlade. Nju je smijenila vlada *Slobodana Jovanovića* (od 9. januara 1942.), koja se pokazala potpuno nesposobnom za rješavanje pitanja i unutrašnje i vanjske politike (ta vlada razvila je tijesne veze s četničkim odredima Draže Mihajlovića i pomagala je njihovu kolaboracionističku akciju protiv Narodnooslobodilačkog pokreta u zemlji, dok je predsjednikov »Vojni kabinet« (na čelu sa majorom Živanom Knežević) preko radio veze davao sve češće svojim četničkim agentima u zemlji direktive za uništavanje političkih protivnika, koje bi ta vlada stavila pod znak slova »Z« (što je bilo protumačeno kao naredba: »zaklati«). Jovanovićevu vladu smijenila je 28. juna 1943. vlada na čelu s *Mišom Trifunovićem* (iz Radikalne stranke), koja u spomenutu djelatnost emigrantske kamarile nije unijela nikakvih novih elemenata, te je ona ubrzo (augusta iste godine) smijenjena sa vladom, koju je obrazovao *Božidar Purić*, dotadašnji ambasador u Parizu. Ta se vlada naročito istakla otvorenim neprijateljstvom protiv Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji, te svestranim podržavanjem kolaboracionista oko generala Draže Mihajlovića, što je s obzirom na razvitak jugoslavenskog i unutrašnjepolitičkog i svjetskopolitičkog stanja dovelo do osude te vlade i u redovima odgovornih savezničkih državnika. U Jugoslaviji je, međutim, na *Drugom zasjedanju AVNOJ*-a donesena (29. novembra 1943.) Odluka, kojom se »takozvanoj jugoslavenskoj vladi u inostranstvu oduzimaju sva prava zakonite vlade Jugoslavije, a napose pravo da pred

stranim državama zastupa narode Jugoslavije«. Tom istom prilikom naglašeno je, da – »to vrijedi i za svaku drugu »vladu«, koja bi ubuduće bila stvorena u zemlji ili izvan zemlje, a mimo volje naroda Jugoslavije, koja se danas izražava jedino u Antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Jugoslavije« (t. 1. AVNOJ-eve Odluke »o oduzimanju prava zakonite vlade Jugoslavije takozvanoj vladi u inozemstvu i o zabrani povratka u zemlju kralju Petru II. Karađorđeviću« od 29. novembra 1943.). Dan kasnije (30. novembra 1943.) donijelo je Predsjedništvo AVNOJ-a Odluku »o imenovanju Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije«, u skladu s odredbom iz točke 6. AVNOJ-eve Odluke »o vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom tijelu Jugoslavije i Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije kao privremenim organima vrhovne narodne vlasti u Jugoslaviji za vrijeme narodno-oslobodilačkoga rata«. Tako je dakle nova Jugoslavija dobila svoju prvu legitimnu vladu, *Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije* (skraćenicom: NKOJ). U vezi sa promjenama u zemlji i u svijetu morala je demisionirati emigrantska (sad ilegitimna) Purićeva vlada (1. juna 1944.), te je mandat za sastav nove vlade bio povjeren *Ivanu Šubašiću,* bivšem banu Banovine Hrvatske. Kao predsjednik emigrantske kraljevske vlade Šubašić je sklopio *Sporazum* sa tada jedino legitimnom vladom Jugoslavije, naime sa Nacionalnim komitetom oslobođenja Jugoslavije (odnosno njegovim predsjednikom, maršalom Josipom Brozom Titom), kako je to formulirano prvim aktom tog Sporazuma od 16. juna 1944. (sa Visa) i drugim aktom od 1. novembra iste godine, u tada već oslobođenom Beogradu. Tim je Sporazumom kraljevska vlada Ivana Šubašića priznala tekovine jugoslavenske Narodno-oslobodilačke borbe, napose promjene, koje su kroz četiri godine oslobodilačkoga rata nastale u zemlji, a prvenstveno AVNOJ i NKOJ. Taj su Sporazum priznale i savezničke velesile, kako to pokazuje i Krimska deklaracija od 11. februara 1945. godine. Na osnovu tog Sporazuma uslijedile su 5. marta 1945. u Jugoslaviji kako ostavka kraljevske vlade Ivana Šubašića, tako i ostavka Nacionalnog komiteta, te je obrazovana jedinstvena jugoslavenska *Privremena narodna vlada.* To se stanje još uvijek smatralo državno-pravnim provizorijem, o kojemu će konačnu odluku donijeti buduća Ustavotvorna skupština Demokratske federativne Jugoslavije.

Do toga je došlo nakon što je (11. novembra 1945.) izabrana Ustavotvorna skupština, koja je prvog dana svoga zasjedanja (u Beogradu, 29. novembra 1945.) donijela o tome svoju konačnu odluku. Izvršeno je to sa *Deklaracijom o proglašenju Federativne Narodne Republike Jugoslavije.* Tom prilikom Ustavotvorna skupština FNRJ zaključila je uz ostalo, da se – »sa ovom odlukom *konačno* u ime svih naroda Jugoslavije *ukida Monarhija* u Jugoslaviji, a kralj Petar II. Karađorđević sa cijelom dinastijom Karađorđevića lišava se svih prava, koja su njemu i dinastiji Karađorđevića pripadala ...«

Ovom Deklaracijom Ustavotvorne skupštine FNRJ sankcionirano je kao *konačno* ono državnopravno stanje, koje se dotle u Jugoslaviji kroz četiri godine prošloga rata postepeno izgrađivalo i što je u državnopravnom pogledu dobilo svoj naročiti izraz na Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije u Jajcu, 29. i 30. novembra 1943. Tim aktom Ustavotvorne skupštine, a naposc Ustavom FNRJ, dobila je revolucionarna smjena sistema vlasti u Jugoslaviji svoju naročitu, izrazitu i nedvoumnu potvrdu. Tako je dakle *konačno nestalo stare Jugoslavije.*

YUGOSLAVIA BETWEEN THE TWO WORLD WARS

1. *On the eve of the First World War the Yugoslav* countries were disunited. Even Serbia and Crna Gora (Montenegro), the then only independent small Yugoslav states, were separated from one another by their state borders and even to a greater extent by the opposed policies of their dynasties. The remaining Yugoslav countries, which at the time were still enclosed within the framework of the Hapsburg Monarchy, did not cultivate any closer connections among themselves. Within the Hungarian half of the Hapsburg Monarchy there were Croatia with Medjumurje and Vojvodina, whilst in the complex of the Austrian half of that state there were Istria with Trieste, Carniola, Carinthia, Styria and Dalmatia with the Adriatic Archipelago; Bosnia and Hercegovina constituted a state-juridical region that was separated from all these countries and under the special administration of Austria-Hungary.

The mentioned disunity was a heritage of earlier centuries; it was ever deepened and systematically nurtured by Austria-Hungary. The Austro-Hungarian ruling classes were carrying out such a policy of disunity of the Yugoslav countries for the purpose of securing for themselves the exploitation of these regions. They knew only too well that their domination over the Yugoslav countries might be jeopardized in the event of the peoples of these regions uniting, and that the best weapon against these peoples was fostering discord among them. For the reasons stated both Vienna and Budapest endeavoured for decades past to practise in these regions their internal imperialistic policy on the principle of »divide et impera«.

This policy of disunity on the part of Austria-Hungary reaped its own successes, although but for a comparatively short time. The ruling classes of the Hapsburg Monarchy were successful for several decades in upholding this policy through the help of their hirelings in these regions, and in creating with the aid of chauvinistic and separatist political groups (as was for example the so-called Pure Rights Party

headed by Josip Frank, established in 1895) a gap between the Croats and the Serbs. However, this policy backfired; in Yugoslav regions it brought about an ever stiffer resistance against the foreign rule.

2. This resistance against the foreign rule in the Yugoslav countries grew with the strengthening of the regime of economic exploitation, political disqualification and national oppression; it was influenced by ideological-political and most especially by economic factors. The foreign exploitation of Yugoslav regions harmed most especially the interests of the middle classes. Thus, for example, the Hungarian hegemony over Croatia, beginning with the odious Croatian-Hungarian Covenant of 1868, literally enslaved the whole Croatian economy, placing it under the control and dependence of the Hungarian landed gentry. This state of affairs produced a reaction in bourgeois and petit-bourgeois circles in Croatia and other Yugoslav regions; it created and augmented the longing for the liberation of these territories from the foreign rule. But in realizing their own weaknesses towards the much mightier opponents, the middle class – as the bearer of the movement for national liberation – emphasized also the desire to see the Yugoslav regions united, both on the ground of their close ethnic relationship and because of the possibility to strengthen their resistance if and when the countries concerned should once unite.

3. *The idea of the union of the Yugoslav countries* can be traced to the first signs of a national awakeing and unrest in these regions, which is to say to the first decades of last century, whilst the first heralds can be found in the feudal period. This idea gained considerably in strength after the turn of the century, on the one hand because of an ever greater pressure exercised by the Austro-Hungarian rulers, and on the other owing to the somewhat more favourable external political circumstances prevailing at the time. This state of affairs was stimulated by the opposed policies of the European Powers in their struggles for world supremacy, and most specifically by the growing prestige of Serbia, which, after 1903, on having liberated herself from the police system of the Obrenović dynasty, had become an attractive focus, most particularly since her victorious First Balkan War in 1912. The idea of the imperativeness to unite the Yugoslav countries commenced in this time to gain an ever greater popularity among the middle-classes: its most radical champion was the then progressive *youth.* At a time when the elder politicians of the Yugoslav countries still propagated a sterile policy of disunion and were fighting over insignificant political-tactical issues, the youth of these regions commenced an action for national liberation and union. This same youth was loath to satisfy itself with a mere spreading of this idea; it resorted also to attempts upon persons' lives – deeds that were bound to reveal the actual state of affairs in the country. As far back as 1912 there occurred several such actions on the part of the youth, whilst the so-called »Young Bosnia« in Bosnia and Hercegovina led to the well-

known *Sarajevo attempt upon the life* of the Austro-Hungarian Heir Apparent Francis Ferdinand, who was killed by Bosnian-Hercegovinian nationalist revolutionaries (Princip, Čabrinović and others) on the 28th of June, 1914. This event was an excuse for the Vienna–Budapest rulers to launch a fierce imperialistic attack on Serbia – an act that they had held in preparation for a long time in their belief that with the destruction of Serbia they could easily suppress the dangerous Yugoslav national movement.

4. *The ever more difficult living conditions during the First World* War only stimulated the resistance on the part of the Yugoslav countries against the foreign rulers. Whereas in Serbia and Crna Gora, which had been under occupation since 1915, the terror on the part of the occupying forces made all armed action impossible (most particularly since the 1917 bloody suppression of the Toplice and Crna Gora revolts), the hostilities in the remaining Yugoslav countries were favourable for an increase in the magnitude of the movement against the foreign rule; this for the reason that in those parts the people had access to arms, and also because in the then state organisation there were better possibilities for such an action.

The movement against the foreign rule made itself felt especially after the autumn of 1917, largely under the influence of the *October Revolution.* This event had its strong repercussions in all the belligerant countries, particularly in Yugoslav regions. Here it released a powerful anti-bellum movement; it created among the masses the desire to finish with the imperialistic war; this, in turn, gave rise to demands for national liberation. A direct expression of this influence in our country was the so-called »*Green Cadre*«. At first it was a spontaneous movement of desertion from the army; then it was transformed towards the end of the war into an open *Social-Revolutionary movement* of the peasant masses, which demanded their economic liberation. Simultaneously also the civil population adopted an ever stronger action towards *National Liberation.* This was felt particularly strongly since the middle of 1918, when the prospect that Austria-Hungary was doomed was becoming ever more probable. The idea of the national liberation and union of all Yugoslav countries was upheld abroad by the so-called *Yugoslav Committee* in London; its basic idea was *overthrow of Austria-Hungary and liberation of all Yugoslav countries, in order to unite them with Serbia and Crna Gora into one single state.*

5. *The State of the Slovenes, Croats and Serbs* was the initial outcome in this general effort towards liberation and union. This state was born out of the separation of the Yugoslav countries from Austria-Hungary, specifically when on October 29th, 1918, the Parliament of the Kingdom of Croatia, Slavonia and Dalmatia made a declaration of independence of these countries of Austria-Hungary and recognized the Zagreb *National Council of the Serbs, Croats and Slovenes* as the supreme authority over all the former »Hapsburg« Yugoslav territories. It was

typical of this state that it *was born only to disappear*, namely, that it should be united at the earliest possible date with the Kingdom of Serbia and the Kingdom of Crna Gora.

6. *Towards the end of World War I* we can note (up to December 1st, 1918) in the main two Yugoslav states: the Kingdom of Serbia, which was joined on November 25th, 1918, by Vojvodina, and on the 26th of November of the same year by the Kingdom of Crna Gora, and the already cited State of the Slovenes, Croats and Serbs. These two states were now facing the issue of their union into one single state.

The national issue (by which is implied a complexity of demands for an economic, cultural and political independence of the nation), which for a number of decades had been the basis of the whole political life of the Yugoslav countries, was placed with the liberation of these regions from Austria-Hungary into a new phase: whereas under conditions of foreign domination the main goal in the Yugoslav national issue was *liberation from the foreign rule*, towards the close of the First World War it acquired a new content with the advent of the liberation, all of which could be summarized in the question, *How to be united into one joint state?*

7. *On the mode of uniting the Yugoslav countries* there had existed during the First World War *two basic viewpoints:* according to the viewpoint held by the Great-Serbia group assembled round the Radical Pary headed by long-time Prime Minister Nikola Pašić, all Yugoslav countries liberated from Austria-Hungary were to be *annexed* to the Kingdom of Serbia. This would have implied but an extension of the *Old State.* In other words, a Great Serbia would have had to be realized. On the other hand, according to the viewpoint expressed by the advocates of the Yugoslav idea of *Union,* which was stressed in the course of the war by Opposition members of the Serbian National Assembly and especially by the mentioned Yugoslav Committee in London, there was to be a *union of all Yugoslav countries into a new State.*

The conflict between these two opposed viewpoints greatly damaged the political activities concerned with the liberation and union of the Yugoslav countries, so much so that the development of the political circumstances – both external and internal – compelled the Nikola Pašić government to make concessions, under the pressure of which he agreed to the conception of a union as expressed by the following two Yugoslav political acts.

8. *The Corfu Declaration* of 20th July, 1917, expressed the agreement between the government of the Kingdom of Serbia and the Yugoslav Committee in London as to the necessity of uniting all Yugoslav countries into a joint new state. As a matter of fact this Declaration reiterated the idea of the need for a Yugoslav union, which was unanimously

presented (at Nikola Pašić's proposal) by the National Assembly of the Kingdom of Serbia on the 7th December, 1914, as one of the fundamental aims striven after by the then war of liberation.

In order to gain a better insight into the subsequent political life of prewar Yugoslavia, mention should be made that the Corfu Declaration had left it to a future Constituent Assembly to solve the basic issues of a joint state after the war in a sovereign manner and by a majority of votes.

9. *The Geneva Declaration* of November 9th, 1919, re-affirmed the agreement between the government of the Kingdom of Serbia on the one hand, and the representatives of the Yugoslav Committee and of the newly established State of the Slovenes, Croats and Serbs on the other, on the need for a union of the Yugoslav countries into a joint new state.

This occasion left it to the future Constituent Assembly to bring sovereign decisions on all basic state-juridical problems of the joint state.

The Geneva Declaration, though, never found a realization; for, by the resignation of the Nikola Pašić government, its ratification was rendered impossible by the Kingdom of Serbia.

10. *For the reasons stated the manner of uniting* all Yugoslav countries remained an open question. Contradictory viewpoints had not been removed; they were backed by strongly opposed economic-political interests of the then ruling circles in these states (State of the Slovenes, Croats and Serbs, Kingdom of Serbia).

Meanwhile both the external and internal political circumstances were pressing these two politically opposed sides to bring about a speedy solution of the problems pending. The *internal situation* in Yugoslav regions, which after their liberation from Austria-Hungary had entered into the framework of the State of the Slovenes, Croats and Serbs, was becoming ever more difficult. Likewise the economic and political circumstances were visibly deteriorating. Especially acute was the revolutionary unrest of the *working people,* in urban and rural areas as well. This stratum of the population asked for a radical solution of the social and national issues, and by its attitude it threatened even the system of private ownership.

From the external political aspect, on the other hand, the Yugoslav countries were threatened in the postwar period directly by the imperialistic aims of irredentist Italy. The *London Pact* of April 26th, 1915, had promised that state a considerable territorial extension, particularly at the expense of the Yugoslav Adriatic areas, on condition that she should abandon her former allies (Germany and Austria-Hungary) and enter the war against them on the side of the Entente. At war's end, finding herself on the side of the victors, Italy demanded a strict fulfilment of the London Pact, without the Allies opposing Rome's demands.

As can be seen, both from fear of a revoluctionary unrest in their own countries and owing to the dangers arising from the London Pact, the ruling classes in the State of the Slovenes, Croats and Serbs and in the Kingdom of Serbia were looking for ways and means to solve the issue of union.

11. *The Proclamation of December* 1st by Regent Alexander Karadjordjević on the formation of the *Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes* was the long sought-for mode of uniting the Yugoslav countries into one single state. Yet, this harboured the old controversies round the problem, which, owing to this, only grew more acute.

»A union of the Yugoslav countries was needs to be born«, as emphasized by Marshal Tito in his political report delivered before the Fifth Congress of the Yugoslav Communist Party in Beograd in 1948. It had been eagerly awaited for centuries by the peoples of these subjugated regions. This was called for by the life interests of these countries, in view of the much superior and exceedingly demanding imperialistic opponent. This was likewise imposed by the very close *ethnic relationship* among the peoples of the regions under discussion. A union had been the final aim of the most prominent minds of these regions from time immemorial. And yet, the *form* of such a union did not satisfy the expectations cherished.

12. *The address itself* by the delegation of the Zagreb National Council of the Slovenes, Croats and Serbs violated the directives issued by the National Council of the Slovenes, Croats and Serbs prior to their leaving for Beograd to negotiate on such a union. Instead of allowing the future *Constituent Assembly* to find a solution for the basic problems of the country, this delegation agreed by its address to a *Centralistic Monarchy.* This caused a fierce opposition in anti-centralist circles on the territory of the former State of the Slovenes, Croats and Serbs. Also in relation to the Kingdom of Serbia, the Declaration of December 1st was an imposed solution, for it was but one ruler's act, whereas under the Constitution of 1903 this should have been settled by the Serbian Great National Assembly. It did so post factum at its last session on December 29th, 1918, in Beograd, but neither the Zagreb National Council of the Slovenes, Croats and Serbs nor the Croatian Parliament had another opportunity to effect a solution in this respect. And it was from these quarters that came the sharpest opposition to this act.

13. *On the mode of the union* of the Yugoslav countries there crystallized very soon *two converse viewpoints: centralistic and federalistic.*

The centralistic viewpoint found satisfaction with the Act of December 1st: the centralistic structure of prewar Yugoslavia was being justified ideologically and politically mainly with the thesis of the *Yugoslav sameness of nationality.* The centralism of prewar Yugoslavia found its explanation in the principle *one people – one state.*

However, in the background of this ideological-political attitude were the big interests of the then ruling classes in the state; they were headed by a camarilla. The centralistic regime of the state made it possible for these classes of prewar Yugoslavia to exploit the whole state territory for their own capitalistic ends. Hence the well-known sharpness and stubbornness with which the centralists of prewar Yugoslavia – headed by the camarilla – defended the regime in the land. This is seen from the fact that the centralism of prewar Yugoslavia was supported in addition to the Yugoslav-oriented Democratic Party also by the government Radical Party (led by Nikola Pašić), although with respect to the problem of nationality it was anti-Yugoslav and inclined towards the idea of Great Serbia. But the fact remained that the circles assembled round the camarilla were in need of a centralistic regime, even of a Yugoslav national unitarianism, as was proved by the subsequent political life of the country – all this with the aim to enable the ruling classes to retain the whole of the country for their ruthless exploitation.

The federalistic viewpoint – besides the state-juridical historic concept (a tendency to preserve the old state individualities such as the Kingdom of Croatia, Slavonia and Dalmatia) – departed in the main from the thesis of a *Yugoslav multi-nationality*, demanding a *Yugoslav multi-state*. Namely, by stressing that Yugoslavia contained not only one but several internal Yugoslav peoples of a pronounced ethnical affinity and common life interests, the federalists demanded a *reorganization* of prewar Yugoslavia on the basis of the establishment of a *statehood* for each of the Yugoslav peoples.

The federalism of prewar Yugoslavia was twofold in character: a) bourgeois, which was represented principally by the Croatian Opposition parties, i. e. Radić's Croatian Peasant Republican Party and the Croatian Community – a federalism that for this very reason was of a regional as well as Croatian oppositional character (because the Montenegrin federalists were then not politically important), and b) socialistic, which, particularly from 1937 onwards, was championed by the Communist Party of Yugoslavia, and which was of an all-Yugoslav and not narrowly-regional character. More, the socialistic federalism propounded by the Yugoslav Communist Party differed from the bourgeois (regional-Croatian) federalism also by its attitude towards the national issue; it sought a solution of the national issue in connection with the social issue, whereas the bourgeois parties pointed to the possibility of solving the national issue regardless of the social one, that is to say in the framework of the existent bourgeois system, which had proved impossible in the life of prewar Yugoslavia.

14. *The political struggles* in prewar Yugoslavia developed shortly after the Proclamation of December 1st. One of the immediate motives for this was the *Provisional National Representative Body of the Serbs, Croats and Slovenes,* which was convened by the government (by

Royal Decree of the 24th of February, 1919) in Beograd for March 1st, 1919, to prepare for the elections as well as for the convening of the Constituent Assembly.

Not only that this Provisional Representative Body was »defective« (it did not contain representatives of the then ever more important Radić's Croatian Peasant Republican Party, nor had Communist representatives been invited), but it showed the true policy of the centralist camarilla: the Electroral Law of the 6th September, 1919, limited the sovereign rights of the future Constituent Assembly in respect of its duration, duties and autonomy, and also the somewhat later Statute on the Regulations and Procedures for the *Constituent Assembly* (of December 8th, 1920). It was evident that by imposing on the deputies of the Constituent Assembly the *duty of taking oath* to the king the camarilla wanted to prejudice the decision of the same Constituent Assembly in respect to the form of the regime as well as in respect to other basic issues of the state. This, therefore, constituted the immediate motive for ever sharper struggles among the political parties. Actually, however, the cause of these struggles lay much deeper.

15. *In order to understand the political life* of prewar Yugoslavia, it is imperative to place under scrutiny its economic structure as well as its economic development. *The economy of prewar Yugoslavia* was based on the principle of *private ownership;* therefore the whole of its public life was developing under conditions of its *capitalistic system.* It possessed, however, also its specificities.

The specificities of the economic system of prewar Yugoslavia consisted in the following: 1. *Economic backwardness,* but likewise *economic ununiformity* of the Yugoslav countries, for the reason that the regions of former Austria-Hungary were in the main economically more progressive than Serbia and Crna Gora. Along with the union into a joint state there appeared an ever greater desire to see the economy of the Yugoslav countries equalized. In the *economic policy* we can observe certain measures taken for the advancement of economically backward (or war – devastated) areas – a fact that was considered a *neglect* by the economic circles in the other Yugoslav countries. 2. Another specificity was the *corrupt capitalistic accumulation;* it was being carried out persistently and systematically by the centralist ruling circles in prewar Yugoslavia, which were led by the camarilla and even by the king himself (who was defined as being corrupt by his closest collaborator, General and Minister Svetislav Milosavljević). By misusing authority for their own ends, almost all governments of prewar Yugoslavia were corrupt at the expense of the whole country and for the benefit of privileged and self-willed individuals. That is why the federalist Opposition commenced charging the regime with corruption – instances of which were numerous indeed.

The described state of the economy of the country was closely reflected in the policy of prewar Yugoslavia. The capitalistic system, with its manifold sharp measures directed against the working people and for the benefit of owners (employers), sharpened the already difficult *social issue,* whilst the cited economic policy of conferring privileges upon one stratum of Yugoslav society and denying them to others (especially the unjust fiscal, customs and other economic policies) made the *national issue* even more acute. The interests of those in power, who were making ample use of it for the sake of their own prosperity, were opposed to the interests of those who were thereby ruthlessly exploited. Hence the fierceness of the political struggles in prewar Yugoslavia – the essential feature of the political life in it.

16. *The political parties* in prewar Yugoslavia were concerned mainly with the mentioned *two basic issues.* In respect of the *social issue,* the parties were separated into the following two groups: a) *Communist Party of Yugoslavia,* which was founded at its First Congress (»Congress of Union« in Beograd, from 21st to 23rd April, 1919), and which adopted immediately the basic principles of the Third International (revolutionary break with the bourgeois system, creation of a socialistic system etc.). At its Second Congress at Vukovar (the »Vukovar Congress«, from 20th to 25th June, 1920) this former »Socialist Workers' Party of Yugoslavia« (of Communists) assumed the new name »Communist Party of Yugoslavia« and formulated its *programme* and *statute* in the spirit of the principles of the Third International. The rapid rise of the Communist Party, which at elections for the Constituent Assembly (28th December, 1920) won 58 seats and was the third strongest party in the Constituent Assembly, was stopped short by the centralistic government using drastic measures. The police regime of the said government was characterized by the so-called »Obznana« Manifesto (of 30th December, 1920), and by the special »Law on the Protection of the State« (of the 2nd August, 1921). Withdrawing into illegality, the Communist Party of Yugoslavia became involved in the internal struggles between two factions (right and left), but it consolidated its ranks from 1937 onwards, i. e. since Josip Broz Tito had become its Secretary-General. From that time onwards the Party followed a consistent political line of revolutionary fight towards a radical solution of the social and national issues. In this time the Party commenced preparing for the historical role it would enact in the course of World War II as a unifier of the peoples of Yugoslavia in their struggle for liberation; b) *Socialist-Democratic Party* (Yugoslav Socialist-Democratic Party), which assembled in its ranks the right-wing Socialists of all Yugoslav countries on the basis of the programme of the Second International. It stepped in formally against the monarchy and the bourgeois system, but actually it collaborated with this system, for through its opportunism (Socialist representatives entered the first government of prewar Yugoslavia) it gave help against the Communist

Party of Yugoslavia in particular. Its political activity, though, commenced waning, eventually to disappear in the so-called Dictatorship of January 6th (since 1929); c)*Independent Workers' Party,* which was founded in 1923 with the aim to act in the name of the Communist Party of Yugoslavia as a legal party in the political struggles. Its programme was Marxist, although its demands were minimal, so that it might assert itself even after the Communist Party of Yugoslavia was prohibited. Its brief yet fertile work was stopped short by the government at the beginning of 1924 as being Communist. Despite their differences, the *bourgeois* political parties were nevertheless in the main in concord in respect to the *social issue* against the Communist Party of Yugoslavia. By their class interests they all promoted the bourgeois system and were opposed to the Communists.

In respect to the *national issue*, all political parties could be separated in the main into two large groups: centralist and federalist. Which will not imply that their attitudes were identical; differences among them were of some sort; but on the whole they stood for the one or another viewpoint along with certain greater or lesser deviations.

The centralist parties were the following: 1. Democratic Party, which was established at the beginning of 1919 (in Sarajevo), and which gathered in its ranks bourgeois and petit-bourgeois Yugoslav-oriented individuals throughout Yugoslavia. Its aim was to defend and promote the bourgeois system, whilst in regard to the national issue it stood for the idea of *Yugoslav sameness of nationality;* hence its demand to preserve the *centralism* and the monarchy; 2. *Independent Democratic Party,* which was born in 1924, and which assembled in its ranks the bourgeois dissidents of the Democratic Party, most particularly fifteen of its deputies headed by Svetozar Pribićević. During the time it was in power, this party defended fiercely the centralistic idea and persecuted the federalists and the Communists. On losing power in 1925, this party commenced in the Opposition to abandon the centralistic programme, but not entirely and manifestly also its integral-Yugoslav and national-unitarian attitude. Joining in the autumn of 1927 Radić's Croatian Peasant Party, and forming with it the so-called *Peasant Democratic Coalition,* this party now toughly defended the federalistic idea. Its left wing collaborated closely with the Communists, but the leadership of the party refused to have them as helpers as it remained steadfast in the defence of the bourgeois system, but federalist: 3. *Radical Party,* which had come into being in the '70s in Serbia, and which defended in prewar Yugoslavia both the bourgeois system and the centralistic idea. Its leaders clung to power at all cost, and therefore they were prepared to make tactical concessions in favour of the Opposition, only to remain in power for the sake of the gains reaped. The leadership of this party was corrupt in its dealings, ruthless in the preservation of its authority, and merciless in the persecution of its opponents – particularly federalist and

Communist. During the lifetime of Nikola Pašić, its founder, this party was under the influence of the camarilla, yet outside of its dictatorship. However, from 1926 onwards (year of the death of Nikola Pašić) it became the *»Court Party«* and acted in the spirit of directives given by the camarilla. In respect of the national issue it was in favour of the idea of centralism, yet opposed to Yugoslav national unitarism. Its leaders, although themselves proponents of the idea of Great Serbia, accepted at the beginning of 1929 the idea of Yugoslav national unitarianism, and by assuming it as their ideological-political programme they tried to justify their centralistic attitude, whilst by means of slogans on the need for »saving the people and the state« they made efforts to cover up their corruptive policy. Eventually, during the last years of the life of prewar Yugoslavia, this party was also ruptured by internal struggles waged between the »old radicals« and the »young radicals« (or Court agents) – all of which accelerated the collapse of the state. From the ranks of the Radical Party it was voiced in 1928 that Croatia should be *»amputated«* from the rest of Yugoslavia; one of its members, *Puniša Račić,* made on June 28th, 1928, an attempt upon the lives of the federalist deputies from the ranks of Radić's Croatian Peasant Party – an event that only contributed to the discords prevailing in the internal political relations of prewar Yugoslavia.

The federalist parties in prewar Yugoslavia were, as already stated, the following formations: 1. Croatian Republican Peasant Party, 2. Croatian Community, and 3. Communist Party of Yugoslavia, as well as Peasant Democratic Coalition.

1. *The Croatian Republican Peasant Party,* which since 1905 assembled in its ranks the small and middle peasantry under the leadership of bourgeois and petit-bourgeois individuals, emphasized in the beginning its class programme of the liberation of peasants. However, under ciscumstances of political trugglés in prewar Yugoslavia, and under the influence of the bourgeois leadership, this peasant-class programme was pushed into the background, with an ever stronger manifestation of its Croatian-national programme leaning upon the peasant masses. The true impetus of this party, however, was coming from its bourgeois leadership. In the beginning, this party was federalist and republican, then, in the spring of 1925, it forsook this programme and adopted the centralistic organization of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes. This was done by the leadership of the party under the pressure of terror exercised by the centralistic (Radical-Democratic) government, which extended its anti-Communist »Obznana« to this party, because the leadership of the party (under Stjepan Radić) had enrolled in the autumn of 1924 this party into the Communist *»Green International«*. Losing power at the end of 1926, it again returned in the Opposition to the programme of federalism, which it stressed particularly within the framework of the cited *Peasant Democratic Coalition* in conjunction with the Independent De-

mocratic Party. Whereas during the life of Stjepan Radić it was preserving to a certain extent the all-Yugoslav programme, after his death in 1928 there commenced to prevail under the leadership of Stjepan Radić's former incompetent deputy, Vladimir Maček, the Great-Croatia separatists, many of whom turned Fascist in 1941.

2. *The Croatian Community* was a bourgeois and petit-bourgeois political formation composed of Croatian federalists, who (at first centralists in 1919) rose against centralism, stressing the economic and political neglect of Croatia caused by the hegemonistic members of the camarilla; they saw the only exit from the then situation in the realization of a Croatian statehood within the framework of Yugoslavia. Also in this political formation separatist individuals gained in strength with time, so that this party eventually vanished without a trace after the proclamation of the Dictatorship of January the 6th.

In respect of the *socialistic federalism* of the Yugoslav Communist Party the principal points have already been discussed. The Communist Party of Yugoslavia followed a policy of federalistic adeas in the framework of its revoluctionary political programme; linking it with the social issue it was leading in the struggle for a final and complete solution of the national issue; in which it was bound to succeed in the course of the Yugoslav People's Revolution, when this problem would find its solution in a Yugoslav federation.

A middle line between the centralists and the federalists in prewar Yugoslavia found its expression in the activities of two political formations: 1. *Yugoslav Moslem Organization* (Mehmed Spaho), which was a landed bourgeois political party, and which demanded a compensation from the state for the former Moslem landowners; these had lost their large estates through the workings of the agrarian reform; and 2. *Slovenian People's Party* (Anton Korošec), which was a petit-bourgeois group in Slovenia pursuing a manifest clerical-populistic programme. Its political orientation was influenced by prospects of certain advantages to be gained rather by tactical manoeuvres than through a programmatic thesis.

The other political parties in prewar Yugoslavia were less important in the political struggles; as a rule they were in favour of actions undertaken by the large formations, whether governmental or oppositional. *In all political actions* – besides the ideological-political factor – also the *economic factor* was very influential, most specifically in the form of benefits hoped for in the event of a possible victory in the political struggles.

17. *The characteristic features of the political life* in prewar Yugoslavia were as follows: a) *decisive influence of the leaders* on the trends of the majority of political parties, which (with the exception of the Communist Party of Yugoslavia and the Socialist-Democratic Party) acted in the main after the model of their respective leaders. Interestingly, many of these parties were called not by their respective

programmes but rather by their respective leaders (»Pašićites«, »Davidovićevites«, »Pribićevites«, »Spahovites«, »Vukićevićevites« etc.). b) *Frequent aberrations from the programmatic* theses were the rule of the day in the activities of the bourgeois political parties: the prospect of seizing power not infrequently conditioned that the leaderships (followed by the whole parties as such) were changing not only their tactics but also their strategy – all this irrespective of their programmes. Thus, for instance, Radić's Croatian Republican Peasant Party was federalist-republican up to 1925, centralist-monarchic from 1925 to 1927, and federalist with a concealed republicanism from 1927 onwards.

18. *The development of the political life in prewar Yugoslavia* is separable into *three phases* on the basis of certain major events, viz. 1. Period of the first Constitution in prewar Yugoslavia, up to the beginning of 1929; 2. Period of the so-called Dictatorship of the Sixth January (1929–1931); and 3. Period from 1931 until the April 1941 collapse. All these three phases, however, constitute one single whole in the sequence of events, during which time the political life of prewar Yugoslavia was characterized by the following: a) rule of the centralist bourgeois stratum with the camarilla at its head; b) hegemony of the privileged ruling class intent upon a ruthless exploitation of the whole land for the sake of a rapid and easy enrichment; c) resistance by the exploited people and continuous struggles of the Opposition to achieve a final solution of the basic problems in the land; and d) persistence of the centralist ruling class in the continuance of economic exploitation, political disqualification and national oppression, furthermore incapability of the bourgeois Opposition to solve radically the social and national issues under the prevailing living conditions.

19. *The period of the Vidovdan Constitution* may be defined as follows: a) Economically, this was a period of rise of capitalistic liberalism as well as a period of relative economic stabilization, but with initial ever-growing symptoms of a forthcoming economic fall; b) From the political aspect this was a period of *limited constitutionalism and parliamentarism* with an ever stronger pressure by the camarilla, which asked for a direct leadership in the political life through domination over the large political parties. This was in the main a period of initial stabilization of the state, which had arisen from the economically and politically developed regions, and which the centralists tried to merge into one uniform whole, while the federalist Opposition stubbornly fought against this aim of the ruling class.

20. The centralist leaders of the newly-formed Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes were facing *two political problems* – external and internal. Both these problems were equally important and threatening for the new system.

The problem of the foreign policy lay in the fact that the newly-created state *did not yet enjoy international recognition.* A further difficulty was that the country's borders *were not yet established.* The Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes was recognized mainly by the *Versailles Treaty* of June 28th, 1919, while the *question of the borders* was regulated by a series of subsequent *international agreements,* viz. the Agreement of the 10th September, 1919, signed at *Saint Germain* with Austria (the Carinthian question was solved by a plebiscite on October 10th, 1920); the Agreement of the 26 th September, 1919, signed at *Neuilly* with Bulgaria and Roumania; the Agreement of the 4th June, 1920, signed at *Trianon* with Hungary; and, finally, the Agreement of the 12th November, 1920, signed at *Rapallo* with Italy. The *Rijeka issue* was regulated only on the 27th January, 1924, by the *Rome Pact.*

The internal political problem was not less grave. *The revolutionary unrest among the masses* persisted even after the First World War; the *social and national issues* were steadily gaining in intensity. In the framework of the *social issue* also the *peasants' and the worker's problems* were becoming ever more acute. In respect of the former it is a truism to say that it manifested itself in two directions. The government made efforts to solve the problem of the peasants' need for land through half-measures within the *Agrarian Reform,* which, however, failed to solve this problem in its entirety. The government likewise endeavoured to effect the peasants' liberation from indebtedness through palliative measures arising from the so-called *Agrarian Protective Legislation.* The other side of the social issue, namely the *workers' problem,* was endeavoured to be solved through half-measures in the legislative regulation of the working relations. Here, however, as shown by practice, the government conferred privileges only upon employers and private owners, making simultaneous efforts to suppress the workers' syndical and political movement by *repressive measures,* only to mention the already well-known *»Obznana«* Manifesto and the subsequent *Law on the Protection of the State.*

All these problems remained unsettled with the centralistic government applying but half-measures. It follows that the situation in the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes made it imperative for the government to bring about a consolidation. What it undertook in this regard was not factual but rather formal. The first one of such measures was the Constitution of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes.

21. *The Vidovdan Constitution* was passed on the 28th June, 1921, though undemocratically; as a matter of fact, the centralist camarilla adopted this Constitution by a simple, roughly one-half majority (with 233 votes as against 35 votes of the Opposition present, with 151 abstentions in the Opposition seats, among which there were 58 Communist seats), instead of by a two-third qualified majority (as was

supposed according to the Corfu and Geneva Declarations etc.). This Constitution sanctioned as follows: a) bourgeois capitalistic regime, b) hereditary monarchy, c) limited constitutionalism and bourgeois-democratic parliamentarism, d) strict centralistic regime in the state, and e) concessionary national-unitarianistic attitude towards the national issue, for the Constitution made mention of a »triple-named people of the Serbs, Croats and Slovenes«, not recognizing the factual Yugoslav multi-nationality nor the integral-Yugoslav national unitarianism. At the outset the Vidovdan Constitution insured (through power) a bourgeois-democratic hereditary monarchy implying powerful prerogatives of the ruler as the »first constitutional factor«.

22. *The Vidovdan Constitution* was followed by ever fiercer struggles *for and against the system.* These struggles were waged *in two directions:* class and national. The *Class* struggle was for and against the *capitalistic order;* it was waged between the Communist Party of Yugoslavia and the bourgeois system. The government applied repressive measures against the Communist Party, outlawed it, prohibited all Communist activity, and introduced a ruthless *police persecution* of all Communists. *In the national field,* the government used reprisals also against the *federalist Oposition,* which it was bent upon liquidating by direct police pressure.

23. *The conflicts between the centralistic government and the federalist Opposition* grew along with the corruption of the centralist privileged strata and their rivals among the Opposition. The ideological-political formulations were poorly concealing their antagonism in the struggle for power because of the benefits reaped.

The centralistic pressure by the Radical-Democratic government was not strong enough to suppress the federalistic idea. The numerous police reprisals directed by the centralistic government against the Croatian federalists – particularly by the Minister of the Interior, Svetozar Pribićević – only strengthened the federalist Opposition. Radić's Croatian Republican Peasant Party had succeeded in winning over considerable masses of the peasant population in Croatia, so that all police pressure exercised by the centralists could not prevent it to send a Memorandum to the International Conference at Genoa at the beginning of 1922. In this Memorandum the party appealed to Europe for help in its fight to solve the national issue in the Kingdom of the Serbs Croats and Slovenes. To put it more precisely, this party asked for help in its efforts to establish the statehood of the former Kingdom of Croatia, Slavonia and Dalmatia. This action by Radić coincided with the centralistic government's fight against the re-awakened Italian irredentism. At elections for the Beograd National Assembly the federalists gained in strength; Radić's party greatly increased not only the number of votes (winning 473,733 votes) but also the number of seats (from 50 to 70). The success scored by the Croatian federalists prompted the Great-Serbia circles assembled round the Radical Party to raise

their voice on the possibility of an *»Amputation«* of Croatia from the other Yugoslav regions. Simultaneously were brought about the first tactical contacts between these two political opponents. This was reflected also in the so-called *»Marko Protocol«* (16th April, 1923), by which Radić's party agreed to secure the very slight majority of the Radical Party in the National Assembly by prolonging its abstention from the Beograd National Assembly. This was assuredly a classic example of opportunism on both sides.

The peace between the centralistic government and the Croatian federalists, however, did not last for long. To police pressure exerted by the government, Radić's party reacted in the manner that Stjepan Radić went on a visit to several European capitals to ask for assistance against the centralistic system in the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes. His journey abroad (Vienna-London-Moscow) ended in Radić's party becoming a member (May 1924) of the *Peasant International* in Moscow. This prompted the centralistic government in Beograd to extend the anti-Communist Manifesto (1st January, 1925) to Radić's party, thus subjecting it to police persecution.

Although on his return Stjepan Radić was put under arrest (6th January, 1925), and despite the fact that his party was under the pressure of the »Obznana« Manifesto, these federalists won 532,872 votes and 67 seats at the elections for the National Assembly on February 8th, 1925. The police pressure being relentless, the leadership of the party (under the influence of its capitalistic helpers) decided *to recognize the centralistic order* in the country. That was on March 27th, 1925.

Coming to power, the leadership of the Croatian Republican Peasant Partiy renounced its membership in the »Peasant International« as well as its original programmatic theses. Now the party was monarchic-centralist, having deleted from the name the original republican designation. Soon thereafter, however, Radić declared that his party was »not *in* pover but *alongside* power«. The centralist leaders gathered round the camarilla did not forsake the benefits gained by being in power; to their ever growing corruption Radić's reaction was fierce, so that soon thereafter both he and his party resigned from the government.

In the Opposition, Radić's party again turned its spearhead against the centralistic order, especially against the prevailing corruption and irresponsibility on the part of the government. This struggle linked it with Pribićević's Independent Democratic Party; thereafter their *Peasant Democratic Coalition* (October 1927) fiercely attacked the centralistic government and its system.

Their attacks grew intolerable for the corrupt centralist leaders, so that on the 28th of June, 1928, there occurred the so-called *Parliament Assassination* committed by the Radical deputy Puniša Račić. Stjepan Radić's death on August 8th, 1928, was a signal for the federalist

Opposition to break completely with the system in power; it was also a pretext for the camarilla to realize its autocratic plans and to pass from a hidden to an overt *monarchic dictatorship.*

24. *The Dictatorship of January the Sixth* began with King Alexander's proclamation of the same date. The king personally assumed all functions of the top state authoritiy, and by declaring that »there was no more need for intermediaries between him and the people«, he dissolved the »bloody Parliament«, as the Parliament was called by the Opposition after the mentioned tragic event. The non-parliamentary regime began with the dissolving of the political parties and the introduction of a more severe course in the centralistic policy. This act was being justified by stressing the integral-Yugoslav national unitarianism. The Court made efforts to set up a Coalition government, but a government composed of dissident individuals from the old parties – except the Communist Party – was formed instead.

What was the cause of the *monarchic dictatorship?* From the aspect of foreign policy, it seemed to the camarilla that it was necessary »to consolidate« the regime by establishing a dictatorship; from the aspect of internal policy, on the other hand, the camarilla thought that after the attempt upon Radić's life the National Assembly was no more able to acquit itself of the state duties. As a matter of fact it had been the camarilla's old dream to seize power; its corrupt members had been loath to be subjected to the control by the National Assembly and by the public's opinion. In the desire to enrich themselves as rapidly as possible by misusing their authority, they dissolved Parliament and set up an *irresponsible and arbitrary authority.*

25. It was during the Dictatorship of January the 6th that the *capitalistic exploitation climaxed.* The greedy Yugoslav bourgeoisie was closely knit with foreign capital, which from that time onwards was penetrating ever more into Yugoslavia, seeking *extra profits.* The government authority kept a watchful eye lest this state of affairs be changed, and by using terror it was largely successful. For this reason the period of the monarchic dictatorship (1929–1931) saw the corruption mount to unprecedented levels. The Court itself was leading the way in the various methods of a rapid and ruthless enrichment at the expense of the people. The corruption flourished as never before, whilst the masses were but helpless pawns in the hands of a corrupt authority.

26. In its patent form, however, *the dictatorship was unable to stand its ground for long;* there were multitudinous external and internal political reasons that spoke against it. The former lay in the efforts expended by the West European governments to find a compromise between the Court and the political parties, and to have the bourgeois-democratic regime preserved, at least formally. In these endeavours the foremost role was played by the demands of foreign capitalists that in the interest of investment of foreign capital a guarantee by the repre-

sentative body should be created. The internal political reasons were condensed in the efforts that the regime of dictatorship should be made legal in one way or another, without liquidating the absolutistic substratum. This was soon done by imposing a Constitution on the nation.

27. *The imposed Constitution*, which was »presented« to the people by King Alexander on the 3rd September, 1931, constituted a transition from an overt to a concealed monarchic dictatorship. By this Constitution was established a supreme representative body with *two houses*. The national representative body consisted of the National Assembly – a body consisting of elected deputies from throughout the country – and the Senate, one half of which was appointed by the king, the other half by deputies, councillors and presidents of municipalities. Through this mixed representative body the centralistic government guarded itself from a possible attack by the Oposition.

28. *With the establishment of »parliamentarism«* there was reborn the political life in the Kingdom of Yugoslavia (as this state was called after the 3rd of October, 1929.). The government tried to protect itself from the Opposition through the *electoral system*, which was characterized among other things by the introduction of the so-called *National Lists of Candidates*. This implied that at elections only that political party could participate which was in a position to establish its list of candidates in two-thirds of the constituencies throughout the country. Now, only the government could do that; for this purpose it had at its disposal the whole state organisation, whilst it was supposed that the Opposition could not establish its list of candidates in all constituencies because of its regional character. In this, however, the government gravely misjudged the situation.

29. *The United Opposition* was a real surprise to the centralist camarilla. Whilst the »generals« elections of 1931 (under the government of General Petar Živković) were nicknamed a »one-horse race« seeing that in that year no Opposition list of candidates was in existence, at the 1935 elections (during the government of Bogoljub Jeftić) there appeared a list of the *United Opposition*.

The Opposition parties, which took the stand against the centralist camarilla throughout the country as one single body with their own list, were headed by *Vladimir Maček*, then presiding over the Croatian Peasant Party and the Peasant Democratic Coalition. The programme of the Opposition was not entirely uniform, but there was one point in which all Opposition parties were unanimous: to overthrow the camarilla and its pseudo-parliamentary and pseudo-constitutional regime.

The centralist camarilla permitted during the imposed Constitution *two elections* – in 1935 and in 1938 –, and on both occasions it won a *formal victory*. Actually it suffered a *defeat* both times. Yet despite police pressure, despite all electoral machinations and forgeries, the Oposition asserted itself as an undaunted political entity.

In this conflict between the government and the Opposition there were continuously felt two basic problems of the state – *the social and national issues.* In regard to the social issue, the bourgeois parties were still compact despite their controversies otherwise. Simultaneously, the Communist Party of Yugoslavia was steadily gaining in strength, particularly after the year 1937, i. e. on *Marshal Tito's* becoming its Secretary-General. Under his leadership the Communist Party consolidated its ranks and prepared for its further revolutionary political actions. Even the solidarity of the bourgeois classes was not able to stop the process, as the ever harder living conditions in the land were causing growing discontent among the working people. In respect to the national issue, it became more evident every day that the centralistic regime was doomed, with the federalistic idea steadily gaining more ground. That this was so could be perceived not only from the prevailing internal circumstances in the country but also from the strong pressure exerted on Yugoslavia by the world political situation. The attitude of the Axis Powers was an especially threatening angle.

30. *The Cvetković–Maček Agreement* of August 26th, 1939, stands out as a compromise between the centralist camarilla (Dragiša Cvetković) and the Croatian Opposition federalists, who were headed by the Croatian Peasant Party (Vladimir Maček). Vladimir Maček had asked some time previously the Axis Powers for help against the Yugoslav centralistic government; with Mussolini he even had held talks on the possibility of starting an uprising in Croatia with the armed aid of Fascist Rome – as a modus operandi to incorporate that country in the Italian Empire under the status of an Italian *protectorate.* Eventually he decided to conclude an agreement with the centralist camarilla, without, however, wholly abandoning his subversive anti-Yugoslav activities. The Cvetković–Maček Agreement guaranted Maček's party an economic and political monopoly throughout the Croatian national territory.

31. The so-called *»Croatian Banovina«* Administration, which was the outcome of the Cvetković–Maček Agreement of August 26th, 1929, was not able to solve either the national issue in its entirety or the so-called »Croatian Issue«. It still remained unsettled; more, with the passage of time it grew more and more acute. And as to the *social issue,* the Cvetković–Maček government did not even try to bring about a serious and thorough solution. Characteristic are the steps taken by this »government of national agreement« towards suppressing the proletariat of the country. Thus, for example, an Amendment to the »Law on the Protection of the State« was passed, the outcome of which was the establishment of *concentration camps* for the imprisonment of »anti-state individuals«.

32. *Discontent was growing,* as the new government proved unable to solve the basic problems, among which the national issue. Here we should also make mention of the foreign policy of the *Regency Regime,* which had openly turned to the Axis Powers.

33. *The then political events in the world bore* in no smaller measure on the internal political life in the Kingdom of Yugoslavia. This was felt above all parallel with the growing imperialistic aspirations of the Axis Powers, and after their successful intervention in Spain in favour of General Franco (1936).

The above events were followed by Germany's annexation of Austria on March 18th, 1938. and by the *Munich Agreement* of the 14–15th September, 1938, by which Nazi Germany disarmed Czechoslovakia. Soon thereafter, i. e. on the 15th of March, 1939, Germany annexed that country. Poland was invaded by Nazi Germany on September 1st, 1939. These events were a prelude to *World War II*, which was soon to approach the borders of Yugoslavia, especially after the army of Fascist Italy had made an unsuccessful attack on Greece on the 28th October, 1940. The difficult situation of the Italian invasion army in Greece – thanks to the heroic resistance by the Greek people – presupposed a German intervention without much delay. As a matter of fact the German army found itself on the Bulgarian-Greek state border already at the beginning of March, 1941, thereby also on the Bulgarian-Yugoslav border.

34. *Which way is Yugoslavia going to choose?* was the question raised in those days by the peoples of Yugoslavia as well as by the Western Powers. *The peoples of Yugoslavia* were *anti-Fascist* in mind. Thus demands were voiced from many quarters that the government should join the anti-Fascist Bloc, and that it ought, once and for all, to terminate its traditional anti-Soviet policy. The Great Powers openly demanded that the Kingdom of Yugoslavia should make her choice; Great Britain and the United States of America gave their advice, but at the same time they threatened with consequences should the government openly join the Axis Powers. The latter, however, were becoming ever more aggressive. The German Ambassador in Beograd, von Heeren, demanded in mid-March, 1941, that Yugoslavia should join the *Anticomintern.*

35. *A Tri-Partite Pact was signed* by the Cvetković–Maček government on the 25th March, 1941, under the pressure of the Axis Powers, and even more as a protection against the ever deeper discontent in the country. Both the Regency regime and the Cvetković–Maček government expected the Axis Powers to support them against their own people threatening them.

36. *The 27th of March, 1941,* saw a Coup d'Etat in Yugoslavia. Amidst a well-spread revolutionary unrest among the masses of the people a group of Air-Force officers, headed by General Dušan Simović, overthrew and apprehended on that day the Cvetković–Maček government and forced the Regents (Prince Paul, Ivan Perović and Radenko Stanković) to resign. Whereupon power was seized by a new coalition government (without the Communists), with General Dušan Simović at its head.

37. *The Simović Government* was lacking both the firmness and the ability to steer the country out of its difficulties. Everywhere *inside* the country *Fifth-Columnists* were making themselves felt (General Milan Nedić and other general-staff officers, furthermore numerous Great-Croatia propagandists and other individuals). The leadership of Maček's party had organized several years before a semi-military body called *»Protection«* (»Zaštita«), which, since the establishment of the »Croatian Banovina« Administration, had been anti-Yugoslav; it harboured increasing numbers of *Ustashi* or pro-Fascist Great-Croatia separatists, who were directed from Italy by the Italian agent *Ante Pavelić*. A collapse of the country was in sight. Some, however, were convinced that Germany and Italy would not attack Yugoslavia; others cherished the hope that the Axis Powers would »settle the Yugoslav chaos«.

Yet, beyond Yugoslavia's borders aggression loomed threateningly. On hearing about the changes that had taken place in Yugoslavia on the 27th March, 1941, Hitler gave order that Yugoslavia should be »destroyed both militarily and as a state«. Although a Fascist attack was obvious, nothing was being done by either the government or the general staff in the Kingdom of Yugoslavia in order to enable the country to make a stand. The chaotic situation was morally disarming the country; it was opening the country's gates to the Fascist aggressor, who made no pretext of his intensions.

38. *The Axis Powers* attacked Yugoslavia on April 6th, 1941, without warning. On the same day the capital of Yugoslavia was air-raided by the Germans several times, although the Simović government had proclaimed Beograd an open city three days previously. Hitler was taking his revenge on Yugoslavia for the advent of March 27th.

The war waged by Germany and Italy jointly with Hungary and Bulgaria (with the active »passivity« of Roumania against Yugoslavia) was an act of *pure agression*. It was called *Blitzkrieg* a little later by the Axis Powers. The invaders penetrated into the country without any greater obstacle. Only in places did some units offer resistance to the enemy. There were instances of true heroism and self-sacrifice; there were likewise numerous examples of the people themselves fighting the aggressor, though these were but futile attempts. The *leaders* of the country were betraying Yugoslavia assisted by the *Fifth Column*, which had been trained by the Axis Powers long before the aggression.

39. *The Government of the Kingdom of Yugoslavia* made itself scarce already in the first days of the war. It roamed from place to place in the interior, fleeing from the enemy, *without bothering to do anything for the country*. It stopped for a while at Užice, then at Pale near Sarajevo, finally at Nikšić, whereupon it deserted the country by air on the 14th April, 1941, without forgetting to take with it the *national gold*, but leaving Yugoslavia in a complete collapse behind.

The Supreme Command was a total failure during these days of hostilities. Practically it was non-existent. It had lost almost all contact

with the subordinate units, which fought here and there according to orders coming from their respective commanders, if any. On the eve of his flight, General Simović had handed over his duties of head of the Supreme Command to his Deputy General *Danilo Kalafatović*, authorizing him to negotiate with the enemy for a cease-fire »at his own discretion«.

The new Chief of the Supreme Command immediately got in touch with enemy commanders; three days later, on the 17th April, 1941, a *Capitulation Act* was signed in the already captured Beograd. Under the mentioned Act the entire army of the Kingdom of Yugoslavia was considered a collective war prisoner as of noon of April 18th, 1941. However, this Act contained two *drastic ordinances*, viz. 1. that under the penalty of death no Yugoslav soldier was allowed to leave camp after the concentration of prisoners, and 2. that every Yugoslav citizen would be considered a *»Franc Tireur«* if he should resist the invader. This agreement, signed by both sides, contained in it *elements of a war crime.* This, however, was not the first instance of brutality on the part of the Axis Powers during the war.

This war against the Kingdom of Yugoslavia lasted twelve days. Thereafter the Axis Powers commenced executing Hitler's order of March 27th, 1941, on the »destruction of Yugoslavia«. Having *occupied* the whole of the country, the invaders cut it into pieces and created their own »small states« (as was for instance the so-called Independent State of Croatia). Then they proceeded throughout the whole territory of Yugoslavia to a systematic extermination of the Yugoslav people. A *specificity* was the circumstance that in their horrid activities the invaders employed *quislings* to carry out the job – *self-destruction* of the Yugoslav people. Although victims were innumerable, this plan of the Axis Powers did not work, for it was opposed by the Communist Party of Yugoslavia, which was awakening the people's free spirit. This chaos, which was brought about by the Axis Powers, swallowed prewar Yugoslavia; on her ruins a new Yugoslavia was to be raised.

40. *What was the reason for the collapse of prewar Yugoslavia?* There can be no doubt at all that the April collapse of the army of the Kingdom of Yugoslavia was caused by the immense military odds on the part of the Axis Powers. The Kingdom of Yugoslavia, on the other hand, had not even finished the mobilization of her army. In addition, also technically she was not prepared to repulse such an attack. Furthermore, the Fifth Columnists were undermining the resistance of the country by spreading rumours about the impossibility of any armed resistance in the presence of such a terrible military superiority. There is no doubt that the prevailing *Corruption* in prewar Yugoslavia played a significant part in the described sequence of events. The existent controversies broke out in full measure during these twelve days of the *»Blitzkrieg«*. The unsolved basic problems in prewar Yugoslavia had rendered impotent the vital link that at the outbreak of war should

have been solid in the fight against the invaders. The unsettled *national issue* was likewise a causative factor in the collapse of the country; the Axis Powers had long before probed into the possibility of utilizing this division in prewar Yugoslavia. As early as March 1941, Keitel had elaborated his *»Lines of Propaganda Against Yugoslavia«*, pointing to the yet unsettled national issue in the country. Which was amply borne out by the subsequent massacres perpetrated by the Ustashis and the Chetniks. Thus, on the eve of the Axis aggression, prewar Yugoslavia was already undermined by its internal weaknesses; she was grossly incapable of offering any serious resistance, the more so as the leadership – both civil and military – was not equal to the situation. All this, plus the lively Fifth Column activities, brought about the collapse of Yugoslavia in the face of an overwhelming military superiority of the Axis Powers.

During the April days of 1941 Yugoslavia produced proof of lacking the necessary vitality. However, on her ruins there was created in the course of the subsequent Liberation War a new Yugoslav State, in which were removed all those basic contradictions that earlier had ruptured the country, rendering all progressive advancement impossible. The new Yugoslav State came into being as a negation of the worn-out system of the Old State, with the aim that the people of this country should finally occupy a deserving place in the fredom-loving and progressive world.

SADRŽAJ

Proklamacija apsolutizma 7

Prva generalska vlada (9).

Zakonodavni rad u Šestojanuarskom periodu 10

Zakon »o kraljevskoj vlasti i vrhovnoj državnoj upravi« (11); Zakon o zaštiti države (12); Zakon »o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja« (13); Vrhovni zakonodavni savjet i njegov rad (14).

Političke stranke u Šestojanuarskoj diktaturi 15

Mačekova izjava povodom proklamacije Šestojanuarske diktature (15); Razočaranje u tim opozicionim krugovima (16); Progoni građanske opozicije (16).

Progoni komunista za Šestojanuarske diktature 17

Umorstvo Đure Đakovića (18); Zlostave i ubijstva niza komunista (20); Diktatura razbija partijske organizacije (21); »Pouke iz 1929—1931.« (22)

Karakter Šestojanuarskog režima 23

»Monarho-fašistička diktatura« (23); Ekonomsko-društvena osnova Šestojanuarske diktature (24); Specifičnosti ove diktature (25).

Traženje izlaza iz tadašnje situacije 26

Općenito o tadašnjim prilikama u zemlji (27); Politička kriza ne prestaje (27); Uloga stranog kapitala u traženju izlaza iz krize (28).

Period prikrivenog apsolutizma 29

Značenje septembarskih promjena u Jugoslaviji (29); Kraljev proglas od 3. septembra 1931. godine (30).

Drugi ustav stare Jugoslavije 31

»Darovani Ustav« (31); Kakva je ustavnost bila time uvedena? (32).

Predstavnički režim po tom ustavu 33

Dvodomnost vrhovnog predstavničkog tijela (33); Ustavom prikriveni apsolutizam (34).

Stav prema nacionalnom pitanju i ustrojstvo države 35

Jugoslavenski nacionalni unitarizam (35); »Kraljevina Jugoslavija« (36); Birokratski centralizam (36).

Izbori za vlade generala Živkovića 37

Uoči izbora 1931. godine (37); Formiranje dvorske stranke (37); »Jugoslavenska nacionalna stranka« (39); »Jugoslavenska narodna stranka« (39).

Izborni zakoni »novog kursa« 40

Izborni zakon od 10. septembra 1931. (40); Raspodjela poslaničkih mandata (41); Vladine mogućnosti po Izbornom zakonu (42).

Kako su provedeni izbori god. 1931. 42
»Zemaljska kandidaciona lista« generala Petra Živkovića (42); Statistički podaci o ovim izborima (43).

»Prvo jugoslavensko narodno predstavništvo« u znaku režimske lojalnosti . . 45
Sastav tog »Narodnog predstavništva« (46); Početak rada ovog »Narodnog predstavništva« (46); Prijestolna besjeda i adresa (47); Lakejsko dodvoravanje kralju (49); Ipak i nešto kritike (50); Povodom studentskih demonstracija i žandarmerijskih nasilja (51).

U potrazi za pogodnijim vladama 52
Nepovoljno unutrašnje ekonomsko i političko stanje (52); Vlada Vojislava Marinkovića (53); Zašto je ta vlada morala dati ostavku (55).

Dvije vlade Milana Srškića 55
Pojava Srškićeve vlade u znaku zaoštravanja političkog kursa (55); Tzv. »Punktacije« Seljačko-demokratske koalicije (56); »Slovenske punktacije« (58); Pojava ustaštva u Hrvatskoj (58); Proces protivu Vladimira Mačeka (59); Srškićeva »politika jake ruke« ne rješava krizu (59).

Tri vlade Nikole Uzunovića 60
Produžavanje politike nasilja (60); »Balkanski pakt« (60); Jugoslavija u igri imperijalističkih interesa (61).

Kraj vladavine kralja Aleksandra 61
Ubijstvo u Marselju (61); Uzroci marseljskog atentata (62); Karakteristike vladavine kralja Aleksandra (63); Mala Antanta i Francuska (64); Neposredni odjek atentata (66); Istraga protiv počinitelja atentata (68); Glasine o stavu SSSR-a (69); Pitanje odgovornosti za atentat pred Društvom naroda (70).

Kraljevsko namjesništvo u staroj Jugoslaviji 71
Oporučno imenovanje namjesnika (71); Kraljevsko namjesništvo i njegov djelokrug (72).

Prva vlada za Namjesništva 73
Jevtićeva vlada (74); Vanjskopolitički njezin stav (74); Unutrašnjepolitički njezin rad (75).

Četvrta Zemaljska konferencija KPJ 76
Ocjena stanja u Jugoslaviji (76); Posebno o položaju radničke klase u Jugoslaviji (78); Proglas »radnicima, seljacima i ugnjetenim narodima« (79); Osvrt na ovu Konferenciju sa Petog kongresa KPJ (80).

Jevtićeva politika »smirivanja« 80
Politička praksa te vlade (80); Posebno o progonima komunista (81); Studentske demonstracije i represalije vlade (82).

Izbori od 5. maja 1935. godine 83
Izborni zakon od 10. septembra 1931. s izmjenama od 24. marta 1933 (84); Izborna akcija vlade i ocjena njenog rada (85); »Udružena opozicija« (86); Pet »zemaljskih« kandidacionih lista (87); KPJ i ovi izbori (88); Rezolucija CK KPJ o ovim izborima (89); Prvi odjeci ovih izbora (90); Rezolucija SDK (91).

Prvi dani Skupštine iz petomajskih izbora 94
Klasni sastav Skupštine (94); Statistički podaci o izborima (95); Skupštinska debata o izbornim nasiljima (96).

Za prve vlade Milana Stojadinovića 97
Kako je pala Jevtićeva vlada (97); Pojava prve Stojadinovićeve vlade i njena deklaracija (99); CK KPJ o pojavi Stojadinovićeve vlade (101); Osnutak »Jugoslavenske radikalne zajednice« (103); Postepena fašizacija zemlje za Stojadinovića (106); »Atentat« na Milana Stojadinovića (107); Jačanje separatizma u Hrvatskoj (109); Učestala politička ubojstva (110).

Povodom vladine akcije oko sklapanja Konkordata 112
Uticaj klerikalaca u Stojadinovićevoj vladi (112); Demonstracije protiv Konkordata (113).

Vanjska politika Stojadinovićeve vlade 113
Profašistički Stojadinovićev kurs (114); Namjesnički režim i fašistički imperijalizam (117).

Pokušaji za stvaranje Narodnog fronta 120
Akcija KPJ u tom smjeru (120); Apeli KPJ i građanske opozicije (121).

Sporazum Udružene opozicije 122

Vanjskopolitički razlozi za aktiviziranje opozicije (123); Unutrašnjepolitički razlozi za to (124); Proglas opozicije od 8. oktobra 1937. godine (124); Znaci raspadanja unutar vladine JRZ (126).

Izbori od 11. decembra 1938. 131

Istaknute na izborima tri »zemaljske kandidatske liste« (131); Prigovori od strane opozicije (132).

Druga vlada Milana Stojadinovića 133

Neposredan povod za pad Stojadinovićeve vlade (134).

Prva vlada Dragiše Cvetkovića 134

Unutrašnji i vanjskopolitički razlozi za promjenu vlade (134); Deklaracija Cvetkovićeve vlade (135).

Maček na putu od Rima do Banovine Hrvatske 136

Bombellesovi pregovori s grofom Cianom (137); Mačekovi Memoari o tome (139); Misija ing. Carnelutti Amadea (139); Cianova zabilješka o završnom dijelu pregovora (141); Vodstvo HSS i pitanje Bosne i Hercegovine (142); Carneluttijeva izjava pred istražnim vlastima nove Jugoslavije (143); Tko je tvrdio istinu? (146).

Sporazum Cvetković–Maček 147

Banovina Hrvatska (148); Pitanje statusa Banovine Hrvatske (151); Njezina normativna djelatnost (153); Rasističke mjere i progoni komunista (156); Mjere protiv naprednih studenata (157).

Nekoliko dokumenata o stavu vodstva HSS prema Sporazumu 159

Okružnica vodstva HSS o lojalnosti prema D. Cvetkoviću (159); Druga Okružnica, koja tome protivrječi (160); Sporazum je »samo prvi stupanj« (163); Tko je autor ove Okružnice (164); Rezolucija sa Konferencije vodstva HSS od 31. marta 1941. (165).

Kombinacija o osnutku Banovine »Srpske zemlje« 168

Nacrt Uredbe o obrazovanju takve Banovine (169).

Pristup Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu 171

Proosovinski akti vlade Cvetković—Maček (171); Spor oko Soluna (173); Razlozi za pristup Jugoslavije Trojnom paktu (174); Stav KPJ prema tom vladinom naumu (178); Pred odluku o pristupu Paktu (183); Stav kneza Pavla (184); Misija majora Perišića u Grčkoj (186); D. Cvetković i savezničke garancije (189); Konferencija u dvoru pred pristup Trojnom paktu (190).

Potpis ugovora o pristupu Trojnom paktu 191

Ceremonija potpisa ugovora (191); Dokumenti o pristupu Jugoslavije Trojnom paktu (192); Značenje tog ugovora za Osovinu (193).

Dvadesetsedmi mart 194

Antifašističko raspoloženje u narodu (194); Demonstracije po saznanju o potpisu ugovora o pristupu Trojnom paktu (195); Izvršenje prevrata (196); Ostavka kneza Pavla i druge dvojice namjesnika (197); Memoari generala Simovića (198).

O karakteru Dvadesetsedmog marta 199

Dva suprotna mišljenja o tome (199); Da li je Dvadesetsedmi mart djelo »isključivo pučističkih oficira«? (200); Politički i državnopravni značaj Dvadesetsedmog marta (201).

Rasulo 202

Berlin povodom Dvadesetsedmog marta (203); Hitlerove odluke navečer istoga dana (204); Hitler—Mussolini (205); Planovi Trećeg Rajha protiv Jugoslavije (207).

Jugoslavija uoči Osovinskog napada 212

Unutrašnjepolitički stav Simovićeve vlade (212); Vanjskopolitički stav Simovićeve vlade (214); Proglas CK KPJ od 30. marta 1941. (218); Raspoloženje u narodu, ali i petokolonaštvo (219).

Vojno stanje i ratni plan Jugoslavije uoči napadaja 221

Izvještaj generala Kosića o vojsci (222); Tri ratna plana u Jugoslaviji (225).

Kako su Treći Rajh i fašistička Italija pravdali svoj napad na Jugoslaviju . 226
Hitlerov proglas »Njemačkom narodu« (227); »Memorandum k noti Jugoslaviji« (227); Ribbentropova izjava štampi (229); Talijansko saopćenje o napadu na Jugoslaviju (230).

Dvanaest dana aprilskog rata 231
Rad Simovićeve vlade (233); Vrhovna komanda (234); Slika »dvanaestodnevnog rata« (235); Rasu'o kraljevske jugoslavenske vojske (239); Vlada pred bjegstvo iz zemlje (240); Da li »primirje« ili kapitulacija? (241).

Kapitulacija vojske Kraljevine Jugoslavije 242
Izvještaj generala Mihajla Bodi o pregovorima s neprijateljem (242); Kalafatovićeva iščekivanja (242); Sadržaj kapitulacionog akta (243); Hitlerovo odlaganje napada na SSSR zbog operacija na Balkanu (244).

Nakon kapitulacije 245
Podjela Jugoslavije (245); »Životni prostor« (248).

Teror okupatora 248
Kako se provodio teror okupatora? (248); Specifičnost genocida u okupiranoj Jugoslaviji (249).

Neoslobođeni jugoslavenski krajevi (između dva rata) 251
Istra (251); Austrijska politika u Istri (254); Borba jugoslavenske Istre protiv tuđinskog režima (255); Istra pod talijanskom okupacijom (256); Državnopravna pripadnost Istre po raspadu Austro-Ugarske (257); Istra pod talijanskim terorom (258); Prvi izbori u Istri poslije Rapalla (259); Ustanak seljaka Proštine (260); »Labinska republika« (263); Istra u iščekivanju oslobođenja (267); Konačno oslobođenje Istre (271).

Rijeka, Zadar i Koruška pod tuđinskom vlašću 273
Rijeka pod Italijom (273); Danuncijada (274); »Talijanska regencija Kvarnerom« (275); Rapallo i Rijeka (276); Riječka država i Pašićeva vlada (277); Rimski pakt (277); Aneksija Rijeke Italiji i njeno konačno oslobođenje (278).

Zadar pod Italijom 279
Okupacija Zadra (279); Zadar od Rapalla (280); Njegovo oslobođenje (281).

Gubitak Koruške 281
Statistički podaci o slovenskom karakteru Koruške (281); Plebiscit o Koruškoj (282).

Završna riječ 285

Pregled vlada u staroj Jugoslaviji 287

Rezime 313